

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**CUMHURİYET DÖNEMİ
DİN EĞİTİMİ
(1920-1950)**

(DOKTORA TEZİ)

Abdullah AKIN

BURSA - 2010

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**CUMHURİYET DÖNEMİ
DİN EĞİTİMİ
(1920-1950)**

(DOKTORA TEZİ)

Abdullah AKIN

Danışman
Yrd. Doç. Mustafa ÖCAL

BURSA - 2010

TC.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Abdullah AKIN'a ait Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920-1950) adlı çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalında Doktora Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı'nda ..... numaralı Abdullah AKIN'ın hazırladığı "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920-1950)" konulu Doktora Tezi savunma sınavı, .../.../..... günü ..... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna .....ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Bşk.)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

..... / ... / 2010

ÖZET

Yazar	: Abdullah AKIN
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Eğitimi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: x + 360
Mezuniyet Tarihi	: .... /.... / ...
Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mustafa ÖCAL

CUMHURİYET DÖNEMİ DİN EĞİTİMİ (1920-1950)

Cumhuriyet dönemi, (1920–1950 arası) ülkemizdeki mevcut din eğitimi sistemini birçok yönden büyük ölçüde etkileyen dönemdir. Bir yandan tarihe intikal eden bir İmparatorluğun / Devlet-i Âl-i Osman'ın ardından yeni kurulan ve ayakları üzerinde durmaya çalışan genç Cumhuriyetin yön arayışları ve emeklemeleri diğer yandan çok tabii olarak dini hayatını, kültürünü ve geleneğini şekillendirme çabaları dönemin karakteristiğini yansıtmaktadır. Bu bakımdan araştırmada 1920–1950 yılları arası din eğitimi konu edinilmiştir.

Araştırmanın '*Giriş*' kısmında; kavramsal çerçeveye ve Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumunun hemen öncesi ve sonrası sosyal ve kültürel hareketler de dikkate alınarak kısa bir tarihe yer verilmiştir. *Birinci bölümde*; Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyetine Geçiş Sürecinde Eğitim ve Din Eğitimi Kurumları (1920-1924) başlığı altında; din ve eğitimi hakkındaki müzakereler, görüşler ve nizamnâmeler ile din eğitimi kurumları ve kurumlarda din eğitimi ele alınmıştır. Aynı bölümde Tevhid-i Tedrisat'ın fikri hazırlık dönemi de anlatılmıştır. *İkinci bölümde*; Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrası, bu kanunun uygulanması neticesinde, örgün ve yaygın eğitim kurumlarında ne gibi gelişmelerin meydana geldiği incelenmiştir. *Üçüncü Bölümde ise*; Diyanet İşleri Başkanlığı, camiler ve Lâiklik uygulaması ile bağlantılı olarak Türkçe ibadet konularına yer verilmiştir.

Tez ile ilgili önemli belge niteliğindeki Meclis konuşmaları, lâyhalar, nizamnâmeler ve kanunlar ise ekler bölümünde verilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Cumhuriyet,
din,
din eğitimi,
örgün din eğitimi,
yaygın din eğitimi,
Tevhid-i Tedrisat

ABSTRACT

Yazar : Abdullah AKIN
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Eğitimi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : x + 360
Mezuniyet Tarihi : .... /.... / ...
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Mustafa ÖCAL

RELIGIOUS EDUCATION IN THE REPUBLICAN ERA (1920 – 1950)

The republican era is one of the most influential period for the formation of religious education in contemporary Turkey. The current study examines religious education in the period of 1920–1950.

A short historical survey focusing on theoretical framework and socio – cultural movements around the period of formation of Republic of Turkey is presented in the introduction. In the first chapter under the title of Education in the Foundation Era (1920 – 1924), debates, views and regulations about religion and religious education in general and institutions of religious education in particular are studied. Furthermore intellectual preparation for the law of *Tevhid-i Tedrisat* (Unity of Teaching) is also given in this chapter.

The second chapter covers the period between 1924–1933 and examines effects of the law of *Tevhid-i Tedrisat* in educational system. At the same time, it deals with issues like *Diyanet İşleri Başkanlığı* (The Presidency of Religious Affairs), mosques and prayer in Turkish language which have close relation with the application of secularism (*laiklik*).

The third chapter investigates problems and prospects of religious education between 1933 and 1950. Speeches in the parliament, motions, statues and laws are presented in the appendix.

Keywords:

Republic,
religion,
religious education,
formal religious education,
common religious education,
unity of teaching

ÖNSÖZ

Türkiye'nin yaklaşık iki yüzyıl önce başlayan ve Cumhuriyet döneminde hızla devam eden bir modernleşme süreci vardır. Bu süreç, Osmanlı Devletinin mirasçılarında biri olan Türkiye Cumhuriyetinin günümüzdeki mevcut eğitim sisteminin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan dönemin iyi bilinmesi, eğitim-öğretim sistemindeki problemlere reaksiyon göstermekten öte, bu problemlerin çözümüne katkı sağlayacaktır.

Konunun bu derece önemli olması, Cumhuriyet dönemini önemli bir entelektüel ilgi alanı haline getirmiş ve birçok araştırmacıyı, dönemi incelemeye sevk etmiştir. Çünkü günümüz Türkiye'sindeki din eğitimi ve öğretimi problemlerinin iyi anlaşılması ve dolayısıyla çözümleri çoğu kere Cumhuriyetin ilk döneminde yaptırılan ve yaptırılmayan din eğitiminin iyi bilinmesi ve objektif olarak yorumlanmasına muhtaçtır. Şüphesiz bu anlamda yapılmış olan bilimsel araştırmalar çok faydalı ve değerlidir. Bizim çalışmamızın da bu alana katkı sağlayacağını umuyoruz.

Çalışmamızda Cumhuriyet döneminde, eğitim-öğretim alanındaki bilimsel araştırmalar, yerel basın ve diğer süreli yayınlardaki konuyla ilgili makale ve tartışmalar, eğitim kurumlarında uygulanan müfredat programları, eğitim-öğretim problemlerine çözüm önerileri incelenmiş, dönem din eğitimi açısından değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

“Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi” konulu bu tez çalışmasının amacı 1920–1950 arası eğitim faaliyetlerine ışık tutmak olduğu için çalışmada öncelikle resmi belge ve bilgi niteliği taşıyan kaynaklara / eserlere başvurulmuştur. Ayrıca o dönemi bizzat içinde yaşayarak anlatan insanların eserleri incelenmiştir. Çünkü bu tür eserlerde dönemle ilgili önemli düşünce ve fikirler, problemler ve çözüm önerileri yer almaktadır.

Başvurulan ve incelenen eserlerin sadece matbu eserlerle sınırlı olmadığı aşikârdır. Bu dönemdeki süreli yayınların da oldukça önemli olduğunu bilerek onlara da kaynaklarımız arasında yer verilmiştir. Konunun tartışmasını, akışını, problemlerini takip etmek süreli yayınların dikkatli bir takibi ve tetkiki ile mümkün olmuştur.

Bu arada konunun farklı yönlerini ele alan ikincil kaynaklar da şüphesiz ufuk açıcı olmuştur. Alanla ilgili hangi çalışmaların yapıldığını bilmek, çalışmada tekrarları engellediği gibi, detaylarda ve tali konularda katkısı da olmuştur.

Bu araştırmanın her aşamasında değerli bilgi ve deneyimleriyle yardımlarını esirgemeyen ve bana özel kütüphanesini kullanma izni veren, tez danışmanı sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖCAL Beye, tez çalışması süresince gerekli kolaylığı sağlayan TDV İSAM çalışanları ve yöneticilerine, çalışmam süresince her türlü fedakârlığa katlanan aileme, en içten teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Abdullah AKIN
Bursa 14 Mayıs 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLIDAN CUMHURİYETE GEÇİŞ SÜRECİNDE EĞİTİM

VE DİN EĞİTİMİ KURUMLARI

(1920-1924)

1.1. Din ve Eğitimi Hakkındaki Müzakereler, Görüşler ve Nizamnâmeler.....	16
1.1.1. Cumhuriyeti Kuran Kadro ve İdeolojisi	16
1.1.2. İcra Vekilleri Heyeti Programında Din Eğitimi.....	19
1.1.3. Medâris-i İlmiyelerin Kuruluşu	21
1.1.4. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye	25
1.1.5. 1922 yılı “Şer’iye Vekâleti Bütçesi” Görüşmelerinde Din Eğitimi Tartışmaları.....	27
1.1.6. I. Heyet-i İlmiye Çalışmaları	36
1.1.7. Tevhid-i Tedrîsat’ın Fikri Hazırlık Dönemi ve M. Kemal’in Medreseye Bakışı	37

İKİNCİ BÖLÜM

TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU VE SONRASINDA

DİN EĞİTİMİ

2.1. Tevhid-i Tedrîsat Kanunu	46
2.2. İmam ve Hatip Mektepleri	51
2.2.1. Cumhuriyet Öncesi İmam ve Hatip Yetiştiren Medreseler.....	51
2.2.2. Medreselerin Kapatılışı ve Kapatılışı Üzerine Yapılan Tartışmalar.....	57
2.2.3. 1340/1924 Yılı Diyanet İşleri Reisliği Bütçesi’nde Medrese Üzerine Tartışmalar	60
2.2.4. Medreselerin Kapatılması Üzerine Basında Yapılan Tartışmalar	62
2.2.5. Dârü'l-Hilâfe Medreselerinin İmam ve Hatip Mekteplerine Dönüştürülmesi.....	64
2.2.6. İmam ve Hatip Mektebi Talimatnamesi	65
2.2.7. İmam ve Hatip Mekteplerinin Açıldıkları Yerler ve Öğrenci Sayıları	67
2.2.8. İstanbul ve Kütahya İmam ve Hatip Okulları.....	68
2.2.9. Kapatılan İmam ve Hatip Mekteplerinin öğrenci ve mezunları ne oldu?.....	70
2.2.10. İmam ve Hatip Mekteplerinin Kapatılışı, Gerekçeleri ve Hakikat Payları.....	71
2.2.11. Dinî Yasaklarda Yumuşama Süreci ve Din Görevlisi Yetiştirme Arayışları.....	75
2.2.12. Husûsi Din Dersleri Açma Çalışmaları	79
2.2.13. İmam ve Hatip Yetiştirme Kurslarının Açılması.....	83
2.2.15. İmam Hatip Kursları Hakkında Yapılan Yorum ve Değerlendirmeler.....	89
2.2.16. İmam-Hatip Okulu Dönemi	94
2.3. Yüksek Din Eğitimi ve Öğretimi	96
2.3.1. Cumhuriyet Öncesi Darü'l-Fünûn/Üniversite Açma Çabaları	96
2.3.1.1. Darülfünûni Osmanî Talebe Rehberi	98

2.3.1.2. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti Bütçesi'nde, İlâhiyat Medreseleri Tartışmaları	100
2.3.1.3. İstanbul Darülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi hakkında Kanun	103
2.3.2. İstanbul Darülfünûnu İlâhiyat Fakültesi	105
2.3.3. Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünûnu Talebe Rehberleri.....	106
2.3.4. İstanbul Darülfünûn'dan İstanbul Üniversitesine Geçiş	113
2.3.5. İslâm Tetkik Enstitüsü	114
2.3.6. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Açılışı.....	116
2.4. İlk, Orta ve Lise Öğretiminde Din Öğretimi	122
2.4.1. Sultânilerde ve Liselerde Din Bilgisi Dersleri.....	122
2.4.2. Rüşdiye, İdâdiye ve Ortaokullarda Din Bilgisi Dersleri.....	126
2.4.3. İptidâilerde ve İlkokullarda Din Bilgisi Dersleri	132
2.4.3.1. Tarihte İlköğretim ve Sıbyan Mektepleri	132
2.4.3.2. Sıbyan Mekteplerinin Ders Programları.....	135
2.4.3.3. II. Mahmud'un 1824 Tarihli Fermanı ve Mekteb-i İbtidailer	136
2.4.3.4. Meclis-i Umûru Nâfianın Lâyihası.....	139
2.4.3.5. Âmin Alayı.....	143
2.4.3.6. 1329/1913 Tedrisatı İptidaiye Kanunu Muvakkıtı	144
2.4.3.7. Cumhuriyet İlan Edildikten Sonra İlköğretimde Din Bilgisi Dersleri.....	145
2.4.3.8. İlkokulların Programlarından Din Bilgisi Derslerinin Çıkarılması	148
2.4.3.9. Din Bilgisi Dersinin olmadığı Dönemde Din Öğretimi Kitapları	150
2.4.3.10. İlkokullara Din Bilgisi Derslerinin Konulması	154
2.5. Öğretmen Okullarında Din Öğretimi	164
2.5.1. Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Öğretmen Okullarında Din Bilgisi Dersleri	164
2.5.2. Cumhuriyet Dönemi Öğretmen Okullarında Din Bilgisi Dersleri.....	167

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, LÂİKLİK UYGULAMALARININ

DİNÎ HAYATA YANSIMALARI VE TÜRKÇE İBADET

3.1. Diyanet İşleri Başkanlığı, Lâiklik Uygulamasının Yansıması ve Türkçe İbadet.....	171
3.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu	171
3.1.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı Hakkında Yapılan Yorumlar	173
3.1.1.2. Diyanet İşleri Başkanlığı Sonrası Cami ve Cami Görevlilerinin Durumu	176
3.1.1.2.1. 1925 Yılı Bütçe Müzakerelerinde Cami Görevlilerinin Durumu	176
3.1.1.2.2. Cami ve Mescitlerin İdaresinin Evkaf Umum Müdürlüğüne Devri	180
3.1.2. Kur'an Eğitimi ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler.....	183
3.1.2.1. Tarihi Gelişim İçerisinde Kur'an Kursları	183
3.1.2.2. Dârü'l-Kurralar.....	186
3.1.2.3. Osmanlıdan Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Kur'an Eğitimi.....	189
3.1.2.4. Cumhuriyet Dönemi Kur'an Eğitimi.....	190
3.1.3. Lâiklik Uygulamalarının Dinî Hayata Yansımaları.....	193
3.1.3.1. Lâiklik ve Lâiklik Hakkında İleri Sürülen Bazı Görüşler	193
3.1.3.3. 1928 Sonrasında Lâiklik Uygulamaları.....	200
3.1.4. Dinî Hayat ve Dindarların Durumu	206
3.1.4.1.1. Din Görevlilerinin Durumu.....	206
3.1.4.1.2. Dinî Mekanların Durumu	214
3.1.4.1.3. Kur'ân Eğitimi Bakış Açısı	219
3.1.4.2. Ders Programlarında Yeni Yaklaşımlar	225
3.1.4.2.1. Lise Ders Kitaplarında Yaratılış, İnanç ve Din Hakkında Yaklaşımlar	226
3.1.4.2.1.1. Lise I Tarih Kitabı	226
3.1.4.2.1.2. Lise II Tarih Kitabı	229
3.1.4.2.1.3. Lise III Tarih Kitabı.....	232
3.1.4.2.1.4. Lise IV Tarih Kitabı.....	232
3.1.4.2.1.5. Sosyoloji Dersi	233

3.1.4.3. Basın – Yayının Dini Hayata Etkisi	235
3.1.4.3.1. İctihad Dergisi.....	235
3.1.4.3.2. Hür Fikir Gazetesi	237
3.1.4.3.3. Resimli Ay Dergisi	238
3.1.4.3.4. Köy Enstitüsü Dergisi ve Köy Enstitüsü Yayınları.....	242
3.1.5. Türkçe İbadet Konusu.....	247
3.1.5.1. Cumhuriyet Öncesi Türkçe İbadet Hakkında Görüşler	247
3.1.5.2. Cumhuriyet Döneminde Türkçe İbadet Konusunda İlk Fikirler	249
3.1.5.3. Dinî Islâhat Lâyihası / Reform Teşebbüsü	251
3.1.5.4. Hutbelerin Türkçeleştirilmesi.....	254
3.1.5.5. Namazın Türkçeleştirilmesi	257
3.1.5.6. Türkçe Kur’ân Okuma Denemeleri.....	259
3.1.5.7. Ezan, Kamet, Salât ü Selâm ve Tekbirin Türkçeleştirilmesi.....	264
SONUÇ	268
EKLER.....	272
EK 1	272
UMÛRU ŞER’İYE VE EVKÂF VEKİLİ ABDULLAH AZMÎ EFENDİ’NİN MECLİSE SUNDUĞU “ŞER’İYE VEKÂLETİ BÜTÇESİNİN ESBABI MUCİBE LAYİHASI”	272
EK 2	275
17 NİSAN 1340 (1924) TARİHLİ “MAARİF VEKÂLETİ BÜTÇESİ”NDE, TEVHİD-İ TEDRİSAT	275
EK 3	302
12 AĞUSTOS 1928 TARİH ve 205 SAYILI	302
“CAMİ HADEMESİ NİZAMNAMESİ”	302
EK 4	308
13 MART 1932 TARİH ve 2060 NOLU	308
“CAMİ HADEMESİ NİZAMNAMESİ”	308
EK 5	310
23 ŞUBAT 1949 YILI	310
DİYANET BÜTÇESİ VE DİNİ İHTİYACIN GÜNDEME GELİŞİ.....	310
EK 6	321
1336 (1920) YILI, ...	321
“ŞER’İYE VEKÂLETİ BÜTÇESİ”DE DİN HİZMETLERİ	321
EK 7	336
“BU ŞARTLARDA DİN MEKTEPLERİ AÇILAMAZ”	336
EK 8	340
“DİN MÜESSESELERİNİ KAPATTILAR, ...	340
AHLÂK MEZBAHALARI AÇTILAR.”	340
TABLolar.....	342
TABLO I.....	342
TABLO II.....	343
TABLO III	344
BİBLİYOGRAFYA	345

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.r.	:	Adı geçen rapor
Bkz.	:	Bakınız
B.H.	:	Beyânü'l-Hak
b.d.	:	Birinci Def'a
C.İ	:	Ceride-i İlmiye
Çev.	:	Çeviren
C.	:	Cilt
D.İ.E.	:	Devlet İstatistik Enstitüsü
DİA	:	(Türkiye) Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Gaz.	:	Gazetesi
H.z.	:	Hazreti
H.	:	Hicrî
İS.	:	İlmiye Salnamesi
İ.H.L.	:	İmam-Hatip Lisesi
İSÂM	:	İslâmi Araştırmalar Merkezi
Mad.	:	Madde
MA.	:	Matbaayı Amire
M.	:	Mîlâdi
M.E.B.	:	Milli Eğitim Bakanlığı
MTTCM	:	Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası
N.	:	Numara
R.	:	Rûmi
(s.a.v.)	:	Sallallâhü aleyhi ve sellem
s.	:	Sayfa
ss.	:	Sayfadan sayfaya
Sy.	:	Sayı
SR.	:	Sebilü'r-reşâd
SM.	:	Sırat-ı Müstakim
TA.	:	Tanzimat Ansiklopedisi
TCTA	:	Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TS.	:	Tertib-i sâni
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM Z.C.	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
T.D.V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
TTTC	:	Türk Tarih Tetkik Cemiyeti
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
vd.	:	Ve devamı
Yay.	:	Yayımları
Z.C.	:	Zabıt Ceridesi

GİRİŞ

İslâm'da eğitim-öğretim faaliyeti, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâleti ile beraber başlayan bir olgudur. İslâm Peygamberi, aynı zamanda Müslümanların ilk öğretmenidir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) câmi ve Suffa'da başlattığı tedrisat, sonraki Müslümanlar tarafından bu konuya tahsis edilen özel mekanlara taşındı. Kısa sürede değişik yaş ve gruptaki insanlara hitap eden küttâb, câmi, bilginlerin evleri, saraylar, kütüphaneler, ilim ve hikmet evleri vs. o kadar çoğaldı ki, hemen her yerleşim yerlerinde bunlardan birini görmek olağan bir hal oldu.

Ancak İslâm eğitim kurumları, 11. yüzyılın başlarında sırf bu gâyeyle açılan ve medrese diye adlandırılan kurumlar haline geldi. Hemen hemen bütün İslâm ilimlerinde kullanılan kelime ve kavramlar gibi medrese de okuma, öğrenme ve araştırma manalarına gelen Arapça "derese" fiilinden Türkçe'ye geçen bir terimdir.¹ Bir İslâm eğitim kurumu olarak medreseler, esas itibariyle içerisinde öğrencilerin öğrenimleri yanında yeme – içme ve barınma ihtiyaçlarının karşılandığı vakıflar tarafından finanse edilen bir yatılı okul şeklinde organize edildi. İlk olarak H.4./M.10. asırlarda, Buhâra, Nişabur ve Horasan gibi İslâm Dünyası'nın doğu bölgelerinde ortaya çıkan medrese, buradan Bağdat, Suriye, Mısır, Tunus ve Endülüs gibi diğer İslâm merkezlerine yayıldı. Anadolu'da ise medreseler ilk defa H.6./M.12. yüzyıllarda, Selçuklular ve Beylikler döneminde, Suriye ve Bağdat medreseleri örnek alınarak çeşitli yerlerde kuruldu.² Osmanlılar da, bir eğitim kurumu olarak medreseye büyük önem verdiler ve ülkenin en ücra köşelerine kadar her yerde medreseler kurdular. Buralarda, devlet yönetimi için gerekli alimleri, hakimleri, müftüleri, imam-hatipleri, müderris ve muallimleri, tabipleri, vezirleri ve diğer memur ve bürokratları yetiştirdiler.

İlk devir Osmanlı medreselerinin prestijleri, medreseyi kuran kişinin politik ve sosyal statüsü ve kurulan şehrin önemine göre belirleniyordu. Meselâ; sultanlar tarafından devrin başkentleri konumunda bulunan İznik, Bursa ve Edirne'de kurulan medreseler, zamanlarının en yüksek öğretim kurumlarını teşkil ediyorlardı. "Üç Şerefeli Medrese ve Sultan Medresesi" Edirne'de, "Murâdiye Medresesi" Bursa'da devrin en gözde eğitim kurumları idiler.³ II. Mehmet tarafından İstanbul'da "Sahn-ı Semân Medreseleri"nin daha sonra Bayezid, Süleymaniye medreselerinin kurulmasıyla yerlerini, bu medreselere devrettiler.⁴

¹ Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 25.

² Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994, s. 43.

³ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK., Ankara 1998, s.2.

⁴ Bilsel, Cemil, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, ss. 5-7.

İstanbul'da kurulan bu medreseler, ilkokul seviyesinin üzerinde, aşağıdan yukarıya doğru yükselen Hâric, Dâhil, Tetimme ve Sahn olmak üzere derecelendirilmişti.⁵ Müfredat; dinî-hukukî ilimler diye adlandırılan Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Hadîs, Tefsîr, Kelâm, Akâid ve Ahlâk gibi temel dersler ile, Pozitif ilimler diye adlandırılan, Hikmet, Mantık, Hesap ve Hendese, Geometri ve Astronomi gibi derslerden oluşmaktaydı.⁶ Bu medreseler, sultanlar, sultan aileleri, vezir ve ulemâ gibi kişiler tarafından kurulmuş olup, vakıflar aracılığı ile finanse ediliyordu. Medrese kuran şahıs, malının veya gelirinin bir kısmını buraya vakfeder ve bir vakfiye ile bunu beyan ederdi. Vakfiyede ayrıca medresenin idaresi, disiplini, derecesi, okutulacak dersler, müderris ve talebelerin maaş-harçlık ve vazifeleri ile medrese idaresinin (mütevelli) hak ve görevleri gibi hususlar da yazılırdı.⁷

16-17. yüzyıllara gelindiğinde Kanunî'nin, dünyanın her yerinde büyük eser sayılan ve devrinin en yüksek hukuk, edebiyat, ilâhiyat ve riyâziye ilimlerini öğreten Süleymaniye Medreseleriyle zirveye ulaşan bu eğitim ve öğretim sisteminde hikmet dersleri önemsiz olarak görülmeye başlanmış ve kısa sürede medreselerde sadece dinî konuları ihtiva eden dersler okutulmaya başlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, ilmî konularda çağdaşı olan ülkelere göre gerilemeye başlamış ve bu zihniyet giderek Osmanlı Devleti'nin de sonunu hazırlamıştır.

18. yüzyıla gelindiğinde, III. Selim'le başlayıp 19. yüzyılda II. Mahmud'la yaygınlaşarak devam eden ve özellikle 1839-1908 yılları arasında yoğunlaşan ıslah çalışmaları, Mühendishane, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye mektepleri gibi yeni tip mekteplerin ve yabancı okulların açılmasıyla sonuçlanmış, asıl amaç olan medreselerin ıslahı ise 1908'den sonraya kalmıştır. Bu ıslahat çalışmaları, hem ulemanın hem de medreselerin etki ve yetkilerini kısıtlamasına rağmen, hakim, hukukçu, öğretmen, profesör, imam, müftü, tabip, matematikçi ve kısmen de yüksek dereceli devlet memuru ve bürokrat yetiştirmiştir.⁸

19. asırda medreselerle ilgili en önemli ıslahat belirtisi 1854 (17 Recep 1271)'de, Muallimhane-i Nüvvâb'ın açılmasıdır. Tahsil süresi 3 yıl olan ve Şeyhülislâm Meşrep-zâde Mehmed Arif Efendi tarafından Süleymâniye'de açılan, Muallimhane-i Nüvvab'ın 12 maddelik nizamnâmesinin birinci maddesine göre; Nüvvab efendiler (kadı vekilleri) ehliyet,

---

⁵ *Tarihçe-i Tarîk-i Tedris*, İS, Birinci Devre, MA, İstanbul 1334, s. 644.

⁶ Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984, s. 46.

⁷ Tekindağ, Şehabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 22.

⁸ Mardin, Şerif, *Bediüzzamman Sâid Nursî Olayı – Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, Çev.: Metin Çulhaoğlu, İletişim Yay., İstanbul 1993, s. 69.

rütbe ve haysiyetleri itibarıyla beş sınıfa ayrılacak ve her rütbeye uygun belde ve kazalara atanacaklardır. Bir sınıf dahilinde bulunan nüvvabın üstlerinde olan sınıfa mahsus niyabet talebine selahiyeti olmayacağından bu husûsta hiçbir taraftan rica ve iltimas da kabul edilmeyecektir.⁹

Müfredatı, Sakk, İnşa, Fıkıh, Hatt-ı Talik, Mecelle ve Feraiz¹⁰ derslerinden oluşan, Mekteb-i Nüvvab'a dönüşmüş ve 1326 / 1908'de Mekteb-i Kudat, 1327 / 1909'da Medresetü'l-Kudat adını almıştır.¹¹

Dört fasıl ve 23 maddeden oluşan "Medresetü'l-Kuzat Nizamnâmesi"ne göre; tahsil süresi dört seneden ibaret olup okunacak dürûs-u şer'iyye ve kânûniyye ta'lîmat-ı mahsûsâsına tâbi' olunacaktır. (Mad. 1-2) Medereseye girmek isteyenlerin yaşı yirmiden az ve otuz beşten fazla olmayacak ve onuncu maddede sayılan "Sarf, Nahiv, Vaz', Mantık, Belagat, Usûl-i Fıkıh, Akâid ve Kelam Fenleriyle Hüsn-i Hat, Kitâbet, Tarih-i İslâm ve Osmânî, Coğrafya-yı Osmânî ve Hesâb derslerinden" başarılı olmak ve hüsn-i hal eshâbından olup cinâyet veya muhal namûs cunaha ile mahkûm aleyhi olmamak şarttır. (Mad. 7-10)¹² Ders cetveli ise, 27 maddelik ayrı bir nizamnâme ile haftalık ders saatleri ve hocaları da belirtilerek aşağıdaki şekilde verilmiştir.¹³

*"Dürer, Mecelle, Feraiz, Tatbikat-ı Şer'iye, Sakk-i Şer'i, Defter-i Kassam, Ahkâm ve Nizamat-ı Evkâf, Arazi Kanunu, Ticaret-i Berriye Kanunu, Ticaret-i Bahriye Kanunu, İcra Kanunu, Ceza Kanunu, Usûl-ı Muhakeme-i Hukukiye, Tatbikat-ı Hukukiye ve Cezaiye ve Ticariye, Tanzim-i İlamatı Hukukiye, Usûl-ı Muhakemat-ı Cezaiye, Sulh, Tanzim-i İlamat-ı Cezaiye, Methal-i İlm-i Hukuk, Hukuk-ı Düvel, Hukuk-ı İdare, İktisat, Kitâbet-i Resmîye, Hüsnü Hatt-ı Talik".*¹⁴

Yaklaşık iki ay sonra yayımlanan 10 maddelik nizamnâme ile, Medresetü'l-Kudat'ta, Şer'i mahkemelerin hususi idaresinde istihdam edilecek memurlar için tahsil süresi şimdilik bir sene olan ancak lüzumu görüldüğünde iki seneye çıkarılabilecek bir gündüz sınıfı

⁹ "Nüvvab Hakkında Nizamnâme", 17 Recep 1271 (1854), *Düstur*, TS, C. 1, 1289, s. 321.

¹⁰ Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yay., İstanbul 1983, s. 195.

¹¹ Öcal, Mustafa, *20. Yüzyılda Türkiye'de Din Eğitimi*, Bursa 2003, s. 9.

¹² "Medresetü'l Kudât Nizamnâmesi" *Düstur*, TS, C.6, N.66, ss. 146-150. / İS, B.D, MA, İstanbul 1334, ss. 274-279.

¹³ "Medresetü'l-Kuzat Talimatı Dahiliyesidir" *İS*, B.D, MA, İstanbul 1334, ss. 683-688.

¹⁴ "5 Safer 1332 Tarihli Medreset-ül-Kuzât Nizamnâmesine Müzeyyel Nizamnâme", *İS*, B.D, MA, İstanbul 1334, s. 687.

açılmıştır. (Mad. 1) Bu özel sınıfın ders cetveli; “*Ferâiz ve Vesâya, Sakk-i Şer’î, Nikâh, Talâk, Hidâne, Nafaka, Ahkâm, Evkâf, Defter-i Kassâm, Usûl-ı Muhâkeme-i Şer’iyye (tatbiki bir sûrette), Ma’lûmat-ı Kanûniye, Harac ve Damga Kanûnları, Kitâbet, Hesap, Usûl-ı defteri, Hüsn-i Hat Ta’lik*”. (Mad. 4)¹⁵ şeklindedir.

1839 Tanzimat Fermanı’ndan sonra, Osmanlı tebaasına dinî açıdan eşitlik getiren ve Tanzimat’ın teyidi olan Islahat Fermanı (1856)’nın Türk eğitim sistemine ciddi bir etkisi olamamıştır. Bu ıslahat maârif alanındaki ilerlemelerin önünü açmış fakat azınlık ve yabancı okulların da rahat açılmalarını sağlamıştır.¹⁶

Abdulaziz Dönemi’nde (1861-1876) de, medreselerin ıslahı yönünde bir çalışma görülmemekle birlikte eğitim ve öğretim meselelerinin çözümü için atılan önemli bir adım Maârif Nâzırı Saffet Paşa’nın gayretiyle hazırlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’dir. (1 Eylül 1286/1869)’de yayımlanan bu nizamnâme, eğitim ve öğretim alanında yapılması gereken konulara ışık tutmuştur.

Toplam 198 maddeden oluşan bu nizamnâme¹⁷ şüphesiz büyük bir atılım getirmiş ve bugünkü öğretimin temellerini oluşturmuştur. Eğitimde çok önemli bir gelişme olan 1869 Nizamnâmesi’nin uygulamaya konulmasında bir sürü sıkıntıyla karşılaşmıştır. Meselâ; eğitilmiş öğretmen sayısı yetersizdi. İstanbul gibi büyük şehirlerde okulunu tamamlayan öğretmen adayları, taşradaki okullara gitmek hususunda oldukça isteksiz davranmışlardı. İç ve dış sorunlar nedeniyle ekonomik gücü zayıflayan devlet, bu okullara istenilen desteği sağlayamamıştı.¹⁸

Nizamnâme’nin önemini Ayhan aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

“*Büyük ölçüde Fransız maârif sistemi esas alınarak düzenlenmiş olan nizamnâme ilköğretimde mecburiyeti öngörmesi, genel öğretimi Batı ölçülerine göre kademe ve derecelere ayırması, çağdaş esaslara uygun öğretim ilke ve yöntemleri koyması, öğretmenlerin mesleklerinde yenilenmelerini sağlayıcı malî ve idarî tedbirlere işaret etmesi, halkın maârifin harcamalarına katkıda bulunmasını gündeme getirmesi, kızların eğitimine*

¹⁵ *Düstur*, TS, C.6, N.519, ss. 1255-1256. / *İS*, B.D, MA, İstanbul 1334, ss. 679-681.

¹⁶ Koçer Hasan Ali, “*Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, M.E.B. Yay., İstanbul 1991, s. 209.

¹⁷ *Düstur*, TS, C. 2, 1289, ss.184-219.

¹⁸ İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Tanzimat Döneminde İstanbul’da Darü’l-fünûn Kurma Teşebbüsleri”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992. s. 315.

önem vermesi gibi yönleriyle eğitim ve öğretim meselelerini modern bir yaklaşımla ele almış ve çözümler ileri sürmüştür.”¹⁹

Bu nizamnamenin yayımlandığı yıllarda medresenin durumunu anlatan, 1867 yılında 15 kişilik medrese alimlerinden oluşan heyete ait, sekiz madde ve bir hatimeden oluşan ve 14 yıllık bir medrese tahsili öngören rapor vardır. Bu raporda 14 yıl boyunca medrese talebelerinin tahsil müddetinde ve tatil zamanlarında okuyacakları dersler ve kitaplar sabah ve ikindi olmak üzere teker teker belirlenmiştir. Buna göre ders programının Sıbyân okulundan sonra başladığı anlaşılıyor. Ayrıca Raporda Fatih ve Kanûni medreselerinde uygulanmış ders programlarının iyi uygulanamadığından bahsedilmiş ve 1867 tarihli bu medrese ders ıslahatı programının eski sistemi desteklediği ileri sürülmüştür. Gerçekten de raporda; dersler, ilimler ve kitaplar bir âhenk içerisinde sıralanmış, yıllara göre tâyin edilmiş ve hangi kitabın ne kadar zamanda okunup bitirilmesi gerektiği açıklanmıştır.²⁰ 1924 yılında Tevhid-i Tadrîsat Kanunu sonrasında - kanuna rağmen - medreseler kapatıldıktan sonra Cumhuriyet dönemi'nde husûsi olarak devam eden medreselerin programları incelendiğinde 1867 yılında müderrisler tarafından yayımlanan rapordaki derslerin okutulduğu görülmektedir.²¹

Tanzimat'a kadarki klasik dönemde, devletin tüm Maârif yükünü sırtında taşıyan ve devletin bilinçli bütün ihmal ve ilgisizliğine rağmen, bir eğitim kurumu olarak fonksiyonunu 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdürmeyi başaran medreseler, bu dönemden sonra tüm sosyal hayata yayılmaya başlayan batılılaşma ve yenilileşme hareketlerinden olumsuz yönde etkilendiler. Bu çerçevede kurulan batı tarzı eğitim kurumları, yavaş yavaş medreselerin yerini aldılar. Gayr-i resmi olarak eğitimine devam eden medreselerde ise öğretim, gelişigüzel, sistemsiz, düzensiz bir şekilde devam edebildi.

Ergün, medreselerde, parasal olarak tatmin olmayan öğretim elemanlarının, görevli oldukları medreselerde öğretime önem vermediklerini, dersleri genellikle yeterli bilgiye sahip olmayan yardımcılarına bıraktıklarını belirterek şöyle devâm etmektedir:

“Ders vermekle yetkili ve görevli olan gerçek müderrisler ise, vazifeli oldukları medreselere çok seyrek uğruyor, genellikle ek işlerle meşgul oluyor, ancak yan işlerden arta kalan zamanlarda ders verebiliyorlardı. Bilhassa küçük şehirlerde, kasaba ve köylerde durum

---

¹⁹ Ayhan, Halis, “Tanzimat Sonrası Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Türkyurdu Yay., Ankara 1999, s. 215.

²⁰ “Tarik-i Tadrîsin berveçhi âti ıslah ve tesviyesine ihtiyacın beyanıdır.”, *C.İ. Sy.* 15, ss. 322-324.

²¹ Ayhan, *a.g.m.*, s. 218.

daha da kötü idi. Buralarda çoğu zaman, para almayan, ehliyet ve liyakatleri tartışmalı olan imamlar, hatipler ve müezzinler ders vermekteydi.”²²

Meşrûtiyet’in ikinci defa ilân edilmesi ile birlikte bütün İmparatorluğa yayılan hürriyet atmosferi, sadece politikacı, yazar ve entelektüellere değil, aynı zamanda ulemâyâ da, devletin genel ve özel bütün problemleri hakkında düşünce ve tekliflerini kamuoyuna sunma olanağını sağladı. O güne kadar belli kişiler tarafından ve sınırlı çerçevede ele alınan, görüşülen ve tartışılan her türlü mevzu ve mesele Osmanlı toplumunun siyâsî, dinî ve kültürel bütün akımları tarafından ele alınıp kamuoyunda tartışılmaya başlandı. Eline kalem alan onlarca medreseli müderris ve talebe, devlet tarafından medreseye ve medreseliye revâ görülen ihmallerden, ayrımcılık ve aşağılamalardan dolayı yöneticileri suçladılar. Düzenledikleri konferanslarda, ıslâh önerilerinde, yazdıkları dilek mektuplarında müderrislerin sorunlarının ivedilikle çözümünü istediler. Bilhassa ekonomik yönden durumlarının iyileştirilmesi, geçimlerini sağlayacak kadar maaş verilmesini talep ettiler. Bu şahsiyetlerden, Eşref Efendi-Zâde Şevketî, teklif ettiği *Medâris-i İlmiye Islâhat Programı*’nda, müderrislerin sadece geçimlerini karşılayacak bir imkânın yeterli olmayacağını, bunların tüm seyahat ve kitap masraflarının karşılanması gerektiğini savundu. Hatta müderrislerin yurt dışına seyahat yapmalarına, dünyadaki ilmî gelişmelerden haberdar olmalarına imkân sağlanmasını istedi.²³

Böylece eğitim sosyal olayların içerisinde diğer sorunlarla ele alınan bir yan sorun olmaktan çıkarak, nispeten siyasetten bağımsız, üzerinde çeşitli fikir tartışmaları ortaya atılan belli başlı bir sorun olarak görülmeye başlandı. İnsanların eğitimi için sadece binaların yeterli gelmediği anlaşılmış özellikle ders müfredatları ve programların içerikleri tartışma mevzularında ilk sırayı aldı. Ancak vahim olan bu özgürlük atmosferinin eğitimde kutuplaşmalara yol açmasıydı. Avrupa tarzında yeni okulların açılması, eğitim sahasında geleneksel ve dinî eğitimi temsil eden “medreseliler” ile yeni okulların sunmayı amaçladığı dünyevileştirilmiş eğitimi temsil eden “mektepliler” arasında zıtlama başlattı. Mektepliler, medreselileri câhil, bağnaz, uyuşuk ve yenilik düşmanı olarak nitelendirirken, bir grup ulemâ da, Avrupa tarzında açılan yeni okulları, dinî esaslara ve değerlere uymayan bilgiler öğretmekle ve bu şekilde yeni yetişen öğrencileri İslâma yabancılaştırmakla suçladı.

Bu dönemde medreselerin sadece genel durumu, organizasyonu, öğretimi, öğretimin muhtevası, amaç ve araçları değil, aynı zamanda genel eğitim sistemi içerisindeki yeri,

---

²² Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yay., Ankara 1996, s. 72.

²³ Eşref Efendi-Zâde, Şevketî, *Medâris-i İlmiye Islâhat Programı*, İstanbul 1329, ss. 44- 47.

faıdası, fonksiyonu ve gerekliliği de açıkça tartışıldı. Tartışmalar, tartışanların siyasi ve ideolojik tavırlarına göre şekilleniyordu.

Bazı fikir adamları eğitimin niteliği üzerinde dururken, bir kısım fikir adamları da dergi ve gazete gibi yayın organlarında bu kutuplaşmaları kuvvetlendiren yazılar yazdı ve tartışmalara giriştiler.

Eğitimin nitelik yönüne dikkati çeken Stı Bey'e (1880 – 1968) göre, eğitim meselesi önce bir para meselesi olarak görülmüş ve bazı güzel mektep binaları yapılmış, okullar araç gereçle donatılmıştır. Fakat bu güzel binalar çok yerlerde pislik içinde kalmış, sağlanan laboratuvar araç gereçlerinin %10'undan bile yararlanılmamıştır.²⁴ Yine dönemin Maârif Nâzırı Emrullah Efendi' eğitim görüşü olarak ileri sürdüğü “*Tub Ağacı Nazariyesi*” zerine Stı Bey ile uzun müzakerelere girişmişlerdir.²⁵

Stı Bey, “Muallim” dergisinde de, Maârif Meselesi etrafında Gökalp'le uzun münazaralar yapmıştır. Muallim dergisindeki bu tartışmaya ayrıca İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Sadrettin Celal (Antel), Necmeddin Sadık (Sadak) ve M. şekip (Tunç) karışmışlardır.²⁶

Ziya Gökalp “Terbiye ve Milliyet” adlı yazısında, “*Türk ocuğu Türk milletinin içinde yaşayacak ise, Türk milletinin kltrine göre terbiye edilmelidir. Türk çocuğu bu kültüre göre terbiye görürse, ağdaş bir eğitim görmüş olur.*” demektedir.²⁷ “Muallim” mecmuasında yazdığı “*Millî Terbiye*” adlı makalesinde ise, Gökalp'ın nazarında eğitim, “*Fertlerin millî kültüre intibaki*” demektir. O böylece, her milletin kendi kültürü içinde bir eğitim gâyesi olabileceği ve dolayısıyla eğitimin sosyolojik açıdan ele alınması demek olan Durkheim'ci (1859-1917) anlayışı savunmaktaydı.²⁸

Ziya Gökalp'ın savunduğu pedagojik tezlerinin çerçevesini çizdiği eğitimin ana gâyesi, millî bir tâlim ve terbiye yaratmak ve böylece ulusal şuurun gelişmesini sağlamaktı.²⁹

Berkes o dönemdeki Türkçülerin ana görüşlerini şöyle ifâde etmiştir:

“*Türkçüler dinin ancak kültürel ve mnevi bir fonksiyon taşıdığı Lâik, ulus-devlet sistemini istiyorlardı. Medreselerin de buna uygun olarak, içinde sadece din görevlilerinin*

²⁴ M. Stı, “Lyihalarım”, Hayriye Matbaası, İstanbul 1326 (1910), ss. 91-93.

²⁵ M. Stı, “Tba Ağacı Hakkında Bir İzah”, *Muallim*, C. 1, sy. 13, Ağustos 1333 /1915.

²⁶ Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de ağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1979, ss. 182-183.

²⁷ Gökalp, Ziya, “Terbiye ve Milliyet”, *Muallim*, sy. 1-2, 15 Temmuz 1332 /1914.

²⁸ Gökalp, Ziya, “Milli Terbiye”, *Muallim*, sy. 4, 15 Ekim 1332 /1914.

²⁹ Sakaoğlu, Necdet, “Eğitim Tartışmaları”. *TCTA*, II, İstanbul 1986, ss.478-484.

yetiştirildiği dinî-rûhânî bir eğitim kurumu hâline çevrilmesini talep ettiler. Buna göre medresenin genel eğitim içinde hiçbir yeri ve rolü olmayacaktı. Türk Millîyetçiliğinin en etkili ve meşhur düşünürü Ziya Gökalp, Şeyhülislâmlığın ve bağlı kurumların tüm eğitim, hukuk ve adalet alanlarındaki yetki ve görevlerden arındırılmasını ve sadece dinî-ahlâkî maslahatlarla ilgilenen bir müesseseye dönüştürülmesini teklif etti. Hatta medreselerin bile Şeyhülislâmlıktan alınıp Eğitim Bakanlığına bağlanmasını savundu. Ziya Gökalp daha da ileri giderek yüksek dereceli eğitim veren medreselerin, bu özelliklerinin lağvedilmesini istedi.”³⁰

Diğer taraftan, 1908 yılından sonra, istibdattan kaçanlar geri gelerek Batıda gördüklerini tatbik çalıştılar ve eğitim problemlerini ele alan dergiler çıkardılar.³¹ Bunlardan Tanzimat devri liberalizmcileri, batıya benzemek isteyen bütün vatandaşlara din ve ırk farkı gözetmeksizin eşit haklar tanıyarak, “çok milletli” Osmanlı İmparatorluğu’nu kurtarmayı ümit ediyordu. Bu politik grup mensupları, devletin ve sosyal hayatın her türlü İslâmî etki ve kalıttan temizlenmesi için mücadele eden ve bu çerçevede medreselerin kökten lağvedilmesini savunan kimselerdi. Batıcılar, diye de nitelendirilen liberalizmciler, konu ile ilgili görüşlerini bilhassa Abdullah Cevdet tarafından yönetilen “İctihad” adlı dergi vâsıtasıyla yaydılar. Osmanlı tarihinde İslâm dinini açıktan tahkir ve tenkit eden yazılara ilk defa bu dergi sayfalarında yer verildiği görülmektedir.³² Abdullah Cevdet’e göre daha ılımlı bir Batıcı olan ve Avrupa teknik ve medeniyetini eleyip gözden geçirerek alınmasını savunan Celâl Nûri ise medreselerin kapatılmasının yanlış olacağını ifâde ediyor ve Tanzimatçıların yaptıklarının aksine “Mevcut maâriften gereği gibi istifâde çareleri aramalıyız; yeni büsbütün başka usûlleri iktibas ile İslâm aleminde bir uyanma vücûda getirmek pek zor, âdetâ imkânsızdır. Halbuki mevcut müesseseleri islâh herhalde daha kolaydır, daha ziyâde semere verilebilir” diyordu.³³

Bu tartışmaların yanısıra, medresedeki eğitim ve öğretimin durumu hakkında da, aylık veya haftalık çeşitli yayın organlarında çok sayıda makâle, rapor, haber, islâh önerileri içeren lâyiha ve risâleler yayınlandı. Buna ilâveten sırf bu konu ile ilgili özel konferanslar ve ilmî

---

³⁰ Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 1988, s. 451.

³¹ Koçer, a.g.e., s. 220.

³² Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.

³³ İleri, Celâl Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul (1331) 1913, s. 317.

istişâre toplantıları tertip edildi ve medreselerin karşılaştıkları sorunlar ve çözüm yolları en ince ayrıntılarına kadar tartışıldı.³⁴ Tunaya bu tartışmaları şöyle yorumlamıştır:

“Öyle ki, medrese sadece ulemânın değil, aynı zamanda ülkenin en önemli gündem maddelerinden birisi haline gelmişti. Belli başlı yayın organlarında konu, artık gündemin ilk sıralarında yer alıyordu. Medrese içerisinde bilinen problemler mütemâdiyen işleniyor, herkes kendi siyasî görüşüne göre birtakım çözümler teklif ediyor ve hatta reform taslakları bile sunuyorlardı. “Sebilü’r-Reşâd”, “Beyânü’l-Hak” ve “Sırât-ı Müstakim” gibi yayın organlarında, medresenin İslâm tarihindeki işlevinden, İslâm’ın ve İslâm bilimlerinin tadrîs ve tahsîlindeki rolü ve ehemmiyetinden, Osmanlı’nın yükselme devrindeki nizâm ve intizâmından iftihârla bahsediliyor, ancak daha sonraları mevcut sistemin korunamadığı ve zamana göre de yenilenemediği, son dönemlerde ise iyice zayıfladığından dem vuruluyor, fakat bütün bu olumsuz gelişmelerden Osmanlı yöneticileri sorumlu tutuluyordu.”³⁵

Bütün bu gelişmeler meyvesini vermeye başlamış ve 1910 yılında Umum Medârisi İslâmiyede neşr ve tamim olunmak ve oniki senede ikmal edilmek üzere tertip olunan ulum ve fenlere ait bir taslak program hazırlanmıştır. 30 Ocak’ta Fatih Tophane Medresesi’nde, medresenin bu büyük programını kutlamak üzere büyük bir merasim hazırlanmıştır. Ancak bundan birkaç ay önce Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi’den Fen ilimleri ve yabancı dillerin

³⁴ Medrese talebeleri ve müderrislerin bazı gazete ve dergilerde yayımladıkları makaleler için bkz. M. Salih Vecdi, “Medreselerin Avamili İnhitatından (aşığılanma işlerinden): Rağbetsizlik”, *SR*, C.12, ss. 12-13; Erişirgil, M. Emin, Dinî Terbiye, Dinî Tedrisat, *MITTCM*, Mart 1334 (1918), s. 13-14;

³⁵ Tunaya, Tanık Zafer, *İslamcılık Cereyanı, İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Biraktığı Meseleler*, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s. 91. Diğer makale ve tartışmalar için bkz.: Talebe-i ulûmdan Uşşakî H. İsmail Hakkı, “Talebe-i ulûm efendilerimle hasbihal”, *SR*, C. 10, ss. 134-135; Talebe-i Ulûmdan Akşehirli Haşim, “İslah-ı Medâris ve esbabı inhitatımız”, *SR*, C.10, ss. 321-322; Bayezid Dersiamlarından M. Safvet, “Medreselerimiz 2”, *B.H.*, C. 4, sy. 89, ss. 1678-1680; Bayezid Dersiamlarından M. Safvet, “Medreselerimiz 1”, *B.H.*, C. 4, sy. 87, s. 1642; “Görmek istemeyenlerin nazar-ı insafına!”, *SR*, C. 10, s. 135; Tunaya, a.g.e., s. 107; Kara, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yay., İstanbul 1987, s. 66; Müntesibin-i İlmiyeden Mustafa Satvet, “Medreselerimiz hâlâ bir yoluna konmadı”, *SR*, C. 9 (2), ss. 53-54; Talebe-i ulûmdan Ödemişli Mustafa Satvet, “İslah-ı Medaris talebi hakkında”, *SR*, C. 10, s. 185; Şeyh Ali Efendi-Zâde, a.g.e., s. 20; “Alay Ve Tabûr İmamlarının Vezâif-i Tadrîsiyyeleri Hakkında Nizâmname”, *Düstur*, TS, C. 6, N., 196, ss. 332-333; Kâzım, Mûsa, Medreselerde Tedrisatın Islâhı, *SM*, sy. 54, s. 23; Talebeden Ödemişli H. Feyzi, “(Fatih) Medreselerin ahvalı”, *SR*, C. 9 (2), ss. 89-90; Talebe-i ulûmdan H. Osman Niyazi, “Zavallıyız: Ruh ve hayat istiyoruz”, *SR*, C. 10, ss. 161-162; Talebe-i ulûmdan Edhem Ruhi, “Talebe-i Ulûmun Feryatları”, *SR*, C. 10, s. 200; Eşref Efendi-Zâde, a.g.e., s. 44; Bursa Mebuslarından Ömer Fevzi, “İslah-ı Medaris”, *B.H.*, C. 1, sy. 15, ss. 325-326; Ergün, a.g.e., s. 83.

okutulması için fetva da alınmıştır.³⁶ Merasime Ders Vekili Halis Efendi, Şeyhulislâm Hüseyin Hüsni Efendi, Ayan Reisi Sait Paşa, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Meclis-i Mebusan Reis-i Sanisi Mustafa Asım, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Maârif Nazırı Emrullah Efendi, ulemâ, vekiller, mebuslar ve eşraf katılmıştır. Programda katılımcılar nutuk irad etmişler ve bu yeni programı değerlendirmişlerdir.

Toplam 12 senelik bu programda dersler yıllara göre sabah, öğle ve ikindi olmak üzere üç kısımda gösterilmiştir.³⁷

Bu merasimde açıklanan 12 yıllık medrese programından sonra 13 Şubat 1910 (1325) / 16 Safer 1328 tarihinde “Medâris-i İlmiye Nizâmnamesi” adı altında padişah tasdikli 48 maddelik bir nizamnâme yayımlanmıştır.³⁸ 13 gün önce Maârif Nâzırı Emrullah Efendi öncülüğünde tasarı olarak sunulan programla dersler ve tahsil müddeti olarak benzerlik arzeden bu nizamnâmede dersler sadece yıllara göre verilmiş ve sabah, öğle, akşam şeklinde ayrılmamıştır.

İkinci bab, birinci fasıl, madde 31’de “*Usûlü tadrîs ve tâlim ile tâyin olunan derslerin beyanındadır*” başlığı altında verilen ders cetveli aşağıdaki gibidir:³⁹

YIL

DERSLER

- 1 İlmi Sarf (Emsile, Bina, Maksut, Nüzhetü’t-Tarf Fiilmî’s-Sarf), Tâlimu’l-Müteallim, Tâlim-i Kur’ân ve Tecvid, Hat, İmla, Muhtasar Hesap, Sarf-I Osmâni ve Kavâid-i Farisiye
- 2 İlmi Nahiv (Avâmil Metni, İzhar Metni), Fıkıhdan Meraku’l-felâh, Tâlim-i Kur’ân, Kavâidu’l-İğrab, Şüzûru’z-zeheb, Fârisiden Gülistan, Hesap, İmla, Kavâid-i Osmâniye
- 3 Nahiv (Muğnil-lebib veya Molla Cami), Şafiye, Fıkıhdan Multeka, Vad’, Hesap, Mebâdi-i Hendese ve İnşa
- 4 Nahvı ikmâl, Şafiye, Multeka, Alâka, İsagoci, Muhtasar coğrafya, Hendese, İnşâ ve Cezeri
- 5 Fenâri, Meâni (Muhtasar), İlmu’l-arûz ve’l-kavâfi, İlm-i Ferâiz, Coğrafya-yı

³⁶ Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi, “Suret-i fetva”, *B.H, C. 4-5, sy. 79, ss. 1514-1520.*

³⁷ “Alemlî İslâm’a bir tebşir Medâris-i İslâmiyede bir hatve-i (adım) tekâmül”, *B.H, C. 3, sy. 76, ss. 377-382.*

³⁸ “Medâris-İ İlmiye Nizamnâmesi”, *Düstur, TS, C. 2, N., 42, ss. 127-138.*

³⁹ “Medâris-İ İlmiye Nizamnâmesi”, *Düstur, TS, C. 2, N., 42, ss. 134-135.*

Umûmi, Cebir ve Kitâbet

- 6 İlm-i Mantık (Şemsiye maa'l-Kutb), Meâni'l-Muhtasar, Kaside-i Bur'e, Banet Suad, Muallekat, İlmü'l-Kırâe, Hikmet, Cebir, Kitâbet-i Arabiye ve Usûl-i Tercüme
- 7 Kutb (ve Asımdan bir miktar), Şerh-i akâid-i Neseфи, Usûlu'l-fıkıh, Şerhi Menâr ve Şerhu'l-veciz, Âdâbı Munazara, Makamat-ı Harîrî, Hikmet-i cedîde, Heyet, Kimya ve Mevâlid
- 8 Şerh-i akâid (Neseфи maa Hayali), Meşâriku'l-envar, Şerhu'l-Menar, Şerhu'l-veciz, Usûl-ı hadis, Makâmat-ı Harîri, Usûl-ı Sakk, Tarih-i İslâm, Kozmografya (Heyet) ve Mevâlid
- 9 Hikmet-i Sadiye, Meşâriku'l-envar, Tefsir-i Beyzavî, Dîvân-ı Hamase, ;Usûl-ı Hadis, Siyer, Tarih-i Umûmi ve Coğrafya-yı Umûmi
- 10 Celal mea Gelenbevî, Milel ve Nihal, Muhtasar Fasl, Tefsir-i Beyzavî, Tuhfe-i İsna Aşeriye, İzhârü'l-Hak, Siyer, Tarih-i Umûmi ve Coğrafya-yı Umûmi
- 11 Hidaye ve Sahîh-i Buhârî veyahut Sahîh-i Müslim ve Tefsir-i Beyzavî'nin ikmali,
- 12 11. senede Mufassal Tarih-i Osmanî ve umûmi ve Mufassal Coğrafya-yı Osmanî ve Umûmi.

İlk olarak Hoca Muhyiddin'in başlattığı ve Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile uygulamaya konulan bu ıslahat programı, yaklaşık bir yıl sonra Ağustos 1911 (Ramazan 1329)'da Eşrefefendi-zâde Şevketî tarafından bir lâyiha ile geniş kapsamlı bir ıslâhat programı olarak kamuoyuna sunuldu. Bu ıslâh taslak ve programı, daha sonra yapılan reformlar üzerinde büyük etkide bulunmuştur ve aynı zamanda o güne kadar iki farklı yapıda işleyen mektep ve medreseleri uzlaştırma ve birbirine entegre etme anlamı taşımaktadır.⁴⁰

Şevketî'den bir yıl sonra da, Maârif Vekili Emrullah Efendi'nin 21 Nisan 1912 (h. 1330 / r. 1328) tarihli nizamnâmesiyle kurduğu Dâru'l-Fünûn, Ulum-ı Şeriye Şubesi, Ulum-ı Hukukiye Şubesi, Ulum-ı Tabîiye Şubesi, Fünûn Şubesi, Ulum-ı Edebîye Şubesi olmak üzere beş şubeden teşekkül edecek şekilde yapılandırılmıştır.⁴¹

Yükseköğretimle ilgili ıslah çalışmaları durmamış, Mart 1914'te Ders Vekâleti tarafından Şeyhulislâmlığa yazılan resmî yazıda bir yüksek ihtisas öğretim kurumu olan,

⁴⁰ Eşref Efendi-Zâde, *a.g.e.*, s. 19.

⁴¹ Aynî, M. Ali, *Dâru'l-Fünûn Tarihi*, İstanbul 1927, s. 35.

Medresetu'l-Mutehassısın'ın gerekçesi anlatılmış, şube taksimi, mezunlarının tâyini ve giriş şartları açıklanmıştır.⁴² Buna göre; tahsil süresi dört sene olan ve beş şubeden oluşan bu akademi Dar'ul-Hilâfeti'l-Âliye'de kurulacaktır. (Mad. 1). Her sene onar kişiden elli kişi olmak üzere dört senede toplam ikiyüz kişi alınacaktır. (Mad. 5). Şubeler; Sarf ve Nahiv, Mantık ve Meani, Fıkıh ve Usûlü Fıkıh ve Tefsir ve Hadis şubelerinden oluşmaktadır. (Mad. 6).⁴³

Ancak bundan 6 ay kadar sonra 1 Eylül 1914 (10 Zikaade 1332, 18 Eylül 1330) tarihinde Şeyhulislâm Mustafa Hayri Efendi, "İslah-ı Medâris Nizâm-nâmesi" adıyla, yepyeni ve kökten bir ıslahat yapmaya gitmiştir.⁴⁴

Medreseleri hem İstanbul'da hem de taşrada bir nizâm ve intizâma sokarak, belli bir disiplin içerisinde, gerekli teşkilatlarını kurmak sûretiyle ıslah ve ihya etmeye çalışıldığı sırada, I. Cihân Harbi tüm şiddetiyle devâm ediyordu. Almanya safında yer almaları sebebiyle Osmanlılar, bir çok cepheye düşmana karşı aynı anda karşılık vermek zorunda kalmıştı. Savaş, elbette sadece can kaybına yol açmıyordu. Ayrıca Devleti Âliyye'nin hazinesinin iç ve dış banka ve bankerlere boğazına kadar borçlanmasına neden oluyordu. Savaş tahribat demektir, kan demektir ve ölüm demektir. Bu şartlar altında yapılacak reformlar ne kadar mükemmel olursa olsun, onu uygulayacak eleman ve onun uygulanmasını sağlayacak para olmadığı sürece kağıt üzerinde kalmaya mahkum oldu. İşte bu sebeple 1910'dan beri yapılan muhtelif ıslah girişimleri, beklenen neticeleri verememiş, aslında verecek vakit de bulamamış, arzulanan hedeflere ulaşamamıştır. Zira savaş boyunca onlarca medrese kapalı kalmış, bilhassa taşrada öğretim hemen hemen durmuştu. Onlarca medrese de baskın ve yangın gibi sebeplerle harap olmuş, adeta yerle bir edilmişti. İstanbul'da ise her ne kadar öğretim kesilmediyse de, talebe sayısı önemli ölçüde düşmüş, çok sayıda medrese talebesi askere alınmış, yıllar süren askerlik vazifesi sırasında, birçoğu şehit olmuş, bir o kadarı da ömür boyu katlanmak zorunda kalacakları sakatlıklarla geri dönmüştü. Durum o kadar vahim hale gelmişti ki, köylerde mevtaları dinî vecîbelere uygun gasl, tekfîn ve defn edecek hoca sıkıntısı çekilmeye başlanmıştı.

I. Cihân harbi döneminde dağılan ve düzeni bozulan medreseyi yeniden toparlamak ve bir sistem altında birleştirmek için dönemin Şeyhulislâmı olan Musa Kazım 5 Recep 1334 / 25 Nisan 1332 (8 Mayıs 1917) tarihinde yeni bir nizamnâme çıkarmıştır. 16 maddeden

⁴² "Ders Vekâlet Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü, Medresetu'l-Mutehassısın", *SR*, C. 11, sy. 286, ss. 418-420.

⁴³ "Medresetu'l-Mutehassısın Nizamnamesi", *SR*, C. 12, sy. 287, 14 Rebiülâhır 1332, 27 Şubat 1329, ss. 11-12.

⁴⁴ "İslâh-ı Medâris Nizâm-nâmesi" *Düstur*, TS, C. 6, N. 548, / C.İ, C. 1, ss. 249-252. / *İS*, B.D, MA, ss. 657-674.

mürekkep, “Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun”⁴⁵ ismini taşıyan nizamnâme 1914 “İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi” ile büyük benzerlik içerisindedir. Farklı olarak, bütün medreseler – istediği uygulamayı yapma serbestiyetiyle taşra medreseleri de dahil olmak üzere - Makam-ı Meşihata bağlanmış ancak medreseler 1914’te olduğu gibi “Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye Medresesi” adı altında devam etmiştir. (Mad. 1,2,5). Diğer bir fark ise tahsil süreleri ve kısımların isimlerindedir. Daha önce Tâli kısım-ı evvel (4 yıl), Tâli kısım-ı sâni (4 yıl), Kısım-ı Âli (4 yıl) ve Medresetu’l-Mutehassisîn (2 yıl) olan Dârü’l-hilâfeti’l-Âliyye Medresesi; İbtidâ-i Hariç (3 yıl), İbtida-i Dâhil (3 yıl), Sahn (3 yıl) ve Medrese-i Süleymaniye (3 yıl), isimleri değiştirilmiş ve öğretim süresi 14 yıldan 12 yıla düşürülmüştür. (Mad. 3-4). İki yıllık ihzârî sınıfı da mevcuttu. Medrese-i Süleymaniye, Tefsir ve Hadis, Fıkıh, Kelam ve Hikmet ve Edebîyat olmak üzere dört şubeye ayrılmıştır. (Mad.7). Bütün müderrislerin alacağı maaşın, alt ve üst limiti belirlenmiş ve Maliyeden yardım alınarak talebe Evkâf gelirlerine muhtaç bırakılmamıştır. (Mad. 8-9-10-11). Talebe ücretleri için geçici madde ile 1333 (1917) ilmîye bütçesine bir milyon dörtyüz bin kuruş ilâve edilmiştir. Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi aynı yıl Nizamnâmenin beşinci maddesine dayanarak 16 Zilhicce 1335, 4 Teşrin-i evvel 1333 (17 Ekim 1917) yaklaşık altı ay sonra “Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme” adıyla taşra medreseleri için 39 maddeden ibaret daha teferruatlı bir nizamnâme yayımlamıştır.⁴⁶

Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi’nin tedricilik esasına uygun İstanbul medreselerinden başladığı medreseleri birleştirme projesi, 1917’de Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi’nin peşpeşe çıkarttığı bu iki nizamnâme ile, hem İstanbul ve hem de Taşra’daki medreselerin birleştirmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece yayımlanan bu üç nizamnâme ile; 17. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar medreselerde hüküm süren başıbozukluk, köhnelik ve bitkinlik sona erdirilme amaçlanmıştır.

Asırların getirdiği ihmalciliğin sona erdirilmesini ve medreseleri zamanın ihtiyacına cevap verebilecek hale getirilmesini isteyen hamiyetperver din âlimleri yaptıkları bu ıslahatlar neticesinde; medreseye sınıf düzeniyle, ders programlarıyla, talebe ve hoca disipliniyle, zamanın mektep sistemini uygulamayı başarmıştır.

⁴⁵ “Medarisi İlmiye Hakkında Kanun” *Düstur*, TS, C. 9, N. 241, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, ss. 598-600,

⁴⁶ “Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye Medresesi’yle Taşra Medâris-i Hakkında Nizamnâme”, *Düstur*, TS, C. 9, N. 3034, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, ss. 745-752.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLIDAN CUMHURİYETE GEÇİŞ SÜRECİNDE
EĞİTİM VE DİN EĞİTİMİ KURUMLARI

(1920-1924)

1.1. Din ve Eğitimi Hakkındaki Müzakereler, Görüşler ve Nizamnâmeler

1.1.1. Cumhuriyeti Kuran Kadro ve İdeolojisi

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de kurulması ile yönetimde Cumhuriyet sistemi benimsenmiştir. Aynı tarih Cumhuriyetimizin de gerçek başlangıç noktası sayılmıştır.¹ Atatürk Meclisin açılışı ile ilgili duygularını aşağıdaki gibi dile getirmiştir:

*“Yüce Allah'ın izinleriyle Nisan'ın 23'üncü Cuma günü, Cuma namazından sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılışı yapılacaktır. (...) Yüce Allah'tan tam bir başarıya ulaştırması niyaz olunur.”*²

Bu şekilde Cumhuriyeti kuran kadro, kendilerine Fransa'yı örnek olarak almışlardır.³ Böylece yeni bir idari sistem yanında yeni bir ideolojinin de temelleri atılmıştır. Kara, Cumhuriyeti ve ideolojisini şöyle tanımlamaktadır:

*“Cumhuriyet Türkiyesinde din ve İslâm meselesinin birden çok tarafı, vechesi ve katmanı vardır. ... Taraflardan biri, belki en belirleyici gözükeni Cumhuriyet idaresi ve ideolojisidir. Bu idare ve ideoloji Birinci Cihân Harbi sonrası şartlarda Osmanlı bakiyesi bir grup asker, bürokrat, aydın ve din adamından (âlim ve şeyhten) müşetekkil bir "koalisyon" tarafından inşa edilmiş, İkinci Dünya Harbi sonrası şartlarda ise aşağı yukarı aynı nesil tarafından kısmen tadil ve tashihe tabi tutulmuştur.”*⁴

Kara, bu tanımlamadan sonra Cumhuriyeti kuran ve yaşatan şahsiyetleri, eğitim, görüş ve ideolojileri açısından gruplara ayırmıştır. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere bu insanların bazı ortak özelliklerini aşağıdaki şekilde ele almıştır:

“19. asrın son çeyreğinde dünyaya gelmiş, Sultan Abdülhamit döneminde çocukluk ve eğitim devrelerinden geçmiş ve ilk memuriyetlerine başlamış; II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinde veya yanında bulunmuş; Osmanlıcılık, İslâmcılık, Milliyetçilik politikalarından ve fikirlerinden birlikte etkilenmiş; fîli dindarlıkları farklılıklar gösterse de kendisi, milleti ve devleti için İslâmi / dinî birinci derecede önemseyen, bilim ve teknolojiye

¹ Çetin, Hikmet, *Yeni Türkiye*, Cumhuriyet Özel Sayısı I, sy. 23-24, Yıl 4, Eylül-Aralık 1998, ss. 12-16.

² (TBMM'nin açılışı ile ilgili genelge, Ankara 21 Nisan 1920), Korkmaz, Zeynep, *Nutuk 1919-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2000, s. 373.

³ Mc Carthy, Justin, *Osmanlı'ya Veda (İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları)*, Çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yay., İstanbul 2006, s. 367.

⁴ Kara, İsmail, *"Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm"*, Dergah Yay., İstanbul 2008, s. 13.

hayranlığı olan, pozitivist fikirlere mütemayil, zor şartların içinden gelmiş, mütehammil, cesur fakat aynı zamanda ihtiyatlı; kültür ve medeniyet itibariyle batı hayranı (ve müttefiki), bağımsızlık ve emperyalizm sözkonusu olduğunda Avrupa düşmanı ve milliyetçi...”

(...) Bugün daha açık olarak biliyoruz ki "İslâmcı ve hilafetçi" bir söylemle Millî Mücadele'yi yapan, "Devletin dinî din-i İslâmdır" maddesinin yer aldığı bir anayasa hazırlayarak dine dayalı bir devlet kuran ve birinci Meclis'te bütün meşrep ve renkleriyle temsil edilen bu koalisyon Lozan Antlaşması görüşmeleri, birinci Meclis'in feshi ve Cumhuriyet'in ilânı aşamalarında dağı(tı)lmış, geride tek parti fikrine ve siyasetine intikal edecek dar ve nispeten mütecanis bir kadro kalmıştır. Cumhuriyet idaresi ve ideolojisi ile katı laiklik anlayışı ve uygulamaları esas itibariyle bu dar kadronun eseridir denilebilir.”⁵

Burada bir örnek olması açısından, Atatürk'ün, 2 Şubat 1923 tarihinde, İzmir'de halk ile yaptığı konuşmasından bir alıntı verilebilir. Bu konuşması aşağıdaki gibidir:

“Ben santıyorum ki, bu millete, bu memlekete cümlelizce malum olduğu gibi şuradan buradan gelmiş olan bu kötü adet –ki ne din, ne ahlâk ve ne de tabiat bunu kabul etmez- ve ne de Allah emretmiştir. Bu kötü halleri Batının süslü romanlarına süslü bir tarzda geçirenler yine saraylardır. Çünkü saraylar hakîkaten yukarıdan aşağı açık bir kafesle ayrılmış bir takım yaratıklarla dolu idi. Kasabalarda ve şehirlerde yabancıların dikkatini çeken önemli manzara ve ifade olunan önemli hal cümlelizce malumdur ki, daha çok örtünme şekli üzerinde tespit edilmiştir. Bu örtünme şekline bakanlar hüküm veriyorlar ki, kadın evinden başka bir yer görmez ve göremez. Çünkü sokağa çıktığı zaman gözü ve her tarafı kapalı olmaya mahkûmdur. Efendiler bu örtünme şekli, din icâbı da değildir. Hatta o kadar değildir ki, meşru da değildir. Din gereği örtünmeyi ifâde etmek lazım gelirse kısaca diyebiliriz ki, kadınların örtünmesi, külfet gerektirmeyecek ve adaba uymayacak şekilde olmamak şartıyla basit olmalıdır. Bu dediğim ifade ile ortaya çıkacak olan örtünme şekli belki Batı âlemindeki örtünme şeklinden az çok farklı olabilir. Fakat meselenin önemli noktası hemen uymak da değildir ve böyle bir şey de aramaya mecburiyetimiz yoktur. Yeter ki örtünme şekli kadını hayattan, faaliyetten ve insanlıktan ayıracak, meşru olmayacak dereceye getirmemiş olsun.”⁶

Kara, ideoloji açısından ikinci olarak, halk tarikat – cemaat yapıları ve aydınlarını şöyle tanımlamaktadır:

---

⁵ Kara, a.g.e., ss. 13-14.

⁶ (İzmir'de halk ile yaptığı konuşmasından, 2 Şubat 1923), Borak, Sadi, Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleyişleri, Halkevleri Atatürk Enstitüsü Araştırma Yay., Ankara 1980, s. 162.

"Taraflardan ikincisi İslâmı, Müslümanlığı (hayatî derecede) önemseyen ve yine koalisyon kelimesiyle anlatılabilecek halk, tarikat - cemaat yapıları ve aydınlardır. İslâmî endişe sahibi aydınların geldikleri çevreler, yetişme tarzları ve tek parti zihniyetine karşı veya demokratik gelişmelere yönelik fikirleri ve tutumları farklılıklar arz etmektedir: Osmanlıdan Cumhuriyete intikal edenlerden kimi şehirli veya taşralı, medrese veya tekke çıkışlı, bazıları da mekteplerden yetişmiş; müderrislik, şeyhlik, gazetecilik, muallimlik, Dârülfünûn hocalığı yapmış; İttihat ve Terakki'ye veya Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmış, Birinci Dünya Harbi'ne ve Millî Mücadele'ye iştirak etmiş, İstanbul veya Ankara taraftarı olmuş; 1923 sonrası dönemde kenarda durmayı tercih etmiş / kenara itilmiş, mağdur olmuş veya aktif görevler, memuriyetler almış insanlardır.

Kara, son olarak 20. asrın başlarında doğan ve tahsil ve memuriyet dönemleri büyük ölçüde, "Cumhuriyet devrine tekabül eden (Nurettin Topçu, Necip Fazıl Kısakürek, Osman Turan gibi) ve nihayet tamamen Cumhuriyet devrinin ürünü olan İslâmî endişe sahibi aydınlar" olduğunu vurgulamaktadır. Bu aydınları şu şekilde tanımlamaktadır: "Bu aydınlar teknik mânasıyla din eğitiminden geçmemiş (medreseden yetişmemiş, özel din eğitimi almamış), buna karşılık lâik eğitim süreçlerini yaşamış, bir kısmı tarikat mensubu aydınlardı. Dinî bilgi ve donanım açısından taşıdıkları eksiklikler medrese ve tekke mensuplarının mağlup olmuş ve ezilmiş halet-i rûhiyelerinden uzak oluşlarıyla ve ilmî - felsefî müktesebatlarıyla dengeleniyor gibiydi. Bunlar için İslâm kendileri, milletleri ve Türkiye için (hatta bütün insanlık âlemi adına) varoluşsal bir öneme sahipti. İslâm olmadan bir Türkiye tasavvuru felsefî olarak da tarihî olarak da mümkün değildi. İslâm Türkiye ve insanlık için aynı zamanda büyük bir imkândı; bir çıkış, bir diriliş ve kurtuluş yoluydu."⁷

Kara'nın da ifâde ettiği gibi, aslında Cumhuriyet yeni bir olgu değildi. Daha çok kökleri yarım asır veya bir asır veya daha da geriye gidiyordu. Kara, bunu aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

"Sadece düşünce ve tartışmalar değil meclis, adalet, ordu ve eğitim kurumları başta olmak üzere Cumhuriyeti bugüne taşıyan müesseseler ve kurucu kişiler de Osmanlı bakiyesidir. Bu sebeple Cumhuriyet modernleşmesinin Osmanlı batılılaşmasının bir tür uzantısı olduğu rahatlıkla söylenebilir."⁸

---

⁷ Kara, a.g.e., ss. 17-18.

⁸ Kara, a.g.e., s. 24.

1.1.2. İcra Vekilleri Heyeti Programında Din Eğitimi

Yukarıda söz konusu edilen şartlara haiz olarak Cumhuriyeti kuran irade, daha TBMM 23 Nisan 1920'de açıldıktan hemen sonra, Anadolu'daki çeşitli işleri yürütmek üzere mecliste ihtisas komisyonları (encümenler) kurulmuştur. Bu komisyonların kurulması sürecinde eğitim konusunun üzerinde fazla durulması dikkat çekicidir.⁹

25 Nisan 1920'de geçici olarak kurulan İcra Encümeni, 26 Nisan 1920'de TBMM Reisi Mustafa Kemal'in başkanlığında yapılan ihtisas komisyonlarının kurulmasına ilişkin müzakerelerde, çok önemli önerge ve teklifler getirmiştir. Müfit Efendi eğitim ile ilgili önergesini savunurken şunları söylemişti: *"Tedrîsat iki esasa ayrılır. Birisi tedrîsat-ı dinîye, birisi de tedrîsat-ı dünyeviye, yâni fûnûn (fen bilimleri) ve saireye ait tedrîsattır. Bab-ı Meşihat (Diyanet İşleri Dâiresi) sırf tedrîsatı dinîye ile mi meşgul olsun, yoksa program koymak sûretiyle medreselerin tedrîsatını da iyi bir hale ifrağ etsin (dönüştürsün) mi? Bu ciheti hepimiz derin bir teessür ile düşünüyoruz, düşünmeye mecburuz."*¹⁰

Aynı müzakerelerde söz alan Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) yaptığı konuşma ise çok çarpıcıydı: Suphi'nin *"Meclisimiz'e dâhil olan ulemâ-i dinin (din âlimlerinin) yetiyecek nesillere kâfi bir terbiye-i diniyenin (dini eğitim) verilmesini istemek husûsunda nâmütenahi (sonsuz) bir hakkı vardır. Bunu inkâr etmek hiç kimsenin aklından geçmez. Her millet dini bir terbiye alır. Bizim çocuklarımız da dînî bir terbiye alacaklardır. Bu esas umûmi ve mutlaktır. Yalnız efendim Meclis-i Âlinin fikrini iki nokta üzerinde celbetmek isteriz, tedrîsat dünyanın her tarafında ve bizim memleketimizde muhtelif şubelere ayrılır.*

*Hayatta derûhte edeceğimiz vezâifin nevine göre bizi terbiye ederler, yetiştirirler. Bu vezâifin bir kısmı doğrudan doğruya mâhiyeti itibariyle dinidir; diğeri hayata ait vazîfeler ile alâka ve temas üzeredir. Bir kısmın din ile alâkadar ve teması yoktur. Kimya dersleri, Hikmet dersleri, Ziraat dersleri, bu cins derslerdendir. Umûru Şer'îye Encümeni, Dinin tedrîsi noktasından arzu ettiğini tahrir eder ve Maârif Encümeni'ne onu teklif eder. Bu kendisinin en sarîh hakkıdır. Maârif Encümeni de hayatın maddî işleri noktasından çocuklarımızın derûhte edecekleri vazîfeye göre terbiye ve tedrîs almalarını temin edecek bir program vaz'eder ve bu tatbik edilir. Fakat ikisi de biri birine karıştırılırsa sonu gelmez, bir takım anlaşmazlıklar zuhur eder. Hem o kısma hem bu kısma muzır olur."*¹¹ Suphi'nin din eğitiminin milletin tüm

⁹ Ayhan, a.g.e., s. 2.

¹⁰ TBMM Z.C. 1. yıl, 5. toplantı, 27.4.1336, ss. 99-218.'den naklen, Ayhan, a.g.e., s. 5.

¹¹ Aynı yer.

çocuklarına nasıl verilmesi gerektiğine ilişkin sözleri, aslında bugün de yapılan din eğitimi tartışmalarının ilkinin oluşturuyordu. Suphi, şunları da söylemişti: "*Meclis-i Âlinin fikrini iki nokta üzerinde celbetmek isteriz, tadrîsat dününün her tarafında muhtelif şubelere ayrılır. Bir kısmı doğrudan doğruya mâhiyeti itibariyle dinidir; diğeri hayata ait vazîfeler ile alâka ve temas üzeredir. Bir kısmının din ile alâkadar ve teması yoktur. Din İşleri Komisyonu, dinin tadrîsi noktasından arzu ettiğini takrir eder ve Maârif Encümeni'ne (Eğitim Komisyonu) onu teklif eder. Bu kendisinin en sarîh hakkıdır. Maârif Encümeni de hayatın maddî işleri noktasından çocuklarımızın derûhte edecekleri vazîfeye göre terbiye ve tadrîs almalarını temin edecek bir program vaz'eder ve bu tatbik edilir. Fakat ikisi de biri birine karıştırılırsa sonu gelmez, birtakım anlaşmazlıklar zuhur eder.*"

Sivas Mebusu ve devrin önemli bilim adamlarından Mustafa Taki Efendi ise, Hamdullah Suphi'nin bu görüşlerine karşılık "*Mekteplerden fen bilimleri ile yetişen efendileri âdetâ bir ecnebî, hâşa itikatsız diye görüyoruz. Bu efendiler de, dini eğitim alanları, mutaassıp ve hiçbir şeye yaramaz kabul ediyorlar. Bunun için millet arasında ayrılık, ortaya çıkıyor*" görüşünü ileri sürüyordu. Mustafa Taki Efendi, bu iki kaynağın birleştirilmesi gerektiğini, İslâm dininin bilimsel gelişmelere engel olmadığını, bilakis teşvîk ettiğini bu yüzden de dini eğitim ile fen ve matematik gibi müspet bilimleri aynı müfredatta birleştirmekte hiçbir sakınca olmadığını hatta bunda halkın menfaati olduğunu dile getirmişti. Mustafa Takî Efendi şunları da, söylemişti: "*Şimdiye kadar bizi terakkiden alıkoyan zihniyetin din ile dünya işlerinin ayrı ayrı olduğu anlayışdır. Diğer dinler gibi bizim dinimiz terakkiyat-ı maddiyeye mâni bir din değildir. Bizim dinimiz terakkiyat-ı maddiyeyi mütekafiledir... Diğer dinler erbâbının terakkiyat-ı maddiyeyi kabule dinleri müsâit olmadığından, onlar dinden ayrılmaya mecbur kalmışlardır. Din ile dünyayı ayırmasalardı Avrupa terakki etmeyecekti. Fakat biz din ile dünyayı ayırırsak geri kalırız...*"¹²

Burada önemine binaen alıntı yapılan bu Müzâkereler sonucunda, 26.4.1336 (1920) tarihli toplantıda yapılan oylamada her encümenin ayrı ayrı kurulması teklifi kabul edilmiştir.¹³

Encümenlerden ilk olarak Hamdullah Suphi Bey'in başkanlığında, içlerinde Necati Bey'in bulunduğu 12 kişilik "*Maârif Encümeni*" kuruldu. Kurulmasından daha bir kaç gün sonra, çok ağır sosyal, siyasî ve ekonomik şartlar altında çalışmalarına rağmen eğitime büyük önem vermiş, özellikle din eğitiminin gerekliliği ve nasıl yapılması husûsu Meclis'te uzun

---

¹² Aynı yer.

¹³ TBMM Z.C. Devre I, C. 1. (26.4.1336), ss. 71-78.'den aktaran, Ayhan, a.g.e., s. 6.

uzun müzâkere edilmişti.

Ayhan'a göre, Meclisin açılmasından üç gün sonra M. Kemal Paşa'nın başkanlığında yapılan oturumdaki bu tartışma, eğitimin dinî temellerinin belirtilmesinde ve tarihî gelişiminin anlaşılmasında oldukça ilgi çekicidir. Aynı zamanda meclis, açıldığı ilk günlerde memleketin bütün konuları yanında din eğitimi ve din görevlisi ihtiyacı konularını da önemle dikkate almıştır.¹⁴

Meclis üyesi hoca efendilerin yaklaşımı ile diğer üyelerin konuya bakışları arasındaki farkı telife çalışan ve yukarıda bahsedilen, Hamdullah Suphi'nin görüşleri din ve ilim gerçeklerinin eğitimde nasıl buluşacağını ve okullarda bu eğitimin nasıl verilmesini gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Müzakerelerde en çok eğitim konusu ve özellikle de din eğitimi konusuna ağırlık verilmiştir.¹⁵

Bu Müzâkereler neticesinde, Büyük Millet Meclisi Hükümeti, 9 Mayıs 1920'deki, ilk programında, eğitim ile alâkalı olarak, hedeflerinin; "*Her manastıyla dinî ve millî bir terbiye*" olduğunu açıklamıştır.¹⁶ Bir gün sonra, 10 Mayıs 1920 günü, TBMM'nin ilk Maârif Vekilliğine Meclisce seçilen, Rıza Nur (1879-1943) da, Maârif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) olarak, ilk hükümetin programını okurken söylediği "*Eğitimin amacı dinî ve millî eğitim alması nesiller yetiştirmektir*" şeklindeki sözleri ile bu hedefi tekid etmiştir.¹⁷

1.1.3. Medâris-i İlmiyelerin Kuruluşu

Yukarıda din eğitimi hakkında yapılan müzakerelerin sonunda hazırlanan ve Millî Mücadele kahramanları tarafından yeniden inşa edilen bir ülkede eğitimin nasıl yapılması gerektiği sonucunu ortaya koyan bir nizamnâme hazırlanmıştır. "*Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi*", yâni "*Bilim Medreseleri Kanunnamesi*" adı verilen bu nizamnâme, 30 Şaban 1337 / 8 Mayıs 1921'de İlk Meclis'in Bakanlar Kurulu üyeleri ve ilk Başbakan Mareşal Fevzi Çakmak ile o sırada Türkiye Büyük Millet Meclîsi'nin Başkanı olan Mustafa Kemal Atatürk tarafından imzalanmıştır.¹⁸

Toplam 26 maddeden oluşan nizamnâmede, medreselerin, ilmî, idarî, disiplin ve müfredatı ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiştir. Bu nizamnâmenin hazırlanmasında büyük ölçüde, Cumhuriyet öncesi Osmanlı Devleti'nin son yıllardaki medrese ıslahatının

---

¹⁴ Ayhan, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁵ Ayhan, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁶ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, Çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 82.

¹⁷ TBMM Z.C. 1. yıl, 10. toplantı, 3.5.1336, ss. 202-217.

¹⁸ Bkz. "Medarisi İlmiye Nizamnamesi", *SR*, C. 19, 3 Haziran 1921, ss. 136-137.

tecrübesinden yararlanılmıştır. Nizamnâme, özellikle din eğitimi konusuna önem verileceğini, ıslah edilmiş olan medreselerin daha da geliştirilip devâm edeceğini göstermektedir. Yâni bu nizamnâme, İmam Hatip Liseleri'nin ilk prototipi olarak kabul edilebilecek olan Cumhuriyetin ilk okullarının müfredatını, bugünün İHL müfredatlarına çok benzer bir şekilde düzenlemiştir.

Nizamnâmenin birinci maddesinde bütün medreselerin teşkilat yapısı aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

Madde 1 - *“Medreseler iki nevidir. Biri, Dâru’l-Hilâfe Medreseleri, diğeri Medâris-âtikanın (eski medreselerin) ıslahından hâsıl olan Medâris-i İlmiyedir. Dâru’l-Hilâfe Medreselerinin teşkilât ve sûret-i idaresi başkaca bir tâlimata tabi olduğundan iş bu Nizamnâme Medâris-i İlmiye’ye aittir”*

İkinci maddede, İstanbul’daki Dâru’l-Hilâfeti’l-Âliye Medresesinin varlığı TBMM’ce de onaylanmaktadır.

Madde 2 – *“Medâris-i İlmiye dahi Darülhilâfe Medreseleri gibi Şer’iye Vekâleti celîlesine merbut olduğundan Vekâlet-i Müşarünileyha’nın tensip edeceği mahallerde lüzumuna göre bir veya müteaddit medrese-i ilmîye açılır.*

Üçüncü maddesinde ise, eğitim süresi 6+6 olmak üzere toplam 12 yıl olarak belirleniyor ve bu okulların haftada 6 gün eğitim yapması öngörülüyordu.

Madde 3 – *“Medâris-i İlmiye’nin müddet-i tahsil seviyesi on iki sene olup bu da iki devreye ayrılmıştır. İlk altı senesi kısm-ı evvel diğeri altı senesi kısm-ı sanîdir. Kısm-ı evvelde yevmiye üçer, kısm-ı sanîde ikişer ders okunur. Haftada tahsil altı gün olup tatil yalnız Cuma günlerine münhasırdı.*

4. ve 5. maddelerde Sûret-i İdareden bahsedilmektedir. Buna göre; her müftü bulunan yerde 5 kişilik birer Medrese-i İlmiye Encümeni bulunacak ve bu encümenin başkanı Müftü olacağından ve Encümen-i İlmiye’nin medreseyi teftiş ve murakebe edeceğinden bahsedilmektedir.

6. 7. ve 8. maddelerde müderrislerin vazifelerinden bahsedilmektedir. 9. 10. ve 11. maddeler talebenin kayıt ve kabul şartlarını bildirmektedir. Buna göre; talebeler 12 yaşından küçük, 17 yaşından büyük olmayacaktı. Ancak 17 yaşın üstündekiler, 1. sınıfa değil imtihanla liyâkatlerine göre üst sınıflardan birine kaydolabilecekti. 12 yaşından küçük olanlar, eğer medresede akrabasından kimse varsa onun yanında kayıt yapılmaksızın gecelemesine (kalmasına), hıfza çalışmasına ve mektebe devâm etmesine müsaade edilebilecekti. Birinci sınıfa kaydolacaklar, Türkçe, Kıraat ve Kur’ân-ı Kerim okuyabilecek ve Türkçe kelimelerden küçük cümleler kurabilme şartı aranmaktadır. Madde 12’den 22’ye kadar talebelerin vazifeleri yer almaktadır. Buna göre; talebe mazeretsiz dersi terk etmeyecek, yatsı namazından sonra

medrese kitlenecek, talebe dinin emirlerine uyacak ve ahlâk kurallarını ihlal etmeyecek, gibi kurallara yer verilmiştir.

23. ve 24. maddelerde ise, Medâris-i İlmiye'de öğretilen derslere yer verilmiştir. Sınıflara göre saati ve ders dağıtımını değiştirmekle beraber, tarih boyunca okutula gelen derslerin yanında Hesap, (Matematik) Coğrafya, Tarih, Sağlık Bilgisi Yazı ve İmlâ gibi dersler de konulmuştur.

25. madde de ise; 8 ay süresince ders yapılacak, Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları ile hangi mevsime tesadüf ederse etsin Ramazan ayı tatil yapılacaktır.

Nizamnâme yayımlandıktan sonra daha önceki Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye medreseleri ile Medâris-i İlmiye Medreseleri arasında ikilik görülmüş ve bu konu Mecliste Mebuslar tarafından tartışılmıştır.

Siird Mebusu Mustafa Sabri Efendi, Medâris-i İlmiye ile Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medreselerinin gerek usûlü tedrislerinde ve gerekse usûlü idaresinde ikilik olduğunu, daha önce, zamanın icâbatı olan bazı derslerin Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesine ilâve edilen derslerin Medâris-i İlmiye olmadığını savunmuştur. Bu ikiliğin kaldırılmasını Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye'de okunan iyi ise onu; Medâris-i İlmiyede okunan iyi ise onun kabul edilmesini istemiş ve bu konuda Şer'îye Vekili'nden medreselerin gerek usûlü tedrisiye ve gerek usûlü idaresi hakkında beyanatta bulunulmasını istemiştir.

Mustafa Sabri Efendi'ye cevaben söz alan Medâris Müdürü Umûmisi Aksekili Ahmed Hamdi Efendi aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

“Efendi Hazretleri iki medreseden bahis buyurdular. Şer'îye Vekâletinin iki medresesi var. Birisi Dârü'l-hilâfeti'l-âliyye, diğeri Medâris-i İlmiye buyurdular. Dârü'l-hilâfe medreselerinde ulum ve fûnûnu cedîde tahsil edildiği halde Medâris-i İlmiyede yoktur buyurdular. Halbuki bu katiyen böyle değildir. Bir defa Dârü'l-hilâfe demek, Medâris-i İlmiyenin tekâmül etmiş bir nevidir ve bu 330 da neşredilen bir nizamnâme veyahut bir kanun ile bunun bütün idaresi, bütün tedrisatı tâyin ve tesbit edilmiştir. Harbi Umûmide bütün medâris talebesi de diğer mekâtîp talebesi gibi asker olduklarından Anadolu'da bulunan medreseler tamamen kapanmıştır. Fakat Dârü'l-hilâfeye devâm eden – yani askerlikle alâkası olmayan – talebeler kalmışlardır. O sırada Anadolu'nun on beş yerinde Dârü'l-hilâfe açmışlar, yani, medreselerin islah edilmiş şekli on beş yerde tatbik edilmiştir. Şimdiye kadar o şekil devâm ediyordu. Geçen sene Meclîsi Ali, Harbi Umûmi esnasında kapanmış olan medreselerin ihyâ edilmesi için bir tezâhüratta bulunmuş ve bunun nizamnâmesi tesbit edilmiş, yapılmış bugünkü Medâris-i İlmiye de, tamamıyla değilse de, Dârü'l-hilâfede okunan derslerin hemen hepsi konmuştur. Riyâziyât vardır, Tarih vardır, Coğrafya vardır, Tabîiyat

vardır. Yalnız lisânı ecnebî yoktur ki, o lisânı ecnebî geçen sene – hangi sebebe istinâd ettiğini bilmiyorum – Dârü'l-hilâfe medreselerinden maatteessüf kaldırılmıştır. Fakat bu ne için kaldırılmış? Kim kaldırmış? Niçin kaldırmış? Kimse bilmiyor. Bendeniz bu sene lisânı ecnebîyi bütçeye koydum. Encümene teklif ettik, encümen maatteessüf kabul etmedi. Halbuki bu lisânı ecnebî mutlakâ medreselere konmalıdır. Çünkü İstanbul'da bulunan Dârü'l-hilâfe medresesinde lisânı ecnebî tadrîsatı devâm ediyor. Nizamnâmesi de mevcuttur. Fransızca, İngilizce, Rusça, Almanca mutlakâ şu dört lisândan birini öğrenmek şarttır. Encümene teklif ettik, encümen kabul etmemiştir. Bendeniz bunu yine musırın (ısrarla) rica ediyorum, istihâm ediyorum. Mutlakâ Dârü'l-hilâfe medreselerine lisânı ecnebî konulmalıdır.

Sonra efendim, Medâris-i İlmiye ye gelince bunlar mutlakâ bu halde kalmayacaktır. Medâris-i İlmiyeler, Dârü'l-hilâfeler ile birleşeceklerdir. Fakat bunun mükemmel olanı mükemmel olmayanını mutlakâ bel'edecektir. Eğer Medâris-i İlmiye mükemmel ise, Dârü'l-hilâfeler kalkar. Medâris-i İlmiye kalır, eğer Dârü'l-hilâfe medreseleri mükemmel bir hale gelmiş ise, öbürlerini bel'eder ve ikisi birleştirilir. Bir müessese haline getirilir ve bugün bunun esası vaz' edilmiştir. Medâris-i İlmiye ile Dârü'l-hilâfe ayrı ayrı olmayacaktır. Her ikisi bir hale gelecektir. Medâris-i İlmiye ye fünûnu cedîdenin vaz' edilmesine sebep de bundan ibarettir.”¹⁹

Yukarıdaki tartışmalardan da anlaşıldığı üzere, TBMM'ce kabul edilen Medâris-i İlmiye ile daha ziyade Anadolu'nun muhtelif kesimlerindeki eski medreseler ıslâh edilerek, onlara yeniden bir çeki düzen verilmiştir.

Medâris-i İlmiyeler hakkındaki tartışmalar yanında, TBMM'nin kuruluşundan itibaren medreselerin (Şark medresesi, Dârü'l-hilâfe medresesi, Medrese-i Külliye vs...) ve İmam-Hatip gibi dinî okulların kurulması hakkında da, birçok öneriler verilmiştir.²⁰ Bu öneriler, komisyonlarda görüşülmüştür. Bu tartışmaların birinde, dönemin, Maârif Vekili, Hamdullah Suphi Tanrıöver (1886-1966), eğitim ve öğretim sorunlarının kendi göreneklerimiz içinde halledilemeyeceğini, bugünkü Türkiye'yi medreselerin değil, batı örneğine göre kurulan okulların kurtardığını belirterek şöyle diyordu:²¹

¹⁹ TBMM Z.C. Devre :I C. 22, Celse : II, İçtima Senesi : 3, 93. İçtima, 30.8.1338, 414-431.

²⁰ Bkz. Lazistan Mebusu Esad Bey'in, Lazistan livasında bir Dârü'l-hilâfe Medresesi tesisi hakkında kanun teklifi ve Layiha Encümeni mazbatası. TBMM Z.C.Devre : I C. 10 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 39. İçtima 18.6.1337, s. 387. ; Malatya Mebusu Feyzi Efendi'nin, Malatya'da bir Dârü'l-hilâfe medresesi açılmasına dair takriri. TBMM Z.C.Devre : I C. 10 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 23. İçtima 21.4.1337, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s. 55; Sivas Mebûsu Mustafa Takî Efendi'nin İmam-Hatip Yetiştirilmesine Dair Takriri, TBMM Z.C.Devre : I C. 1, 13.5.1336, s. 285.

²¹ “Maarifimize Umumi İstikamet Veren Hamdullah Suphi Beyefendi Ne Diyorlar?”, *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 27.10.1922. ss. 23-26.

“Maârifimizin rûhu millîyet, istikâmeti garp, hedefi millî iktisattır.”

Hamdullah Suphi Bey'den sonra göreve atanan, Mehmet Vehbi Bulak (1881-1958), çalışmalarının ana dayanağını *“Her türlü yabancı tesirlerden âzâde olarak esâsât-ı diniyye ve milliyemiz dâhilinde millî hars ve irfânımızın inkişâf ve taâlisi”* olarak ortaya koymuştur.²²

Mehmet Vehbi Bey'in vekilliğinden sonra, göreve gelen, İsmail Safâ Özler (1883-1940), de, birbuçuk yıl kadar süren bakanlık dönemi süresince, eğitim kademeleri üzerindeki görüşlerini şöyle özetlemiştir:

“İlköğretim, âile eğitimini tamamlar, dinî eğitim verir ve çocukları ortaöğretime hazırlar. Ortaokullar mesleğe yönlendirmeli, liseler de ise, gençler hem meslekî hem de edebî-kültürel yönden eğitilmeli. Yüksek öğretim de dâima meslekî olmalıdır.” İsmail Safâ, konuşmasında halk eğitiminin de üzerinde durmuştur.²³

Yukarıda da görüldüğü gibi TBMM'nin ilk kurulduğu yıllarda Maârif Vekilliği yapan dört Bakanın anafikrinde din eğitimi yatmaktadır.

1.1.4. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye

Kuruluşu Cumhuriyet öncesi, II. Meşrûtiyet'in sonlarına doğrudur. Ancak burada bahis konusu edilişi, Cumhuriyet sonrası 1922 yılına kadar bu kuruluşunun devam etmesindedir. Kuruluş sebebi olarak; o dönemde, gittikçe artan ve yoğunlaşan İslâm karşıtı faaliyet, görüş ve yazılara karşı, din âlimleri tarafından, İslâmın yüksek hakikatlerini, yapacağı ilmî araştırmalarla ortaya koyacak bir akademî kurulması fikri gösterilebilir. Öncelikle, 21 Cemadi'l-ula 1336 / 5 Mart 1334 (1918) yılında Dâire-i Meşihatte, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye adında bir İslâm hikmet evi dönemin Şeyhülişlâmı Musâ Kâzım tarafından İstanbul'da tesis edilmiş ve Meclîs-i meşâyih teşkîlâtı tarafından müftülerin sınıf ve maaşlarını belirleyen yedi maddelik bir kanun çıkarılmıştır. Buna göre; bir reis gözetiminde üç encümen kuruluacak ve bütçe ile kabul edilen azaları dokuzdan az yirmibirden fazla olmayacaktır. (Mad.1). Meclis-i Meşâyih bir reis ile yedi azadan oluşacaktır. (Mad. 2). Vilâyet, sancak ve livâ merkezleriyle yabancı memleketlerde görevli müftüler birinci; kazâ merkezlerindeki köyler ikinci sınıf olup buldukları mevkiin ehemmiyetine ve kendilerinin kıdemi hizmetine göre birinci sınıfın aylık maaşı bin kuruştan

²² “Maarif Vekili'nin yeni tamimi”, *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 14.7.1922.

²³ “Maarifin bir tamimi”, *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 28.11.1922.

üç bin kuruşa ve ikinci sınıfın maaşı altıyüz kuruştan bin kuruşa kadar olacak, zamlar bütçenin durumuna bağlı olacaktır. (Mad. 5).²⁴

İki ay gibi kısa bir süre sonra, 24 Recep 1336 / 6 Mayıs 1334 (1918) de, yine Şeyhülislâm Musâ Kâzım tarafından, kuruluşla ilgili çıkarılan 5 Mart 1334 tarihli kanun, 6 Mayıs 1918’de genişletilerek ve yeniden düzenlenerek 17 maddelik bir nizamnâme haline getirilmiştir. Bu kânûna göre Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiye’nin kuruluş gerekçesi şöyledir :

“Hakâyik-i Diniyye ve meâli-i İslâmiyeyi neşr ve ta’min ile mükellef olan Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye Kelâm, Fıkıh ve Ahlâk namlarıyla üç encümen-i münkasim olup her encümen en az üç azadan mürekkeptir. İcâbına göre tâli encümenler de teşkîl olunabilir.”(Mad. 1).

Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye’nin biri ilmî diğeri de amelî olmak üzere iki önemli vazîfesi vardır. İlmî vazîfeleri, İslâm hakikat ve bilgilerini, hüküm ve icaplarını, fazîlet ve gâyelerini araştırıp ortaya çıkarmaktır. (Mad. 2).

Yukarıda zikredilen üç komisyon, vazîfelerini icrâ ederken, hem İslâm dünyasındaki hem de Avrupa’daki fikri akımları izlemek sûretiyle, bunların insanlık tarihindeki etki ve sonuçlarını tetkik edecek, bu tetkikler ışığında Müslümanların son asırlarda içine düştüğü atâlet ve donukluğa son verecek ve İslâmın yüce hakikatlerini yeniden gün yüzüne çıkaracak çalışmaları yapmakla mükelleftir. (Mad. 4).

Teşkîl edilecek üç encümen ayrıca, Müslümanların dinî terbiyesine de çalışacaktır. Bu, müftü ve müderrislerle yapılacak ortaklaşa çalışmalarla, imam hatip ve vâizlerin tenvirlerine dâir alınacak kararlarla ve faydalı kitap ve eserler telif ve neşretmekle sağlanacaktır. Bilhassa mektepler için din dersi kitabı, medreseler içinse ulûm-i diniyye kitapları hazırlamak encümenlerin başlıca gelen vazifelerindedir. (Mad. 5).²⁵

Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye, büyük umutlarla kurulmuştu. Gerçekten, dönemin önde gelen bilim, din, siyâset adamlarını bu akademinin üyeleri arasında görülmektedir. Bunlar arasında bazıları sadece kendi yaşadıkları dönemde değil, aynı zamanda vefatlarından sonra da uzun süre kendilerinden hürmetle bahsedilen kimselerdir. Örneğin İstiklâl Marşı şairi Mehmet Âkif, “Hak Dinî Kur’ân Dili” adlı tefsir eserinin müellifi Muhammed Hamdi (Yazır), medrese reformu tartışmalarının ateşleyicisi Eşref Efendi Zâde Şevketî ve Saîd Nursî gibi

²⁴ “Daire-i Meşihatte Bir Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye Tesisi ve Meclisi Meşayih Teşkilatının Tevsiyle Müftülerin Sınıf ve Maaşatı Hakkında Kanun”, Düstur, TS, C. 10, N. 10, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, ss. 140-141.

²⁵ “21 Cemadilula 1336 ve 5 Mart 1334 tarihlikanun ile daire-i meşihatte teşkil olunan Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye Nizamnamesi”, Düstur, TS, C.10, N.157, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, ss. 505-507.

şahsiyetler bu akademinin aktif üyeleriydiler.²⁶ Kuruluşundan kısa bir süre sonra akademinin taşra teşkilatları da, o yerin müftü ve müderrislerinin büyük gayret ve çabalarıyla hızla açılmaya başladı.

Meselâ; Orhanlı kazâsı Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye encümeni riyâsetindeki resmî yazıda halkın zarûrât-ı diniye ve mekârîmi ahlâkiye rağbet ve teşvîk etmek ve dinî terbiyelerini kuvvetlendirmek ve takviye etmek için vaazların yapılması husûsunda imamların ekserisinin iktidarsızlığı dikkate alınarak bu cihâtın temini için oniki köyü içeren kazâ, otuzyedî mıntıkaya taksim ve her bir mıntıkaya gerekli sıfat ve şartları taşıyan fahrî ve seyyâr vâizler tâyin edilerek Ramazan ayı boyunca bu mıntikalardaki halkı aydınlatmak ve irşâd etmek üzere tâyin edilmiştir.²⁷

Bayramiç kazâsı müftülüğü tarafından onaltı madde olarak kaleme alınan beyannâmeye göre ise; Mektep çocuklarına ahkâm-ı ilmîye ve usûl-ı îtikâdiye tâlim edilecek hatta münâsip zamanlarda ve kış günlerinde heyet-i ihtiyâriyenin tenbihiyle çoban ve hizmetkârlar muallim veya imam efendilerden bu dersleri tâlim edeceklerdir. (Mad. 1).²⁸

Yine, Giresun'da müftü efendinin gözetimindeki Darü'l-Hikme Encümeni İlmîyesi, köy mekteplerinde tatbik edilmek üzere, 15 maddelik bir tâlimatname yayımlamıştır.²⁹ Ayrıca Biga, Kütahya, İzmit, İzmir ve Tokat gibi yerlerde kısa sürede Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin şubeleri oluşturulmuştur.³⁰ Cerîde-i İlmîye'nin sayfaları arasında Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye imzası taşıyan ve kimileri halkı aydınlatmaya yönelik irşâd türü, kimileri ise, basında çıkan, İslâmı tahkîr ve tezyîf edici iddia ve tenkitlere cevap mâhiyetinde pek çok ilmî risâle, rapor ve makâle mevcuttur.

1.1.5. 1922 yılı “Şer’iye Vekâleti Bütçesi” Görüşmelerinde Din Eğitimi Tartışmaları

Bu kısım alâkalı hâtime bâbında, yukarıda değinildiği üzere, TBMM'nin kuruluşundan itibaren medreselerin ve İmam ve Hatip Mektebi gibi dinî okulların kurulması hakkında, verilen birçok önergelere örneklik teşkîl edebilecek 1922 yılı “Şer’iye Vekâleti Bütçesi” görüşmelerinden bahsedilecektir.

²⁶ Diğer üyeler için bkz. Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslâm Akademisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul ss.164-205.

²⁷ C.İ, C.5, Sy. 47, s. 1476.

²⁸ “Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Taşra Teşkilatı”, C.İ, C.5, Sy. 48, ss. 1512-1515.

²⁹ “Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Taşra Teşkilatı”, C.İ, C.5, Sy. 51, ss. 1641-1643.

³⁰ Albayrak, a.g.e., ss. 107-110.

TBMM'nin, 3. Senesinin, 24.8.1338 (1922) tarihli, 90. İctimâsının 2. Celsesinde görüşülen, “Şer’iye Vekâleti Bütçesi” Müzâkerelerinde söz alan, Umûru Şer’iye ve Evkâf Vekili Abdullah Azmi Efendi, Dinî eğitim kurumlarının ihmal edildiğini ve müderrislerin hademelerden daha az maaş aldıklarını, perişan bir vaziyette yaşadıklarını ve disiplinin sağlanamadığını Meclise sunduğu “Şer’iye Vekâleti Bütçesinin Esbabı Mucibe Layihası”nda ifâde etmektedir. (Bkz. EK-I)

Şer’iye Vekâleti Bütçesi görüşmelerinde, yine görüş bildiren, Mehmet Şeref Bey (Edirne) ile Nusrat Efendi (Erzurum) de, konuşmaları ile Umûru Şer’iye ve Evkâf Vekili Abdullah Azmi’nin layihasını desteklemiştir.³¹

Din eğitimi kurumlarının, görevlilerinin durumlarının masaya yatırıldığı, bu bütçe müzâkerelerinde söz alan, Hakkari Mebûsu Mazhar Müfid Efendi, tartışmalara görevli vâiz ve hoca efendilerin ciddi din eğitimi kurumlarından yoksun olarak yetişmesi neticesinde, câmilerde ve köylerde hurâfelerin arttığını ve câhil halkın dinî anlayışının köreltildiğini aşağıdaki şekliyle izaha çalışmıştır:

“... Biz bugün ne istiyoruz, efendiler? Şahsım için söylüyor ve vallâhi hiçbir kimse için söylemiyor ve bunu yeminle temin ediyorum. Eski bir mekâtibi âliye mezunu olmak dolayısıyla bildiğimi söylemek üzere köylülerden birisine diyorum ki: Sıtma budur, emrâzı sâriye budur, filan... Tam sözlerime kanıyor, ben zannediyorum ki: Herif inandı, halbuki arkadan maatteessüf köyün imâmı ben söylerken başını kaldırıyor, bunun fikrini çeliyor. Bizim sözler ise boşa gidiyor. E, bu nedir? İşte görüyor musunuz, medreselerin ıslahı kaçama oluyor? Bugün umûmumuzun bir gâyesi vardır. Ahâliyi okutmak ve millete nûru Maârifi vermek istiyoruz millete, ulûm ve fûnûnu hâzırânın bahşettiği nûru ve saâdeti anlatmak istiyoruz. Pekalâ buna vâsıta nedir? Mekteplerimiz fazla miktarda açılmadı. Binâenaleyh elimizde vâsıta olarak başka ne var? Elimizde bir köy imamları Müderris ve

---

³¹ Tartışmalarda geçen konuşma metinleri aşağıdaki gibidir:

Mehmed Şeref Bey (Edirne) - ... Efendiler dikkat edînz dönüm yerinde bulunuyorsunuz. İstikbâl, mâziden hesap soruyor. Dönüm yerindeyiz. Benim söylediğim söz, dinsiz bir millet yaşayamaz. Ahlâksız bir millet yaşayamaz. Benim îtikâdım; ben Türkoğlu Türküm. Ve Türk hars ve örfünüün memlekette bulunması taraftarıyım. Bunun için hiç şüphe etmeyiniz. Benim kat’i bildiğim bir şey var ise bir millet derûni hayatını yaşarken, dînî hayatını da yaşamak mecburiyetindedir. Yaşamadığı takdirde o millet yoktur...

Nusrat Efendi (Erzurum) - ...Tedris bizde bugün duçârı za’f olmuştur. Bihakkın tedris olunamıyor ve bugünkü dârü’l-hilâfeler bu ümniyeyi temine kâfi değildir. Çünkü Medresetü’l-Mütehassısîn yoktur. Efendiler, memleketimizde külliyeler açılmalı; mütehassısîni medâris vücûda getirmeli ve bu sûretle tefsir, hadis, kelâm ve sâir ulumu âliye-i islâmiye neşir ve tedris edilmelidir ki, memlekette bihakkın ulema hazeratından istifade olunabilsin. Ve illa halihazır ile hiçbir istifade mevcut ve melhuz değildir. TBMM Z.C.Devre :I C. 22, Celse : II, İctima Senesi : 3, 90. İctima, 24.8.1338, ss. 334-347.

vâizler kalıyor. Pekala köy imamlarıyla müderris ve vâizlerimizi ulûmu ve fûnûnu hâzırânın da tadrîs edilmekte olduğu Dârü'l-hilâfe medreselerinde yetiştirir veyahut yeniden yapılmakta olan mekâtibi âliyede tahsil ettirir ve ulûmu hâzırâyı da ahkâm-ı şer'îye ile birlikte öğretir ve bu sûretle bunları yetiştirir ve bundan sonra köylere gönderirsek çok müessir olur. Sebebi, neden müessir oluyor? Çünkü o zavallı imam o köyden yetişmiştir. Köylüye telkinatta bulunurken köylünün rûhuna vakıftır. Köylüye munîs gelecek cihetleri biliyor, onları ürkütmüyor, ben ise köylünün rûhunu ve ona munîs gelecek cihetleri bilmediğimden hoşuna gitmem ben ona, bilmem ne mikrobunu gelir de sıtma olur veya karpuz yersen kolera olursun dediğim vakit bana inanmıyor. Fakat bu köylünün rûhuna vakıf olamadığımdan böyle oluyor. Belki hata senindir. Evet belki de benimdir. Onun için efendiler imâmı okutmaya mecburuz. O, okuduktan sonra köylünün rûhunu, zihniyetini bildiği için yavaş, yavaş, nûru maârifeye feyzi maârifeye aşıyor, şu halde bizim bugün muhtâç olduğumuz nedir?

Efendiler, az evvel bahsetmiş olduğum Sultan Fatih devrindeki müterakki medreselerin bugün olmayacağına ben de kâniim. Çünkü ne o ilmî okutacak – maatteessüf – adam var, ne de okuyacak kimse var. Bunları kabul ediyorum. Biz, o dereceye vasıl olamayacağımızı biliyoruz. Onun için bugün basit şey istiyoruz. Nedir? Meselâ, vâiz yetiştirmek ihtiyacında bulunduğumuzu cümleler tasdik edersiniz. Bu en mühim bir meseledir. Öyle keşfi kulûp ile okumakla vâiz olmaz. Bunların vâiz olmadıklarını hepimiz müdrîkiz. Demin bir arkadaşımız ikaz buyurdular. Dârü'l-hilâfe medresesinde muhadarat dersi varmış, çok güzel, hakîkaten vâiz yetiştirecek bir derstir. Şer'îye Vekâleti Celîlesinden bunu çok istihâm ederim.

Bizim istihdâf ettiğimiz gâye için bunun fevkalâde ehemmiyeti vardır. Bu derse son derecede ehemmiyet versinler. Bakınız, arkadaşlar lütfu istimânınızı tasdî ediyorum amma, bir şeyi daha müsaadenizle arz edeceğim: (İstifâde ediyoruz, sadaları) geçen gün Müdafaâyı Millîye Vekâletinden geliyordum. Şurada hastanenin yanındaki kapıdan geçerken bir kadın, kapının birisini çalıyor ve diyor ki “Molla gel filan çocuğu sıtma tutuyor. Sıtmasını bağla” buna karşı ben “Bağlamakla sıtma geçmez, bunun mikrobunu vardır, ilacını alırsan geçer” dese idim ve arkamda da mahalle imâmı bulursa idi de, benim sözümün hilâfında bir şey söyleseydi, imâmın sözüne kanar ve bana inanmazdı. Demek ki bu, birçok tecâriple sabit oluyor.

Biz Dârü'l-hilâfe medreselerine çok muhtacız. Çünkü orada okutacağımız yalnız ulumû şer'îye değil; fazla olarak ulûm ve fûnûnu hâzırâ da vardır. Zaten bizim istediğimiz de bu değil mi? Biz ne istiyoruz? Ulûm ve Fûnûnu hâzırâyı mekteplerimize koyalım. Ulûm ve

Fünûnu hâzırâyı az çok bilecek kimseler yetiştirelim diyoruz. Efendiler sözüme bir hadîsi nebeviyle nihayet veriyorum: Halkın taâtı mâkûlâtıdır”.

Karesi Mebûsu Abdülgafur Efendi de Hakkari Mebûsu Mazhar Müfid Efendi’yi destekler mâhiyette yaptığı müzâkeresinde, Dârü’l-hilâfe medreselerinin o zamanki durumlarını, bu medreselere olan ihtiyacı ve kadrosunun maaş durumunun ciddiyetini aşağıdaki konuşmasıyla ifâde etmiştir:

“Efendim, bendeniz ekâbiri ulamâyı İslâmiyenin masdar ve menşe’i olan Medâris-i İlmiyenin milleti necibe-i İslâmiye için lüzum, vücup ve ehemmiyetinden bahsedecek değilim. Çünkü lüzum, vücup ve ehemmiyetinden bahis Meclis-i Âlice müstağnii arz ve izahtır. Ancak, Şer’iye Vekâleti Celîlesi kadrosunda 15 Dârü’l-hilâfe medresesi mevcuttur. Bunun üzerine 6 Dârü’l-hilâfe medresesi daha ilâve için teklif vâki olmuştur. Fakat Muvâzene-i Mâliye Encümenince bu teklif kabul edilmemiştir. Şimdi muhterem efendiler bütün Türkiye’de, bütün Anadolu’da mevcut eâzımı ulemâyı İslâmiyenin –tekrar ediyorum- mastar ve menşei bulunan ancak ve ancak 15 Dârü’l-hilâfe medresesidir. Şunu da ilâveten arz edeyim ki, meşgul olan memleketler de –ki benim memleketim de- dâhil olduğu halde minhayselmecmu’ yirmi ikiye bâliğ oluyor. Bugün şu milleti İslâmiyenin ve insanların ihtiyacı mübrem ve mühimmesinden olan gıdayı irfâniyi, gıdayı dînîyi tatmin ve temin edecek bu müessesat kâfi midir? Katiyen kâfi değildir. Gerçi bunlara ilâveten geçen seneden beri bazı Medâris-i İlmiye’nin de ihdâsına başlanmıştır. Fakat ne derece mazhârî râğbet olmuştur. Bendeniz bilmiyorum. Bugün yalnız şunu arz etmek istiyorum ki, altı daha ilâvesiyle yirmi bire bâliğ olacak ve memâliki meşgûlenin de biinâyeti-teâla ve takaddes karîben istirdâdını mütaâkıp elimize geçecek yedi medresenin daha ilâvesiyle yirmi sekiz Dârü’l-hilâfeden ibarettir. Gerçi rüfekâyı muhtereme tarafından (Gaziantep merkezi ile Şavşat) merkezine birer Dârü’l-hilâfe medresesinin tesisi hakkında elli kişilik bir takrir Makâmı Riyâsete takdim edilmiş ise de bendeniz buna kânî değilim. Şer’iye Vekâleti Celîlesinin teklifi veçhile, iki Sahn medresesiyle altı Dârü’l-hilâfe medresesinin kabûlünü Heyeti Celîleden kemâli samîmiyetle ricâ ediyorum. Bundan bahsettikten sonra Dârü’l-hilâfe medreselerinden de kısaca bahsetmek isterim. Mâlûmuâliniz olduğu üzere Dârü’l-hilâfe medreseleri, üçü ihzâri, üçü iptidâi hâriç ve üçü de iptidâi dâhil olmak üzere dokuz sınıfı ihtiva ediyor. İptidâi hâriç isminden de anlaşılacağı veçhile iptidâi dâhile talebe yetiştiriyor. Diğer mekâtibi İslâmiyeden de râğbet edenler tabîi altı seneyi ikmal ettiği takdirde iptidâi hâriç kısmına girebiliyordu. Fakat medresenin doğrudan doğruya kendi malı ve iptidâi mektebe muâdil olmak üzere üç sınıfı muhtevi ihzâri kısmı vardır. İhzâri kısmında, talebe dâima muallimler tarafından idare ve tâlim, terbiye ediliyorlar. Bunlardan muallimi evvel –ki Müdüriyet vazîfesini ifa eden zâta – Şer’iye

Vekâleti Celîlesince şehri on lira verilmesi ve ikinci muallimliği ifa eden zâta sekiz lira, üçüncü muallimliği ifa eden zâta da yine sekiz lira verilmesi teklif edildiği halde maatteessüf bu teklifler Muvâzene-i Mâliye Encümenince kabul edilmemiştir. Şimdi Muvâzene-i Mâliye Encümenince birinci muallim için yedi, ila altı; ikinci muallim için beş, üçüncü muallim için beş lira kabul edilmiştir. Ricâ ederim bugün taşra mekâtib-i iptidâyesinin bütün muallimlerinin maâştı, taşra mecâlis-i umûmiyesince, acaba bu miktardan noksan mı kabul edilmiştir? Yoksa fazla mı kabul edilmiştir? Her halde fazla kabul edilmiştir. Altı yüzden aşağı maaşı olan bir muallimi tasavvur etmiyorum. (Hatta binden aşağı sesleri) Taşra mecâlis-i umûmiyesince mekâtib-i iptidâie muallimlerinin maâşatının asgarisini bendeniz altıyüz kuruş biliyorum. Binâenaleyh; mukaddema Şer'îye Vekâleti celîlesi tarafından teklif edilen maşmuallim için on, ikinci muallim için sekiz ve yine üçüncü muallim için sekiz – ki bunlar dâimi muallimlerdir. Sabahtan akşama kadar evladı vatanın tâlim ve terbiyeleri ile meşgul bulunurlar –lira maaşın kabulünü samîmiyetle ricâ ediyorum. Mâruzatım bundan ibârettir.”³²

Müzâkereler esnasında medreselerin müfredatlarının yetersizliğinden, hocaların liyâkatsizliğinden, Medreselerin ikilik meydana getirdiğinden, Akâid-i Diniye kitaplarının bulunmadığı husûsundan bahsedilmiştir. Bu konularda bütün konuşmaları almak uzun olması hasebiyle genel anlamda ipuçları taşıyan, dönemin Batı hayranlığını ve dine karşı olan laubaliliğini gözler önüne seren Konya Mebûsu Mehmet Vehbi Bey'in konuşması şöyledir:

“Medreselerde salâh vardır, dâima... Ve her ne zaman ki, hükümetin başı sıkılır, koşar medreselere. Her yerde medreselere mürâcaat olunmuştur. Her yerde öne düşen hocalardır. Bundan fesat mı oldu. Sonra Hüseyin Avni Beyin bir dediğini teslim ediyorum: “Bizim bundan haberimiz yoktur. Yâni hakayıkı İslâmiyeyi bize göstermemişsiniz, iknâ edememişsiniz Avrupa'dan bizi müstağni kılaydınız. Binaenaleyh bizi iknâ edinceye kadar biz Avrupa'ya gideriz”, dedi.

İlk Mebûsanda bizi Ayastafanus'a biri davet etti. İsmi söylemeye hâcet yok, teklifsiz konuşuyorduk. Oğlan bu, Garp'la derdiniz nedir? dedim. “Hocam bilmiyoruz, dedi, Şark'ın ilmünden, ahkâmundan, diyânet-i İslâmiyeden haberimiz yoktur, biz gözümüzü açmışız, Avrupa'yı görmüşüz, biz Garplılığa çalışacağız ve çalışmaktayız, siz de diyânet-i İslâmiye dâiresinde çalışın, milleti yürütmeye çabalayın, bakâlum siz mi alt olursunuz, biz mi alt oluruz.” Peki ricâ ederim, şimdi bu adamın babası da bir paşa... Bu paşacağıza sorsak

³² TBMM Z.C.Devre :I C. 22, Celse : II, İçtima Senesi : 3, 92. İçtima, 28.8.1338, ss. 386-405.

oğluna Fransızca, Riyâziyat okutan muallime kaç kuruş verdin, ulumû dînîye okutana kaç kuruş verdin? desek ne cevap verecek? Mutlakâ ulumu dinîye okutana elli kuruş, Fransızca okutana on lira vermiştir. (Bravo, sesleri)

Bakın efendiler içinizde bazı bileniniz var. Ricâ ederim. Milaslı Topal Hamza Bey vardı. Onun Üsküdar'da bir emmizâdesi vardı. Allahu Zülcelâl ona bir emsalsiz kız vermiş. Rum lisânı okutmak üzere beş lira, Fransızca okutmak üzere beş lira, Almanca okutmak üzere beş lira – ki ceman etti onbeş lira – bir Ermeni kadınına mürebbiye olmak üzere üç lira, çalgı çaldırmak için bir Rum kadına dört lira veriyor. Hesabettim, (Nerede, sesleri) Üsküdar'da. Hesabettim. Ayda yirmi şu kadar liraya varıyor. Çocuğa dedim. “Kızım bir süphaneke oku, bilmem. Bir fâtiha oku, bilmem. Kızım bir ihlâs oku, bilmem. Emmizâdeme dedim ki, diyor, Hamza Bey”, Emmizâde ben senin neseben kardeşinim, yâni akrabayım. Ben elli gün gelmeyeceğim. Şu elli gün zarfında şu çocuğa bir ulumû dînîye muallimi tutar, ihlâs, süphaneke, fâtihayı, âmentüyü belletirsin. Elli gün sonra her zaman gelip gideceğim, elli gün sonra gelip bu çocuğu bu halde görürsem bir daha ne selâmünaleyküm, ne aleykümüsselâm diyeceğim” dedim. Şimdi kırk gün kadar oldu, on gün kadar daha durup gideceğim, dedi.

Bakın efendiler. Bu paraların hepsi nereye gidiyor? Üç lira, dört lira, ediyor şu kadar. Bu hepsi nereye gidiyor ricâ ederim. Peki bir muallim tutup da üç yüz kuruş da ona verip ulumû dînîye okutsaydı ne olurdu? O çocuğun diyâneti İslâmiyeden haberdar olmamasından hocalar mı mesuldür? Bunda kabahat Türkçe âsâr bulunmaması mıdır? Böyle akâid-i dînîyeye dair kitap bulunmaması mıdır? Medreselerin kabahati midir? Ricâ ederim bu kadar ithamın manası yoktur. Şimdi meseleyi uzatmayalım.

İşte Meclis bugün buna muvaffak oluyor. Bu azaları Şer'îye Vekîli ehlini arar bulur. Altı ayınız kaldı. Bu altı ay içinde Meclisi tesis eder. Aradan bir sene geçer. Bir sene geçtikten sonra ben de sizinle beraberim. Sizinle beraber olduğumu söylediğim şu esas dâiresinde bir iki tane eser bulamazsak o zaman Şer'îye Vekîlinin yakasından tutacak en evvel benim. (Bravo sesleri) Fakat ortada fol yok yumurta yokken “bilmem bunu mesel yapacaksınız, bunu bilmem ne yapacaksınız, burası mefsedet ocağı bu bilmem ne ocağıdır” demek insafsızlıktır.

Efendiler bir kere mesele bitsin, paraları verelim efendiler her zaman kahır, lütûf karşısında olur. Ricâ ederim lütfunuz nedir ki kahrediyorsunuz? Lütfunuza göre kahredinîz (Doğru sesleri) Ha şimdi lütfunuz var. Şu bütçeye üçbeş bin lira koyuyorsunuz. Bunun mükafatını istemeye hakkınız vardır. Fakat bugün değil, bir sene sonra istemeye hakkınız vardır. Şahsımdan bahsetmek fena bir şeydir, ben biinâyetillâhi Teâla Kur'ân-ı Azîmüştânın bidâyetinden nihâyetine kadar türkçe bir tefsirini yazmışımdır, buyurun.”

Mehmet Vehbi Efendi konuşmasının sonunda resmî dâirelerde müsevvitler maaşının 200 – 300 kuruş olduğunu ancak hademelerin maaşlarının bile 300 kuruştan fazla olduğunu vurgulamıştır.³³

Bu tartışmalar esnasında, Tevhid-i Tedrîsat'a vurgu yapan konuşmalar da vardır. Bu şartlar altında devam eden medreselerin daha o dönemde mefset ocağı olduğunu ileri süren Erzurum Mebûsu Hüseyin Avni Bey, eğitimde birliği aşağıdaki sözleriyle dile getirmiştir:

“Mektep programları yanlıştır. Dârü’l-hilâfeler noksandır. İnsanları yanlış yola getirir bir mekteptir. Bizim Maârif mektepleri de öyledir. Bundan dolayı ihtilafa düşmeye sebep yoktur. Mâdem ki Müslüman evlatlarını okutacaksınız. Açarsınız bir mektep çocuğun ihtiyâcâtı dînîyesi nedir, dünyeviyesi nedir; oradan kardeşçe yetiştirirsiniz.

Böyle nifâk tohumu mâhiyetinde olan, cehil menbâtı olan yerlere Dârü’l-hilâfe namını vermeyiniz efendiler. Mektebi ayırmak, araya ihtilaf sokmak bu mâhiyetteki mektebe para vermek günahtır. Sonra efendiler mektepte talebe noksan, o adama neden mâlûmatı dînîyesini esirgiyorsunuz? Açarsınız bir mektep, ona mâlûmatı dünyeviyesi, uhreviyesi ve dînîyesi nedir? Hikmeti nedir? Onu bir kere tetkik ve umûmi programını tesbit edersiniz. Bu nifâk ocağı mâhiyetinde olan eski teşkilâtı yıkar, hepsini birleştirirsiniz. Büyük Millet Meclîsi milletini vahdet üzerine yürütürse vazîfesini yapar. İptidâi ve tâli kısımlar ikmal olunduktan sonra âli kısımlarda meslekler ayrılır. Herkes istidâdına göre ilâhiyat, tıp, hukuk, riyâzi ilâh... ihtisâs şubelerine tefrîk olunur. Eğer böyle vazîfesini yapamaz, mâzinin hatası içinde yuvarlanırsa edebî izmihlâldir efendiler.”

Şer’iye Vekîli Abdullah Azmi Efendi ise, Hüseyin Avni Bey’in olayı tam olarak ters lanse ettiğini asıl bu mektebin ihdâsı, esasen ikiliği kaldırmak ve nifâk ocağını yıkmak için olduğunu savunmuştur.

Müzakerede söz alanlardan, Sivas Mebûsu Mustafa Taki Efendi de, evvelce mektep, medrese farkı olmadığını, ister adına medrese ister mektep denilsin, herkesin bir eğitim sistemi içerisinde yetiştiğini ifâde etmiştir. Asıl ikiliğin bizim perişan olmamızı ve mahvolmamızı hedefleyen Avrupa’nın ıslahat adıyla bizlere kabul ettirdiği fermanlar olduğunu izah etmiştir. Tefrikanın kaldırılması ve yeniden birleştirilmesi konusunda ise aşağıdaki izahatta bulunmuştur:

“...Hüseyin Avni Bey biraderimiz buyurdular ki; bu tefrika kalksa mektep medrese iyi olur. Doğrudur. Bendeniz de öyle diyorum. (Âmennâ) bunun kâbili varsa... Sonra bütün

³³ TBMM Z.C.Devre :I C. 22, Celse : II, İçtima Senesi : 3, 93. İçtima, 30.8.1338, ss. 414-431.

mekteplerden, biz, dinde mütehasıs adam çıkartabilir miyiz? Biz bunu hepimiz itiraf ederiz ki, her meslek bir ihtisas meselesidir.

*Meselâ: Mekâtib-i İdâdiye ve Mekâtib-i Sultâniyede biz ulumû diniyeyi, ulumû Arabiyeyi mükemmel bir sûrette göstererek oradan mükemmel bir mülâzim, hoca çıkartmak mümkün müdür? Elbette mümkün değildir. Orada bizim göstereceğimiz yalnız mukaddemattır. Akâidini bilecek kadar... kezâlik biz yine fûnûnu medreseye alalım, tamamıyla alalım, oradan bir tabip çıkar mı? Efendinin buyurduğu gibi medreseden bir tabip, bir ulumû tabîiye mütehasıs çıkması imkânı yoktur, oradan fûnûn mütehasıs çıkamaz, bu olamaz, imkân hâricindedir”.*³⁴

Konuşmalardan yapılan nakillerde görüldüğü üzere, medreseleri savunanlar olduğu gibi, çok ağır ithamlarda bulunanlar da olmuştur. Aslında, realiteye bakıldığı zaman, devrin medreseleri ve müderrisleri, asrın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir müfredat ve hoca kadrosuna sahipti. Yalnız bu müderrisler ve kurumlar devlet tarafından gereği gibi takdir görmüyor ve maddi destek sağlanmıyordu. Şer’iye Vekâleti bütçesi üzerine yapılan meclis müzâkerelerinde dönemin Şer’iye Vekâleti Medreseler Müdürü Umûmisi Aksekili Ahmed Hamdi Efendi bu konuda şu açıklamaları yapmıştır:

“Efendim bu iki yüz on yedinci memûrîni ilmîye faslında müftüler var, müsevvitler var, bir de müderrisîn ve vâizler denilen bir şey var. Müftülerle, müsevvitlere ait bu fasılda bir fazlalık yoktur. Yalnız müderrisîn ve vâizlerde biraz fazlalık var; bunu îzah edeceğim. Geçen sene Muvâzene-i Mâliye Encümenince müderrisîn ve vâizler nâmına verilen dokuz bin on beş lira tayyedilmiş ve bu para 314 medreseye veriliyormuş. Bunlar belki bir hata ve anlaşılamazlık neticesi olarak birdenbire tayyedilmiş, halbûki müderrisîn maaşı denilen bu maaşın bir kısmı yirmi seneden beri, diğer kısmı on beş seneden beri verile gelmiş bir maaştır. Bunların bir kısmı İstanbul’da vaktiyle 150 kuruş maaşla taşralara gönderilmiş olan vâizlere veriliyor. Bir kısmı da 1325 senesinde Meşrutiyetten sonra müstahikkîn faslından değil fakat yine müstahikkîne verilmek üzere bâzı kazâlara, livâlara, vilâyetlere, birer vâiz göndermişler; onlara verilmiş. Bunların hemen hepsi ikişer yüz kuruş maaşlıdır.

Geçen sene bu maaşlar arz ettiğim veçhle anlaşılammış. Bunların vazifesi yoktur denilerek hepsi tayyedilmiş ve sonra şunu da arz edeceğim ki hatta o sırada maaşları tayyedilmiş olan zevâtın birçoğu memleketi için köylerde, kasabalarda geziyor, vazediyor ve hükümeti millîyenin meşrûiyeti hakkında vâiz ve irşâtta bulunuyorlardı. Tam o sırada maaşları kesilmîş ve onlar bazı yerlerde mütemâdiyen vazifelerine devâm etmiş, kendilerine

³⁴ Müzakerelerin tamamı için bkz. TBMM Z.C.Devre :I C. 22, Celse : II, İçtima Senesi : 3, 93. İçtima, 30.8.1338, ss. 414-431.

maaş verilmiştir. Bunların fedâkarlığına bakarak oranın mülkiye memurları kendilerine takdirnâme yazıyorlar ve buraya da diyorlar ki “Bunlar Hükümet-i Millîyenin meşrûiyetini anlatmak için şu kadar fedakarlıkta bulunmuşlardır. 200 kuruş maaşları 400 kuruşa iblâğ edilsin” Vekâletten cevap veriliyor. “Bunların maaşları bütün bütün kesilmîştir şimdiye kadar aldıklarını derhal istirdâd edin” deniyor. O vakit emrin karşısında adeta onların maaşının tezyîdînî talebedenler şaşıyor, yâni kendileri sebebolmuş gibi bir vaziyette kalıyorlar.

Bilahare taşrada medârisi ilmîye açıldığı cihetle bu paranın bir kısmı taşrada tadrîsâtı ilmîyede bulunan zevâta verilmek üzere Muvâzene-i Mâliye 9015 liranın 2500 lirasını kabul ediyor. Bu 2500 lirayı kime vereceklerini tabîî şey ediyorlar. Yâni 314 kişiden ancak medresede ders okutanların bir kısmına yâni (97) müderrise veriliyor, mütebâkisi maaşsız kalıyor. Tamam bir seneden beri maaşı kesilen bu zevâtı kiram Şer’iye Vekâletine, Meclis-i Âliye istidâlarla mürâcaatta bulunuyorlar ve diyorlar ki: hangi kânûna, hangi maddeye tevfiқан kestiniz. Biz şu kadar sene tekâudiye verdik. Biz vazîfede devâm ediyoruz. Bu sûretle maaşlarının yeniden bütçeye ilâvesi teklifinde bulunuyorlar. Fakat haddizâtında bakıyorum ki eğer, biz bunların maaşını kat’ edersek, bunların zâten maaşları, İstanbul’da faslı mahsûsunda var. Devâm ediyor ve şimdi oraya merbût bulunanlar o maaşı alıyorlar. Hiçbir sebep göstermeyerek sırada, onlardan istifâde edeceğimiz bir zamanda hâla maaşlarının verilmemesi muvâfık olmasa gerektir.

Bunun için bendeniz kat’ edilen maaşlarının ve bununla beraber medârisi ilmîyede tadrîsâtı ilmîye ve fennîyede bulunan müderrislere de verilmek üzere 17 bin liranın daha maddeye ilâvesi sûretiyle yekûn 26 bin liradır. Geçen sene kat’ edilen 9 bin lira ile bu gösterilen 17 bin lirayı daha zammediyoruz ki, mecmûu 26 bin lira ediyor. İşte Vekâlet meblâğın bütçeye vaz’ı ve ilâvesini teklif ediyor. (Muvafık sadaları)”³⁵

Neticede, Batı kültür ve medeniyetinin etkisinde yetişen yenilikçiler, Devlet-i Âliyye’nin üst kademelerine geldiklerinde, Batı başkentlerinde tasarladıkları zihinsel, siyasal, sosyal ve kültürel değişimleri öngören reformları uygulama veya uygulatma olanağını elde ettiler. Devleti yeniden tanımladılar. Devleti oluşturan kurumlar da bu tanımlamaya uygun olarak yeniden tesîs edildi. Buna karşılık medrese, mütemâdiyen ihmâl edildi. Hoca ve talebeleri dışlandı, horlandı ve aşağılandı. Madden ve mânen yediği bu darbelerle medreseler, içinde düzenli, kaliteli ve başarılı bir eğitimin mümkün olamayacağı bir duruma düştü.³⁶

³⁵ TBMM Z.C.Devre :I C. 22, Celse : II, İçtima Senesi : 3, 93. İçtima, 30.8.1338, ss. 432-437.

³⁶ Şeyh Ali Efendi-Zâde, Muhyiddîn, *Medreselerin Islâhı*, İstanbul 1314. s. 15.

1.1.6. I. Heyet-i İlmiye Çalışmaları

Yüksek dinî eğitimi de içerdiği için, değinilmesi gereken bir konu da, I. Heyeti İlmiye çalışmalarıdır. Bu heyet medreselerin kapatılmasından ve köklü değişiklikler yapılmadan, yaklaşık 7 ay önce, eğitime yön vermiş kişilerin görüşlerini almak, onların ilk, orta ve yüksek öğretim kurumları hakkındaki tekliflerini öğrenmek üzere 15 Temmuz - 15 Ağustos 1923 tarihleri arasında toplanmıştır.³⁷ 40 kişilik bir ekiple, eğitim konularını görüşmek üzere toplanan, bu Birinci Heyet-i İlmiye, 26. sırayı “Tedrîsât-ı Diniyye Esâsâtı” adı altında dinî eğitime ayırmıştır.³⁸ Bu heyetin aldığı kararlardan biri Tevhid-i Tedrîsat ile alâkalı diğeri de din dersi öğretmenleri ve programları ile alâkalı iki maddesini önemine binaen aktarıyoruz:

“Maârif Vekâletinden başka bakanlıklar ilköğretim yaptıramaz. Bu bakanlıkların elinde var olanlar Maâriife devredilecektir. Yabancılar dâhil, bütün özel okullar Maârif Vekâleti'nin denetimi altındadır. Yasa ve yönetmeliklere uymayan ve başka amaçlarla açıldığı anlaşılanlar, derhal kapatılacaktır.

(...) Din dersi öğretmenlerinin seçiminde, diğer öğretmenlerdeki gibi şartlar aranılacaktır. Din dersleri programı, din ve eğitim adamlarından kurulu bir komisyonca yapılacaktır.”³⁹

Yine bu toplantılar esnasında, o zamanlar heyet-i ilmiye üyelerinden Şer'iyye Vekâleti tedrisat genel müdürü A. Hamdi Akseki' de şöyle bir rapor sunmuştur:

“Üzüntüyle ifâde etmek zorundayız ki, okullarda takip edilmekte olan ulûm-i dinîyye dersleri, bu ihtiyacı tatmin etmekten çok uzaktır. 9-10 sınıflı (hatta daha fazla) okul programları gözden geçirilecek olursa, ulûm-i dinîyye namına, Kitâbu's-Salat, Kitâbu's-Savm, Kitâbu'z-Zekat, Kitâbu'l-Hacc'dan başka hemen hemen hiç bir şey görülmez. Her sınıfta, bu konular mihanikî bir tarzda ezber ederken, diğer taraftan şüphe ve tereddütlere düşüyor. Bunun neticesi olarak, gittikçe din muhabbeti okuldan zail olmaya başlıyor.”

“Gençlikte buhrana mani olmak ve mevcut buhranı ortadan kaldırmak için, şu sayacağım tedbirlere başvurmak zaruridir:

- 1 - Din derslerine ait programlar, esaslı bir sûrette ıslah edilmeli,*
- 2- Talebede din muhabbeti uyandıracak bir tarzda din dersi kitapları vücuda getirilmeli,*

³⁷ Ayhan, a.g.e., s. 13.

³⁸ Öcal, Mustafa, 20. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi, Bursa 2007, ss. 69-70.

³⁹ Yücel, Hasan Ali, Türkiye'de Orta Öğretim, İstanbul 1938, s. 192.

3 - *Ulûm-i Dînîyye tadrîsatında, İslâm'ın ferdî olmaktan ziyade İçtimâî ve ahlakî bir din olduğu nazar-ı dikkate alınmalı ve bahisler ıslahat ve de fikhî ve kelamî tabirler ile boğulmamalıdır.*

4 - *Fıkhî ve îtikâdî konular ile tadrîs edilirken mütehassısların bilmesi gereken tafsilattan sarf-ı nazar edilerek, zarurât-ı dînîyye miktarı belletilerek, rûhî meseleye çok önem verilmeli ve öğrencide dine karşı aşk ve muhabbet uyandırmak için, ibadetlerin ahlakî ve içtimâî faydaları mümkün mertebe izah edilmelidir.*

5 - *Her dersin sahası ayrı olmakla beraber, her muallim sırası geldikçe öğrencide din hissini inkişâfına çalışmalıdır ve hiç bir öğretmen, öğrencinin dine karşı laubali bir şekilde tavır takınmasına sebebiyet verecek sözlerde bulunmamalıdır.*

6 - *Dinî Edebîyat'a önem verilmelidir.*

7 - *Mevlid-i Şerif vesaire gibi mübarek ve resmî günlerden azamî sûrette istifâde olunmalıdır.*

8 - *Din büyüklerinin hal tercümelerinden, bilhassa hayata taalluk eden faaliyetlerinden sık sık bahs olunmalıdır.*

9 - *Hz. Peygamber Efendimiz'in, siyer'i celile'lerinden, ahlâk ve içtimâiyata taalluk eden menkıbelerinden sık sık bahs olunmalıdır.*

10 - *Ulûm-i Diniyye muallimlerinin menşelerine çok dikkat olunmalı ve bunun için Medresetü'l-Mütehassısîn'den Felsefe Şubesi mezunları ile Medâris-i Âliyye mezunları esas ittihaz olunmalıdır.*"⁴⁰

Ayrıca Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, Heyet-i İlmiye toplantılarına katılan üyelerin eğitim hakkındaki görüşlerini öğrenmek üzere, kendilerine Türk eğitiminin meselelerini 14 soru şeklinde anketle sormuş ve verdikleri cevapları yayınlamıştır.⁴¹

Görüldüğü üzere, ilk Maârif Kongresi de diyebileceğimiz I. Hey'et-i İlmiye'de Maarif işleri bütün cepheleri ile ele alınıp, devrin tanınmış eğitim adamlarının düşünce ve tecrübelerinden faydalanmak sûretiyle planlanmaya çalışılmıştır.

1.1.7. Tevhid-i Tadrîsat'ın Fikri Hazırlık Dönemi ve M. Kemal'in Medreseye

Bakışı

Eğitim kurumlarını birleştirmek ve ikiliği ortadan kaldırmak için ilk girişim hareketi "İttihat ve Terakki Partisi" tarafından yapılmıştır. Söz konusu girişim Ziya Gökalp'in

⁴⁰Ayhan bu raporu ekler kısmında müstakil olarak yayınlamıştır. Bkz. Ayhan, *a.g.e.*, ss. 531-536.

⁴¹ "Maarife Dair" , 2.8.1923, ve "Ondört Sualimize Cevaplar", 3.8.1923, Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nden nakleden, Ayhan, *a.g.e.*, s.13.

fikirlerine dayanmaktadır. Daha o dönemde, 1916 yılında toplanan İttihat ve Terakki Genel Kongresi, Evkâf'ın elindeki ilkokulları Eğitim Bakanlığı'na devreder. Fakat medreselerin de bu karara dâhil edilmesine cesaret edilemez. Medreseler de Evkâf Bakanlığı'nın elinden alınmakla beraber, onların idaresi başka bir dinî makama, "Bâb-ı Meşihat"a bırakılır.⁴²

Kurtuluş Savaşı yıllarına gelindiğinde; gerek Mustafa Kemal'in eğitimle ilgili konuşmalarında, gerek bazı konuşmaların sözleri arasında eğitim kurumlarının birleştirilmesi hakkında belirsiz bazı ifadeler rastlanır.⁴³

Mustafa Kemal, 1 Mart 1922 günü birinci devrenin üçüncü toplantı yılı başında TBMM kürsüsünden söylediği açış nutkunun eğitimle ilgili bölümünde:

"Takip edilecek siyasetin temelini önce mevcut cehaleti yok etmek, köylülerimize okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafî, tarihi, dinî ve ahlâkla ilgili bilgiler vermenin ve matematikte dört işlemi öğretmenin eğitim programımızın temel hedefini teşkil edeceğini" belirtmiştir.⁴⁴

Aynı şekilde Cumhuriyetin kurucusu olan Mustafa Kemal Cumhuriyet öncesi fikrinde, din eğitimi desteklediği görülmektedir. Şöyle ki:

Atatürk, 22 Ocak 1923 Bursa Şark Sinemasında halkla konuşmasında: *"Milletimiz dil ve din gibi iki fazîlete sahiptir. Bu fazîletleri hiç bir kuvvet milletimizin kalp ve vicdânından söküp alamamıştır ve alamaz..."*⁴⁵ demek sûretiyle dinî hassâsiyetini ifade etmiştir.

Ancak, bu dinî eğitimin, medrese ve sıbyân mektebi gibi, Osmanlı döneminde yaşamış okullarda değil, yeni ve batı tarzı mekteplerde verileceğinin ipuçlarını da yaklaşık bir hafta sonra, 31 Ocak 1923 tarihinde, İzmir'de halk ile konuşmasında şöyle ifade etmiştir:

"Bizim dinimiz, en mâkul ve tabii bir dindir ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olabilmesi için akla, fenne, ilme ve mantığa uyması lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur. Müslümanların toplumsal hayatında hiç kimsenin özel bir sınıf halinde mevcûdiyetini muhâfazaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler dinî emirlere uygun harekette bulunmuş olmazlar. Bizde rûhbanlık yoktur, hepimiz eşitiz ve

---

⁴² Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 4. İstanbul 1939-1943, s. 1065.

⁴³ İhsan, Sungu, *Tevhid-i Tedrisat, Belleten*, Türk Tarih Kurumu, 1938, sy., 7-8, s. 409.

⁴⁴ Metin için bkz. *Cumhurbaşkanları Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçleri 1*, ss. 5-6.

⁴⁵ (Bursa Şark Sinemasında halkla konuşmasından, 22 Ocak 1923), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, ss. 70-71.

*dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, din duygusunu, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir.”*⁴⁶

Görüldüğü üzere, Mustafa Kemal, bu düşüncesinin tabii bir sonucu olarak din eğitiminin gerekliliğini kabul etmiş ve okullarda çağdaş bir şekilde okutulmasını öngörmüş; bu nedenle din eğitimi millî eğitimin ilk hedefleri arasına almıştır.⁴⁷

Bu konuşmasından iki gün sonra yine İzmir’de 2 Şubat 1923’te okullarda dinî tadrîsatin yapılacağını, ancak bunun medreselerden yetişemeyeceğini vurgulamıştır:

*“Bence bir defa her Müslüman İslâmi hükümleri bilmeye mecburdur. O halde okullarımızda zaten İslâmi hükümler öğreteceğiz. Lâkin bunun dışında ve üstünde nasıl ki doktor, mühendis yetiştiriyoruz, ilmî meslekler erbâbı yetiştiriyor isek, tabîî dinîmizin bütün hasletlerini, felsefesini bilen âlim insanlara ihtiyacımız var. Fakat emin olalım ki, bu insanları medrese odasından çıkaramayız ve eğitemeyiz.”*⁴⁸

Yine 1923 Şubatında İzmir’de halkla yaptığı sohbet toplantılarında medreselerin o zamanki durumundan bahsederek, medreseler ve evkâf konusunda yapılacaklara karşı çıkanların, bunu ne hak ve yetkiyle yaptıklarını soruyor ve şöyle diyordu:⁴⁹

*“Medreseler ne olacak, Evkâf ne olacak dediğimiz zaman hemen bir karşı koymayla karşılaşsanız. Bu karşı koyanlardan, hemen, ne hak ve yetki ile yaptıklarını sormak gerekir. Milletimizin ve memleketimizin “darülrifân”ları (irfân yuvaları) bir olmalıdır. Bütün memleket evladı, kadın erkek aynı şekilde oralardan çıkmalıdır.”*⁵⁰

1 Mart 1923 sene başı, M. Kemal, TBMM’nin dördüncü yıl açılış nutkunda ise bu fikrini daha bariz bir şekilde ifade etmektedir:

*“Efendiler, evlad-ı memleketin müştereken ve mütesaviyen iktisaba mecbur oldukları ulum ve fünûn vardır. Ali meslek ve ihtisas erbâbının tefrik olunabileceği derecat-ı tahsiliyeye kadar terbiye ve tadrîsatta vahdet, heyet-i içtimâiyemizin terakki ve taâlisi nokta-ı nazarından pek mühimdir. Bu sebeple Şer’iye Vekâletiyle Maârif Vekâletinin bu husûsta tevhid-i fikir ve mesai eylemesi temenniye şayandır.”*⁵¹

⁴⁶ (İzmir’de halk ile konuşmasından, 31 Ocak 1923), *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 94.

⁴⁷ Karal, Enver Ziya, *Atatürk’ten Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1969, s. 79.

⁴⁸ (İzmir’de halk ile konuşmasından, 2 Şubat 1923) Borak, Sadi, *Atatürk Ve Din*, Anıl Yayınevi, İstanbul 1962, s. 124.

⁴⁹ Sungu, *a.g.m.*, s. 423.

⁵⁰ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Türk Devrim Tarihi Enst. Yay., Ankara 1946, C. I., s. 10.

⁵¹ TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa’nın 4. millî yıl nutkundan, *Hakimiyeti Milliye Gazetesi.*, 2.3.1923’ten nakleden Ergin, *a.g.e.*, s. 119.

Yine Atatürk, 20 Mart 1923'te yaptığı Konya seyahatinde Dar'ül-Hilâfe Medresesi ile Sultanî Mektebini ziyaret etmiş ve konuşmanın büyük bir bölümünü din bilginlerine ayırmış ve duygularını şöyle dile getirmiştir:

“Memnûniyetle görüyorum ki, tadrîs ve tederrüs cidden hakikat-i diniye dâiresindedir. İnşallah memleketimizi, milletimizi ihyâ edecek asrî ve hakîki ulemâ, fazîletkâr müderrisleriniz sayesinde siz olacaksınız... Kıymetli ve hakîki ulemâmızın mevkii yüksektir. Ulemâmızın ve erbâbı ilm-ü irfânımızın himmeti ve irşâtlarıyla inşallah İbn Rüşî'ler, İbn Sîna'lar, Farabî'ler, Imâmı Gazzalî'ler milletimizin içinden çıkararak bu asrın tekâmulâtıyla mücehhez olarak ihyâyı hakikat-i din eyleyeceklerdir. Bugün bütün cihâna karşı yine bir mevcûdiyet gösterebilmiş olmak husûsunda hakîki ulemâmızın mevkii büyüktür. Münevveranın ve ashâb-ı fennin dâimi tenvir ve irşâdına mazhar olarak sarsılmaz bir kitle hâlinde olan milletlerle beraber bîperva ileri yürüyeceğim.” demiştir.⁵²

Konuşmanın devâmında, *“Hoca olmak için, yâni dinin gerçeklerini halka telkin etmek için mutlakâ bilimsel elbise şart değildir. Bizim yüce dînümüz, her Müslüman kadın ve erkeğe araştırmayı farz kılıyor. Müslüman, bu dine bağlananları aydınlatmakla yükümlüdür. Efendiler! Bir fikri daha düzeltmek isterim. Milletimiz içinde hakîki din bilginleri, bilginlerimiz içinde milletimizin gerçekten iftihâr edebileceği bilginlerimiz vardır. Fakat bunlara karşılık bilimsel kisve altında gerçekleri bilimden uzak ve gereği kadar eğitim görmemiş, bilim yolunda gereği kadar ilerleyememiş hoca kıyafetli câhillere de vardır. Bunların ikisini birbirleriyle karıştırmamalıyız. Seyahatimde birçok gerçek aydın din bilgini ile görüştim. Onları çağdaş eğitim almış, sanki Avrupa'da öğrenim görmüş bir düzeyde buldum.”*⁵³ Bir başka konuşmasında ise; *“İslâm'ın gerçeklerini ve özünü bilen din bilginlerimizin hepsi bu olgunluk kertesindedir...”*⁵⁴ demektedir.

⁵² Kara, İsmail “Diyânet İşleri Başkanlığı”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, İletişim Yay., 2004, s. 197.

⁵³ Atatürk, yurt dışındaki ilk görevi olan Sofya Büyükelçiliği atışe militerliği yıllarında Bulgaristan'daki Ortodoks din adamlarını gözlemlemiş ve bu din adamlarının toplum üzerindeki olumlu anlamda yönlendirici etkilerine tanık olmuştur. Bu izlenimlerini geniş bir rapor hâlinde Hariciye Nezaretine göndermiştir.

Müslüman hocalarla Ortodoks Hıristiyan papazlar arasında kıyaslama yaparak evkaf nazırı Şeyhülislâm Hayri Efendi'ye uzun bir mektup da yazmıştır. Sofya'daki bu gözlemleri, Müslüman din adamlarının aydınlanmasının gerektiği, din adamlarının toplum üzerinde gerek dinî bilgileriyle gerekse teknik ve kültürel donanımlarıyla karanlığın geri kalmışlığın değil aydınlık ve ilerlemenin sembolü olabileceklerine inanmasına yol açmıştır. Bkz. Saray, Mehmet, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 161.

⁵⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, s. 148.*

Mustafa Kemal'in bu ziyaretleri, Ankara'da çıkan Hâkimiyeti Millîye gazetesinin 23 Mart 1923 tarihli nüshasında “Konya'dan Recep Zühtü Bildiriyor” başlığı ile aşağıdaki şekilde yayımlanmıştır:

“Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri bugün saat 13'te refakatleriyle birlikte Darülhilâfe Medresesi'ne teşrif ve Müftü Efendi Hazretleriyle hey'eti tâlimiye tarafından istikbal olundular. Mektebi teftiş ve mektebin tadrîsat programı ile talebe miktarı hakkında sualler irad eden Paşa Hazretleri medrese hakkında etraflı malûmat almakta büyük alâka gösterdiler. Sınıfın birinde Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'nin “Din Dersleri” nam eserinden o günün dersi olan: “Kur'an-ı Kerim'e göre devletin müesses olduğu esas ikidir. Birincisi: Adalet, ikincisi: Emaneti ehline vermek. Binaenaleyh bu iki esası muhâfaza eden herhangi bir hükûmet, şekli ne olursa olsun nazar-ı İslâm'da meşru ve makbuldür. Müslümanlık şekle değil, rûha ehemmiyet vermiştir.” Parçasından son derece memnun oldular. Talebelerin hitabelerine cevaben; memnuniyetle görüyorum ki, tadrîs ve tederrüs hakîkati dînîye dâiresindedir. İnşallah memleketimizi, milletimizi ihyâ edecek asrî ve hakikî ulemâ, fazîletkâr müderrisleriniz sayesinde siz olacaksınız.

Fransızca, hadîs, fıkıh, coğrafya derslerinde Gazi Paşa talebe ile uzun uzadıya meşgul olarak ehemmiyetli mubahaseler cereyan etti ve derslerde talebelerin en asgarî mefkûrelerle yürüdüğünü görmekle memnun oldum, ayrılırken “Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'ye teşekkür ederim. Meşhudatımdan atiyen memleket için memnunum.” buyurdu.⁵⁵

O zaman Ankara'da Umûr-ı Şer'îye ve Evkaf Vekâlet Tedrisat-ı Umumiye Müdürü olarak görev yapan Ahmet Hamdi Akseki, daha sonra 1950'de hazırladığı raporunda, Mustafa Kemal'in bu ziyaretlerini şu şekilde yorumlamıştır:

“Görülüyor ki Türkiye'de Cumhuriyetin kurucusu da bizdeki dinî müesseselerin son zamanlarda almış olduğu şekilden sitayişle bahsetmiş, bunların asrî ilimleri benimsediklerini bizzat görmüş ve memleketin hakîki menfaatlerine hâdim olacaklarını takdir ve tasdik buyurmuşlar ve takdirlerinin maddî bir nişanesi olmak üzere medreseye 3000 lira hediye etmek lütufkârlığını da göstermişlerdir.

Bu ilim ocakları sade Konya'da değil, memleketin her köşesinde aynı parlaklıkla devâm ediyordu.

Şunu da arz edeyim ki Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri o zaman Dârü'l-hilâfe Medreseleri namı altındaki bu medreselerin daha yüksek bir terakkiye mazhar olması ve isimlerinin değiştirilmesi için bir heyet kurmuş ve kendisi de bizzat başında bulunmuştu.

---

⁵⁵Kunter, Halim Baki, *Selamet Mecmuası*, İstanbul 1962-63, C. 2, Sy. 41.

*Rahmetli Ağaoğlu Ahmet Bey'in buna en ziyade taraftar ve o heyette olduklarını biliyorum. Sonradan ne oldu, niçin oldu? Onu tarih araştıracak ve hükmünü verecektir.”*⁵⁶

Yukarıda bahsettiğimiz, Konya gezisinde, Paşa'ya refaket edenlerden İsmail Habib “Atatürk İçin” adlı eserinde, 6 İkinci Kânun 1939 (1923) tarihli Cumhuriyet gazetesinde neşrettiği ve “Konyadayken” başlığını taşıyan yazısında Paşa'nın medreseler hakkında, farklı düşüncelerini şöyle yansıtmaktadır:

“20 Mart 1923 Salı günü öğleyin Konya'dayız: İstasyon meydanını dolduran muazzam kalabalığın içinde, muntazam bir saf halinde beşyüz kadar sarıklı talebe, hiçbir istasyonda ve hiçbir istikbalde görmediğimiz ayrı bir husûsiyet teşkîl ediyor. Konya medresesinin bu beşyüz sarıklı çömezi, beyazın göz alıcılığından olacak, mevcutlarının beş-on misli kalabalık görünmektedir. Gazi dik dik ve galiba düşünceli düşünceli bakıyor.

*Sonra şehirde o medreseyi de görmeye gittiğimiz zaman, kapı dışından karşılamaya gelen müderris, anlaşılın ya nabızgir ya cin fikirli olacak, Gazinin kulağına eğilerek: “Bunlar buraya güya din adamı olmak üzere toplandılar, ama ben aksine yetiştiriyorum” dedi.*⁵⁷

İsmail Habib'in 8 gün sonra, 14 İkinci Kânun 1939 tarihinde yazdığı “Dönüşte” başlığını taşıyan yazısında ise, Atatürk'ün medreseler hakkındaki değişen görüşünü⁵⁸ daha açık ifâde etmektedir:

---

⁵⁶ Akseki, Ahmed Hamdi, “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, *Sebilürreşad*, C. 4, Sy. 100, s. 388.

⁵⁷ Sevük, İsmail Habib, *Atatürk için : ölümünden sonra hatıralar ve hayatındayken yazılanlar*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, ss. 35-36.

⁵⁸ Atatürk'ün medreseler hakkındaki görüşünün değiştiğini yansıtan bir başka olay ise Trabzon'a yaptığı bir seyahatte yaşanmıştır. Şöyleki Atatürk, Trabzon Lisesinde öğretmenler odasında otururken bir din bilgisi öğretmenine bazı sorular sormuş, fakat istediği cevapları alamamıştı. Konuyla ilgili Müftü Cudi Efendi ile Atatürk arasında şu konuşma geçer:

- Bu zat nerede yetişmiştir?
- Medresede.
- Peki medresede ne okumuştur?
- Arapça Lisanı.
- İnsaf edin Efendi Hazretleri, bir medreseden icazet alıp, bir suale cevap veremeyen bu ulemayı neyleyelim? Cudi Efendi:
- Vallahi Paşam, kapamalıdır, diye cevap verdi. Atatürk:
- Bunu ben de düşünüyorum diye mukabele etti. (**Borak, Sadi, a.g.e., s. 76.**)
-

“Beş dakika için geldiğim halde saatlerdir oturuyorum ve saatlerdir “Hâkimiyeti Millîye Medresesi” diye bir bahis konuşuluyor. Medreselerden, fakir çömezler toplayarak bu medresede yetiştirilecek ve onlar köylere ve kasabalara dağılıp âyetli-hadisli yazılarla, halka hâkimiyet-i millîyeyi öğretecekler. Medresenin binası, programı, varidatı, herşeyi herşeyi konuşuldu. Yusuf Akçora, boyuna bu projenin parlaklığını tasvip edip duruyor, Gazinin kafasını, bu medrese fikrinin böyle ısrarla kurcalayıp durması, belki beş altı gün evvel Konya istasyonunda gördüğümüz beş altı yüz beyaz sarıgın verdiği endişeyi hayırlı bir emele bağlamak içindi: onları davaya uzak yetiştirmektense, davada onlardan istifâde etmek emeli.

– Sen neye hiçbir şey söylemiyorsun çocuğum?

Bu ani hitap karşısında, daldığım düşüncelerden silkinerek cevap veriyorum: - Madem ki, emir buyurdular, bu mevzu üzerinde tuhaf bir hatıramı arz edeyim: Pek genç yaşında, Umumî Harb’den üç-beş ay evvel Kastamonu’ya edebiyat muallimi gitmiştim. Kastamonu, yanlış olarak mutaassıp bir yer bilindiğinden İttihatçılar biraz sonra oraya sarıklı bir “Kâtib-i mes’ul” göndermişlerdi. Kendisile...

Neye yanlış olarak mutaassıp bir yer bilindiğinden diyorsun?

Evet Efendimiz, ben de öyle sanıyordum. Kastamonu deyince herkes gibi benim de gözümün önüne üç şey gelirdi: Orman, frengi, taassub, halbuki orayı görüp tanıyınca şaşım; şehirde ne orman, ne frengi, ne de taassub var. Köylerde ise...

Anlaşıldı, asıl mevzua devâm ediniz.

O sarıklı, cübbeli ve ince sakallı kâtib-i mes’ulle (şimdiki Maârif Vekâleti Kütüphaneler Müdürü Hasan Fehmi) bir muhaberemizde dedim ki: Bizler, nafile dilimizle kuş tutsak, bu halka inandıramıyoruz. Medreselerde, asrî fikirlerle techiz edilmiş münevver sarıklı yetiştirsek onlarla...

Bu sözleri aynı zamanda, muhatabıma bir cemile olur diye söylerken o, sözümü bile bitirmeden parladı:

Siz ne yapıyorsunuz, dedi, sarıgın elinde hiçbir şeye yaramaz küflenmiş eski bilgiden başka bir şey yoktur, onun eline asrî fikirlerin silâhını vererek düşmanınızı mı kuvvetlendireceksiniz? Medreseleri ıslaha kalktığından dolayı bu memlekete en büyük fenalığı Şeyhülislâm Hayri Efendi yaptı!

Bunları söyleyen bir sarıklıydı: Medresenin ne olduğunu, medresenin içinden biliyordu. O zamandan beri dokuz on sene geçti. Medreseden hiçbir fayda gelmeyeceği

hakkındaki kanâatim büsbütün kökleşti. Yeni orduyu, eski Yeniçeri'yi kökünden kaldırdıktan sonra kurabilmiştik, yeni irfân da medreseler kaldırılarak tamamlanabilir.”

Sözümü bitirince Gazi bir iki dakika sustu, bilhassa rahmetli Yusuf Akçora'nın bana garip garip baktığını hissediyordum. Şefin, karar vermiş gibi görüldüğü bir fikre karşı fazla mı ileri gitmişim? Fakat O gözlerini herkesin üzerinde gezdirdikten sonra tane tane şu üç kelimeyi söyledi:

“Çocuğun hakkı var.”

Demek karar vermiş değil sadece fikir topluyormuş. Onun en hayran olunacak taraflarından biri de toleransının büyüklüğüydü. Raya tutturulmuş dar kafalara bedel, engin ufuklara bakan, yaylalı kafa... “Çocuğun hakkı var”, daha o zaman anladım; medreseler, sizin de başınıza gelecek var!”⁵⁹

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra, yukarıda, İsmail Habib'in 8 gün sonra, 14 İkinci Kânun 1939 tarihinde yazdığı “Dönüşte” başlığını taşıyan yazısında da görüldüğü üzere, Eğitimde Dinilik-Millîlik tartışmaları başlamıştır. Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye medreselerinin “Hâkimiyet-i Millîye Medreseleri”ne dönüştürülmesi gündeme gelmiştir. Ancak bir sonuç alınamamıştır.⁶⁰

---

⁵⁹ Seviük, *a.g.e.*, ss. 54-56.

⁶⁰ Öcal, *a.g.e.*, s. 182.

İKİNCİ BÖLÜM
TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU VE SONRASINDA
DİN EĞİTİMİ

2.1. Tevhid-i Tedrîsat Kanunu

Kelime olarak “öğretim birliği” demek olan Tevhid-i Tedrîsat Kanunu ile Osmanlı Devleti döneminden Cumhuriyet dönemine kadar eğitim-öğretime devâm eden yabancı devletlerin ve yerli vakıfların açtığı özel okulların, ayrıca devletin resmî kurumu olan Şer’iye ve Evkâf Vekâletine bağlı olan bütün mektep ve medreselerin, yönetim ve kontrollerinin Maârif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı) çatısı altında toplanarak, eğitim yaptırmak düşüncesiyle 3 Mart 1924 (1340)’te TBMM’ce kabul edilip, 6 Mart 1924’te yürürlüğe konulan kanunun adıdır.

1 Mart 1924 Millet Meclisi'nin açış konuşmasında, Mustafa Kemal Paşa konuşmasının önemli bir kısmını eğitim konularına ayırmış ve bir yıl önceki meclisin açış konuşmasından daha açık bir ifadeyle Tevhid-i Tedrisat'ı ifade etmiştir. Ülkedeki eğitim gelişmelerinden bahsettikten sonra, sözü eğitim birliğine getirerek şunları ifade etmiştir. *"Milletin ârâ-yı umumiyesinde tespit olunan, terbiye ve tedrisatın tevhidi umdesinin bila ifâte-i ân tatbiki lüzumunu müşahede ediyoruz. Bu yolda taahhürün zararları ve bu yolda tehâlükün ciddî ve derin semereleri seri kararımıza vesile-i tecelli olmalıdır... Türkiye'nin terbiye ve maarif siyasetini her derecesinde, tam bir vuzuh ve hiçbir tereddüte mahal vermeyen sarahat ile ifade etmek ve tatbik etmek lâzımdır. Bu siyaset her manasiyle, millî bir mahiyette irâe olunabilir."*¹ (.) diyerek tevhid-i tedrisatın çabuklaştırılmasını istemiştir.

Birgün sonra, 2 Mart 1340 (1924) tarihli ve elli yedi² meb’usun imzası ile Tevhid-i Tedrîsat kanunu teklifi TBMM Başkanlığına verilmiştir.

Teklif metni şöyledir:

Riyâset-i Celîleye:

---

¹ TBMM Zabıt Ceridesi, c. VII (1.3.1340), ss. 4-5’den nakleden Ayhan, Halis, *"Türkiye’de Din Eğitimi (1920-1998)"*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999. s. 24.

² Bazı kaynaklarda bu rakam 57 değil, 50 veya 60 olarak gösterilmiştir. Bkz. Yücel, Hasan Ali, *Türkiye’de Orta Öğretim*, İstanbul 1938, ss. 22-23; Ayhan, a.g.e., s. 25.

“Bir devletin irfân ve maârif-i umûmiye siyasetinde, milletin fikir ve hisleri itibariyle vahdeti temin etmek için tevhid-i tedrîsat en doğru, en ilmî ve en asrî ve her yerde fevaid ve muhassenatı görülmüş bir umdedir. 1255 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu’ndan sonra açılan Tanzimat-ı Hayriye devrinde saltanat-ı müderrise-i Osmaniye, tevhid-i tedrîsata başlamak istemiş ise de buna muvaffak olamamış ve bilâkis bu husûsta bir ikilik bile vücuda gelmiştir. Bu ikilik vahdet-i terbiye ve tedrîs nokta-i nazarından birçok muzır neticeler tevhit etti. Bir millet efradı, ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye, bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdet-i his ve fikir ve tesanüt gâyelerini külliye muhildir.

Teklif-i kanunîmizin kabulü takdirinde, Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde ve bil’umum irfân müessesatının mercii yegânesi, Maârif Vekâleti olacaktır. Bu sûretle, bilcümle mekâtipte bundan böyle Cumhuriyetin irfân siyasetinden mes’ul ve irfâniyatımızı vahdet-i his ve fikir dâiresinde ilerletmeye memur olan Maârif Vekâleti, müsbet ve müttehit bir Maârif siyaseti tatbik edecektir. Teklifin bu gün derakap ve müstacelen müzakeresiyle kanuniyet kesbetmesini Heyet-i Celîleden rica ederiz.”³

Bu tahrir üzerine, Tevhid-i Tedrîsat Kanunu teklifi Türkiye Büyük Millet Meclîsi gündemine gelmiş ve ilgili Encümenlere gönderilmeden ve hatta üzerinde tartışma dahi yapılmadan 3 Mart 1340 (26 Recep 1342) (1924) tarihinde, 430 sayılı kanun olarak kabul edilmiştir.⁴

TBMM Zabıt Cerîdesi, cilt: 7, İçtimâ: 1, devre. 2, ss. 26-27. Yayımlanan kanun metni aşağıdaki gibidir:

TEVHİDİ TEDRİSAT KANUNU

Kanun Numarası : 430

Kabul Tarihi : 3/3/1340

Yayımlanan R. Gazete : Tarih : 6/3/1340 Sayı : 63

Yayımlandığı Düstur : Tertip : 3 Cilt : 5 Sayfa : 322

Madde 1 – Türkiye dâhilindeki bütün müessesatı ilmîye ve tedrîsiye Maârif Vekâletine merbuttur.

³ *Düstur*, C. 6, (İkinci İctima, 3.3.1340, Birinci Celse), s. 467’den nakleden, Öcal, *20 Yüzyılda Türkiye’de Din Eğitimi*, Bursa 2002, ss.182-183.

⁴ “Tevhid-i Tedrisat Kanunu”, Kabul Tarihi 26 Recep 1342; 3 Mart 1340(1924), Kanun Numarası: 340, R.Gazete’de Yayımlı :6.3.1340 (1924) Sayısı :63: Yayımlandığı Düstur: Tertip : 3, C. 5, Sayfa : 322;

Madde 2 – Şer’iye ve Evkâf Vekâleti veyahut husûsî vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maârif Vekâletine devir ve raptedilmiştir.

Madde 3 – Şer’iye ve Evkâf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medârise tahsis olunan mebalîğ Maârif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4 – Maârif Vekâleti yüksek dînîyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünûnda bir İlâhiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hıdematı dînîyenin ifası vazîfesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edilecektir.

Madde 5 – Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tadrîsatı umûmiye ile müştegil olup şimdîye kadar Müdafaai Millîyeye merbut olan askeri rüşti ve idadilerle Sıhhiye Vekâletine merbut olan darüleytamlar, bütçeleri ve heyeti tâlimiyeleri ile beraber Maârif Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüşti ve idadilerde bulunan heyeti tâlimiyelerin ciheti irtibatları âtiyen ait olduğu Vekâletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nispetlerini muhâfaza edeceklerdir.⁵

(Ek: 22/4/1341 – 673/1 md.) Mektebi Harbiyeden menşe teşkîl eden askeri liseler bütçe ve kadrolarıyla Müdafaai Millîye Vekâletine devrolunmuştur.

Madde 6 – İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 7 – İşbu kanunun icrâyı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.⁶

Kanunun ilk üç maddesinde eğitim-öğretimin bir çatı altında birleştirilmesinden bahsedilmektedir. Bu üç maddeye bakıldığı zaman bu kanun aslında sonradan uygulandığı gibi tek tip bir eğitim sistemini değil; merkezi yönetim sistemiyle amaçları farklı eğitim-öğretim kurumlarını hedeflemektedir. Öcal, bu çok amaçlı ve çok sesli eğitimin delili olarak Cumhuriyet tarihi boyunca açılan ve halen eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdüren çeşitli okullar ve kanunun 4. Maddesinin âmir hükmü gereği açılan İmam-Hatip Liseleri ve İlâhiyat Fakültelerini örnek olarak göstermektedir.⁷

⁵ Ek: 22/4/1341 – 673/1 md. İle Mektebi Harbiyeye menşe’ teşkil eden askeri liseler bütçe ve kadrolarıyla Maarif Vekâletinden ayrılarak Müdafaai Millîye Vekâletine devr olunmuştur. Öcal, Mustafa, “İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülâkatlar ve Şehâdetname Örnekleri”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, Sy. 2, s. 54, Bursa 2003.

⁶ Tevhid-i Tedrisat Kanunu (26 Recep 1342, 3 Mart 1340) 7 madde, ss. 447-448, (Dipnot: Neşri ve İlanı: 29 Recep 1342, 6 Mart 1340, resmi ceride, numara: 23), 3 Mart 1340 numara 340 Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini Kısmı evvel (Kavanin, muahedat, mukavelat) Birinci Cild, 24 Nisan 1336 – 31 Teşrinî evvel 1341; Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2002, s. 184; Ayhan, Halis, *a.g.e.*, s. 27. Cebeci, Suat, “*Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*”, Ankara, 1996. s. 221;

⁷ Öcal, Mustafa, *15. Milli Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Ropuru*, Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı, 1996, ss. 6-7.

Öcal “Kanunun getirdikleri” başlığı altında Kanunu madde madde aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

“Birinci madde ile; o dönemde mevcut bütün ilmî / bilimsel kurumlarla eğitim ve öğretim kurumları Maarif Vekaletine / Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır.

İkinci Madde ile; o dönemde mevcut Şer’iye ve Evkaf Vekaletince yani din işleri ve vakıflarla ilgilenen Bakanlıkça idare olunan medreselerle, özel vakıflar tarafından idare olunan mektepler Milli Eğitim Bakanlığına devredilmiş ve bağlanmıştır.

Üçüncü madde ile; Şer’iye ve Evkaf Vekaleti bütçesi içerisinde mektep ve medreselere ayrılan bütçe de Milli Eğitim Bakanlığı bütçesine nakledilmiştir.

Dördüncü madde ile; Milli Eğitim Bakanlığına; yüksek din uzmanları yetiştirmek amacıyla Dâru’l-Fünûn’da (İstanbul Üniversitesinde) bir İlâhiyat Fakültesi açmak ve ayrıca imamlık ve hatiplik gibi dinî hizmetleri yapmakla görevli elemanların yetişmesi için de ayrı mektepler (İmam ve Hatip Mektepleri / İmam-Hatip Liseleri) açmak görevi verilmiştir.

Beşinci madde ile; o zamana kadar Müdafaa-i Milliyeye / Milli Savunma Bakanlığına bağlı olan askeri rüşdî ve idâdilerle (askeri ortaokul ve liselerle) Sıhhiye Vekâletine / Sağlık Bakanlığına bağlı Dâru’l-Eytamlar (Yetim Evleri / Yetiştirme Yurtları) da bütçeleri ve hoca kadroları ile birlikte Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Ancak bir yıl sonra, askeri okullar Milli Eğitim Bakanlığından ayrılarak tekrar Milli Savunma Bakanlığına bağlanmışlardır.

Altıncı ve Yedinci maddeler ise; her kanunun sonunda yer aldığı gibi, kanunun resmi gazetede yayın tarihinden itibaren yürürlüğe gireceği ve kanunu Bakanlar Kurulunun yürütmekle / uygulamakla görevli kılındığı ifade edilmektedir.⁸

Sungu ise, bu Kanunu şöyle değerlendirmiştir:

“Cumhuriyet eğitim ve öğretiminin devrim dönemi, Tevhidi Tadrîsat, yâni öğretim birliği ilkesinin ilânı ile başlamıştır. Yeni Türkiye’nin kültür hayatında çok önemli bir aşamayı başarıya ulaştıran Tevhid-i Tadrîsat Kanunu, aslında büyük bir kültür hamlesidir.”⁹

Karaman’a göre ise; “Eğitim ve öğretimde birlik sağlamak” manasına gelen “Tevhid-i Tadrîsat” adını taşıyan kanunun hedefi “duyguda ve düşüncede” tek tip insan yetiştirmektir.

⁸ Öcal, “İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülâkatlar ve Şehâdetname Örnekleri”, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c.12, sayı 2, Bursa 2003, ss. 54-55.

⁹ Bkz. Sungu, İhsan, Tevhid-i Tadrîsat, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, 1938, sy., 7-8, ss. 397-431.

Ancak, uygulama gösterdi ki, bunun için bütün okulların millî eğitime bağlanması yeterli olmuyordu, bakanlığa bağlı okullarda duygusu, düşüncesi, ideolojisi, farklı nice insan yetişmişti. Ayrıca demokrasilerde tek tip insandan değil, çoğulcu bir yapıdan söz edilebilirdi, marifet bu çoğulcu yapı içinde – belli alanlarda – birlik ve beraberliği sağlamaktı. Anlaşılan gerçek, yöneticileri yeni bir millî eğitim ve öğretim politikasına götürmesi gerekirken – bir kısmı da böyle bir anlayışa gelmiş iken – diğer kesim başa dönmeyi, Tevhid-i Tedrîsatı – bağlayıcı anayasa maddesi haline getirerek – daha sıkı bir şekilde uygulamayı, farklı düşünce ve alt kültür renklerine hayat hakkı tanımamayı savunur oldular. İmam Hatiplere ve Kuran kurslarına reva görülen muamele ise daha başka gerekçelere dayanıyordu.”¹⁰

Tevhid-i Tedrîsat Kanunu kabul edildiği yıllarda, medreselerin ilerlemiş olduğunu İsmail Safâ'nın Maârif Vekilliği esnasında yapılan Maârif kongresinde İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun ayağa kalkarak yapmış olduğu, aşağıdaki konuşması ortaya koymaktadır:

“ – Arkadaşlar! Bir kaç ay önce “Direklerarası”ndan geçiyordum, işim düştü, Şehzade Camii şerifinin ittisalindeki İbrahim Paşa Medresesine uğradım. Kapıdan girince sağdaki mescidin içinde talebe ders okuyordu. Girip baktım, bir de ne görsem: hoca, camiin mihrabına geçmiş, talebeye kimya tecrübeleri yaptırıyor... Arkadaşlar! Kimyayı, müsbet ilimleri camiin mihrabına kadar sokmuş olan bir müesseseyi lağvetmeye kalkışmak günahdır, hatta cinayettir...”¹¹

Yukarıda da belirtildiği üzere, Atatürk Konyadan döndükten sonra “Dâri’l-hilâfe medreseleri” adını “Hâkimiyeti Millîye Medreseleri” ünvanı altında daha ziyade yükseltmeye ve kuvvetlendirmeye karar vermişti.

Ancak, İsmail Habibin “Atatürk için” adlı kitâbında yazdıklarına inanmak lazım gelirse, bu irfân müesseselerini yıkmakta kendisinin de büyük hizmeti olmuştu. Sonra bu kadar yükselmiş olan büyük ilim ve irfân müesseseleri ne oldu?... 430 numaralı kanunla bütün medreseler Maârife devredildi ve buna Tevhid-i Tedrîsat denildi.

---

¹⁰ Karaman, Hayrettin, “İmam Hatipler ve Din Eğitimi Üzerine”, *Önder Bülteni*, Önder İmam Hatip Liseleri Mezunları Mensupları Derneği, Yıl : 1, Sayı: 1, İstanbul Ekim-Kasım-Aralık 2003, ss. 14-17.

¹¹ Eşref Edip, İslâm – Türk Ansiklopedisi, C. II, No.87,Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Aralık 1947, ss. 7-11.

2.2. İmam ve Hatip Mektepleri

2.2.1. Cumhuriyet Öncesi İmam ve Hatip Yetiştiren Medreseler

Cumhuriyet dönemi imam ve hatiplik ile ilgili okulların kuruluşları da Cumhuriyet öncesine dayanmaktadır. Şöyle ki, medreseler sistem olarak yenilenirken, diğer taraftan 1908 yılından itibaren Ders Vekâleti'nin idaresinde, özel amaçlı bazı yeni dinî öğretim müesseselerinin açıldığı ve nizamnâmelerin çıkarıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki bir ihtisas okulu olan Medresetü'l-Vâizîn'dir.

Bu okulun açılmasının haklı nedenleri vardı. Osmanlı Dönemi'nde medreselerde gelenek haline gelen cerre çıkma, Recep, Şaban ve Ramazan aylarına mahsus bir uygulama idi ve medrese talebeleri, bu aylarda ülkenin muhtelif yerlerine dağılarak, gittikleri yerlerdeki câmilerde imâm-hatiplik ve vâizlik görevlerini yaparlardı. Cerr, talebeye okulda öğrendiği teorik bilgileri tatbik etme olanağı sağlardı. Bu bir bakıma, modern eğitim sistemlerinin günümüzde çok önem verdikleri staj demektir.¹² Bununla birlikte, toplumun hastalıklarını ve ahlâkını tedavi edecek, zararlı hallerin daha fazla artmasına mani olabilecek, muktedir, fenni bilgiye sahip, sözü tesirli hatiplere, vâizlere son derece ihtiyaç duyulmaktaydı.¹³

Ayrıca başarılı bir şekilde uygulanan vâizlik, medreselerin gerilemesine paralel olarak gerilemiş ve yetişen vâizler de yetersiz kalmıştı. Vaazlar ise sadece kalıptan ibaret tuhaf bir şekil almıştı. Bu gibi sebeplerden dolayı vâizlik sistemi asıl maksadına uygun yeniden düzenlenmesi gerekmekte idi.¹⁴

İşte bu düşüncelerden hareketle, vaazlar ve vâizler ile ilgili durumlar, zamanın süreli yayınlarında genişçe dile getirilmiş ve ıslah önerileri sunulmuştur. Vaazların ıslâh edilmesi, vâizlerin halkı her konuda aydınlatabilecek ilmî ve meslekî donanıma sahip olarak yetiştirilmesi yönündeki talepler dile getirilmiştir. Bununla birlikte insanların kalplerine hitap edebilmek için onların psikolojik hallerini çok iyi bilmeleri, halkı irşâd ederken de en güzel şekilde konuşmaların yapılması gereğine vurgu yapılmıştır. Dönemin süreli yayınlarında zamanın problemlerini izah eden hutbe ve vaazlar da yayımlanmıştır.¹⁵

¹² Bkz. Balıkesirli Sîretî, "Ramazan Vaazları", *SR*, C. 8 (1), sy. 21-203, ss. 303-305.

¹³ Bkz. Bilmen, Ömer Nasuhi, "Vaaz ve Vâizler", *SR*, C. 23, sy. 589, ss. 265-267.

¹⁴ "Medresetü'l-Vâizîn", *SR*, C. 11, sy. 273, s.12.

¹⁵ Bkz. Muhammed Fahreddin, "Hutbe ve Vaazlar" *SR*, C. 9 (2), sy. 52 (234), ss. 445-447.

Bu konuda ilk teşebbüs olarak 1909 yılındaki Islah-ı Medâris Encümenin, Medreselerin ıslahı hakkında “Medresetü’l-Vâizin”den bahsetmesi kabul edilebilir.

Sebilü’r-reşâd’da yayımlanan bir yazıda bir ihtiyaç sebebiyle işe başlandığı, ne gerekiyorsa yapıldığı ve dışarıdan bakıldığında o işin yapıldığına kani olduğu fakat çok zaman geçmeden işin hakîkati ortaya çıkarak hiçbir şey yapılmadığının anlaşıldığı anlatılmaktadır. Yapılan masrafların ve gürültülerin de pek bir fayda temin etmediğine şöyle örnek verilmektedir:

“Dört sene önce Bab-ı Meşihatte “Islah’ı-Medâris Encümeni” adıyla bir heyet teşkîl olundu. Bu heyet bir neticeye erişememek yahut eriştirilmemek üzere aylarca çalıştı. Kağıt üzerinde olarak medreseler birçok dâirelere, şubelere... ayrıldı. Her şube için mükemmel, muntazam ders programları hazırlandı. Fakat işe başlamaya vakit bulamadan komisyon dağıldı. İşte encümen, Medâris’i-Âliye’deki yüksek tahsili tefsir, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh... gibi şubelere ayıracak, tahsilde ihtisas usûlünü yerleştirecekti. Bu teşkîlatta vâizin ve müridîn yetiştirmeye mahsus şubede mühim bir yer işgal ediyordu. Bu sıralarda herhangi hayırlı bir ilhamın neticesi olarak Evkâf Nazırı Muhteremin zihninde Evkâf Nezâreti Celîlesine bağlı bir “Medresetü’l-Vâizin” tesisine karar verdiği işitildi.

Az bir zaman zarfında da lüzumundan fazla talebe toplandı. Eğitim-öğretime başlandı. Her muallim bildiği telden çalışıyordu. Birkaç sayfa tefsir, birkaç hadis’i-şerif birazda İslâm tarihi, yine Daru’l-fünûn’un ilâhiyat şubesi derslerinden bazıları şöyle böyle takrir edildi. Talebe de her gün mektebe gelip gidiyor; o günlerde moda olduğu üzere bol bol firkacılıktan bahsediyorlardı. Yaz geldi. İmtihan zamanları gelmişti. Yüzeysel bir imtihan icrâ edildi. Zaten talebenin kazanmış olduğu malumatı maddiyenin “sıfır” derecesinde olduğu evvelden belliydi.

Evkâf Nezâreti de birçok fedakârlıklar ihtiyâriyle tesis etmiş olduğu bu medresenin hiçbir fayda sağlamadığını anladı.

Çünkü Evkâf Nezâreti “Medresetü’l-Vâizin”i kurmaya karar verdiği zaman istenilen gâye iyiden iyiye araştırılmadı. Bu medreseyi niçin yaptığını buradan yetişecek olanların ne gibi işe yarayacaklarını tamamen kestiremedi. Bunun neticesi olarak idare kurulu, öğretim kadrosunu tâyin ve atamaları husûsunda büyük bir hata yaptı. İdare kurulu, öğretim kadrosunun nasıl idare, nasıl eğitim-öğretimde bulunacaklarına dair ellerine hiçbir tâlimatname verilmedi. Bunlar bildikleri gibi hareket ettiler. Medresenin idaresi gâyesiz olarak teşkîl eden alelade Maârif mekteplerininkinden farklı olmadığı gibi, eğitim-öğretimde

de zerre kadar bir başkalık yoktu. Bütün eğitim-öğretim camii şerif ve Daru'l-fünûn İlâhiyat şubesindekilerde fena cereyan ediyordu. Bunların hiçbirisinde katiyen bir meslek gâyesi gözetilmediği gibi, hiç olmazsa bir ilmî gâye de takip olunamıyordu. Halbuki “Medresetü'l-Vâizin”in büyük bir özelliği olduğundan idare ve tadrîsatın hep bu husûsiyet dâiresinde cereyan etmesi gerekirdi. Bu özelliğinden zerre kadar bir doğruluktan sapmanın gâyeden büsbütün uzaklaştıracağına hiç şüphe yoktu. Hakîkaten de böyle oldu.¹⁶

Bu arada, 1910 yılında Reşit Rıza daha önce Suriye, Mısır ve Tunus'ta açıldığını söylediği medreselere uygun bir medreseyi İstanbul'da kurmayı teklif etmiştir. Öğrenim dili Arapça olacak olan medresede, ortaöğretim çıkışlılar vâiz olarak yetiştirilecekti.¹⁷

İkinci önemli teşebbüs Evkâf Nezâreti tarafından gerçekleştirildi. İslâm kültür, medeniyet ve ahlâkını, Kur'ân ve Hadîs ışığında anlatacak ve yayacak vâizler yetiştirmek maksadıyla, 18 Muharrem 1331/8 Aralık 1912 tarihinde Vani Efendi Medresesi'nde “Medresetü'l-Vâizin” isminde yeni bir medrese açıldı.¹⁸

22 Rebiulevvel 1332/19 Şubat 1914'de çıkan 12 maddelik, “Medresetü'l- Vâizîn Nizâmnâmesi” ile okulun idare, tadrîs, ders programı, kabul şartları, talebenin hak ve görevleri gibi husûslar belirlenmiştir. Yönetmeliğe göre; “Medresetü'l-Vâizin” diğer medreselerin aksine Meşihât'a değil, Evkâf Nezâreti'ndeki Müessesât-ı İlmiye Müdürlüğüne bağlıdır. (Mad. 1), öğretim süresi 4 yıldır. Okula, her yıl yapılacak müsabaka imtihanıyla en çok 40 öğrenci alınacaktır (Mad. 2). “Medresetü'l-Vâizin” talebeleri, diğer devlet okulu öğrencilerinin sahip olduğu aynı hak ve vazîfelere sahip olacaktır (Mad. 3). Okulun başında Evkâf Nezâreti'nce atanacak bir müdür bulunacaktır. Okula girmek için şu şartları yerine getirmek gerekmektedir (Mad. 9) :

1. 20 ilâ 35 yaş arasında olmak,
2. Sabıkasız olmak,
3. Sağlıklı olmak (organ eksikliği veya kekemeliği olmamak),
4. Kabul için giriş imtihanını başarıyla vermek,
5. Mezuniyetten sonra mecburi hizmetli olarak çalışmayı kabul etmek.

¹⁶ “Hutbe Ve Vaazlar”, SR, C. 8(1), sy. 1 (137), ss. 194-195.

¹⁷ Ergün, Mustafa, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ocak Yay., Ankara 1996, ss. 88-89.

¹⁸ Ergin, Osman, “Türk Maarif Tarihi”, Eser Matbaası, İstanbul 1983, C. 1-2, s. 160.

Ayrıca, “*Medresetü’l-Vâizin*” mezunları, selâtin câmilerine vâiz (zevîl meşihâtleri) ve askeri birliklere imam ve vâiz olarak atanacaklardır. (Mad. 11).

Medresede okutulacak dersler ise şu şekilde belirlenmiştir:

“*Tefsîr-i şerîf, Hadîs-i şerîf, İlm-i kelâm, İlm-i fıkıh, İlm-i usûl-i fıkıh, Ferâiz, Siyer-i nebî, Târîh, Coğrafya, Edebîyât-ı Osmâniye, Edebîyât-ı Arabiyye, Edebîyât-ı Fârisiyye, Riyâziyyâ, İlmî heyet, Tabîat, Felsefe, İctimâ ve terbiye, Ma’lûmat-ı hukûkiye, İlm-i iktisât ve mâliye, Hıfz-üs-sıhha, Hitâbet ve mev’iza, Terbiye-i bedeniye.*”¹⁹

Aynı ay içerisinde Alay ve tabur imamlarının vazîfeleri ve eğitimleriyle ilgili yayımlanan 7 maddelik nizamnâmenin birinci maddesine göre Alay ve tabûr imamları tabûr mekteplerinin müdürüdürler.²⁰

Yaklaşık bir yıl sonra 13 Cemâdi-l-ülâ 1332 / 27 Mart 1330 (1914)’de çıkarılan bir nizamnâme’nin birinci maddesine göre: “*Cevâmi ve mesâcid-i şerîfede va’az ve nâsihat edecek ulemânın merkezi saltanat-ı seniyyede Meşihât-ı İslâmiyye Ders Vekâleti cânibinden ve taşralarda mahalleleri kadı ve müftüleri tarafından me’zûniyeti hâvî birer vesîkâ-i resmîyyeyi hâiz olmaları lâzımdır.*” denilerek bu işi herkesin yapamayacağı belirtilmiştir.²¹

Ancak bu nizamnâmenin de yanlış uygulandığı aşağıdaki ifâdelerden anlaşılmaktadır:

“*Taşralarda yüce Şaban ayında vekil, müftü efendiler tarafından hocalara birer Tavsiye verilerek köylere gönderiliyor fakat köyün büyükleri ehemmiyetle hocanın ehliyet ve liyâkati beyanında –çok defa- bir adil münasebet yakınlık gözetilmez. Daha doğrusu bu mühim meseleye hiç ehemmiyet verilmez! Ehliyetsizler büyük büyük köylere gider, hakîki ilim talebeleri ve hoca efendiler birkaç haneli köylerde ömürlerini telef etmekte ve neticede mağdur ve ümitsizlikle hayat sürmektedirler. Bazen de o kadar uğraştıkları halde bir “tavsiye” almaya bile muvaffak olamazlar! Tavsiye aldıktan sonra köylere kabul olunup olunmamak meselesi de başka konu! Çünkü Ramazandan önce tavsiyesiz olarak köylere yerleşsinler, köylüleri memnun etmek için halkın hoşuna gidecek şekilde beyanatta bulunarak tavsiyeli ve hakîki hocayı köylülere kovduranlar az değildir! İşte bu yüzden de çaresiz talebeyi ulûm her vakit mağduriyet almaya mahkûm olmaktadır. Meşihât-ı Celile-i*

¹⁹ “Medresetü-l Vâizîn Nizâmname”, *Düstur*, TS, C. 6, N. 116, ss. 212-215.

²⁰ “Alay ve Tabûr İmamlarının Vezâif-i Tedrîsiyyeleri Hakkında Nizâmname”, *Düstur*, TS, C. 6, N. 116, ss. 212-215.

²¹ “Cevâmi ve Mesâcid-i Şerîfede Vaaz ve Nâsihat Edecek Ulema Hakkında Nizâmname”, *Düstur*, TS, C.6, N.224, s. 375.

İslâmiyemiz mahalli hükümetlerine telgrafla her halde bir kati emir ihsan buyurmalıdır. Çünkü mesele bir hayat meselesidir."²²

Üzerinde durulması gereken diğer bir husûs ise, Osmanlılarda mahalle imamlarına, namaz kıldırma görevleri dışında verilen, idârî ve beledî birçok vazîfelerdir. İmamlar, buldukları mahallede ahlâk zabıtasına bakmaya, nüfus ve tapu kayıtlarını tutmaya, boşanma ve evlenme konularında idâre etmeye memur oldukları gibi, hükümetin halka iletmek istediği emir ve tebliğleri duyurma görevini de yürütürlerdi.²³

İmamların, İmamlık ve hatiplikle ilgili bu husûsları Tanzimat'tan itibaren "Tevcih-i Cihât" Nizâm-nâmeleriyle düzenlenmeye başlanmıştı. Bu nizâm-nâmeler daha önce iki defa yayımlanmıştı.²⁴ Üçüncü olarak 62 maddeden oluşan son Tevcih-i Cihât Nizâm-nâmesi, 2 Ramazan 1331/33 Temmuz 1329 (1913) yılında yayımlanmıştır. Buna göre Cihât :

*"Müderislik, Hitabet, İmamet, kayyumluk, hafız-ı kütüplük, mütevellilik gibi müessesatı vakfiye hizmetine"*denilmektedir. (Mad. 1). Bu cihâtta da görevler öncekilerde olduğu gibi iki kısımdır: birinci kısım müderislik, hitâbet, imâmet, hafız-ı kütüplük, mütevellilik ve cabilik gibi vazîfesi gereği ilim tahsili görmüş cihât-ı ilmîye olarak tanımlanan kimselerdir. Diğer kısım ise, ilmî tahsil görmesine ihtiyaç olmayan, kayyumluk, ferraşlık ve türbedarlık gibi sadece bedenen çalışan ve cihât-ı bedeniye olarak tanımlanan kimselerdir. (Mad. 2).²⁵

Ancak, diğer bütün mesleklerde olduğu gibi imamlık ve hatiplik husûslarında da bozukluklar, yetersizlikler olagelmıştır. İmam ve hatiplerin yetersizliği ile ilgili şikâyetlere eskiden beri rastlamak mümkündür. Ama konu, II. Meşrûtiyet döneminde daha sıklıkla dile getirildi. Halkın ve ülkenin yetişmiş imam ve hatiplere olan ihtiyacı üzerinde duruldu.

Dile getirilen bu ihtiyaçlara binâen 1913 yılında "*Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ*" adlı bir eğitim kurumu kuruldu. Medrese, "*İmam ve Hatipler Kısmı ve Ezan ve İlâhi Kısmı*" olmak üzere iki kısımdan meydana geliyordu. 1335/1918 yılında yapılan bir imtihanda İmam

²² Ramazan Vaazları, Balıkesirli Sîretî, SR, C. 1(8), sy. 21(203), ss. 304.

²³ Ergin, a.g.e., s. 162.

²⁴ Bunlardan ilki 8 Zilkade 1286 yılında 15 madde halinde yayımlanmıştır. Sekizinci maddede Müderislik, Hitabet ve İmamet gibi cihat-ı İlmiye'ye imtihanla, Kayyumluk (Cami Hademesi), Ferraşlık (Cami hizmetçisi) gibi cihatlar ise vücutça iktidar ve işe vakıf kimselerden seçilmektedir. Bkz. "Tevcih-i -cihât Hakkında Nizâm-nâmedir", Düstur, TS, C. 2, MA, İstanbul, 1289, ss. 177-179. İkincisi ise 16 madde halinde, 10 Safer 1290'da yayımlanmıştır. Sekizinci maddede hizmeti terkedilmiş ve boş olan cihatlar bir kimseye tevcih olunmamaktadır. Ancak atamalarda bir farklılık yoktur. Bkz. "Tevcihat-ı Cihât Nizâm-nâmedir", Düstur, TS, C. 3, MA, İstanbul 1293, ss. 500-504.

²⁵ "Tevcihat-ı Cihât Nizâm-nâmedir", Düstur, TS, C. 5, N., 244, MA, İstanbul, 1332, ss. 608-617.

ve Hatipler Kısımında; Kur'ân, Kelâm, Mâlumat-ı Kanuniye, Ahkâm-ı nikâh ve talak Arapça Türkçe Hitabet, Ahkâm-ı İbâdet, Hitâbet, Ezan ve İlâhi Kısımında; Kur'an, Ahkâm-ı İbadet, Ezân ve İlâhi Nazariyât ve Tatbikât gibi meslekî konuları içeren dersler okutulduğu görülmektedir.

Bu medrese beklenen ilgiyi görmedi. Çok az sayıda imâm ve hatip yetiştirebildi. Yukarıda bahsedilen imtihanda İmam ve Hatipler kısmında 3 kişi imtihanı geçmiş 3 kişi kalmıştır. Ezan ve İlâhi kısmında 1 kişi geçmiş 6 kişi kalmıştır.²⁶

Yukarıda bahsedilen ve devâm imkânı bulamayan Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti tarafından idare edilen “*Medresetü'l-Vâizin*” ve “*Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ*”, “*Medresetü'l-İrşâd*” ismi altında 1919 yılında birleştirildi. Bu sefer bu yeni okul Meşihât bünyesinde kurulan “*Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye*”ye bağlandı.²⁷

“*Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye*”ye bağlanan, “*Medresetü'l-İrşâd*” medresesi iki şubeye ayrıldı. Bunlardan ilki (Hutabâ ve Eimme şubesi) imâm ve hatip, diğeri (Vâizîn şubesi) ise vâiz yetiştirmeye yönelikti. İlk şubede öğretim iki sene olacaktı ve mezunları tabiatıyla imamlık, hatiplik ve müezzinlik görevlerine tâyin olacaktı. Vâizler şubesinde ise öğretim üç sene olarak plânlandı. Mezunlar, zeyl meşihatlerine, kara ve deniz askerî kıt'a imamlıklarına, vilâyet, livâ ve kasaba vâizliklerine atanacaktı. “*Medresetü'l-İrşâd*” talebeleri, diğerk yüksek okul talebelerine denk sayılacak, ayrıca aylık yüz kuruş maaş alacaklardır.

Medresenin ders plânı şu şekilde tesbit edilmişti:

Vâizler Şubesi: 1- *Tefsîr*, 2- *Hadîs*, 3- *Kelâm*, 4- *Fıkıh*, 5- *Usûl-i Fıkıh*, 6- *Ferâiz*, 7- *Ahkâm-ı Evkâf*, 8- *Mezâhib-i İslâmiye ve Turûk-ı âliye*, 9- *Edyân*, 10- *Ahlâk*, 11- *Siyer*, 12- *İslâm Tarihi*, 13- *Türk ve Fars Edebîyatı*, 14- *Felsefe Tarihi*, 15- *İlm-i İçtimâ*, 16- *Sağlık*, 17- *Hitâbet ve Mev'iza*.

İmâm ve Hatipler Şubesi: 1- *Kur'ân*, 2- *Fıkıh*, 3- *Tecvîd*, 4- *Hadîs*, 5- *Bazı sûre tefsîrleri*, 6- *Ahlâk*, 7- *Hitâbet*, 8- *Malumât-ı kânûniye*, 9- *Müzik*, 10- *Usûl-i İnşâ*, 11- *İlm-i vucûh-i kırâat*.

Bu yeni medrese de ıslâh girişimlerinin bir parçası idi. Ancak diğerkleri gibi bu teşebbüs de beklenen faydaları sağlayamadı. Yine de diğerk medreselerle birlikte kapatıldığı

²⁶ C.İ, C.5, sy. 48, ss. 1516-1517.

²⁷ *Medresetü'l-İrşâd*, Ahmed Hamdi Aksekili, SR, C. 21, sy. 538-539, ss. 142-144.

tarihe kadar varlığını korudu ve az da olsa imam-hatip ve vâiz yetiştirilmesine katkıda bulundu.²⁸

2.2.2. Medreselerin Kapatılışı ve Kapatılışı Üzerine Yapılan Tartışmalar

Yukarıda bahsedilen ve İmam-Hatip Mekteplerinin ilk örneklerini teşkil eden, Osmanlı devletinin son döneminde açılmış bu okullar, Cumhuriyet döneminde, 3 Mart 1340/1924'te kabul edilen kanun ile kapatılarak tarihe intikal ettirilmiştir.²⁹

Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girdikten iki gün sonra yani; 8 Mart 1924'te Vasıf (Çınar) Maarif Vekili / Milli Eğitim Bakanı yapılmıştır. 21.11.1924 tarihine kadar bu görevi yürütecek olan Vasıf göreve başlar başlamaz, kanunun ilk iki maddesi gereği bütün mektepleri kendi Vekâletine / Maarif Vekâletine bağlama çalışmalarını başlatmıştır. Ancak, 2. Madde gereği Bakanlığa bağlanması gerekirken, kanunun yürürlüğe girmesinden bir hafta sonra³⁰ 11 Mart 1924'te toplam sayıları 465³¹ veya 600 civarında³² medreseyi kapattı ve kanuna aykırı olarak keyfi bir emirle dinî tedrisatı ilgâ etti.³³

Medreselerin kapatıldığına ve talebesi ile hocaları hakkında uygulamanın nasıl olacağına dair 11 Mart 1340/1924 tarihli bir tamimin Öcal tarafından sadeleştirilen metni şöyledir:

²⁸ C.İ, C.5, sy. 51, ss. 1639-1640.

²⁹ Öcal, Mustafa, İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülâkatlar ve Şehâdetname Örnekleri, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, Sy. 2, Bursa 2003, s. 52.

³⁰ Akseki, Ahmet Hamdi, *Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında (Bir Rapor)*, Sebilürreşad, C. 5, Sy. 101, s. 5. Bir başka tespite göre ise, medreseler Mayıs 1924'te kapatılmıştır. Tahirü'l-Mevlevi, *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*, Nehir Yay. 2. baskı, İstanbul 1991, s. 173'ten nakleden Öcal, a.g.m., s. 55.

³¹ Akseki, a.g.r., aynı yer.

³² Atay, Falih Rıfki, "Bize Atatürkçü Hoca Lazım, Şeriat Uleması Değil" Cumhuriyet Gazetesi 2 Teşrin-i Evvel 1340 – 4.10.1962 tarihli sayısından nakleden, Kırboga, Ali Rıza, *Din Eğitimi ve İmam-Hatip Okulları Davası*, Milli Gazete Yay., İstanbul 1975'den nakleden, Öcal, a.g.m., s. 55.

³³ Öcal'ın Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi programları arasında yer alan "Din Eğitimi" dersi için hazırladığı "20. Yüzyılda Türkiye'de Din Eğitimi" isimli "Ders Notları"nın (Bursa 2002, ss.186) dipnotunda verdiği bilgi ilgi çekicidir. Bu bilgiye göre; "John Dewey Türkiye'ye davet edilip de, kendisinden yeni Türkiye Cumhuriyeti eğitim isitemi için bir rapor hazırlanması istenildiğinde O, önce mevcut eğitim sistemini, yani Osmanlı döneminin eğitim sistemini incelemekle işe başlamıştır. İncelemeleri neticesinde, Osmanlı eğitim sistemini fevkalâde bulmuştur. Zamanın Maarif Vekaleti yetkililerine: "-Niçin bu eğitim sistemini değiştirmek istiyorsunuz? Çok mükemmel bir eğitim sisteminiz var. Eğer mevcut eğitim-öğretim faaliyetlerinin sonuçlarından memnun değilseniz, kusur sistemde değil, sistemin uygulayıcılarındandır. İşe yaramaz, başarısız elemanları görevden ayırıp, yerlerine daha başarılı olabilecek elemanları yetiştirebilirseniz, bu sistemle fevkalâde başarılı bir eğitim-öğretim gerçekleştirebilirsiniz..." demiştir. Fakat, buna rağmen Dewey'in bu teklif ve tavsiyesi hiç dikkate alınmamış ve ısrarla kendisinden bir rapor istenilmiştir. O da kendi eğitim sistemlerinden hareketle ve biraz da Türkiye şartlarını dikkate almak suretiyle raporunu hazırlamış ve Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti yetkililerine takdim etmiştir."

“Meclis-i âli’nin 3 Mart sene (1)340 tarihli kanununun tevhid-i tedrisat esasına tevfikan mevadd-ı âti (aşağıdaki maddeler) heman tatbik edilmek üzere tamimen tebellüğ olunur:

1. Devletin bütçelerinde ve teşkilatında kadrosu, hey’et-i ta’limiye ve programları mevcut ve muayyen olan Medâris-i İlmiyenin devam-ı tedrisatına müsaade edilmez. Binaenaleyh bu emrin vüruduyla beraber vilayetinizin merkez kaza ve köylerinde mevcut olan bu gibi medreseler heman seddedilecektir.

2. Bu medreselerde mevcut olan talebe, o mahallin ibtidâi Mekteplerine veyahut Lise ve İdadilerin kısm-ı ibtidaiyelerine behemahal naklolunacaktır.

3. Bu medreselerin müderrisleri arzu ettikleri takdirde mekteplerimizin ulûm-ı diniye muallimliklerine tayin olunacaklardır.

4. Memleketin ibtidai ders ve terbiyesinin ancak Maarif Mekteplerinde temin edilmesi son kanunun icâbatından olmağla eski Dâru’l-Hilafe Medreselerinin İbtidâi mekteplerimizin sınıflarına tekabül eden İhzarî kısımları ilga edilmiştir. Buradaki talebe mahallî İbtidâi Mekteplerine veyahut lise ve İdâdi kısm-ı ibtidâiilerine behemahal nakledilecektir. Bu sınıfların muallimlerinden şerâit-i kanuniyeyi hâiz olanlar İbtidâi Mekteplerinde tavzif edileceklerdir.

5. Eski Dâru’l-Hilafe Medreselerinin İbtidâ-i Hariç ve Dahil kısımları son kanunun 4. maddesine tevfikan imam ve hatip yetiştirilmek üzere Vekâlet’in idaresi altında ibka edilmişlerdir. Ders programları ve kadroları derdest-i tanzimdir (tanzim edilmiştir). İsimleri, buldukları mahallin isimlerine izafeten İmam ve Hatip Mektebi olacaktır. Medâris-i İlmiyenin İbtidâ-i Dâhil ve Hariç kısımları mevcut ise ve arzu ederlerse bunların talebesi İmam ve Hatip Mektebine nakledileceklerdir.

6. Bu emrin heman tatbiki ve sür’at-i iş’arı mercûdur (duyurulması rica olunur).”

Numara: 477

Müftilik canib-i fâdilânesine

Makam-ı vilâyetten mübellağ (tebliğ edilen) Maarif Vekâletinin 11 Mart sene 340 tarih ve 624 numaralı telgrafnamesi sûreti bâlâdadır (yukarıdadır). Bervech-i emr (emir gereği) medresenin bugünden itibaren seddiyle henüz tahsili ibtidâîyi ikmal etmemiş ve mecburiyet-i tahsiliyesinde bulunmuş olanların Mekteb-i İbtidâîye devamlarının temini ve demirbaş eşya ve sair levazımının da kezâ Mekteb-i İbtidâîye devamlarının temini neticenin iş’arı lüzumu (duyurulmasının lüzumu) tebliğ ve temenni olunur efendim.

15 Mart (1)340

*Kaim-i makam (Kaymakam)*³⁴

Yine Öcal tarafından sadeleştirilen bir başka belgeye göre ise; kapatılan Medâris-i İlmiye müderrislerinin, vâiz olarak da görevlendirilebilecekleri, müderrislikten aldıkları emeklilik maaşını da alabilecekleri aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

“Büyük Millet Meclisince Tevhid-i Tedrisat esası kabul edileceği cihetle muhtelif maaşlarla Medâris-i İlmiyede muvazzaף müderrisînin buldukları muhitteki ahâliye va’z u nasihat etmek şartıyla tahsisatları kemâ fi’s-sâbık (eskiden olduğu gibi) tesviye edileceği (düzeltiliceği) ahîren (daha sonra) Meclis-i âlîce kabul edildiğinden mülhakât-ı kaza (ilçeye bağlı) müftülük ve kaymakamlıkları vasıtasıyla kendilerine tebliğât icrası ve vefat edenlerin ayrıca iş’arı (bildirilmesi) temenni olunur efendim.

355

Müfti Efendiye

Vilayet-i Celilenin 25 Mayıs sene (1)340 tarihli ve 4355/657 numaralı zeylnamesi (eki) ile mübellağ (tebliğ olunan) Diyanet İşleri, Vekâletin tahrirat-ı umumiyesi (genel yazışması) sureti bâlâya naklen tebliğ olunur.

5 Haziran (1)340

Ödemiş Kaim-i makamı

(İmza)³⁵

Yukarıda tamimde de belirtildiği üzere, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün medreseler Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmış olmasına rağmen, nakledilen tamimle Medâris-i İlmiye olarak bilinenler kapatılmıştır. Dâru’l-Hilâfe Medreseleri ise İmam ve Hatip Mektebine dönüştürülmüştür.³⁶ Kapatma kararı bilhassa TBMM’nde Maarif Vekâleti ve Diyanet İşleri Reisliğinin bütçelerinin görüşüldüğü esnada Meclis kürsüsüne taşınmış ve çok şiddetli tartışmalar yapılmıştır.

Dönemin ileri gelen eğitimcileri ve devlet adamları bu konuyu meclise taşımışlar ve Meclisin 2. İctimâ Senesinin 40. İctimânda 17 Nisan 1340 (1924) tarihinde, “Maârif Vekâleti Bütçesi” müzakere edilirken, Tevhid-i Tedrîsat Kanunu tartışılmıştır. Yukarıda da belirtildiği

³⁴ *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşive*, 051, V 05 – 2 – 1 – 31 nolu belgeden nakleden, Öcal, “Künye Defterleri’ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)”, Belge 1, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, Sy. 2, belge 1, Bursa 2008, s. 180. (Belgenin aslının fotokopisi için bkz. Öcal, *a.g.m.*, s. 179)

³⁵ *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşive*, 051, V 35 – 5 – 43 – 8 nolu belge’den nakleden, Bulut, Mehmet, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 1997, s. 400’den nakleden, Öcal, “Künye Defterleri’ne Göre İstanbul ...”, belge 2, ss. 182-183, (Belgenin aslının fotokopisi için bkz. Öcal, *a.g.m.*, s. 182)

³⁶ Öcal, *a.g.m.*, s. 183.

gibi Vasıf Bey medreseleri niçin kapattığı ve hangi kuvvete dayanarak Büyük Millet Meclîsinin kanunlarını ayaklar altına alarak keyfi kararlar verdiğinin ipuçları bu müzakeredeki tartışmalarda gizlidir. (Bkz. EK-II)

Ancak EK-2'deki 17 Nisan 1340 (1924) tarihli “Maarif Vekâleti Bütçesi”ndeki tartışmalar incelendiğinde, medreseler Maarif Vekilinin ifade ettiği gibi bir müderris tarafından programı, sınıfı ve hoca kadrosu olmadan açılmış değildi. Öcal'a göre; kendisinin imzaladığı kapatma kararının 5. maddesinde de ifade edildiği gibi, Medâris-i İlmîyelerin – küçük yerleşim merkezlerinde açılan bazılarının dışında – önemli kısmının İbtidâ-i Hariç ve İbtidâ-i Dâhil kısımları ve doğal olarak hoca kadroları mevcuttu. Buna rağmen Maarif Vekilinin, kendisini kapatma kararında haklı ve mazur göstermek için bu tür ifadeler kullanmak durumunda kaldığı anlaşılmaktadır.³⁷

2.2.3. 1340/1924 Yılı Diyanet İşleri Reisliği Bütçesi'nde Medrese Üzerine Tartışmalar

Daha Tevhid-i Tedrîsat Kanununun yayımlandığı 1340 (1924) yılı “*Muvazenei Umûmiye Kanun Layihası (1/296)*” layihasında yayımlanan “*Diyanet İşleri Reisliği Bütçesi*”ndeki din görevlileri için ayrılan bütçe üzerindeki tartışmalarda geçen konuşmalar din adamına verilecek değeri göstermesi açısından ipuçları taşımaktadır.³⁸

Erzurum Mebusu Raif Efendi; Bütçede evvelce Evkâf İdarisinde bulunan Şurayı Evkâf Heyetine dair bu bütçede bir şey olmadığını ve yine telif ve tercüme heyetine ait de, eski azaların miktarlarıyla idare edilmek istenilmiş olduğunu doğru bulmamıştır.

Kastamonu Mebusu Halit Bey bütçede elli tane Vâiz olduğunu ve üçer lira maaş gösterildiğini belirttiikten sonra düşüncelerini şöyle izah ediyor:

³⁷ Öcal, *a.g.m.*, s. 184.

³⁸ Bütçe üzerinde ilk sözü alan Erzurum Mebusu Raif Efendi, bu bütçenin iki satırlık yazı bile olmaksızın sırf rakam olarak geldiğini Esbabı mucibesi ve raportörü de belli olmadığını savundu. Maliye Vekili ve Kangırı Mebusu Mustafa Abdülhalik Bey 3 Martta kabul buyrulan kanun mucibince Diyanet İşleri 1340 senesi Bütçesi eski şeriye bütçesinden Fark görülmeyecek kadar biraz farklı takdim edildiğini söyledi. Isparta Mebusu Hüseyin Hüsnü Efendi ise bunun sadece masraf bütçesi olduğunu varidat bütçesinin olmadığını sorguladı. Biga Mebusu Sami Rifat Bey Eski Şeriye vekâletinde, biri heyeti üftaiye, biri de heyeti ilmiyei - ki, heyeti ilmiye neşriyatı İslamiye ile iştilal ediyordu – olmasına rağmen bütçede isimlerinin olmamasının bunların lağv mı edildiğini sordu.

Buna benzer tartışmalar neticesinde ve asıl olarak Erzurum Mebusu Raif Efendi'nin tekrar tetkiki için bütçenin Muvazenei Maliye Encümenine iadesi teklifi karşısında reis iade teklifinde bulundu ve oylama sonucu bu Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi Muvazenei Maliye Encümenine iade edildi. (TBMM Z.C. Devre: II C. 24 Celse: I, İçtima Senesi: 2, 40. İçtima, 17.4.1340, ss. 801-807.) Aynı bütçe bir iki günlük çalışma neticesinde düzeltilmiş ve tekrar meclise sunulmuştur. Bütçenin tamamı için bkz. (TBMM Z.C.Devre: II C. 24 Celse :I, İçtima Senesi : 2, 40. İçtima, 18.4.1340, ss. 1-12.)

“Zannediyorum ki, bu maaş altın devrine aittir. Altın devrinde bunların maaşları üç lira altın idi ve ekmeğin okkası on para idi. Binaenaleyh bugünkü vaziyetle mukayese edersek herhalde unutulduğuna hükmetmek lazımgelir. Bu üç lira dilenciye verilmez. Binaenaleyh ya bu tayyedilmelidir yahut kâfi derecede tezyit edilmelidir. Bugün devairde hademelere bile asgari 25 lira maaş veriyoruz. Onun için rica ederim, bendeniz bir takrir takdim ediyorum. Encümen ve Maliye Vekili Bey muvafakat buyursunlar! Heyeti Celilenin de muvafakat buyuracağına eminim, bunu hiç olmazsa on liraya iblağ edelim. Üç lira nedir efendim?”

Diğer mebuslardan da bu konuda Halit Bey'e destek gelmiştir. Maliye Vekili Abdulhalik Bey, Dersiam maaşlarının sorulması üzerine, bu maaşlarda değişiklik yapılmadığını söylemiştir.

Konya Mebusu Mustafa Feyzi Efendi Müftü ve müftü müsevvitlerin maaşları hakkında şunları söylüyor:

“ Maddede müftü ve müftü müsevvitleri maaş, mevzuubahis oluyor. Beyefendiler! Bunu müfredat kısmına bakacak olursak bir müsevvit var, otuz lira, bir müsevvit var 15 lira, beş müsevvit var on lira, 3 müsevvit var 7 lira, 44 müsevvit var altı lira.... Bu müsevvitler; malumu âliniz fetvahanelerde sabahtan akşama kadar ikamet eder, vazîfesine hasrînefs eder, köyden, kuradan, mahallattan müracaat edecek eshabı mesalihin fetvalarını verir, müftülere yardım eder, Müftüler, malumu aliniz bu müsevvitler kadar vazîfe başında devâmlı oturamazlar. Onların idari bir takım vazîfeleri de vardır. Asıl fetva işi ile iştigal eden bu müsevvit efedilerdir. Bir din hademesine böyle ayda altı lira maaş vermek, bütçeyi bu sûretle kabul etmek hiç muvafık olamaz. Birinci müsevvidin otuz lira muvafık, diğer bir müsevvit daha var on beş lira, o da muvafık, beş müsevvit var on lira bu da muvafık, fakat diğer 47 müsevvit var ki, 7 ve 6 şar lira. Bunların ekserisi en mühim merakizi livâlarda ve merkezlerde bulunuyor. Bunların maaşatının Umûmiyetle onar liraya iblağını tekilf ediyorum. Rica ederim bunu kabul edînz. (Elli imza ister sesleri) Elli imza değil şurada iki üç yüz rey verilirse elli imzaya ne hacet?”

Karahisarisahip mebusu Kâmil Efendi de Mustafa Feyzi Efendi'yi destekleyerek, dersiam maaşlarının da bütçeye eklenmesini ister. Mersin Mebusu Besib Bey ise, bütçede toplam, 25 tane müstahdem görüldüğünü, halbuki müftülerin adedi bundan çok fazla olduğunu ve bir çok yerlerde müftülerin hademesinin olmasını savundu:

“Odasını kendisi süpürüyor, gazını koyuyor, bu hakîkten muvafık değildir. Büyük şehirlerde, hiç olmazsa merakizi mühimmede müftülerin birer tane hademesi bulunmalı.

*Yalnız 25 tane konulmuş ki, bu pek na kâfidir. Onun için çok rica ederim ki, bunun adedîni yüze iblağ edelim. Heyeti muhteremeniz de bunu kabul buyursunlar!” dedi.*³⁹

Enteresandır ki, Şer’iye Vekâleti lağv edilip mezkûr 3 Mart 1340 tarihli kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı tesis edilmesine rağmen devletin din eğitimi kadrosuna ayırdığı maddi pay da maatteessüf bir iyileştirmeye gidilmemiştir.⁴⁰

İşte Vasıf Bey’in bir gecede keyfi bir emirle kapattığı ve: “*On altı bin asker kaçağının ocağını söndürdüm. Bundan duyduğum zevk, Millî Mücadelenin o heyecanlı devirlerinde duyduğum en yüksek zevklerden daha büyüktü*” dediği bu ilim yuvalarıdır.⁴¹ Ve resmî “*Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*”nde medreselere “*câhil imamlar ve kadılar yetiştiren kara kaynaklar*” denildi. Ama şurasını unutmamak gerektir ki, hâlâ yaşamakta olan önemli din adamları yetişmelerini medreselere borçludurlar.⁴²

2.2.4. Medreselerin Kapatılması Üzerine Basında Yapılan Tartışmalar

Kapatılan medreselerle ilgili Eygi’nin yaptığı değerlendirme şöyledir:

“Genel anlamda İslâm medreseleri denilebilecek bu medreseler, çok ağır şartlarda olmasına rağmen, icazetli ulemâ, fukaha, gerçek din hocaları yetiştirdi. O mübarek mekteplerden gerçek müfessirler, gerçek muhaddisler, değerli siyer, kelâm, Arabiyyat üstadları yetiştirdi. Son asırda medreselerden Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Muhammed Zahid el-Kevserî, Silistreli Süleyman efendi, Ömer Nasuhi Bilmen, Bekir Haki, İskilipli Âtîf, Elmalılı

³⁹ TBMM Z.C.Devre: II C. 8/1 Celse : 1, İçtima Senesi : 2, 41. İçtima, 19.4.1340, ss. 840-846.

⁴⁰ Bütçe aşağıdaki gibi karara bağlanmıştır:

1 Müftü ve müftü müsevvitleri	63 720
2 Müstahakkini ilmiye ve vaizler	49 590
3 Müftülükler müstahdemini	5 736
4 Dersiam maaşatı	<u>48 408</u>
Yekün	167 454

(TBMM Z.C.Devre: II C. 8/1 Celse: 1, İçtima Senesi: 2, 41. İçtima, 19.4.1340, s. 850.)

⁴¹ Öcal Maarif Vekili Vasıf’ın “*On altı bin asker kaçağının ocağını söndürdüm*” şeklindeki sözünü değerlendirirken, gerçekten medreselerde okuyan talebeler asker kaçakları mı idiler?.. Konusunda yapılan bazı araştırmaların ve resmî belgelerin Maarif Vekilinin ifadelerinin tam aksini ortaya koyduğunu aşağıdaki alıntı ile ifade etmiştir:

Gerek “*Osman Ergin’in ifadesine, (gerek) sonradan yapılan bazı araştırmalara bakıldığında, birinci dünya harbinin başlangıcında medreseler tatil edilmiştir. Talebelerin küçük yaşta olanları memleketlerine gönderilmişler, yaşları müsait olanlar yani 16 yaşın üzerindeki askere alınmışlardır. Medrese binalarına ise, yoksul kimselerle askerler yerleştirilmişlerdir, Harbin sonunda da talebeler tekrar medreselere dönmüşlerdir.*” Öcal, a.g.e., s. 13.

⁴² Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s. 65.

Küçük Hamdi, Manastırlı İsmail Hakkı efendiler ve saymakla bitmez büyük ulemâ ve fukaha yetişmiştir. Ancak daha Cumhuriyet'in ilk yıllarında nice icazetli ulemâ ve fukaha idam edilmiş, karakuşî İstiklâl mahkemelerinde süründürülmüş, zindanlarda çürütülmüştür. Nicesi yurt dışına hicret etmişlerdir."⁴³

Eygi'nin değerlendirmesine karşı, Bolu meb'usu Falih Rıfkı ise 2 Teşrin-evvel 1340 tarihli Cumhuriyet gazetesinde şöyle diyordu:

"Bir gecede altı onbin softa ocağı söndüren Maârif Vekili Vasıf Bey'in, bütün Türk gençliğini iftihâr ettirecek kadar güzel ve kahramanca olan o hareketinde, şahsen ne kıymetli bir rol oynadığını pek yakından biliyorum. Onun için şerefi hep birlikte taksim edilmezse irfân birliği inkılâbından yarın tevellüd edebilecek memnuniyetsizliklere ve hatta tecavüzlere karşı Vasıf beyle bir safta bulunmamak Türk gençliğinin ulüvvücenabına yakışmaz"

Öte yandan, Antalya meb'usu Rasih Kaplan *"Tevhidi Tedrîsat, ilgayı tedrîsat demek değildir. Kanunun sarahati de bunu müeyyedir. Milletimizin ihtiyacını temin edecek müesseselerin idamesi zarureti vardır."* demiştir ama kesin tavır karşısında bir anlam ifade etmemiştir.⁴⁴

Yusuf Akçura gibi düşünürler ise, medreseleri kapatmamayı, adlarını "Hakimiyet-i Millîye Medreseleri" olarak değiştirerek yeniden düzenlemeyi, fakir çocukları toplayarak buralardan devrimi yayacak din adamları yetiştirmeyi önermişlerdi. Mustafa Kemal Paşa ise, dinini öğrenmek isteyen herkesin fırsat eşitliği içinde medreseden değil mekteplerden yetişeceğini ifâde ederek⁴⁵ bu "Devrim Medreseleri" fikrini de benimsememiş, medreselerin kapatılmasını yeğlemiştir.⁴⁶

⁴³ Eygi, Mehmed Şevket, "Medâris-i İslâmiye, Milli Gazete, 3 Eylül 2009, s. 4.

⁴⁴ Eşref Edip, İslâm – Türk Ansiklopedisi, C. II, No.87,Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Aralık 1947, ss. 7-11.

⁴⁵ Atatürk'ün yurt gezisi sırasında Giresun'da yaşadığı bir olay bu fikrini desteklemektedir.1924 senesi Eylülünün 18 inci günü, Ata, Rize'den Giresun'a müteveccihen ayrılmak üzeredir. Tam ayrılacağı sırada hocalardan mürekkep bir heyet ellerinde bir dilekçe Gazi'nin etrafını çeviriyorlar. İstidada, kapatılan medreselerin tekrar açılması rica edilmektedir.

Ata'nın bir an kaşları çatılıyor, etrafını çevreleyen ahaliye geçmişte milletin başına gelmiş olan felâketlerin sebeplerini sayıp döküyor. Sonra hoca efendilere dönerek:

- Mektep istemiyorsunuz, diyor; Halbuki millet onu istiyor. Bırakınız artık bu zavallı millet, bu memleket evlâdı yetişsin. Medreseler açılmayacaktır, millete mektep lâzımdır.

Atatürk'ün verdiği bu katî cevap bütün halk ve okul öğrencileri tarafından "bravo" sadaları ve heyecanlı alkışlarla karşılanıyor. (Borak, Sadi, *Atatürk ve Din*, Anıl Yay., İstanbul, 1962, ss. 65-66.)

⁴⁶ Ergin, a.g.e., s. 118.

Medreselerin kapatılması ile ilgili olarak Halide Edip Adıvar da şu görüşü ortaya koymuştur:

“Mekteplerin esas itibariyle hükûmetin murakabesi altında olması esasını makûl görmekle beraber, sırf merkezîyetçi bir zihniyete tâbi tutularak, hepsinin Maârife devrinin zararlı olduğuna inanıyorum. Hele modern bir yol tutmuş olan medreselerin kapatılması, o zaman büyük bir hatâ olmuştur. Çünkü evvelâ ilk vakıf mektepleri kalkmış olsaydı, din ile devleti ayırdığımız zaman, bunlar din tadrîsatı yapmakta devâm ederler, yine tekrar İlåhiyat Fakültesi tesisi, bu atılmış temeller üzerine otururdu. Bu, bir taraftan bizi Ortaçağ softalık zihniyetinden kurtarır, diğer taraftan da, din ihtiyacı ile uyanan tabiî insiyak, cehalete dayanan ve dışarıdan giren İslâmiyet’in medenî ve yüksek esasları ile alâkası olmayan câhil bir tarikat vâsıtasıyla ve yobazlığın uçurumuna yaklaşmazdık”⁴⁷

Öcal’a göre; *“Cumhuriyet tarihi boyunca Türk Millî Eğitim sistemi içinde bu tip tartışmalar devâm etmiş ve hala günümüzde de devâm etmektedir. İmam-Hatip Liseleri ve Din (Kültürü ve Ahlâk) Bilgisi dersleri bu tartışmaların temelini oluşturmuştur.”⁴⁸*

2.2.5. Dâru’l-Hilâfe Medreselerinin İmam ve Hatip Mekteplerine Dönüştürülmesi

Maarif Vekilinin –yukarıda verilen – medreseleri kapatan kararının 5. maddesinde de *“Eski Dâru’l-Hilâfe Medreselerinin İbtidâ-i Hariç ve Dâhil kısımları son kanunun 4. maddesine tevfiқан imam ve hatip yetiştirilmek üzere Vekâlet’in idaresi altında ibka edilmişlerdir.”* ifadesi kullanılmaktaydı. Bu ifadeye göre; 29 yerde mevcut olduğu anlaşılan Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliye Medreseleri kapatılmayıp İmam ve Hatip Mektebine dönüştürülecek, öğrencileri de isterlerse buraya geçiş yaparak öğrenimlerine devam edebilecek demektir. Kezâ; kapatılan ve İbtidâ-i Hariç ve İbtidâ-i Dâhil kısımları bulunan Medâris-i İlmiyenin öğrencilerinden arzu edenler de İmam ve Hatip Mektebine geçiş yapabileceklerdir.

Tamimde ifade edildiği gibi her bir mektebin başına açıldıkları yerin ismi eklenerek Mart 1924 tarihi itibariyle; “Ankara İmam ve Hatip Mektebi”, “Kütahya İmam ve Hatip Mektebi” gibi 29 yerdeki Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliye Medresesi İmam ve Hatip Mektebi olarak öğretime açılmıştır.⁴⁹

Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliye Medresesinin İbtidâ-i Hariç kısmı talebeleri yapılan seviye tespit sınavı sonuçlarına göre; İbtidâ-i Hariç ve Hazırlık sınıfı talebeleri başarı durumlarına

⁴⁷ Dinçer, a.g.e., s. 31.

⁴⁸ Öcal, 15. Milli Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Raporu, s.3.

⁴⁹ Öcal, a.g.m., s. 185.

göre dört gruba ayrılmıştır. En başarılıları 4. Sınıfa, ondan sonrakiler ise, 3. 2. ve 1. sınıfa kaydedilmişlerdir. Böylelikle, muhtemelen Mart 1924'te gerçekleştirilen bu uygulama, 1923-1924 öğretim yılı başında yapılmış addedilerek, 5 yıllık ilkokula dayalı ve öğretim süresi 4 yıl olan İmam ve Hatip Mekteplerinin bütün sınıfları aynı anda oluşturulmuştur. Bu uygulamanın neticesinde mektepler, daha kuruluşlarının üzerinden 3-4 ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra mezun vermişlerdir.⁵⁰

Öte yandan, yukarıda metni verilen, medreselerin kapatıldığına ve talebesi ile hocaları hakkında uygulamanın nasıl olacağına dair 11 Mart 1340/1924 tarihli tamimin 4. maddesi gereği, medrese müderrislerinden bazıları mekteplerde/okullarda Din Bilgisi öğretmenliği görevini üstlenirken bazıları da, yeni açılan İmam ve Hatip Mekteplerinde hocalık yapmışlardır. Bunlardan birisi olan Tahirü'l-Mevlevî, medreseler kapatılmadan önce; 2500 kuruşun üzerinde aylık alarak Medresetü'l-Kudat, Medresetü'l-İrşad ve Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye'nin İbtidâî Dâhil müderrisliği görevlerini yürütürken, medreselerin kapatılması üzerine İstanbul İmam ve Hatip Mektebinde Edebiyat, Hitabet ve İnşâd hocalığı yapmıştır. Mevlevî'nin İmam ve Hatip Mektebi hocalığı dönemindeki aylığı/maaşı ise 1500 kuruşa düşürülmüştür.⁵¹

2.2.6. İmam ve Hatip Mektebi Talimatnamesi

İmam ve Hatip Mekteplerinin fiilen öğretime başlamasından 5 ay sonra, 29 Temmuz 1340/1924 tarihinde, Orta Tedrisat Müdîr-i Umumiliği (Orta Öğretim Genel Müdürlüğü) tarafından “*İmam ve Hatip Mektepleri Talimatnamesi*” adlı 56 maddelik “yönetmelik” hazırlatılarak yürürlüğe konulmuştur.⁵²

Talimatnamenin ilk iki maddesinde mekteplerin tanımı yapılmıştır. Buna göre, tahsil süresi 4 yıl olarak belirlenmiştir. Bu maddenin hemen devamında ise mekteplerde okutulacak dersler sıralanmıştır. Bu dersler Öcal tarafından, bu müfredat, Kütahya İmam ve Hatip Mektebi İmtihanlar Neticesi Defteri, Özel olarak mülakat yapmış olduğu, Ahmet Göçmen'e verilen “muvakkat vesika” ve Şaban Erguz'a ait “Şehadetmane” deki dersler, ayrı ayrı tetkik ve tahkik edilerek birisinde olmayan diğerine eklenilmek suretiyle İmam ve Hatip Mektepleri Ders Dağıtım Çizelgesi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:⁵³ **(Bk. Ders Dağıtım Çizelgesi 1.)**

⁵⁰ Öcal, Mustafa, İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile..., s. 57.

⁵¹ Tahirü'l-Mevlevî, *a.g.e.*, ss. 173-174'ten nakleden, Öcal, *a.g.m.*, s. 58.

⁵² Talimatname Ankara'da 1340/1924 yılında Yeni Gün Matbaasında basılmıştır. Bkz. Öcal, *a.g.m.*, ss. 58/59.

⁵³ Öcal, *a.g.m.*, ss. 68-69.

İmam ve Hatip Mektepleri Ders Dağıtım Çizelgesi

Ders Dağıtım Çizelgesi 1.

Ders Adları	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
Türkçe	5	4	2	1
Yazı –Hüsn-i Hatt-	2	2	-	-
Arabi (Arapça)	3	3	3	4
Fransızca	+	+	+	+
Tarih	2	2	2	2
Coğrafya (Tabii ve Beşeri Coğrafya)	2	1	1	1
Hesap, Cebir	2	2	1	-
Hayvanât ve Fizyoloji	1	2	-	-
Nebâtât	2	-	-	-
Kur’ân-ı Kerim ve Ma’a Tecvid	3	3	2	1
Din Dersleri	2	2	3	2
Terbiye-i Bedeniye (Beden Eğitimi)	2	2	1	1
Mûsiki (Ginâ)	2	1	1	1
Hitabet ve İnşâd	-	2	3	2
Ahlâk ve Malûmat-ı Vataniye	-	2	2	2
Hendese, Resm-i Hattî	-	1	1	2
Hadis-i Şerif	-	1	1	1
Edebiyat (Türk Edebiyatı)	-	-	2	2
Rûhîyat (Psikoloji)	-	-	1	1
Arziyât (İlm-i Arz)	-	-	1	-
Fizik	-	-	1	1
Kimya	-	-	1	1
Fıkıh	-	-	2	-
İlm-i Tevhid	-	-	1	1
Tabakât	-	-	1	-
Malûmât-ı Kanuniye	-	-	+	+
Hıfzı’s –Sıhha	-	-	-	2
Tefsir	-	-	-	2
İctimâiyât (Sosyoloji)	-	-	-	+
Usûl-i Tedris	?	?	?	?
TOPLAM	28	30	33	30

Talimatnamenin 3. maddesinde 5 yıllık ilkokul mezunlarından 12 ile 15 yaş arasındaki efendiler/erkek çocuklar öğrenci olarak kabul edileceği, 4. maddesinde; özel ilkokullardan mezun olanlardan İmam ve Hatip Mektebine kayıt yaptırmak isteyenlerin öncelikle mekatib-i ibtidaiye-i umumiyenin/resmi ilkokulların son sınıf derslerinden sınava girmeleri gerektiği ve başarılı olanların kayıt yaptırabilecekleri şart koşulmuştur. 5. maddesinde ise; Rüşdiye, İdadiye, Sultaniye gibi mektep talebelerinden de İmam ve Hatip Mektebine kayıt yaptırmak isteyenler, 1. sınıftan itibaren müfredat programlarına göre sınava tabi tutularak bilgi seviyelerine uygun sınıflara yatay geçiş yapabilecektir. 6. maddesinde öğrenimin ücretsiz olduğu belirtilmiştir. Diğer maddelerde ise; “Müdürün vazifeleri”, “Muallimler”, “Muallimler

Meclisi” (Öğretmenler Kurulu), “İnzibat Meclisi” (Disiplin Kurulu), “Mübayaa Meclisi” (Muhasebe/alım-satım işlerine bakan komisyon), “İmtihanlar” ara-başlıkları ile ilgilerinin görev ve sorumlulukları ile sınav kuralları açıklanmaktadır.⁵⁴

2.2.7. İmam ve Hatip Mekteplerinin Açıldıkları Yerler ve Öğrenci Sayıları

İmam ve Hatip Mekteplerinin açıldıkları yerlerde öğrenci sayılarını gösteren en kapsamlı tablo Öcal tarafından hazırlanmıştır.⁵⁵ (Bk. Tablo 1.)

Tablo 1.

İMAM VE HATİP MEKTEBİ AÇILAN YERLER	İbtidai Hariç			İbtidai Dahil			1923-1924'de ilk kayıt ilk kayıt toplamı	1924-1925	1925-1926	1926-1927	1927-1928	1928-1929	1929-1930	1930-1931	1931-1932
	1. sınıf	2. sınıf	3. sınıf	1. sınıf	2. sınıf	3. sınıf									
Edirne	6	3	3	-	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-
Erzurum	56	14	6	7	4	-	87	43	-	-	-	-	-	-	-
(Hamidabad) Isparta	20	17	9	-	-	-	46	83	69	-	-	-	-	-	-
İstanbul	127	75	82	56	31	32	403	156	98/184a	255	140	41	26	?	?
Eskişehir	42	6	3	3	9	2	65	58	-	-	-	-	-	-	-
Ödemiş	29	12	7	9	4	3	64	-	-	-	-	-	-	-	-
Urfa	18	9	5	-	-	-	32	29	-	-	-	-	-	-	-
(Karahisar-ı Garbi) Afyonkarahisar	32	19	6	-	-	-	57	57	51	-	-	-	-	-	-
Amasya	19	13	6	2	-	3	43	19	-	-	-	-	-	-	-
(Teke) Antalya	66	-	-	-	-	-	66	48	37	-	-	-	-	-	-
Ankara	37	16	6	5	-	-	64	28	18	-	-	-	-	-	-
(Karesi) Balıkesir	60	16	9	5	6	3	99	60	37	-	-	-	-	-	-
(Hüdavendigâr) Bursa	55	19	9	13	8	4	108	65	57	-	-	-	-	-	-
(Bozok) Yozgat	55	-	-	-	-	-	55	51	34	-	-	-	-	-	-
Bolu	54	24	15	4	5	10	112	94	85	-	-	-	-	-	-
Tire	27	10	12	4	4	6	63	-	-	-	-	-	-	-	-
Rize	?	?	?	?	?	?	?	47	48	-	-	-	-	-	-
Hopa	58	-	-	-	-	-	58	-	-	-	-	-	-	-	-
Harput (Elazığ)	32	12	9	14	2	-	69	46	21	-	-	-	-	-	-
Sivas	28	9	3	3	3	5	51	48	35	-	-	-	-	-	-
Şavşat	16	13	15	-	-	-	44	-	-	-	-	-	-	-	-
Uşak	50	-	-	-	-	-	50	?b	32	-	-	-	-	-	-
Gaziantep	10	7	6	-	-	-	23	31	-	-	-	-	-	-	-
Kastamonu	55	28	12	5	2	5	107	73	54	-	-	-	-	-	-
Konya	47	45	21	20	7	12	152	109	107	-	-	-	-	-	-
Kayseri	46	21	9	8	6	6	96	88	66	-	-	-	-	-	-
Kütahya	30	22	20	14	1	-	152/87c	77/38d	44/47e	129	128	116	95	37	10
Maraş	33	7	9	8	3	2	62	59	-	-	-	-	-	-	-
(Saruhan) Manisa	22	17	8	2	4	4	57	42	27	-	-	-	-	-	-
Niğde	18	5	6	-	3	4	36	-	-	-	-	-	-	-	-
Artvin								31	-	-	-	-	-	-	-
İzmir								+	-	-	-	-	-	-	-
Of								-	43	-	-	-	-	-	-
Akşehir								-	46	-	-	-	-	-	-
TOPLAM							2268	1442	1009/1098f	278/384h	223/268h	157	121	?	?

⁵⁴ Öcal, a.g.m., ss. 58-59.

⁵⁵ Öcal'ın hazırladığı bu tabloda görülen küçük karakterlerle yazılı dipnot şeklindeki (a) harfinden (h) harfine kadar olan harfler ile farklılıkları işaret etmiş ve yıl yıl detaylı olarak açıklamıştır. Bkz. Öcal, *İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları İle Yapılan Mülâkatlar ve Şehâdetname Örnekleri*, U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 12, sayı 2, Bursa 2003, ss. 61-62.

2.2.8. İstanbul ve Kütahya İmam ve Hatip Okulları

Bütün İmam ve Hatip Mekteplerinin açıldıkları şehirlerdeki yerlerini ve müdürlerini belirlemek imkân dâhilinde olmamakla birlikte, burada Öcal'ın özel araştırmaları neticesinde ulaştığı iki İmam ve Hatip Mektebi hakkında bilgi vereceğiz. Bunlardan biri Fatih'teki Tabhane Medresesi'nde bulunan İstanbul İmam ve Hatip Mektebidir. Daha sonra bu mektep Sultan Selim'de kain olup, eski Şeyhü'l-İslâm Hayri Bey'in eseri bulunan Medresetü'l-Mütehasisîn binasına nakledilmiştir.⁵⁶ Öcal İstanbul İmam ve Hatip Mektebinin incelenen künye defterlerindeki öğrenci sayısını aşağıdaki şekilde belirlemiştir: (Bk. Tablo 2.)

Tablo 2.

YILLAR	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	ÖĞRENCİ TOPLAMI	MEZUN SAYISI
1923-1924	73	86	24	25	208	?
1924-1925	30	12	4	-	46	?
1925-1926	19	18	23	57	117	?
1926-1927	15	6	5	9	35	?
1927-1928	5	2	-	1	8	?
1928-1929	-	-	1	1	2	?
1929-1930	?	?	?	?	?	?
1930-1931	?	?	?	?	?	?
1931-1932	?	?	?	?	?	?
TOPLAM	142	124	57	93	416	?

Bu mekteplerden diğeri ise Kütahya İmam ve Hatip Mektebi'dir. Öcal'ın bu değerli araştırmasına göre; resmi iki belgeden⁵⁷ çıkararak oluşturduğu, 1923-1924 ile 1930-1931 Öğretim Yılları Arasında Kütahya Orta Mektep ve İmam ve Hatip Mektebinin Öğrenci sayılarını gösterir Tablo 3, aynen aşağıya alınmıştır:⁵⁸

Tablo 3.

Öğretim Yılı	Orta mektep (1.2.3. sınıf toplamı)	Mezun Sayısı	İmam ve Hatip Mektebi (1.2.3.4. sınıf toplamı)	Mezun Sayısı
1923-1924	20 - 4 = 16	4	152 - 65 = 87	11
1924-1925	37 - 10 = 27	2	38	8
1925-1926	46 - 5 = 41	5	47	14
1926-1927	61 - 7 = 54	11	129	45
1927-1928	107 - 41 = 66	13	128	41
1928-1929	141 - 45 = 96	13	116	27
1929-1930	160 - 78 = 82	19	95	14
1930-1931	209 - 70 = 223	21	37 - 17 = 20	7
1931-1932	223 - - = 223	?	10	10
TOPLAM	1004 - 260 = 744	88	189 - 82 = 670	177

⁵⁶ Tahirü'l-Mevlevî, *a.g.e.*, ss. 173-174'ten nakleden, Öcal, *a.g.m.*, s. 57.

⁵⁷ Bu belgeler "Kütahya Orta Tahsil Mektepleri Tarihçesi (kararı)" ile "Kütahya İmam ve Hatip Mektebi İmtihanlar Neticesi Defteri"dir. Bkz. Öcal, *a.g.m.*, ss. 75, 78.

⁵⁸ Öcal, *a.g.m.*, s. 74.

Öcal tabloyu nasıl oluşturduğunu şu şekilde açıklamıştır:

Orta mektebin yıllara göre verilen öğrencilerinin ilk sütunundaki rakamlar; kaynak olarak kullandığımız karar/tutanakta açıklama yapılmamış olmakla birlikte kayıtlı öğrenci toplamı, ortadaki rakamlar; okula devam etmeyenler veya sene içerisinde okulu terk edenler, (=)'den sonra verilen rakamlar ise; öğrenime devam edenler olabilir. Bu tespite göre; Kütahya orta mektebine 9 yıl boyunca toplam 1004 öğrenci kayıt yaptırmış, bunlardan 260'ı devam etmemiş, toplam 744 öğrenci devam etmiştir. Buna rağmen 8 yıllık öğretimin sonunda toplam 88 öğrenci mezun olmuştur.

İmam ve Hatip Mektebinin ilk yılına ait 152 rakamı, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye medresesinden naklen gelenler, 87 ise 1. 2. 3. ve 4. sınıfa kesin kayıt yaptıranların toplamıdır. 65 öğrenci ise ya; yukarıda açıklandığı gibi, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye medresesinin 4. sınıfını tamamlayanlarla 5. ve 6.sınıf öğrencileri oldukları için kendilerine hemen şehâdetname düzenlenerek mezun sayılanlardır yahut da kayıt yaptırdıkları halde çeşitli sebeplerle mektebe devam edememiş olanlar olabilir. Bu mektebin öğrencileri, 1930-1931 yılına kadar fire vermeden devam etmişlerdir. Ancak, Eylül 1930'da bu mekteplerin kapatılma kararı çıkıp, 1. ve 2. sınıfların orta mektep programına aktarılması, 3. ve 4. sınıfların ise, orta mektep bünyesinde oluşturulan muhdes (ihdas edilmiş, sırf İmam ve Hatip Mektebi öğrencileri için oluşturulmuş) sınıflara alınması üzerine ilk defa 17 öğrenci fire vermiş – bu öğrenciler muhtemelen okulu terk etmiş veya orta mektep programına geçmişler ve bundan dolayı 20 öğrenciye düşmüştür. En son ve fiilen kapandığı yılda ise 10 (on) öğrenci mezun vermiştir. Böylelikle Kütahya İmam ve Hatip Mektebi toplam 177 öğrenci mezun ederek tarihe mal olmuştur.⁵⁹

Öcal, okulun tarihçesini ve müdürlerini de tespit etmiştir:

“Kütahya İmam ve Hatip Mektebi'nin ilk şekli, 17.12.1338/1922'de kurulan Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesidir. Kütahya Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye medresesinin Müdürü ve Fıkıh Muallimi Abdü'l-Mü'min Efendi'dir. Medrese, Mart 1924'te İmam ve Hatip Mektebi'ne dönüştürülünce müdürlüğüne Riyâziye Muallimi Muharrem Feyzi Bey atanmıştır. 26 Teşrinî 1341/1925'te M. Feyzi Bey'in Kayseri Kız Orta Mektebi Müdürlüğüne atanması üzerine, Tabiiye Muallimi Ahmet Tevfik Bey müdür olmuştur. Ahmet Tevfik Bey'in 1928-1929 öğretim yılı içerisinde Yalvaç Orta Mektebi Müdürlüğüne atanması üzerine, Kütahya İmam ve Hatip Mektebi Müdürlüğüne Riyaziye Muallimi Şükrü Bey getirilmiştir.⁶⁰

---

⁵⁹ Öcal, a.g.m., s. 74.

⁶⁰ Öcal, a.g.m., s.73.

2.2.9. Kapatılan İmam ve Hatip Mekteplerinin öğrenci ve mezunları ne oldu?

Kapatılan İmam ve Hatip Mekteplerinin öğrencileri ve mezunları ile ilgili Maarif Vekâletince alınan bazı kararları Öcal şöyle değerlendirmektedir:

“Maarif Vekâeti Orta Tedrisat Müdür-i Umumiliği (Ortaöğretim Genel Müdürlüğü)’nin kararı ve Maarif Vekili Namına Müsteşar Nafi Atuf’un imzasını taşıyan ve Maarif Eminliklerine hitaben yazılmış bir tamim/genelge ile kapatılan İmam ve Hatip Mektebinin öğrencilerinden isteyenlere ortaöğretim kurumlarına geçiş hakkı tanınmıştır. Genelgeye göre; İmam ve Hatip Mektebi talebelerinden; orta mekteplerin birinci sınıflarına kayıt edilmek isteyenlerin yaşları 17, ikinci sınıfa geçmek isteyenlerin 18, üçüncü sınıfa kaydolmak isteyenlerin yaşları 19 olursa, sınav yapılarak kabul edilmeleri kararlaştırılmıştır. Yaşları 19’un üzerinde olanlar ise; sınavsız olarak Muallim Mekteplerine/Öğretmen Okullarına kayıt yaptırıp, gündüzlü olarak orada tahsillerini tamamlama hakkı verilmiştir.”⁶¹

Bu kararın hemen arkasından yine Orta Tedrisat Müdür-i Umumiliğince, karara zeyl/ek yapılarak yeni bir tamim yayınlanmıştır. Buna göre; orta mekteplere geçiş yapmak isteyen kapatılan İmam ve Hatip Mektebi öğrencilerinin Fransızca dersinden sınava tabi tutulmaları, diğer derslerden ise, başarılarına göre istihkak kesb edecekleri (hak kazanacakları) sınıflara alınmaları gerektiği bildirilmiştir.”⁶²

‘Maarif Vekili Namına’ bir başka genelgede ise aynen şu ifadelere yer verilmiştir:

“..... Mıntıkası Maarif Emirliğine”

İmam ve Hatip Mekteplerinin, derece-i tahsil itibariyle orta mekteplere muadil bulunmasına binaen, mezkûr mektep mezunlarından meslekte hizmet etmek isteyenlerin orta mektep mezunları gibi bilâimtihan “muallim muavini” olarak istihdamları Müdürler Encümenininin 9.12.926 tarihli ve 531/5 numaralı kararı ile tensip edilmiştir. Muktezâsına göre muamele ifası temenni olunur efendim.”⁶³

Bu genelge ile Orta mektep/ortaokul mezunları gibi, İmam ve Hatip Mektebi mezunlarından isteyenlerin de sınava girmeksizin “Muallim Muavini” olarak görev alabilecekleri kararlaştırılmıştır.

⁶¹ Maarif Vekaleti Tebliğler Mecmuası, sayı 9, 15 Teşrin-i Evvel 1926, Milli Matbaa, İstanbul 1927, ss. 38-39’dan nakleden, Öcal, *a.g.m.*, s. 66.

⁶² Maarif Vekaleti Tebliğler Mecmuası, sayı 5, 15 Kanun-u Sâni 1927, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s61’dan nakleden, Öcal, *a.g.m.*, s. 66.

⁶³ Maarif Vekaleti Tebliğler Mecmuası, sayı 12, 15 Kanun-u Sanî 1927, Milli Matbaa, İstanbul 1927, ss. 32-33’dan nakleden, Öcal, *a.g.m.*, s. 67.

Bu karar gereği o dönemde İmam ve Hatip Mektebi mezunlarının çoğunluğu öğretmenliğe yönelmişlerdir. Çünkü aşağıda ayrıca belirtileceği gibi, 1927'den itibaren din görevlilikleri devlet memuriyeti olmaktan çıkarılmıştır.

Son olarak 18.11.1926 tarihinde alınan ve İmam ve Hatip Mektebi çıkışlı olsun veya olmasın, dönemin muallimleri (öğretmenleri) ile ilgili bir karardan bahsetmek istiyoruz. Bu karara göre:

Hatiplik, vâizlik gibi görevlerin muallimlikle birlikte ifasının uygun olduğu ve yalnız imamlığın muallimlikle kabil-i telif bulunmadığı Encümenimizin 27.6.1926 tarih ve 298/549 numaralı kararı ile tensip edilmiş ise de, mahalle umûru ile iştiğal etmeyen ve yalnız sabah, akşam ve yatsı namazlarını kıldırın muallimlerin imamet vazifeleri vzaife-i aslilerine mani teşkil etmeyeceğinden bu gibilerin mezkûr ahkâmından yalnız namaz kıldırıktan ibaret olan vazife-i imamei ifa edebilecekleri... beyan edilmiştir.⁶⁴

Kısaca ve özetle; o dönemde öğretmenler Cuma Hatipliği (Cuma Hutbesi okuma), vâizlik yaptıkları gibi, -gündüz vakti görevlerini aksatabilir düşüncesi ile- öğle ve ikinci vakitleri dışında kalan sabah, akşam ve yatsı vakitlerinde camilerde imamlık görevi ifa ederek halka namaz kıldırma yetkisi ve görevi verilmiştir.⁶⁵

2.2.10. İmam ve Hatip Mekteplerinin Kapatılışı, Gerekçeleri ve Hakikat Payları

İmam ve Hatip Mekteplerinin önemlerini gittikçe kaybetlerinin çeşitli sebepleri vardır. Cumhuriyet devri ile birlikte Türkiye'nin eğitiminden tarıma, sağlığa ve teknik alanlara doğru büyük bir kalkınmaya girişmesi, yetişmekte olan gençlere daha geniş imkânların sağlandığı yeni iş sahalarının ortaya çıkması, dînî hizmetlere olan an'anevi yönelmeyi büyük ölçüde baltalamıştır. Bu husûsu söz konusu tarihlere ait istatistik yayınlarından tesbit etmek mümkündür. Yukarıda da izah edildiği üzere, 1923-1924 öğretim yılı başında 29 İmam-Hatip Okulunda 2258 öğrenci kayıtlı bulunuyorken, ders yılı sonunda bu okullardaki öğrenci sayısı 1822'ye, 1924-1925 öğrenim yılında bu sayı 1442'ye, 1925-1926'da 1009'a, 1926-1927'de ise 278'e inmiştir. İmam ve Hatip Mekteplerinin bu dönemde, halk arasında ve özellikle yetişmekte olan yeni nesiller tarafından eski ilgi ile karşılanmamalarının başka bir âmili ise, devletin teknik ve umûmi öğretim kurumlarını yurt sathına geniş ölçüde yaymakta gösterdiği gayret, bu okullarda öğrenimlerini yapacaklara sağladığı kolaylıklar olmuştur denilebilir. Bu iki maddi imkânın yanında yeni Türkiye'nin kuruluşunda manevi alanda girişilen

⁶⁴ Maarif Vekaleti Tebliğler Mecmuası, sayı 11, 15 Kanun-u Evvel 1926, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s. 61'den nakleden, Öcal, *a.g.m.*, s. 67.

⁶⁵ Öcal, *a.g.m.*, ss. 66-67.

modernleşme çabaları da büyük tesirler hâsıl etmiş ve genç nesillerin bu okullara fazla bir ilgi göstermemesine yol açmıştır.⁶⁶

Öcal, mezunlarına hiçbir şekilde istikbal vaat edilmeyen ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından veya herhangi bir kurum yahut da kuruluşça resmen “din görevliliği” veya başka bir görev verilmeyen İmam ve Hatip Mektepleri bazılarının iddia ettikleri gibi “öğrenci bulamamaktan dolayı kendiliğinden mi kapanmışlardır?..” yoksa birtakım bahanelerle” kapatılmışlar mıdır?..” sorularına cevap olarak öğrencisizlik sebebiyle kapatılmasını kabul etmemektedir. Bizzat kendi yaptığı ve yaptırdığı araştırmalar ve tespitlere göre İmam ve Hatip Mektepleri zamanın şartlarına göre yeterince öğrenci bulabilmişlerdir.⁶⁷ Zira o dönemin, İmam ve Hatip Mektepleri dışında kalan ve devlet tarafından her tür destek ve yardımı gören liselerde de çok az sayıda öğrenci vardır.⁶⁸

Bir başka sebep ise, devlet politikası olarak görülmektedir. İmam ve Hatip Mektepleri kapatılmadan önce, Büyük Millet Meclisi’nin 20.3.1926 tarihinde, 3. içtimâ senesinin 74. içtimâsında, müzakere edilen toplam 27 maddelik “*Maârif Teşkilâtına Dair Kanun*”un yedinci maddesinde orta tadrîsat mektepleri aşağıdaki gibi belirtilmiştir:

- 1- Liseler,
- 2- Orta Mektepler,
- 3- İlk muallim mektepleri,
- 4- Köy muallim mektepleridir.

Bu mekteplerden başka yüksek ve orta muallim mektepleri vardır.

Yüksek muallim mektebi lise muallimlerini, orta muallim mektebi orta mekteplerle ilk ve köy muallim mekteplerinin muallimlerini ve ilk tadrîsat müfettişleriyle tatbikat müdürlerini yetiştirir.

Kanunda İmam ve Hatip Mekteplerinin adının geçmemesi dikkat çekmiş ve Kastamonu Mebusu Halit Bey “*İmam Hatip mektepleri de orta mektepler meyanında idi. İştıyorum ki, lağv ediliyormuş, Vekil Beyefendi lütfen bunlar hakkında malumat versinler!*” şeklinde Maârif Vekili Mustafa Necati Bey’den malumat istemişlerdir.

⁶⁶ İslamın İlk Emri Oku, Türkiye’de Din Eğitimi, Mustafa Varlı, Dînî, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul Ağustos 1970, Sayı: 101 , s. 4-5; 26. ; Türkiye’de Din Eğitimi, Mustafa Varlı, Tohum, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 9, Fatih Matbaası, İstanbul 1966, ss. 8-9.

⁶⁷ Öcal, baskı yılı 2002, s. 218.

⁶⁸ Öcal, a.g.e., baskı yıl 2002, s. 215.

İzmir Mebusu Maârif Vekili Mustafa Necati Bey şu malumatı vermiştir:

“Efendim! İmam Hatip mektepleri şimdiye kadar orta mektep zümresinden idi. Şimdi, bu bir meslek mektebi olduğu için, meslek mektepleri olarak ayrıldıklarından, imam ve hatip mektepleri olarak ayrıldıklarından imam ve hatip mektebi olarak kalacaklardır. Bunlar terbiyei umûmiyeye ait mektepler değildir. Meslek müessesesidir. Tabîi, memlekette imam hatip mekteplerine lüzum vardır. Doğrudan doğruya lağv edemeyiz. Bu sene bütçemizde bir kısmını esaslı bir şekilde ipka ederek tanzim ve tespit edeceğiz. Tabîi bunlar meslek mektebidir ve imam ve hatibe ihtiyaç vardır. Umûru diyâniye riyâsetinin bu iş için teşkilâtı yoktur. Bu sene hali aslisiyle ipka edeceğiz, sonra esaslı bir şekilde tedbir alacağız. Fakat elimizde bulunan mekteplerin kısmı küllisinin 9, 10 talebesi olduğu için haizi ehemmiyet değildir. Bunları bir araya toplayarak kuvvetli bir müessese haline getireceğiz. Düşündüğümüz nokta budur.”⁶⁹

Yukarıda “Maârif Teşkilâtına Dair Kanun”da görüldüğü üzere İmam ve Hatip Mektepleri, bir devlet politikası olarak daha açıldıkları yıllarda kapatılmak istenmiştir.

Yine 15.12.1927 tarih ve 846 sayılı “Şuray-ı Devlet/Danıştay” kararıyla ise, din görevlilikleri devlet memuriyetinden çıkarılmıştır.⁷⁰ Böylece, din görevliliği devlet memurluğu sınıfından çıkarılmış ve bu okul mezunları görev aldıklarında devlet onlara maaş vermemiştir. Ayrıca alınan bazı tedbirlerle bu okulların öğrenci kaynakları kurutulmak istenmiştir. Her şeye rağmen öğrenime devâm edenlere ve hocalarına ise, birtakım baskılar uygulanmış, onlarla alay edilmiş, hor ve hakir görülerek yıldırılmak istenmişlerdir.⁷¹

Osmanlı devleti döneminden beri “Tevcih-i Cihat Nizamnameleri” ile belirlenen ve cihat-ı fer’iye olarak anılan; Cüzhan, Devir-han (Hatim okuma), Sûre-han, Aşir-han, Na’t-han, Va’zhan, Kayyumluk (cami bekçilik ve temizlik görevleri), Ferraşlık (cami temizleme görevi) vb. görevleri ifa edenler vakıflardan maaş almaktaydılar. 1 Ocak 1926 (20 Teşrin-i sâni 1926 tarih ve 3539/9515 sayılı tamimle bütün yurttaki “Cihad-ı Fer’iye” olarak bilinen ikinci derecedeki din görevliliği kadroları tarihinde Diyanet İşleri Başkanı Rıfat (Börekçi)ın imzaladığı bir “tamim”le kaldırılmıştır.⁷²

⁶⁹ Kanunun tamamı için bkz. TBMM Z.C.Devre :II C. 23 Celse : 1, İçtima Senesi : 3, 74. İçtima, 20.3.1926, TBMM Matbaası, Ankara 1976, ss. 270-281.

⁷⁰ Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Döneminde Din Devlet İlişkileri*, C. 2, s. 111’den nakleden, Öcal, a.g.m., s. 71.

⁷¹ Öcal, 15. *Milli Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Raporu*, Takdim kısmı; Selamet Mecmuası, sayı 71’den nakleden, Öcal, a.g.m., 71.

⁷² Tevcih-i Cihat hakkında bilgi için bk. *Düstur*, C. 2, İstanbul 1289, ss. 177-179; *Düstur*, C. 3, İstanbul 1293, ss. 500-504; *Düstur*, Tertib-i Sâni, C. 5, (22 Temmuz 1329), İstanbul 1332, ss. 608-618. Öcal, a.g.m. s. 70.

1 Kasım 1928 tarihinde gerçekleştirilen harf inkılâbı bahane edilerek öğrencilerin bu mekteplere ilgi göstermedikleri iddia edilmiştir.⁷³ Ancak bu iddianın asılsız olduğunu yukarıda İstanbul ve Kütahya İmam ve Hatip Mekteplerinin yıl ve öğrenci sayıları göz önünde bulundurulduğunda açığa çıkmaktadır.⁷⁴

Diyanet İşleri eski başkanlarından Ahmet Hamdi Akseki ise, bu dinî eğitim ve öğretim kurumlarının kapanmasının veya kapatılmasının sebebi olarak, başkanlığa değil de Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak açılmasını göstermektedir. Akseki, Tevhid-i Tedrîsat Kanunu ile askeri okulların da önce Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlandığını ancak bunun bir hata olduğunun anlaşılması üzerine ertesi yıl (1925'te) tekrar Millî Savunma Bakanlığı'na bağlandıklarına⁷⁵ dikkat çekerek diyor ki; *“Eğer o sırada İmam ve Hatip Mektepleriyle İlahiyat Fakültesi de hakîki mercileri olan Diyanet İşleri Başkanlığına iade edilmiş olsaydı ne talebesi dağılır ne de mektep kapanırdı, daha doğrusu kapatılmalarına bahane bulunamazdı. Çünkü bunlarla ilgili makam yalnız Diyanet İşleri Başkanlığı idi. Bu müesseselerin Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan ayrı herhangi bir makama bağlanmaları kadar gayr-i tabî bir hareket olamazdı.”*⁷⁶

Bunların yanı sıra din hizmetlerini, beğenilmeyen ölçülerle de olsa yürütmekte devam eden din adamlarının, zamanla, yaşlılıkla ve ölümle azalması, din ile ilgili hizmetleri de olumsuz yönde etkilemeye başlamış, halk cenazesini kaldıracak hoca bulamaz duruma gelmiştir. Bu durumun sonucu Türk milletinin dinine bağlı büyük çoğunluğu, lâikliği dine karşı bir sistem, Öğretim Birliği kanununu medreselerin kaldırılması için çıkarılmış bir kanun olarak düşünmeye başlamıştır.

1925 yılında zamanın Başbakanı İnönü, lâiklik ve tevhid-i tedrîsatı dinsizlik telâkki edip tenkit edenlere, Tevhid-i Tedrîsat'ı benimsetebilmek için cevaben şöyle diyordu:

---

⁷³ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 5, s. 2125'ten nakleden, Öcal, *a.g.m.*, s. 71.

⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Öcal, *a.g.m.*, ss. 71-73.

⁷⁵ 3 Mart 1340 Tarihli Tevhidi Tedrisat Kanununun Beşinci Maddesine Müzeyyel Kanun (28 Ramazan 1343, 22 Nisan 1341) numara : 637:

Madde -1 Mekteb-i harbiyeye menşe' teşkil eden askeri liseler bütçe ve kadroları ile müdafaayı milliyeye vekaletine devr olunmuştur.

Madde - 2 – İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde - 3 – İşbu kanunun icrayı ahkâmına icra vekilleri heyeti memurdur.

Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini Kısmı evvel (Kavanin, muahadat, mukavelat) C. 1, 24 Nisan 1336 – 31 Teşrin evvel 1341 s. 861.

⁷⁶ Akseki, Ahmet Hamdi, “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor”, *Sebilürreşad Mecmuası*, C. 5, Mayıs 1951, Sy. 101, s. 5.

“... *Yaptığımız işi dine münafi (aykırı) görmek, yapılan işi görmemektir. Biz şu kanâatleyiz ki, yapılan işin dinsizlikle hiç bir münasebeti yoktur. Bu sistemde başarılı olâlim, on yıl azimle ve başarı ile tuttuğumuz bu yolda yürüyelim, on sene sonra, bütün dünya ve şimdi bize muarız (karşı) olanlar yahut tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler göreceklerdir ki, müslümanlığın asıl en temiz, en saf, en hakîki şekli bizde tecelli etmiştir...*” İsmet İnönü'nün 1925 yılındaki ifâdesi ile “*tutulan yoldan din adına endişe edenler*” haklı çıkmış gibidir. İşte Cumhuriyet hükümetlerini uğraştıracak durum böylece ortaya çıkmıştır.⁷⁷

2.2.11. Dinî Yasaklarda Yumuşama Süreci ve Din Görevlisi Yetiştirme Arayışları

Yaklaşık aradan yirmi yıl gibi bir zaman geçtikten sonra, toplumda ahlâki bunalımların artması ve bu bunalımların sebep olduğu sosyolojik ve ekonomik sıkıntıların hissedilmeye başlaması, toplumun dinî ihtiyaçlarını karşılayacak din görevlilerine olan ihtiyacın çoğalması, toplumun tabîî ve manevî ihtiyaçlarının karşılanmamasının veya yetersiz kişiler tarafından karşılanmasının meydana getirdiği sosyal rahatsızlıkları kendisini duyurmaya başlamıştır.

Artık din eğitimi ihtiyacının kendini göstermesi ve tartışmaların başlamasının ardından 1947 yılının ilk aylarında Millet Mecmuası da halka ve ayrıca çeşitli alanlarda meşhur olmuş elli kişiye okullarda dinî eğitim verilip verilmemesi yönünde sorular sorduğu bir anketi yayınlamıştı. Bu ankete bilim, sanat ve basın dünyasının ünlü isimlerinin verdikleri cevaplar, milletin içinde bulunduğu hali ve beklentilerini göstermesi açısından ibret vericiydi. Ünlü Psikiyatrist Mazhar Osman, ankete verdiği cevabında şunları söylemişti: “*Dünyada en esaslı terbiye, cemiyet için dindir... Dine lâkayt kalmayı son asırlarda birçok memleketlerde tecrübe edenler olmuş fakat bunun hüsrarla neticeleneceği çabuk anlaşılabilir eski geleneğe dönülmüştür. Hiçbir din insanlara fenalık edemez, hayatın ıstıraplarına karşı en büyük tesellîyi insanlar inanmada bulur. Dinî terbiye, adamı nefesine, âilesine, vatan ve milletine ve bütün âleme fenalık yapmaktan, ıstırap vermekten korur. Bütün dünyayı dolaşınız, her yerde en yüksek kültürlü adamların bile dine, milliyete ve âile şeref ve an'anesine bağlılığını görürsünüz. Din ve ahlâka hürmet etmesini bilmeyene kanuna saygıyı öğretmek de güçtür*”⁷⁸

Atatürk'ün Konya'da medrese ziyareti sonrasında tebrik ettiği Ahmet Hamdi Akseki'nin 1950 yılında hazırlayarak 18.12.1950 tarihinde Menderes'e sunduğu “*Din Tedrîsâtı ve Dinî Müesseseler*” başlıklı rapor CHP'nin tek parti iktidarının sonuçlarını da

⁷⁷ Bilgin, Beyza, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara, 1980, s. 45.

⁷⁸ Yeter, Recep, Araştırma Dizisi, Yenişafak Gazetesi, 29 Haziran 2005.

gözler önüne seriyordu: "Yıllardır çocuklarımız hakîki bir din ve ahlak terbiyesinden mahrum olarak içi bomboş ve her hangi bir menfi tesiri kabule müsait bir halde yetişmektedir. - Çocuklarımızın ve gençlerimizin, başka dinlerin ve muhtelif şekillerdeki misyoner propagandalarının İctimâî, siyasî her hangi bir muzır mezhep veya tarikat ve akidelerin menfi tesirlerinden uzak tutulması için çare düşünülmalıdır. - Çocuklarımıza gerek mekteplerde ve gerek başka vâsıta ile yıllardır din ve ahlak aleyhinde söylenilebilecek ne varsa hepsi söylenmiş, telkin edilmiş ve kıpkızıl bir dinsiz olmaları için her şey yapılmıştır.

*Bugünkü gençler komünist olmamışlarsa bunu âilelerindeki kuvvetli din terbiyesine borçluyuz. Çocuklarımızın gençlerimizin her türlü yabancı ve menfi tesirlere bundan sonra da mukavemet edebilmeleri için kendilerine İslâm dininin esaslı ve ciddi bir sûrette tâlim ve telkin edilmesi artık bir zarurettir. - Hakiki din adamlarına, mabetlerimizi şenlendirecek bilgili, fazîlet sahibi vâizler imam ve hatiplere olan ihtiyacın bir an evvel sağlanması lazımdır. - Yeni nesle mensup birçok genç de, kendilerinin maneviyâttan tamamen mücerret bir halde yetiştirildiklerini acı acı itiraf etmektedir."*⁷⁹

Bu dönemde, devlet yöneticileri din eğitimi öğretimi yaptıran kurumlara hayat hakkı tanımamış, dini hizmetlere duyarsız olmuşlar hatta karşı tavır almışlardır.⁸⁰ Bu durumu dönemi yakından yaşamış ve 1951'de açılan İmam-Hatiplerin ilk mezunlarından olan Hayrettin Karaman'ın 1940'lı yıllarda meydana gelen vahim durumu aşağıda gibi ifade etmektedir:

---

⁷⁹ Akseki, Ahmet Hamdi, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor", *Sebilürreşad*, C. 5, Sy. 102, Mayıs 1951, s. 19.

⁸⁰Timurtaş Uçar, Yüksek İslâm Enstitüsü öğrenciliği yıllarında iken, köyleri dolaşmış ve halkın din eğitimi ile ilgilenmiştir. O zaman uğradığı bir köydeki devletin dini duyarsızlığını, şu şekilde yazmıştır:

"Mardin'in köylerinden bir köy... Her taraf kaynıyor sıcaktan, İnanın, zibillik değiştiremiyor sinekler... Her mahluk, kendi hücrelerine sinmiş, öyle uyukluyor... Hani sineklere verilen isim, bu "sinmek" masdarından alınmış ya!... Doğrusu ne tatlı isimlendirme değil mi?

Köy içinde bir hayli gezindim... Kenarda küllüstür bir kahve çalındı gözüme... Yürüdüm, içeriye baktım, onbeş yirmi kadar adam vardı. Hiç selam vermeden bir köşeye ilişiverdim. (Tanışmadan sonra)

...Timurtaş kendini tanıtırken, ...Ben Harputluyum, İstanbul'da Yüksek İslam Enstitüsünde talebeyim... Fırsat buldukça böyle köylere çıkıyor, köylülerle dertleşiyorum.

- Ya! Demek sen İmam –Hatiplisin... Bu köye ilk defa İmam – Hatipli geliyor desene..

- ... Köyde okulunuz var mı? Cami, cemaat bulunmaz mı?

*- Var, var mektep de var, cami de... Amma ikisi de perişan. Bir öğretmen vardı önceleri, şüphelendirdi halkı kendisinden, kimse inanmadı ona ve daha başka sebeplerle okul yüzüstü kaldı. Şimdi de köyde öğretmen yok... Caminin hocası da pek yaşlı.. Mezar hazırlıklarını yapıyor." (Köylülerle Hasbihal, Timurtaş Uçar, *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl : 3, Sayı: 25, Fatih Matbaası, İstanbul Ocak 1967, ss. 14-15.)*

“Bizim ülkemizde, cumhuriyetin ilanından sonra din eğitim ve öğretimi ile diğer dîni faaliyetlere karşı genellikle menfi bir tavır takınılmış, dindarları yıldırma, halkı dinden soğutma ve uzaklaştırma politikası izlenmiştir. Muhtemelen bu yüzden İmam-Hatip mektepleri öğrencisiz kalarak kapanmıştır; çünkü kimse evladını, dilenci olacak diye bu mekteplere göndermek istememiştir. "Evet. dilenci olacak diye"; çünkü o günlerde, câmilerin vakıfları gasbedilmiş, hademe-i hayrata ise, yavan ekmeğe yetmeyecek bir maaş verilmiştir. Din hizmetlerini hakkıyla yürütmek isteyen cami görevlisinin ikinci bir meslek icrâsı mümkün olmadığı için bu zevat, geçimlerini fitre, zekât vb. ile yâni sadaka ile sağlar duruma düşmüşlerdir. Vakıanın bir yüzü bu olmakla beraber, diğer yüzü de, asırlar boyu İslâm'ı yaşamış bir milletin dîni hayata ve bu konuda kendisine rehberlik edecek olan din görevlilerine, mürşitlere ihtiyacıdır.”

Karaman o dönemde henüz İmam-Hatip Okulları açılmadan önce, din ihtiyacının iki yoldan karşılandığını şöyle ifâde etmektedir:

“1. Yeterli bilgiye ve formasyona sahip olmayan kişiler, işsiz kalmamak ve menfaat sağlamak maksadı ile köy ve kasabalarda bu görevlere talip olmuşlar, halk ile anlaşarak işi yürütmüşlerdir.

2. Osmanlı'dan kalma bazı ehliyetli zevat, gizli açık ders okutmuşlar, sayıları az ve yetersiz de olsa, keyfiyetli mürşidler yetiştirmişler ve bunları göreve sevk etmişlerdir. Ancak halkın giderek gözünü açılması, dünyayı tanınması yetersiz görevlilerin foyalarını meydana çıkarmış, yeterlisi ise sayıca az olduğu için bulunamaz hale gelmiştir. Halk bunun farkındadır, baskı altında yıllarca ihtiyaç ve arzusunu dile getirememiştir, dünyanın gidişi bizim idarecileri demokrasiye döndürünce baskı hafiflemiş, halk arzu ve ihtiyaçlarını dile getirebilmiş, yeni yöneticilerin de işlerine elverdiği için İmam-Hatip Okulları açılmıştır.”⁸¹

Vatan Gazetesinin 10 / 11 / 1947 tarihli nüshasında Hayri Alpar imzasıyla yayınlanan bir yazıda dönemin vehametine vurgu yapılmaktadır:

“İtiraf edelim ki, 24 senelik Cumhuriyet devrinde sadece temenni ile vakit geçirdik. Bayramlarda merasim geçişi yapan gençlerin sadece dış görünüşü ile iktifa ettik. Halkevleri, gençlik faaliyetine merkez teşkil edecek yerde merasim ve gösteriş çatası oldu. Halk Partisi yardım adı altında açtığı yurdlarda okuyan gençlerin arasına siyaset sokma yolunu tuttu. Bir lokma ekmeğe mukâbil her türlü serbest düşünceden uzak, sadece körükörüne “itaat edici”

⁸¹ Karaman, Hayrettin, Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatipler Üzerine, *Altınoluk Dergisi*, s. 37, İstanbul Mart 1989 (Receb 1409), sh. 16.

mekanik adam kazânmak istendi. İçtimâi müesseselerimizi tanzim yolunda gösterdiğimiz ihmal yüzündendir ki dışardan gelen soysuzlaşmış muzır cereyanlar zaman zaman tesir sahasına girme belirtilerini göstermekten hali kalmamıştır. Gençliği artık içinde bulunduğu manevi hüsrandan kurtarmalıyız.”⁸²

Zamanın İstanbul Milletvekillerinden Hamdullah Suphi Tanrıöver’de, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin 2.12.1947’de toplanan Yedinci Kurultayında dinsizliğin ne dereceye ulaştığını ve artık halkın din adamı ihtiyacını kürsüden yaptığı konuşmasının bir yerinde, TBMM’de görevli 6 tane Meclis Hademesinin yaşlı gözlerle yanına gelerek şunları anlattığını ifade etmiştir:

“Vallahi, billâhi altı köyümüzde bir tek imam kaldı. Ölülere nöbet bekliyoruz. Ondan kalkıp, bu köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Eğer bize İmam ve Hatip vermezseniz, ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz.”⁸³

Tanrıöver bir yazısında da *“Laik cumhuriyet tarihimiz, kendi içinden çökmüş din müesseseleri yerine bunların vazifelerini liyakatle görecek yeni müesseseleri kuracak yerde onları kapattı ve düne kadar yerlerine bir şey koymadı.”* demektedir.⁸⁴

Hakikaten de, eğer bu ilim yuvaları yıkılmamış olsaydı, cenaze yıkayacak bir adam bile bulamayan, cenazeleri ortada kalan, üç dört saatlik yerden adam arayan köylerin hepsinde köyleri her yönüyle kalkındarmaya muktedir olgun imamlara ve hatiplere bol bol malik olunacak ve bu acıklı haller görülmeyecekti.

Yaşanan tüm bu olumsuzluklar ve dinî baskılardan sonra, millet artık dinin elden gitmek üzere olduğunu anlamış ve gerçek din ile hurafeler birbirine karışmıştır. Bununla birlikte dinî açıdan doğru olmayan tarikatlar çoğalmış, devlet dahi - temel dinî eğitim yasak olduğu için – hangisi doğru, hangisi yanlış ayırt edemez hale gelmiştir. Zaman zaman Kur’an-ı Kerim ve Temel dinî bilgileri ihtiva eden İlmihal eserleri dahi tetkik edilmek üzere toplatılmıştır.

Nihayet öyle bir zaman geldi ki, tek parti zihniyetini temsil eden CHP bile dinî konuları gündemine almak zorunda kaldı. Camiler ve din adamları biraz daha gözetilir oldu. Artık Lâiklik uygulamaları zamanındaki sert tutumlar yumuşamaya ve din eğitimi ve öğretimi ile toplumun dinî hayatını ilgilendiren konularda adım atılmaya başlandı. Böylece

⁸² Vatan Gazetesinin 10/11/1947 tarihlinüşhasında Hayri Alpar imzasıyla yazılan makaleden; İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No.86, Kasım 1947, s.14.

⁸³ CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, Ankara 1948, s. 457’den nakleden, Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 151.

⁸⁴ Bkz. Eşref Edip, İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No.87, Aralık 1947, ss. 7-11.

Hacca gidiş sınırlı da olsa izin verilmesi, bazı türbelerin yeniden açılması yanında İmam ve Hatip yetiştirecek okulların açılması mecburiyeti ortaya çıkmış oldu.

2.2.12. Husûsi Din Dersleri Açma Çalışmaları

Baştan beri sözkonusu edilen gelişmeler neticesinde, din adamlarının gündün güne azalması, onları yetiştirecek müesseselerin bulunmaması, Diyanet İşleri teşkilatının eli kolu bağlı olarak durması veya bırakılması, memleketin mânevî hayatında gerekli fonksiyonunu icrâ edememesi; Medenî Kanun 266'ncı maddesiyle âilenin çocuklarına dinî eğitim vermelerine cevaz verdiği halde⁸⁵ evinde çocuklarına Kur'an-ı Kerim öğreten âilelerin evlerinin – bu hareketleri lâikliğe aykırı görüldüğü için – basılması, bu sebeple yetişen neslin dînî eğitim görememeleri büyük huzursuzluklara sebebiyet vermiştir. Altan alta kaynayan bu huzursuzluk yukarıda da dönemi yaşayan bazı şahsiyetlerin görüşlerinde görüldüğü üzere 1946-1947'li çok partili dönemlerin başladığı sıralarda su yüzüne çıkmıştır. Neticede ilk defa Anadolu Ajansı Millî Eğitim Bakanlığının “*Din Eğitiminin Serbestliğine*” dair bir tebliğini neşretti. “*Millî Eğitim Bakanlığının Bir Tebliği*” başlığı ile yayımlanan bu tebliğin giriş kısmında:

“Cumhuriyet Halk Partisi Divanı, geçen Ocak ayı içinde, Anayasanın hükümet gözetimi ve denetimi altında ve kanun çerçevesinde her türlü öğretime serbestlik tanıyan hükmüne dayanarak İslâmlığın esaslarını çocuklarına öğretmek isteyen yurttaşların ihtiyaç ve dileklerini incelemiştir. Divan bu dileklerin Türk devriminin ve Türkiye Cumhuriyeti rejiminin vicdân hürriyeti ve laiklik prensiplerinin zaruri kıldığı şekil ve şartlar altında yerine getirebileceğini, bu şekil ve şartları tâyin etmenin de hükümet yetkileri arasında bulunduğunu tespit etmiştir. Hükümetin vazifeye başladığı 1946 Ağustos’undan beri bu konuda yaptığı incelemeler de sonuçlanmıştır.” denilmektedir.⁸⁶

⁸⁵ Medenî Kanun 266. Madde : “Çocuğun dinî terbiyesini tayin ana babaya aittir. Ana babanın bu hussutaki hürriyetini tahdit edecek her türlü mukavele muteber değildir. Reşit dînîni ihtihapta hürdür.”(17 Şubat 1926'da İsviçre Medeni Kanunu örnek alınarak TBMM'de kabul edilen Türk Medeni Kanunu, 4 Ekim 1926'da yürürlüğe konmuştur.) Fakat ana baba kanunen kendisine tahmil edilmiş olan bu vazifeyi nasıl yapacaktır? Ya bizzat kendileri çocuğa dînî bilgileri verdireceklerdir. İtiraf edilmelidir ki; o dönemde çocuklarına bizzat dînîni öğretebilen ana baba pek azdır. Şu halde ana baba ücretle başka birini tutarak dînî zaruretleri çocuklarına belletmek icap etmektedir. Acaba kaç aile vardı ki hususi hoca tutarak çocuklarına din dersleri verdirebilirdi? Birkaç konu komşu birleşerek bir hoca tutmak suretiyle çocuklarına cami yahut Halkevi gibi umumi bir yerde din dersi vermek mümkün olabilirdi belki ama buna da ortam müsaait değildi. Türkiye'deki ekalliyet veya ecnebi mekteplerindeki gayrimüslim çocuklar serbestçe din ve ahlak derslerini serbestçe alabiliyorlardı. Bir başka problem de kafi miktarda din rehberleri, din alimleri yoktu. Eğitim istediği kadar serbest olsa da eğitim yapacak kimse de yok denecek kadar azdı. Demek ki eğitim müesseselerine ihtiyaç daha şiddetli ve daha zaruri idi.

⁸⁶ *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.74, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Temmuz 1947, ss. 10-15.

Ayrıca özel din öğretiminde ittiba edilmek üzere tespit edilen ve Cumhuriyet Halk Partisi divanınca da aşağıdaki esaslar onaylanmıştır:

“Medeni haklara sahip yurttaşlar 789 sayılı Maârif Teşkilatı Kanununun 4 üncü maddesi gereğince Millî Eğitim Bakanlığında izin almak şartıyla, İslâm dînînin akidelerini ve ibadetinin esaslarını öğrenmek isteyen çocuklara bunları öğretmek masadıyla din bilgileri dersaneleri açabileceklerdir.

Din bilgileri dershanesi açmak isteyenler, Millî Eğitim Bakanlığında izin alınmak üzere, dersane il merkezlerinde veya merkez ilçesinin bucak ve köylerinde açılacaksa valilere, ilçe merkezleriyle bunlara bağlı bucak ve köylerde açılacaksa kaymakamlara başvuracaklardır.

Din bilgileri dersanelerinde öğretmenlik etmek isteyenlerden öğretmenlik için esas olan medeni ahlaki vasıflara sağlık şartlarından başka tahsil ve menşе bakımından devlet okullarında öğretmenlik edebilme sıfat ve yetkisini kazanmış bulunmak, yahut üniversite ve yüksek okullarla liselerden vyea bunlara denk sayılan diğer okul ve öğretim kurumlarından ve yahut mülga imam ve hatip okullarından mezun olmak vasfi aranacaktır.

Dersiam payesini veya Vâiz yetkisini haiz olanlarla köy imamlığı etmiş veya etmekte bulunanlardan bu dersanelerde öğretim için yeterliği valiliklerce onanmış bulunanlara da öğretmenlik izni verilebilecektir.

Din bilgileri dersaneleri yurdun ancak ilkokulu bulunan yerlerinde açılacak ve bu dersanelere devâm edecek çocuklarda ilkokulu bitirmiş olmak şartı aranacaktır. Bu dersanelere yazılmak, devâm etmek tamamıyla yurttaşların kendi arzu ve isteklerine bırakılmıştır.

Din bilgileri dersanelerinde ancak hükümetçe onaylanmış program tatbik olunacak, bu program dışında öğretim yapılmayacak ve Türkçeden gayri bir dil öğretilmeyecektir. Bu dersanelerde hükümetçe incelenmiş ve kabul olunmuş kitaplar okutulacak, bunların dışında herhangi bir kitap ve Türk harflerinden başka harflerle yazılmış kitaplar okutulmayacaktır. Öğrencilere belirtilecek Kur’an sûreleriyle dualar Türk harfleriyle yazılmış bulunacaktır.

Din bilgileri dersanelerinde tatbik edilecek programlarla okutulacak kitapların İslâm dînînin mezhep ve tarikatlar üstünde müşterek olan akidelerini tanıtır telkin eder mâhiyette olmasına dikkat olunacaktır.

Dershane, siyasi maksatların elde edilmesi için alet olarak kullanılmak istendiği veya öğretimde İslâm dîninin akidelerini ve ibadetin usûl ve şekillerini öğretmek amacı dışında herhangi bir faaliyete sapıldığı takdir de derhal kapatılacak ve sorumluları hakkında kanun kavuşturması yapılacaktır.

Din bilgileri dershanelerine öğretmen yetiştirmek ve imam ve hatiplik hizmetleri için eleman hazırlamak maksadıyla yurttaşlar, din seminerleri dahi açabilirler.

Seminerler ortaokul öğretimine dayanarak ve ortaokul mezunlarına 5 yıl, lise mezunlarına ise 2 yıllık öğretim verecektir. Din dershanelerine olduğu gibi seminerlerde de öğrenimin millî bütünlüğü bozucu mezhep görüşlerine dayanan ve vatandaşlar arasında ayrılık duyguları uyandırabilecek bir mâhiyet taşımamasına son derece dikkat edilecektir.

Önümüzdeki ders yılından başlayarak yürürlüğe konmak üzere Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yukarıdaki maddelerde yazılı esasları kapsayan bir yönetmelik düzenlenecektir. Bakanlık ayrıca din bilgileri dershaneleri için program ve kitap hazırlayacaktır.”⁸⁷

Tahsin Banguoğlu'nun bu dershaneler ile ilgili görüşü şöyleydi:

“Birinci Hasan Saka Hükümeti işi biraz daha ciddiye almış göründü. Camiler ve Din adamları biraz daha gözetilir oldu. Ancak rahmetli Faik Ahmet Barutçu, Din Dersleri için özel dershaneler açılabilirsin, isteyen çocuğunu oraya gönderir, fikrinde idi ki bu telkini İnönü'den bildik.”⁸⁸

Bu dershaneler okutulmak üzere, Nisan 1948'de “özel din dershanelerinde” başlığıyla Nurettin Artam ve Nurettin Sevin'in “Müslüman Çocuğunun Kitâbı” adıyla 200 sayfalık bir kitap Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Bu eserde, Süleyman Çelebi, Yunus Emre, Pir Sultan, Hataî, Mevlâna Celâleddin Rumî, Âdem Dede, Mehmet Âkif, Tevfik Fikret, Ziya Gökalp ve başkalarının yazılarından derleme okuma parçaları vardı. Ancak bu eserin yanlışlıklarla ve gereksiz bilgilerle dolu olduğuna dair basında birçok eleştiri ve tartışma yazıları yer almıştır.⁸⁹

⁸⁷ *Selâmet Mecmuası*, C.1, Sy. 8, s. 11, Temmuz 1947'den nakleden Dinçer, *1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1974, ss. 51-52.

⁸⁸ Bkz. Banguoğlu, Tahsin, *Kendimize Geleceğiz*, İstanbul 1984, ss. 97-99'dan nakleden, Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 160.

⁸⁹ Kitap hakkında basında çıkan eleştiri yazılarından bazıları şunlardı: Akşam Gazetesinde Vâ-Nû imzası ile “*Bu Kitabı İlâhiyatçılar Hey'eti Yazmalıydı*”; Son Posta Gazetesinde Kazım Nami Duru Vâ-Nû'nunkine bir yazı yazmış ve bu yazı *Sebilürreşad* Mecmuası tarafından C. 1 Sy. 1, Mayıs 1948, ss. 10-11'de iktibas edilmiştir. Ayrıca M. Naci Saraçlar imzası ile, *Sebilürreşad* Mecmuasının 12. sayısının 12-16. sayfalarında “*Güzel Bir Gaye İçin Tutulan Yanlış Yol*” başlıklı bir yazıda 18 madde halinde kitaptaki yanlışlıklar ve tezatlarla dikkat çekilmiştir. M. Naci Saraçlar 'ın konu ile ilgili Sebilürreşad Mecmuasında şu üç makalesi daha

Ayrıca Özel din dersaneleri için bundan başka, aşağıdaki kitaplar da kabul edilmişti:

M. Ali Rıza, *Cumhuriyet Çocuklarına Din Dersleri*, sınıf 3 1948

M. Hüseyin Tutya, *Cumhuriyet Çocuklarına Din Dersleri*, sınıf 4 ve 5, 1948-49.

Abdullah Arda, *Çocuklarıma Din Bilgisine Dair Nasihatım*, İzmir 1949.⁹⁰

Bu dersane ve seminerlerin tatbikatına rastlanılmamıştır. Öyle zannediliyor ki, bu tebliğ neşredildi ve öylece kaldı. Onun yerine İmam ve Hatip Yetiştirme Kursları açılmıştır. Ancak fikir açıcı olması anlamında Eşref Edib'in "Bu şartlarda din mektepleri açılmaz" başlıklı makalesine bakılabilir. Eşref Edib özetle makalesinde; din dersanelerinin yalnız çocuklara hasrının doğru olmadığını, yirmi küsur senedenberi gayrikanuni olarak – husûsi, Umûmi – din tadrîsatı menedilmiş olduğu için bugün 25 -30 yaşında olanların bile din bilgilerini tahsile ihtiyaçları olduğunu ifade etmiştir. Yine Din mekteplerinde yapılacak tadrîsatın "İslâm dînînin akidelerinin ve ibadetlerinin esasları" na hasrının da doğru olmadığını, İslâm dînî yalnız akide ve ibadetten ibaret olmadığını daha başka kısımları da olduğunu ve Kur'an'da ve sünnette olan her şey din olduğunu dinin şu kısımları öğrenilecek, diğer kısımları öğrenilemeyecek gibi bir kayıt koyulamacağını vurgulamıştır.

Herhangi bir yerde ilkokul yok diye orada din dersanesinin açılmamasının yanlış olduğunu ve İlkokulu bitirmeyen çocuklara da din dersi verilmesi gerektiğini, çocuğa küçük yaştan din bilgisi verilmezse kalbinde imanın yerleşmeyeceğini, dolayısıyla çocuğun okuyup yazmaya başlar başlamaz, din bilgilerini öğrenmesi gerektiğini ve Lâik hükümetin din mektebi programı yapmasının hürriyete aykırı olduğunu savunmuştur.

Ayrıca Eşref Edib'e göre, Bakanlığın din öğretmeni ve imam hatip yetiştirmek üzere din seminerleri açmasının halka bırakılmasının ise 430 numaralı Tevhidi Tadrîsat Kanununa aykırıdır, Kanuna göre, Millî Eğitim Bakanlığı bunları, yâni İmam Hatip mektepleriyle İlahiyat Fakültesini kendisi açmak mecburiyetindedir. (Bkz. EK-7)

---

yayımlanmıştır. "Başbakan Hasan Saka'ya Açık Teşekkür" (*Sebilürreşad*, C. 1, Sy. 2, ss. 21, 27); "Millî Eğitim Bakanının İtirafı" (*Sebilürreşad*, C. 1, Sy. 2, ss. 22-23 ve 32); "Burhan Felek Üstadımızdan Soruyorum; Millî Eğitim Bakanlığı, Hadislere âyet diyen sünnetleri farz yapan, hurafeleri nakleden bir kitabı Müslüman Çocuklarına Din Dersi diye Okutsun mu?" (*Sebilürreşad*, C. 1, Sy. 2, ss. 23,32). Bu makaleler Öcal, a.g.e., baskı yılı 2007, s. 160'daki 128 nolu dipnottan aktarılmıştır.

⁹⁰ Bkz. Gotthard, a.g.e., ss. 83-85.

2.2.13. İmam ve Hatip Yetiştirme Kurslarının Açılması

CHP'nin Yedinci Kurultayında yapılan tartışmalar neticede fiiliyata geçirilmiş ve İmam, Hatip mekteplerinin ve İlahiyat Fakültesinin açılması için 14 Ocak 1948'de Van milletvekili İbrahim Arvas tarafından, Meclise, kanun teklifi verilmiştir.

Bu tasarıda İmam – Hatip ve Vâiz mekteplerinin açılma yetkisinin Millî Eğitim Bakanlığında Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmesi ve İlahiyat Fakültesinin de Millî Eğitim Bakanlığınca tekrar tesis ve küşadı teklif edilmektedir.

İbrahim Arvas, bu tasarının gerekçesinde ezcümle şöyle demektedir:

“Kurultaya sunduğumuz önergede de arzettiğimiz veçhile köylerimizin birçoğu imam – hatipsiz vaziyettedir. Bu sebeple cenazeler bekletilmekte ve yazın taaffün etmektedir. Bu gidişle büyük şehirlerimiz de dahi az bir zaman zarfında imam – hatip ve vâiz miktarı çok azalacaktır.

Parti programımızın 15 inci maddesiyle bütün memlekete ilan ettiğimiz “kanunun menetmediği ayin ve ibadetler her türlü müdahaleden masundur” cümlesinin ifâde ettiği mâhiyet ve şümul, Müslüman vatandaşlar serbestçe ve rahatça mabetlerinde ibadetlerini ifa ederler manasını tazammun ediyor. Bunun için de imam, hatip ve vâizlerin ihtiyaca göre mevcut bulunması zarureti görülüyor.

Binaenaleyh bu teklifi kanuniden maksadım dindar vatandaşların dinen mecbur oldukları sade, bir ibadetin ifası için muktazi elemanların yetiştirilmesidir. Ne taassup ve ne de irtica isteriz ve ne de buna alet olmak tasavvurundayız. Zaten İslâmiyetin temelinde Cumhuriyet şekli idaresi esas bulunduğundan dindar vatandaşlarımız diğer bütün rejimlerden, Cumhuriyeti üstün tutarlar. Binaenaleyh bu kuracağımız İmam – Hatip ve Vâiz mekteplerinden asla endişeye mahal yoktur.

Bugün yaşamakta olup herhangi bir sûretle tadil dahi görmeyen 3 Mart 1340 tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrîsat Kanununun 4 üncü maddesi aynen aşağıda yazılıdır:

“Maârif Vekâleti, yüksek dînîyat mütehasısları yetiştirmek üzere Dariülfünûnda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı dînîyenin ifası vazîfesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için ayrı mektepler küşat edecektir.”

Millî Eğitim Bakanlığı şimdiye kadar bu yetkisini kullanmadığı için bunlardan bir tane yetiştirmemiştir ve yetiştirmek imkânına da malik değildir.

Esasen 429 sayılı Tevhidi Tedrîsat Kanununun birinci maddesinde itikat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri ve müessesatı dînîyenin idaresi için kurulduğu yazılı bulunan Diyanet İşleri Reisliğinin bu yetkiye sahip olması lazım gelmektedir. Ve bu umûmi ihtiyacın mezkûr Riyâsete bağlı, bahsi geçen mekteplerin yavaş yavaş açılması ve eleman yetiştirmek imkânı sağlanması bu kanunun icâbatındandır.

Bu mekteplerin açılması ve bu manevi vazîfenin yapılması ile kökü dışarıda bulunan ve memleketimize nüfuz ederek bir takım masum çocuklarımızı iğfal ve ifsat eden solcu tesirlerin önüne de çelik bir duvar çekilmiş olacaktır.”

Diğer taraftan, Konya milletvekili Fatin Gökmen de bu mevzu hakkında Büyük Millet Meclisine 20 imzalı bir kanun teklifinde bulunmuştur.⁹¹

“Büyük Millet Meclisi Yüksek Başkanlığına” diye başlayan;

“İlişik gerekçedeki mucip sebepler gereğince Diyanet İşleri Başkanlığının İmam, Hatip, Vâiz ve Yüksek Din mektepleri açmasına yetkili olmasına, Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından idare edilen İmam, Hatip ve Vâiz gibi hayrat hademesinin Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmesine dair ilişik kanun tasarısı teklifimizle gerekçesini saygılarımızla takdim ediyoruz.” diye devâm eden kanun tasarısının metni ve gerekçesi aşağıdaki gibidir:

“Madde 1 – Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam, Hatip, Vâiz ve yüksek din âlimi yetiştirmek üzere meslek mektepleri ve kurslar açmaya yetkilidir.

Madde 2 – Vakıflar Umum Müdürlüğüne bağlı bilumum İmam, Hatip ve Vâiz gibi cami hademeleri, bütün kadro ve tahsisatiyle Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmiştir. Evkâf gelirlerinden bunlara ayrılan paralar her yıl Vakıflar Umum Müdürlüğüne Diyanet İşlerine ödenir.

Madde 3 – Birinci ve ikinci maddelerde adı geçen mektep ve kurslarla imam, hatip ve vâiz ve hayrat hademesinin ihtiyaca göre tâyini ve kadrolarının tanzimi idaresi, Diyanet İşleri Başkanlığınca yapılır.

Madde 4 – Birinci maddede zikredilen mekteplerin masrafları, Umûmi bütçeden temin edilir.

Madde 5 – Diyanet İşleri Başkanlığı sözü geçen mekteplerin idaresini ikmal için teberru ve iane almaya mezundur.

⁹¹ Teklifi sunan isimler için bkz. İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No. 91, Ocak 1948, s. 9.

Muvakkat madde: Birinci ve ikinci maddelerde sözü geçen mekteplerin ihtiyaca göre tespit ve idaresi şekliyle imam, hatip, vâiz ve kurslarla hayrat hademesinin her birinin tâyin ve idarelerine, teberru ve iane almak husûslarına ait nizamnâmeler, Diyanet İşleri Başkanlığınca bir sene zarfında hazırlanacaktır.

Madde 6 – Bu kanunu Başbakan ve Maliye Bakanı yürütür.

Madde 7 – Bu kanun neşri tarihinden yürürlüğe girer.”

Kanunun gerekçesi şu ise şekildedir:

Teklif eylediğimiz kanun tasarısının birinci maddesi imam, hatip, vâiz ve yüksek din âlimi yetiştirmek için mektepler açmakla Diyanet İşleri Başkanlığını vazîfelendirir. Bu müesseselere olan ihtiyaç 24 sene evvel takdir edilmiş ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunuyla temin olunmuş ve yürütülmesi Millî Eğitim Bakanlığına bırakılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı bu mektepleri açmamış ve 24 senedenberi bu dînî vazîfeleri salâhiyetle ifa edecek bir kimse yetişmemiştir. Eski vazîfedarlar ise, gittikçe ortadan çekildiğinden yerleri boş kalmış veya ehliyetsiz ellere geçmiştir. Bu vazîyetin neticesi olarak da bir taraftan şahsi ahkâmı dînîyesiyle tenvir edilemeyen ve onu layıkıyla ifa edemeyen halkımız, manevi ıstırap içinde kalmış, diğer taraftan memleketin ötesinde berisinde tarikat namına bir takım hurâfeciler türemiş ve muzır akideler yol almıştır.

İşte gün geçtikçe artmakta olan bu hallerin varacağı sonucu düşünerek bu müesseselerin bir an evvel açılmasını millî bir zaruret olarak görmekteyiz. Kaldı ki, Tevhid-i Tedriisat Kanunuyla bu işin Millî Eğitim Bakanlığına verilmiş olması, çok gayrı tabîdir. Diyanet İşleriyle meşgul bir idare varken, laik olan devletimizin muasır kültür işlerle vazîfeli kılınması kadar gayrı tabî bir vazîyet olamaz. Millî Eğitim Bakanlığının 27 sene içinde kendisine tevdi edilmiş olan bu vazîfeyi ifa edememesi müsamahadan ziyade, bu gayrı tabîliğe hamledilmelidir.

Vakıflar Umum Müdürlüğüne bağlı imam hatip ve diğer hademei hayratın kadroları ve tahsisatıyla beraber Diyanet İşlerine devredilmesini ifâde eden ikinci maddenin mucip sebebine gelince, bir şahsı bir vazîfeye tâyin eden makam, o vazîfenin gereği gibi ifa edilip edilmediğini salâhiyetle teftiş ve murakabe anasına malik olmalıdır. Evkâf ise, bu dînî vazîfeleri teftiş ve murakabe edecek salâhiyetli hiç bir unsura ve teşkîlâta malik değildir. Halbuki bu işleri teftiş ve murakabe edecek salâhiyetle anası bulunan bir Diyanet İşleri makamı vardır. Böyle olmasına rağmen imam, hatip ve diğer hademi hayrat, Evkâf İdaresi tarafından tâyin ve idare edilmektedir ki, bunun hiç bir sûretle uygun görülemeyeceği açıktır.

Bu sebeptendir ki, bu vazîfe sahiplerinin Evkâftaki kadro ve tahsisatıyla beraber Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmesini lazım ve zaruri görmekteyiz.

Yukarıda söylendiği veçhile imam, hatip, vâiz ve din âlimi yetiştirmek işleri ile evvelce Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla Millî Eğitim Bakanlığı tavzif edilmiş olmasına göre, bunun masrafları umûmi bütçeden verilmesi kabul edilmiş demektir. Bu müesseseler Diyanet İşleri Başkanlığına devredildiği sûretle bu vazîfe hükümetin bir şubesinden diğer şubesine nakledilmiş demek olduğundan, lazım gelen tahsisatın da devredilmesi icap eyleyeceği tabîdir. Yalnız, bütçemizin vaziyeti nazarı dikkate alınarak teberrü ve iane kabul etmek sûretiyle verilecek tahsisatı takviye etmeyi yerinde buluruz. Dördüncü madde bu lüzum ve düşünceye göre konulmuştur.”⁹² Ancak bu kanun teklifleri kabul edilmemiştir.⁹³

Yaklaşık bir ay sonra, 10 Şubat 1948 tarihinde toplanan dönemin iktidar partisi meclis grubunda, Başbakan Hasan Hüsnü Saka'nın teklifi üzerine ilkokullarda tahsil gören çocuklara din dersleri verilmesi ve ayrıca imam ve hatip gibi din adamları yetiştirmek üzere meslek okullarının açılması için 17 kişiden oluşan bir komisyon⁹⁴ kurulması kararlaştırılmış ve bu konular hakkında CHP Meclis Grubu Komisyonu, CHP Meclis Grubu Yüksek Başkanlığına verilmek üzere rapor hazırlamıştır.

Raporda yapılan genel görüşmelerin ikinci kısmında, Müslüman vatandaşların imamlık ve hatiplik gibi dinî hizmetlerini ifa edecek elemanlara da ihtiyaç olduğu ve bunları yetiştirecek öğretim müesseselerinin kurulması lazım geldiği tespit edilmiş ve bu nevi öğretim kurumlarının rejimimizin ve Anayasamızın laiklik esasları ile asla tearuz etmeden Devlet yardımı ile kurulabileceği esasında birleşilmiştir.

Çünkü 10.1.1945 tarih ve 4695 sayılı Anayasanın 80 inci maddesi, hükümete bir nevi öğretimi denetleme vazifesi veriyordu. 789 sayılı Maârif Teşkilâtı Kanununun 4 üncü maddesi ise bu denetlemenin Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yapılmasını emrediyordu.

---

⁹² İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No. 94, Şubat 1948, ss. 6-7.

⁹³ Öcal, *a.g.e.*, s. 163.

⁹⁴ Komisyon Başkanı : Bingöl Milletvekili F. Fikri Düşünsel

Sözcü : Ordu Milletvekili Hamdi Şarlan

Katip : Kocaeli Milletvekili Sedat Pek

Üyeler : Antalya Milletvekili Rasih Kaplan, Bursa Milletvekili Atf Akgüç, Kırşehir Milletvekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Konya Milletvekili Muhsin Adil Binal, Konya Milletvekili Fatin Gökmen, Konya Milletvekili Dr. Sadi Irmak, Konya Milletvekili Ali Rıza Türel, Rize Milletvekili Tahsin Bekir Balta, Samsun Milletvekili Cemil Bilsel, Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüregir, Tekirdağ Milletvekili Faik Öztrak.

Anayasanın ve Maârif Teşkilat Kanununun bu amir hükümleri sebebiyle ve maslahatın da icabı olarak müslüman dininin meslek adamlarını yetiştirmek üzere kurulacak okulların da programları ile kitaplarının tetkik ve tasnifi her nevi tadrîs ve terbiye faaliyetlerinin kontrolü ve bu müesseselerde hizmet göreceklere imtihan ve tayinlerinin tasdiki bakımlarından Millî Eğitim Bakanlığının devâmlı alâka, teftiş ve murakabesi altında bulunmaları gerektiği ittifakla tespit edilmiştir.

Rapora göre; İmam ve Hatip okullarının hangi müessese tarafından kurulması ve nereye bağlı olması husûsu, tartışmalara konu teşkil etmiş ve bu konu üzerinde teklifler ileri sürülmüştür.

Tekliflerden birisi: bu kurumların devletçe yardım görecekle ve murakabe edilecek bir hayır cemiyeti tarafından kurulup hükümetin murakabesi altında onun tarafından idare olunması yolunda idi. Bu görüş aynı maksat için bir çok cemiyetlerin kurulmasına teşebbüs olunması ihtimali ehemmiyetli mahzurlar olarak mütalaa edilmiş ve bu teklif çoğunluk tarafından kabul olunmamıştır.

Bahis konusu olan okulların, doğrudan doğruya Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kurulup idare edilmesi hakkındaki teklif de, Diyanet İşleri teşkîlâtının Devlet kadrosunda müslüman halkın her nevi din işlerini murakabe ve tanzim eden bir makam olması sebebiyle bu makam tarafından kurulmasının daha uygun ve pratik olacağı ve halkımızı daha ziyade tatmin edeceği mülâhazasıyla kabul olunmamıştır.

Neticede ise, okulların masraflarının Diyanet İşleri bütçesinde yer almasına ancak Millî Eğitim Bakanlığının bu okullarla her bakımdan ilgilenip onları devâmlı teftiş ve murakabe altında bulundurması tabî ve zaruri görülmüştür.

Bu murakabe ve teftişin, Millî Eğitim Bakanlığının kontrolü altında, Diyanet İşlerinde Diyanet İşleri Başkanının başkanlığı altında, Diyanet İşleri Müşavere Heyetinden iki üye ile Millî Eğitim Bakanlığının üç ve kurulacak İslâm İlahiyat Fakültesinin de bir temsilcisinden bir heyet kurularak yapılması kararlaştırılmıştır.

İmam ve Hatip okullarının Millî Eğitim Bakanlığının tetkik ve tasdikine sunulacak olan programlarıyla kitaplarını hazırlamak, öğretim ve idare elemanlarını Millî Eğitim Bakanlığına tavsiye etmek bu heyetin esas vazîfelerini teşkîl edecektir. İmam ve Hatip okullarının hangi tahsil kademesinden öğrenci alacağı ve tahsil sürelerinin ne olacağı ve bu okulların nerelerde ve ne tarzda açılacağı gibi teknik husûslarla da bu kurul meşgul olacaktır.

Komasyon Raporu üzerine, Bingöl Milletvekili Tahsin Banguoğlu ve Kocaeli Milletvekili Nihat Erim uzun ve zaruri bir ihmâl devri geçirmiş olan din öğretimi kurumlarının Devlet eliyle kalkındırılmasında laiklik prensibimize asla bir aykırılık görmediklerini ancak, komisyon kararlarından Millî Eğitim Bakanlığının orta dereceli dinî meslek mekteplerini açmasının caiz olmayacağı mütalaası ve Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanması kararına muhalif kaldıklarını ifade eden görüşlerini belirtmişlerdir. Sebep olarak da, Tevhidi Tedrîsat Kanunu ile sağlamak istenilen şeyin iki türlü münevveri ortadan kaldırarak bir kültür birliğini yaratmaktan ibaret olduğunu, şimdi ise, medrese zihniyetinin yaşlanmış son mümessili olarak gördükleri Diyanet İşleri Reisliği çevresinde açılacak tahsil müesseselerinin de her ne şekilde ve nam altında olursa olsun, eski medreseden başka bir şey olmayacağını ve bunların skolastik zihniyeti yeniden filizlendirebileceğini ileri sürmüşlerdir. Neticede Millî Eğitim Bakanlığının orta dereceli dînî meslek mektepleri açması caiz olmayacağı mütalaasıyla bu türlü mekteplerin Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanması kararlaştırıldı.⁹⁵

Yukarıda da değinildiği üzere yapılan bu tartışmalar sonucu gelinen noktada İmam ve Hatip Kurslarının açılması bir zorunluluk arzetye başlamıştı. Neticede Ulus Gazetesinde CHP Meclisi Grubu Başkan Vekilinin 21 Mayıs 1948 Cuma günü, bir tebliği yayımlanmıştır. Fatin Gökmen, İbrahim Arvas ve arkadaşları tarafından sunulan yedi maddelik kanun tasarısının amacı Diyanet İşleri Başkanlığınca İmam-Hatip ve Vâiz okulları ve Yüksek Din Okulları açılmasıdır. Bu kanun tasarısının birinci maddesi şöyledir:

*“Diyanet İşleri Başkanlığının İmam, Hatip, vâiz ve Yüksek Din âlimi yetiştirmek üzere meslek mektepleri ve kurslar açmaya yetkilidir.”*⁹⁶ Bu tasarı müzakereler sonucu önergelerin okunması neticesinde kabul edilmiştir. Kanuna göre kurs öğrencileri ortaokul mezunlarından, askerliğini yapmış kişilerden seçilecektir.⁹⁷

Yukarıda görüldüğü üzere, Meclisteki tekliflerde, Kurultay’da, hatta CHP’nin ilgili komisyon raporunda, imam-hatip okulları açılması teklif edilmiş ve üzerinde tartışılmışken, bazı milletvekillerinin aşırı tutumları sayesinde kurslar açılması tercih edilmiştir. Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, 3 Ocak 1949 tarihli meclis oturumunda, imam ve hatip

⁹⁵ Bkz. İslâm – Türk Ansiklopedisi, C. II, No. 96, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Şubat 1948, ss. 9-11.

⁹⁶ Selâmet Mecmuası, (Aylık Manevi Değerler ve Milli Kültür Dergisi), Halim Baki Kunter, 13 Şubat 1948, İstanbul, 1962-63, C. 2, Sayı 39,

⁹⁷ Selâmet Mecmuası, C.3, Sy. 56, 25 Haziran 1948’den nakleden, Dinçer, a.g.e., s. 60.

mekteplerinin ilk açılışı kapanışı ile ilgili bilgileri verdikten sonra, imam ve hatip yetiştirme kursları için 6 yerde yerde hazırlık yapıldığını ancak rağbetin az olduğunu, İstanbul’da 14 kişinin, Ankara’da 6 kişinin kaydolduğunu ifade etmiştir. Banguoğlu konuşmasında İmam ve Hatip yetiştirmek üzere kursların; İstanbul, Ankara, Seyhan (Adana), Erzurum ve Diyarbakır gibi illerde Şubat 1949 yılında öğretime açılmasının düşünüldüğünü ifade etmiştir.⁹⁸

Banguoğlu bir yazısında bu kursları önce 10 il merkezinde açabildiklerini, ancak ehliyetli hoca bulabilmekte zorlandıklarını ifade etmiştir.⁹⁹ Bu yerler İstanbul, Ankara, Afyonkarahisar, İzmir, Isparta, Kayseri, Kastamonu, Adana, Trabzon ve Urfa’dır.¹⁰⁰ Tahsil süresi ise, Akseki’nin raporunda belirttiği üzere 10 aydır.¹⁰¹

Bakanlık Talim ve Terbiye Kurulu’nun 30 Aralık 1948 tarih ve 247 sayılı kararı ile 10 aylık kursların programı şu şekildeydi:¹⁰² (Bk. Ders Dağıtım Çizelgesi 2.)

DERSLER	1. ay Haftada Ders	2. ay Haftada Ders	3. ay Haftada Ders	4. ay Haftada Ders	5. ay Haftada Ders	6. ay Haftada Ders	7. ay Haftada Ders	8. ay Haftada Ders	9. ay Haftada Ders	10. ay Haftada Ders
Kur’an-ı Kerim	5	5	4	4	5	5	6	6	5	5
Hadis ve Tefsir	-	-	1	1	1	1	1	2	2	2
Akaid	4	4	4	3	3	3	3	3	3	3
İbadet	4	4	4	4	4	4	4	5	5	5
Ahlâk	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1
Türkçe	4	4	4	4	3	3	3	2	2	2
Hutbe	-	-	-	1	1	1	2	3	4	4
Tarih (Türk ve İslâm)	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1
Coğrafya (Türk ve İslâm)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Yurt Bilgisi	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
Sağlık Bilgisi	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4

2.2.15. İmam Hatip Kursları Hakkında Yapılan Yorum ve Değerlendirmeler

1948 de açılmasına karar verilen İstanbul İmam – Hatip kursuna müdür tayin edilen Celalettin Ökten Hoca 1 Şubat 1960 tarihinde Konya Lezzet Lokantası salonunda yapılan

⁹⁸ TBMM Tutanak Dergisi, C. 14, s. 106’dan nakleden, Ayhan, *a.g.e.*, s. 159.

⁹⁹ Banguoğlu, Tahsin, *Kendimize Geleceğiz*, s. 102’den nakleden, Ayhan, *a.g.e.*, 160.

¹⁰⁰ Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 164.

¹⁰¹ Akseki, A. Hamdi, *a.g.r.*, Sebilürreşad, C. 5, Sy. 105, s. 68.

¹⁰² Programın orijinali için bkz. Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 166.

İlim-Yayma Cemiyeti kongresinde verdiği bir konferasında, emir ve idaresi Maarife ait olmasına rağmen vekalettekiler kendi mektebine bina bulamadıkların ve sadece “Binayı siz bulun açın”, dediklerini ancak Hilâfetin merkezi, Osmanlı İmparatorluğunun başkenti, asırlar boyu ulema ve fudalayı içinde barındıran, ve hala – o dönem için - ecdadın bin türlü vakıf ve hayır müesseselerini sinesinde yaşatan İstanbul’da devletin İmam-Hatip mektebine tahsis edeceği bir bina bulamadıklarını, nihayet bin müşkilatla, Aksaray’da Küçük Langada bulunan, 1791 de 3. Selim devrinde ilk mektep olarak inşa edilen Vakıflara ait binayı temin ettiklerini ifade ettikten sonra yaşadığı sıkıntıları şöyle izah etmiştir:

“Bu defa sıra sandalye lazım. Maarif vekâleti tahsisat yok diyor, vermiyor. Mektep mektep dolaşarak bir miktar eski sıra ve sandalye temin ettim. Bu da yetişmedi, mütebakisini kendi paramla yaptırdım ve imkân nisbetinde okul haline getirdik. Burası bir salonla küçük bir odadan ibarettir. 280 talebeyi bir sınıf olarak bu salona sığdırdık, sıkıştırdık tedrisat başladı. Okul’un umumi temizliği ve ayak hizmetleri için hademe ve odacılar lazım. Maariften tahsisat istiyoruz: Buz gibi cevap veriliyor. Kadro mevcut değil, tahsisat yok,

Maarif tahsisat vermiyor. Hademe tutamıyoruz. Mektebin temizliği ne olacak? Hergün temizlik yapılmayınca 280 öğrenci ve bir o kadar öğretmenin kullandığı helâ ve musluklar pek tabii ki kirlenip pislenecektir. Maarifin kulakları bizim tahsisat taleplerimize karşı tıkalıdır, vicdanları paslıdır. Sanki kalpleri taştan daha katıdır ve bu sebeple hademe için tahsisatları yoktur.

Talebeler, gözümüzün nuru, dinimizin yarınki hadimleri, Onların izzet-i nefsinin kıramam, haysiyet, duygularını zedeleyemem, inkisar-ı hayale uğratamam. Halet-i ruhiyelerini alt üst edemem.

Çünkü; talebelerime bu yaşta, bu çağda böyle bir iş yaptırırsam onların izzet-i nefsiyle oynamış olur cemiyete ve insanlara karşı küskün ve kırgın yetişmelerine sebebiyet vermiş olurum. Bunu yapamam. Esasen bu gibi işler insan tabiatına giran gelir. Kendi nefsimin hoşlanmadığı bu işi talebeme hiç yaptırılmazdım.

Nihayet iş başa düştü. Bu sebeple mektebin helâlarını ve musluklarını günlerce bu mektebin müdürü olan bu fakir temizlemiştir.”¹⁰³

¹⁰³ İstanbul İmam – Hatip Okulu ilk müdürü ve bu okulların 7 sene olmasını Maarif Vekili Tevfik İleri’ye kabul ettiren meşhur Celaleddin Ökten Hoca, 1951 senesinde, Maarif Vekâleti, Talim-Terbiye Kurulu İmam-Hatip Okullarında Kur’an-ı Kerim’in Latin harfleriyle transkripsiyon yardımıyla okutulmasına karar vermesi üzerine Ankara’ya gitmiş, zamanın Maarif Vekili Tevfik İleri’nin huzurunda yapılan Talim Terbiye Kurulu toplantısında yaptığı uzun konuşma ile bunun ilmen mümkün olamayacağını isbat etmiş ve bütün menfi tezleri çürüterek bu vahim teşebbüsün önüne geçmeye muvaffak olmuştur. (İmam – Hatip Gençliği Muzaffer Olacaktır, Tohum, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 3, Sayı:, Fatih Matbaası, İstanbul, Ekim 1967, ss. 18-21.)

Bu kurslar ile ilgili dönemin süreli yayınlarından olan Ehli Sünnet Dergisinde Abdurrahim Zapsu ile yapılan bir röportajda “*Bu kurs, umumî bir bilgi müessesesi midir yoksa bir meslek mektebi veya kursu mudur?*” sorusuna karşılık Zapsu Mektep veya kurs kelimesini tereddütle söyleyebildiğini, çünkü: gerek mektep ve gerek kurs olarak bir dershanede toplanan öğrenciler arasında hiç olmazsa bir cihetten münasebet ve birlik lazım geldiğini, buraya girenler arasında asla münasebet ve birlik olmadığını şöyle izah etmiştir:

“*Öğrencinin birisi; Muallim Mektebini bitirmiş senelerce muallimlik yapmış şimdi ise her nedense buraya talebe olarak girmiştir. Öğrencinin diğeri; ulûmu İslâmiyenin bir çoğunu okumuş, hadis, tefsir ve fıkıh ilimlerinde hakkıyla bilgi sahibi fakat buradan bir vesika almak için devâm ediyor. Öğrencinin bir başkası; anasından babasından bir kısım dinî malûmat elde etmiş fiilen namaz kılabilir Kur’ân-ı Kerim’i çat pat okuyabilir. Diğer öğrencilerin kısmı azamı: Hayatında hiç namaz kılmasını bilmeyen ve Kur’ân-ı Kerim’den bir tek harf olsun okuyamayan ve fakat orta mektep mezunu bulunduğu için bir meslek edinmek hevesiyle devâm eden zümredir. Diğer öğrencilerin bir kısmı da: halen bir camide imam ve hatip bulunmaktadırlar, ancak tevsî malûmat arzusuyla devâm ediyorlar.*”

Zapsu öğrencilerin 18 yaşından 60 yaşına kadar muhtelif yaşlarda olduğunu belirttikten sonra kursun öğretmenlerini şöyle tanıtmıştır:

“*Öğretmenlere geçiyorum: Kilisli Bay Rifat; bu zat muhtelif mekteplerde muallimlik yapmış halen mütekaattir; Süleymaniye kütüphanesinde de şimdilik Hafız Kütüplük yapıyor. Bay Celâl: Dînî bilgi itibarıyla mühim tetebbuları vardır, orta ve lise mekteplerinde muallimlik yapıyor, fakat senni (yaşı) ilerlemiş olduğu için talebe üzerinde otorite tesis edemeyecek derecede nazik ve kibardır. Bay Zekâi: Bir lisede tarih muallimidir. Bay Pertev: İlk mektep başöğretmenidir, ortaokuldan mezun talebe kabul eden ve kanunen lise derecesinde kurs olan bir müesseseye ilk mektep öğretmeni nasıl tâyin edilebilir? Bunların hepsine şahsen hürmet ederiz fakat bir memleket işi sıfatıyla hakîkati söylemekten asla çekinmeyiz.*”

Zapsu, yukarıda verilen ders programına ilave olarak; Cenaze ahkâmı, İmamet ahkâmı, Hitabet dersi, Arabî ve Farisî lisânlarının da eklenmesini istemiştir.

Netice olarak bu imam ve hatip kursu bugünkü ihtiyacı karşılamaktan pek uzak oluşu ve kuruluşu Pedagoji (terbiye ilmi)ne uygun olmayışı gibi sebeplerle bu müessesenin beklenen neticeye vermeyeceği görüşünde olduğunu bildirmiştir.”¹⁰⁴

Yine Ehli Sünnet’te yayımlanan ve Tevcihi Cihât¹⁰⁵ âzasından birisinin anlattığı şu hadise İmam hatip kursunun eğitim açısından neticesini gözler önüne sermektedir:

“İmam Hatip Kursundan mezun olacak bir zat, komisyonumuza müracaat etti. Münhal bulunan bir imamlık istedi. Elimizdeki nizamnâmeye göre eda ve sedasını kontrol etmek için bir aşrı şerif okunması teklif edildi. Maalesef Kur’ân-ı Kerim okumak bilmiyorum dedi. Fatiha okumasını istedik, onu da bilmiyorum deyince bütün komisyon hayretler içinde kaldı.

*Efendim nasıl olabilir, yakında size kurs şهادetnamesi getireceğim dedi ve gitti.”*¹⁰⁶

Görüldüğü üzere, İslâm mabedinde imam olacak kimse bir âşir okuyamıyor ve fâtiha bilmiyordu. Halbuki bu kurslar için Mecliste birçok tartışmalar yapılmış, masrafta bulunulmuştu. Ancak neticede halkın beklentileri boşa çıkmıştı.¹⁰⁷ Ehil olmayanlara şهادetname verilirken diğer taraftan, işin ehli olan imamların görevleri geçersiz sayılmıştır.

---

¹⁰⁴ Bkz. Zapsu Abdurrahim, Pedagoji noktasından İmam- Hatib kursunda bir röportaj, *Ehli Sünnet*, Sene, 3, C. 3, sy 54, 15 Şubat 1949, s. 11-12. Zapsu ayrıca İmam ve Hatibin nasıl yetiştirildiği hususunda da uzun bir makale ele almıştır. Bkz. Zapsu, Abdurrahim, İmam – Hatib Nasıl Yetiştirilir, *Ehli Sünnet*, Sene, 3, C. 3, sy 57, 1 Nisan 1949, s. 7.

¹⁰⁵ Evkaf nezareti tevcihi cihat nizamnamesi mucibince imamlık, hatiplik, mesnevihanlık, vâzlik gibi meslek erbablarına vakıf gelirlerinden maaş verebiliyordu. Diyanet İşlerinin teşkili hakkındaki kanun mucibince de İmamlık, hatiplik, vâzlik ve buna benzer vazifeler de Türkiye dâhilindeki Müslümanlara ait bütün vazife ve salahiyetler, Diyanet işlerinin emrine verilmişti. Ancak her iki tarafın da aynı saha içerisinde bulunması karışıklıklara sebep olmuştur.

¹⁰⁶ Köy Hatipleri”, *Ehli Sünnet*, Sene, 3, C. 3, sy 63, 1 Temmuz 1949, s. 12.

¹⁰⁷ “İmam hatip kursunun feci neticesi”, *Ehli Sünnet*, Sene, 3, C. 3, sy 68, 15 Eylül 1949. Bu kurslarla alakalı, dönemin süreli yayın organlarından olan “Ehli Sünnet” dergisinde “İmam ve Namaz” başlığı altında “Bu Nasıl İmam, Bu Nasıl Hatip” başlıklı biraz da şaka ile karışık şu yazı yer almaktadır:

Kaya Ahmede rastladı.

- Nereden geliyorsun?

- Etyemezden!

- Ne vardı?

- İmam ve hatip kursu açılmış da ona bakmaya gittim.

- Nasıl buldunuz?

- Bay Celâl, Kilisli Bay Rıfat, Bay Zekâi ve Bay Pertevden mürekkep bir heyeti tedrisiyesi vardı.

- Neler okutuyorlar?

- Tefsir, hâdis, fıkıh, kelâm vesaire vesaire vesaire.

- Talebeler Kur’ân-ı Kerim’i yüzünden okuyabiliyorlar mı?

Mesela, Tarsus Şamlar Köyü imâmı köylerinde Cuma ve Bayram namazı kıldırmak için müracaat ettiğini ancak kendi camisinde bile ne müftülükten ne kaymakamlıktan bir türlü izin alamadığını ifade etmiştir.¹⁰⁸

1960 ihtilalinden sonra Cumhurbaşkanı Cemal Paşa'nın İstanbul İmam-Hatip Okulu ile Yüksek İslâm Enstitüsünü ziyareti esnasında geçen bir münakaşada Hasan Ali Yücel'in din adamı yetiştirmek için yedi senenin çok ve uzun bir zaman olduğunu üst tarafı otuz iki farzla namaz sürelerinin bir ayda, bilemedin en fazla üç ayda eksiksiz öğrenilebileceğini bunları bilen de pekâla din adamı olabileceğini söylemesi üzerine emekli bir kurmay asker

---

- Okuyabilenler de var, bilmeyenler de var.

- Kur'ân-ı Kerim'i yüzünden okumasını beceremeyen bir kimse nasıl olur da (tefsir, hadis, fıkıh, kelâm) ilimlerini anlayabilir.

- Talebe orta mektep mezunudur ya...

- Orta mektepte Kur'ân-ı Kerim'i öğrenmiş midirler?

.....

- Ders zamanları ne vakit?

- Efendim, saat dokuzdan başlar bire kadar devam eder.

- Saat on ikide öğle ezanı okunduğuna göre bunlar namazı ne yapıyorlar?

- Bunlar cemaatla namaz kılmazlar. Fakat yakın bir zamanda İmam ve Hatip olacaklardır. ("Latifeci" Ehli Sünnet, Sene, 3, C. 3, sy 58, 15 Nisan 1949, s. 16.)

¹⁰⁸ Yaşanan ilginç hadiseyi İmam kendisi şöyle anlatmıştır: "*Bundan onbeş sene kadar evvel bizim Tarsus müftüsü merhum Hilmî Kökçeğe gittim, yetmiş seksen hane kadar olan köyümde Cuma ve bayram namazları kılınması için müsaade istedim müftü efendi caminizin akarı var mı diye sordu, yok dedim. Öyle ise müsaade olamaz dedi. Bu akar miktarı ne kadar olacak dedim. Ayda bir altın lira kıymetinde olacak bu para hatip maaşındır dedi. Ben de şimdi köy kanunu mucibince imam ve hatibin maaşını köylü veriyor hem de bizim camimize hatip olacak zat fahrî olarak vazife yapacak deyince müftü efendi hem kudiümlü ve hem de asabî idi olmaz dedi. Ben de meyas olarak döndüm. Bir sene sonra aynı maksatla köy mazbatasıyla kaymakamlığa müracaat ettim, kaymakamlık müftüye havale etti müftü efendi bunda akar falan sormadan Evkâf memurluğuna havale etti. Evkâf memuru da bu işe biz karışmayız bu müftünün vazifesidir diye, müftüye iade müftü tekrar Evkâfa, Evkâf müftüye birkaç defa iki dâire arasında mekik dokuduk nihayet müftü git bir ay sonra gel dedi gittik. (...) Ay bittikten sonra geldim müftü efendi yine olmaz dedi, sebebi ise kasabadan dışarıda bir yerde Cuma namazı kıldırmak caizdir o da namürüvettir dedi. Tabî bir az kuvvet aldığımdan bu kadar köylere geçmişinde müsaade edilmiş filan filan köyler hane ve nüfus bakımından bizim köyden daha az ve birbirlerine mesafeleri yarım saat bizim köyün ise ancak bir saatten fazla uzağında bir köyde Cuma kılınıyor, biz de oraya gidemiyoruz, her halde bizim köyümüzde Cuma ve bayram namazı kılmanızı lazımdır deyince, müftü efendi bizi evvelkinden fazla tekdir etti ve katiyen olmaz dedi. Tam sıra geldi ya bir kahvehanede idik birkaç kişi de bizi dinliyordu. Kendisine Evkâf Umum Müdürlüğü arzusuyla yazılmış din işleri müşavere heyeti âzasından Ahmed Hamdi Akseki tarafından imam ve hatipler için yazılmış 16/2/1933 tarihli fetvayı takdim ettim, baktı ve geniş bir nefes aldıktan sonra bunu nereden aldığımı sordu, söyledim "dava, böyle takip edilecek hak ettin" dedi. Dâiresine gittik evvelce dolaştırdığım evraka baktı; bunun yüze çıkacak hali kalmamış, şimdi ben çok hastayım, yine sen git de bir hafta sonra gel yeniden bir şey yazalım dedi. Son görüşümüz oldu. Bize izin vermek kendisine nasip olmadı. Allah rahmet eylesin hakka göç etti, yerine avukat Naim bey tâyin oldu meseleyi ona da arzettim, o da ben bu işin nasıl olacağını bilmiyorum, sen o kitâbı bana getir de bakalım dedi, kitâba baktı ve Evkâf memuru ile görüştü nihayet bize müsaadeyi verdiler. ("Şamlar köyü imâmı anlatıyor", Ehli Sünnet, Sene, 3, C. 3, sy 65, 1 Ağustos 1949, s. 13.)*

olan İlim Yayma Cemiyeti Başkanı Vehbi Bilimer, 1948 yılında açılan, bu kursların açılış zihniyetini de yansıtan şu cevabı vermiştir:

“Beyefendi, beyefendi! Sizin dediğiniz gibi bir ayda din adamı yetişmez, ancak yobaz yetişir. Ben otuz senedir İslâmiyeti tetkik ediyorum onu hala tam manasıyla öğrenmiş değilim. Bu ihtisas asrında, ihtisasa saygı gösterelim ve bilmiyorsak lütfen konuşmayalım.

... Bizim aydınlarımız din adamı deyince cenaze imâmını, din hizmetleri denince de ezanı ve yine cenaze merasimlerini anlarlar. Çok garip bir olaydır 1948 yılında C.H.P. kurultayında da din adamı ihtiyacı bu açıdan ele alınmıştı; “Ölülerimiz kokmaktadır, ölülerimizi kaldıracak adam bulamıyoruz. Memlekette din adamı kalmadı.” Gerekçesi ile acı gerçek dile getirilmiş ve bundan sonra ortaokul mezunları sekiz aylık bir kurstan geçmek sûreti ile din adamı olmuşlardı.”¹⁰⁹

TÜSİAD’ın hazırlattığı “Türkiye’de Eğitim” isimli raporun kamuoyuna açıklanması için düzenlenen toplantıda Eski Cumhurbaşkanı Merhum Turgut Özal bu okulların 1946-1950 arasında Türkiye’nin demokrasiye geçmesi sürecinde halkın isteğine tercüman olmak zorunda kaldıkları için açtıklarını ifade etmiştir.¹¹⁰

Yukarıda da görüldüğü üzere, - bilhassa Merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın da vurgu yaptığı gibi - denilebilir ki; İmam- Hatip yetiştirme kursları samimi olarak ve gerçekten had safhaya gelmiş bulunan din görevlisi ihtiyacını karşılamak maksadıyla açılmamıştır. Demokrasiye geçiş aşamasında siyasî yatırım olarak değerlendirilmiştir. Zaten kurslardan ciddi bir fayda da temin edilememiş ve tarihe mal olmuşlardır.

2.2.16. İmam-Hatip Okulu Dönemi

Daha önce de bahsedildiği üzere dinî hayata ve din eğitimine yapılan baskı halkı bıktırmış ve arayışlara sebep olmuştu. Demokrasiye geçiş yıllarında halkın tepkisini azaltmak üzere açılan İmam ve Hatip Yetiştirme Kursları ise bir işe yaramamış, halk 1950 seçimlerinde siyasi parti mensuplarından en fazla dinî konularda söz almıştı. Siyasilerin bir kısmı hakikaten bu sözleri samimi olarak verirken bir kısmı ise sırf oy almak gayesiyle teminatlar vermiştir. Demokrat Parti (DP) Kastamonu Milletvekili Muzaffer Ali Lükta, TBMM’de yaptığı bir konuşmasında vatandaşın birinin isteğini şöyle dile getirmiştir:

¹⁰⁹ Işık, Emin, “Din Adamı ile Yobaz”, *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 63, Fatih Matbaası, İstanbul, Mart 1972, ss. 7-9.

¹¹⁰ “Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Konuşması”, Tüsiad’ın Hazırlattığı ‘Türkiye’de Eğitim’ Raporu Üzerine, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 19 Eylül 1990, s. 16.

“Bizler, Demokrat Partiden iktidara geçer geçmez milleti refaha kavuşturacağını beklemiyoruz. Bu, zamanla olacak iştir. Bizlerin, birden çarıklarımızı kundura, bez pantolonlarımızı ve ceketlerimizi kumaştan yapamazsınız. Bunu beklemiyoruz. Yalnız bizleri dinî ve manevî sahada hürriyete ve refaha kavuşturun, bu kâfidir.”¹¹¹

İşte bu ve benzeri tepkiler 14 Mayıs 1950 seçimleri sonucu iş başına gelen Demokrat Parti iktidarı tarafından, halkın din ve maneviyat alanındaki istekleri dikkate alınarak din öğretimi alanında bazı olumlu gelişmeler başlatılmıştı. Dönemin Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Tevfik İleri, 3 Ocak 1951 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan bir açıklamasında şunları söylemişti: “İmam Hatip Okulları'nın açılması zaruretine inanıyoruz. Çünkü Türk milletine hitap edecek olgun, kültürlü hatip ve imamların yetişmesini arzu ediyoruz”¹¹² Hükümetin ve ilgili bakanın isteği doğrultusunda, yapılan çalışmalar sonucu, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanarak, İmam-Hatip Okulları 1951 yılında tekrar açılmıştır.

Yapılan hazırlıklar neticesinde, 13 Ekim 1950 tarih ve 601 sayılı Müdürler Komisyonu Kararı ile¹¹³, 1951-52 öğretim yılında ilkokula dayalı dört yıl öğrenim süresi olan İmam-Hatip Okulları öğretime başladı.¹¹⁴ İmam-Hatip Okulu açılan yerler İstanbul başta olmak üzere Ankara, Konya, Adana, Isparta, Kayseri ve Kahramanmaraş'ta ilk İmam Hatip Okulları açıldı.¹¹⁵ Bu okulların birinci devreleri 1954-1955 ders yılında mezunlarını verince, ikinci devresi üç yıl olarak açıldı ve böylece yedi yıllık İmam Hatip Okulları, Türk eğitim tarihindeki yerini aldı.

Çalışmamızın süre olarak sınırı 1950 yılına kadar olduğu için İmam-Hatip Okullarının ilk defa açılanlarını bu şekilde belirttikten sonra, sonraki dönemi başka araştırmalara bırakıyoruz.¹¹⁶

¹¹¹ TBMM Tutanak Dergisi, 1951, C. 5, s. 786'dan nakleden, Öcal, a.g.e., baskı yılı 2007, s. 177.

¹¹² Cumhuriyet Gazetesi, 3 Ocak 1951'den nakleden, Ayhan, a.g.e., s. 166.

¹¹³ Belgenin aslı için bkz. Öcal, a.g.e., baskı yılı 2007, s. 179.

¹¹⁴ Ayhan, a.g.e., s. 166.

¹¹⁵ İmam-hatip okullarının açılmasındaki gayretleriyle tanınan, bu okullarda müdürlük ve hocalık yapan din âlimi, Celalettin Ökten'in asıl adı Mahmut Celâlettin (Ökten)dir. Mahmut Celalettin Ökten, İmam Hatip Okulları ile ilgili Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı arasında Ciddi tartışmalar olurken, o dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'yle konuşup onu ikna ederek İmam Hatip Okullarının açılmasına önemli katkı sağlamıştır. Bilhassa İstanbul İmam Hatip Okulu dendiğinde ilk akla gelen isim, şüphesiz “Celal Hoca” ismiyle maruf Mahmut Celalettin Ökten'dir. İmam Hatip Liseleri için Celalettin Ökten'in, vakur ve düşünceli adımları, vefakarlığı, imanı ve mütefekkirliği eşsiz bir örnektir. (Celalettin Ökten, *Önder Bülteni*, Önder İmam Hatip Liseleri Mezunları Mensupları Derneği, Yıl : 1, Sayı: 1, İstanbul, Ekim-Kasım-Aralık 2003, s. 12.)

¹¹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Öcal, Mustafa, “20. Yüzyılda Türkiye’de Din Eğitimi”, ss. 307-348; Cebeci, Suat, “Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi”, Akçağ Yay., Ankara, 1996, ss. 140-164; Ayhan, Halis,

2.3. Yüksek Din Eğitimi ve Öğretimi

2.3.1. Cumhuriyet Öncesi Darü'l-Fünûn/Üniversite Açma Çabaları

Dârü'l-fünûn kurulma düşüncesi Osmanlının son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Sultan Abdülmecid 1845'de yaptığı konuşmalarının birinde, ilmin ve bilginin hem dînî hem de dünyevî (teknik ve tabîî ilimler) alanlarda elzem olduğunu ifade etmiştir. Aynı konuşmasında Sultan, eğitim için ulemâ, bürokrat ve yüksek seviyeli askerî temsilcilerden oluşan geçici bir komisyon olan “Meclis-i Maârif-i Muvakkat”ın kurulduğunu ilan etti. 1846 yılında “Meclis-i Maârif-i Umûmî” ismiyle yeni bir hüviyet kazanan bu komisyonun asıl amacı, geçici meclis tarafından hazırlanan reform paketini hayata geçirmek ve devletin genel eğitimi ile ilgili husûslarla ilgilenmekti. Bu Meclisi, yeni bir Nezâret olan “Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti”nin kuruluşu izledi.¹¹⁷

21 Temmuz 1846'da yukarıda bahsedilen komisyonun kararı ile ilk defa bir yüksek öğrenim kurumu Sadrazam Keçecizade Mehmed Fuad Paşa'nın gayretiyle inşaatın tamamlanması beklenmeden derslere başladı. İlk ders olan Hikmet-i Tabiiye dersiyle 1862 yılında halka sunulan konferans olarak ilk Daru'l-Fünûn tadrîse başlamış oldu.¹¹⁸ Ancak bu ilk Daru'l-Fünûn, derslerin verildiği konakta yangın çıkması mazeretiyle öğretime devam edememiştir.¹¹⁹

İkinci Teşebbüs, 1869 Ağustos'unda yayınlanan Maarif-i Umumiye Nezareti'nin hazırladığı nizamnamenin 79. maddesi uyarınca Daru'l-Fünûn-i Osmanî adıyla Divanyolu'nda Sultan Mahmud Türbesiyle, Çemberlitaş Hamamı arasındaki arsa üzerinde kurulmuştur.¹²⁰

Nihâyet ilk Osmanlı Üniversitesi 20 Şubat 1870'de İstanbul'da, büyük bir merasimle üç fakültesi ile birlikte öğretime açılabilmiştir.¹²¹ Açılış törenine Maârif Nâzırı Saffet Paşa, Sadrazam Âli Paşa, Münif Paşa gibi üst düzey devlet yetkilileri ile Hoca Tahsin ve Cemaledin Afgani gibi tanınmış şahsiyetler katılmışlardır. 1869 Maarif-i Umumiye

---

Türkiye'de Din Eğitimi, ss. 165-203; Öcal, Mustafa, “*İmam-Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları*”, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994, ss. 51-80.

¹¹⁷ Kodaman, Bayram, *Ab.dülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK., Ank., 1991, s.1012.

¹¹⁸ M. A. Aynî, *Darülfünûn Tarihi*, İstanbul 1925, s. 13'ten nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 210.

¹¹⁹ Aynî, s. 18'den nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 210.

¹²⁰ Aynî, s. 19'dan nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 210.

¹²¹ İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darü'l-fünûn Kurma Teşebbüsleri”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 415.

Nizamnamesi'nde de "Darülfünun-i Osmâni" adıyla yer alan bu Üniversite, kayıt-kabul işleri düzenlenerek öğretime başladı.

Öğretime başlanan ilk yılda, çoğunluğu medrese mezunlarından oluşan 450 öğrenci okula alınmıştır. İkinci sene ise, öğretime devam edilememiştir. Okulun kapatılmasına gerekçe olarak Afganlı Şeyh Cemalettin'in (1838 –1897) bir derste peygamberliğin kazanılabilen (kesbî) bir meslek olduğu şeklinde iddiaları ve bu iddialara ulemânın gösterdiği sert tepkiler ve protestolar gösterilmektedir. Bu tepkiler sonucunda Darülfünun'un Müdürü Hoca Tahsin Efendi (1812 – 1880) görevinden uzaklaştırılmış ve Konferansçı Afgani de yurt dışına çıkarılmıştır. 11 Aralık 1870 yılında, Darülfünun'da genel konferanslar düzenlenmesi yasak edilmiştir ve Üniversite, Dârü'l-Fünûn-i Osmânî adı altında yüksek dereceli bir okul haline çevrilmiştir.¹²² Ancak kısa bir süre sonra 1871 yılında kapatılmıştır. Kapatılış sebebini destekleyen bir delil de O yıllarda büyük elçi olan Sadullah Paşa'yı bilgilendiren Safvet Paşa'nın mektubudur. Safvet Paşa mektubunun son kısmında bunu şöyle ifade etmektedir:

*"...İşte efendiciğim, böyle mükemmel kullanılan Türkçe'yi Arapça zannıyla, ecir ve mensubâtından hazır bulunanların hissedar olmalarını dergâh-ı ehadiyetten temenni eden bir şeyhin günahı, meçhûlu'l-efkâr bir Efganlı'nın, sani-i hüda olduğunu murad ederek, 'nübüvvet bir sanattır' demesi, binbir güçlükle meydana getirilen yeni bir medreseyi kapatırmaya sebep olmuştur."*¹²³

Üçüncü defa olarak Safvet Paşa 1873 yılında Galatasaray Lisesi içinde Avrupa üniversitelerine benzer bir Darü't-tahsilin kurulmasını emretmiş, ancak o dönemde Galatasaray Lisesi'nin Müdürü olan Sava Paşa, bu emre binaen Edebiyat, Hukuk ve Fen Fakülteleri'nden oluşan bu üniversiteyi tarihe mal etmiştir.¹²⁴

Darülfünun'un son defa açılışı, II. Abdülhamit'in gençlerin firar yoluyla Avrupa'ya gitmelerini önlemek üzere, 31 Ağustos 1900 yılında, tekrar Daru'l-Fünüûn-i Şahane, adıyla açmasıdır.¹²⁵

Dârü'l-Fünûn-i Şahane, Ulûm-i Aliye-i Diniye, Ulûm-i Riyaziye ve Tabiiye ve Edebiyat adlı üç şubeden ve daha önceden açılmış olan Tıbbiye ve Hukuk mekteplerinden müteşekkil idi.¹²⁶

---

¹²² Koçer, *a.g.e.*, s. 110.

¹²³ Aynî, s. 27'den nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 211.

¹²⁴ Aynî, ss. 29/30'dan nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 211.

¹²⁵ *Düstur*, I. Tertip, C. 7, N. 149, s. 660'dan nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 212.

Bir önemli gelişme ise, Maârif Vekili Emrullah Efendi'nin 21 Nisan 1912 (H. 1330 / R. 1328) tarihli nizamnâmesiyle kurduğu Dâru'l-Fünûndur. Bu Dâru'l-Fünûn, Ulum-ı Şeriye Şubesi, Ulum-ı Hukukiye Şubesi, Ulum-ı Tabîiye Şubesi, Fünûn Şubesi, Ulum-ı Edebiye Şubesi olmak üzere beş şubeden teşekkül edecek şekilde yapılandırılmıştır.¹²⁷ Böylece Emrullah Efendi 1912 yılında yaptığı Dâru'l-Fünûn ıslahatında Ulûm-ı Âliye-i Dînîye şubesinin daha geliştirilmîş bir programla Dâru'l-Fünûn'un şubeleri arasında faaliyet göstermesini sağlamıştır.¹²⁸ Bu şube 1919'da kapanmayıp devâm etseydi. 1924 de kurulan İlahiyat Fakültesi, belki daha güçlü ve faydalı işler yapacak belki de, 1933 te kapanması havası doğmayacaktı.¹²⁹

2.3.1.1. Darülfünûni Osmani Talebe Rehberi

Darülfünûn ile ilgili, Evkâf Matbaası tarafından 1920 yılında İstanbul'da "Darülfünûni Osmani Talebe Rehberi" adında yayımlanan eser incelenmeye değerdir. Kitâbın önsözünde aşağıdaki şekilde belirtildiğine göre ilk rehberdir. Rehberde; Hukuk, Tıp, Edebîyat, Fen Medreseleri ve Tıp medresesine bağlı dışçı, eczacı mekteplerinden bahsedilmekte, ancak İlahiyat medresesinden bahsedilmemektedir:

*"Darü'l-fünûn talebesine muhtelif medreselerin dâhili teşkîlâtını, dersleri ve ders zamanlarını öğretmek ve hayatı tahsiliyelerine ait iktiza eden malumatı vermek için tıp, hukuk, edebîyat, fen dersleriyle tıp medresesine merbut dışçı ve eczacı mekteplerinin heyeti mecmuasına ait bulunan bir rehber tertip edilmiştir. Gerek Darü'l-fünûn müdavimlerine gerek Darü'l-fünûn hayatı hakkında malumat almak isteyenlere bunun müfid bir yardımcı olacağı kanâatindeyiz."*¹³⁰

Ahkâmı Umûmiye kısmında;

"Darü'l-fünûn, Maârifi aliyenin inkişâf ve terakkisine hadim hukuk, tıp, edebîyat ve fünûn medreselerinden müteşekkil bir müessesesi ilmîye olup 15 Muharrem 1338 ve 11 Teşrinievvel 1335 tarihli nizamnâme mucibince ilmî muhtarini haizdir" denilmektedir.

Daha sonra sırasıyla Emanet kısmında; *"Maârif Nazırı Darü'fünûn reisidir. Darü'll-fünûn heyeti tadrîsiyesi tarafından iki sene müddetle müntehib (atanmış) bir emin vâsıtasıyla*

¹²⁶ *Düstur*, I. Tertip, C. 7, N. 149, s. 663'ten nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 212.

¹²⁷ Aynî, M. Ali, *Dârü'l-Fünûn Tarihi*, İstanbul 1927, s. 35.

¹²⁸ Atay, *a.g.e.*, s. 251.

¹²⁹ Aynî, *a.g.e.*, s. 48; Atay, *a.g.e.*, s. 255.

¹³⁰ *Dârü'l-fünun-i Osmani Talebe Rehberi*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1920, s. 3.

Darü'l-fünûna Nezâret eder.” denildikten sonra Darü'l-fünûn emininin vazîfesinden bahsedilir. Divan kısmında; *Darü'l-fünûnün bir divanı vardır. Divan eminin riyâseti altında İçtimâ eder. Divan azai tabiyesi medrese reislerinden ve azayı müntehibede her medrese Meclîsi tarafından ikişer sene müddetle ve ekseriyet ara ile müntehib ikişer müderrisden ibarettir. Darü'l-fünûn'a ait ilmî, kazâî, idari bütün mesailin mercii divandır.*” denilmektedir. Medreselerin İdaresi kısmında; *“Her Medrese, kendi Meclîsi müderrisini tarafından bir sene müddetle müntehib (atanmış) bir reis tarafından idare olunur.”* denilmekte ve medrese reislerinin vazîfeleri sayılmaktadır. Meclîsi Müderrisin kısmında; *“Her medresede o medresenin müderris ve muallimlerinden mürekkep bir Meclîsi müderrisin vardır. Medreseye ait ilmî, kazâî, idari bilumum mesailin mercii odur. Meclis ayda bir kere alelaide veya reisin daveti veya müderris ve muallimlerden dört zatın tahriri talebi üzerine fevkalade olarak İçtimâ eder.”* denilmektedir. Heyeti Tedrîsiye kısmında; *“Darü'l-fünûn heyeti tedrîsiyesi müderrislerle muallimlerden ibarettir.*

Görüldüğü gibi eserde öncelikle genel kural ve kaideler tüm medreseler için zikredilmiş ve Darülfünûn divanı da tanıtılmıştır. Sonra sırasıyla Tıp Medresesinden başlanarak medreselerin eğitimi, dersleri, imtihanlar, kayıt kabul şartları dersler ve hocaları açıklanmış her medresenin sonuna müderrislerin adres cetveli eklenmiştir.

Edebîyat Medresesinin felsefe şubesinde Muallim İzzet Bey tarafından okutulan Ahlâk, İsmail Hakkı Bey tarafından okutulan terbiye dersleri dışında Din Eğitimi ile ilgili ders bulunmamaktadır.

Ancak Rehberde Maârif Umûmiye Nezâreti tarafından Edebîyat Medresesi bünyesinde “Mektep ve Medrese Müzesi” adıyla Terbiye Darülmesaiyine bağlı olarak husûsi bir Darülmesai tesis edilmiştir. Burada maksat şöyle açıklanmıştır:

“Bu Darülmesai'den maksat, memlekette terbiyeye dair olan İçtimâî malumatı cem' ve telif etmek ve terbiye hakkındaki İçtimâî tetkikatı teshil (kolaylaştırmak) etmektir. Mekteplerin ve bilcümle tâlim ve terbiye müesseselerininin mevkii, plan ve tedrîsatını, mekteplilerin bedeni, fikri ve ahlâki ahvâlini, talebenin Asâr (eserler) ve mahsulâtını, mekteplerde mükâfat ve mücâzat usûllerini devâm ve devâmsızlık vukuatını ve muhitin terbiye ile münasebetleri olan diğer vukuatını, memleketin Maârif haritalarını musaha, kayıt ve tespit etmek bu Darülmesai'nin meşguliyetine dâhildir. Asıl maksat, mekteplerde istimale mahsus olan alet ve edevatı tedrîsiye numunelerini teşhir eden “Tedrîsat Müzesi” tesis etmek olmayıp millete tâlim ve terbiyeye müteallik olan İçtimâî hayat ve hareketlerin ilmî bir sûrette musahasidir.

Hali hazırdaki müzede taşranın muhtelif memleketlerine ve talebesine ait fotoğraflar, bazı talebe işleri, ders vazîfeleri, tâlim ve terbiyeye dair kitaplar, mecmualar, Maârif teşkîlâtına dair programlar, rehberler bulunmaktadır. Müzenin maksadına hizmet etmek üzere bir takım rehberler tab' edilmiştir. Bunları tetkikat yapmak arzusunda bulunan zatlara müze idaresince tevzi' edilmektedir. Bilhassa felsefe zümresi faaliyetine iştirak edebileceklerdir. Talebe için müze kütüphanesinden istifâde etmekte mümkündür. Müzenin hangi saatlerde açık olduğu kapısında ilan edilmiştir.”¹³¹

2.3.1.2. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti Bütçesi'nde, İlâhiyat Medreseleri Tartışmaları

Yukarıda görüldüğü üzere İlâhiyat Fakültesinin Darülfünûn şubeleri arasında yer almamasından kaynaklanmış olacak ki, 1338 (1922) senesi Muvazenei Umûmiye kanunu layihası ve Muvazenei Maliye Encümeni mazbatasında Şer'îye ve Evkâf Vekâleti Bütçesi'nde, İlâhiyat medreseleri hakkında, hararetle tartışmalar olmuştur. Bu tartışmaları önemine binaen aşağıda aynen aktarıyoruz:

İlk olarak, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey; programları ve mektep – medrese ikiliğini gündeme getirdi ve sözlerine şöyle devâm etti:

“Efendiler, elimizde bir program var. Görürsünüz ki, bu program birkaç asırlık programdır. Son zamanlarda da İstanbul'da bir program yapıldı. Farzediniz ki, mektepler kapandı. Bu ümmeti İslâmiyenin doktora, sanatkâra lüzûmu yok mudur? Demek programımızın her sene için tecdidolanmak ihtiyacı karşısındayız, bu dinimizin ahkâmı icâbatındandır, bir kere demin söze başlarken biz de en mühim yara; çocuklarımızı, çocukluğundan itibaren aralarında hiçbir mesele olmadığı halde yekdiğerine zıt bir şekilde bulundurmaktır. Benim bir kardeşim var. Haftız, ben avukat, sırt sırta veririz fakat birbirimizin yüzüne bakmayız. (Handeler / gülüşmeler) sebebi nedir? İkimiz de bir babanın evladı. Ben de o ismi taşıyorum ve benim boynumu kesseler ismim değişmez. Akidem de odur. Ne ise ortada ne var? – Allah tarafından demiyeceğim hâşâ bize nifak için bir bela gelmiş, bu bela nereden geldi? Bu bela cehilden geldi.

Efendiler, bu dünyevi ve uhrevi saadetin mevcûdolduğuna kaani bulunduğumuz dînîmizin ahkâmı dâhilinde dünyevi ve uhrevi ihtiyacatımızı temin edecek asarı lisânımızda bulamadık. Mektep açamadık derken efendiler iki kısma ayrıldık. Bugün ilmîyeye intisabeden adam maddiyatta müstağni görünmek ister. Cüppe giymez, yemek yemez. Mesâileri öyle bir hazırlık ki; hiçbir ihtiyacı temine muktedir değil. Vazîfeleri yalnız nasihat etmek öbür tarafta

¹³¹ Darülfünûni Osmani Talebe Rehberi, Evkaf Matbaası, İstanbul 1920, ss. 58-59.

diğer bir kısım da kendini lakaydiye bırakıyor. Şimdi iki tarafın da beşeriyete yaptıkları hizmet midir? Bir millet tıptan anlamaz. Sanattan anlamaz sonra felsefeye nasıl geçer? Bir kısım için olsa kabul olunur. Fakat Umûmi düşünce böyle olursa ne dereceye kadar doğrudur? Bir kere hayat için maddi ihtiyaç, ondan sonra rûhi manevi zevk. Bunu tatmin etmek için bu programlar katiyen کافی ve doğru değildir. Demek ki efendiler bu iptidai ve tali tahsilden sonra bu devletin arzu ederim ki on yerde leylî ilahiyat mektebi olsun. Bana nasihat için değil efendiler. Allahın kitâbı bunun fevkinde hiçbir kuvvetin olmadığını isbat edecek, nurlu ağızlar bütün beşeriyete İslâm felsefesinin huzurunda diz çöktürecek bir merci olsun. Böyle anlarım. Hatta bundan elli sene, yirmi sene evvel icazet almış hoca efendiye zor ders okuturum. O İlâhiyat şubesinde her sene imtihan vermeye mecburdur. Öyle sellemehüsselam latayı giyip sarığı başına koyduktan sonra artık âlim oldu demek değildir.

Kıyamete kadar bekasını iddia ettiğimiz dinî yaşantınız ve mekteplerinizin noksanını ve beşerin maddi, manevi ihtiyacını temin ediniz.”

Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey ise, medreselerin sistem olarak bozulduğunu ve yeterli olmadığını ve İlâhiyat fakültelerinin kurulması gereğini ifade eden aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:

“Bendeniz tacir olmadan şair olmadan evvel medreseliydim. Feyzi oradan aldım. Binaenaleyh ilmin hadimiyim. İki dakika da bendenizi dinleyin. (Devâm sesleri) Bendenizi memnun eden şeylerden birisi son senelerde medreselerin ıslahı husûsunda atılan adımlardır. Fakat arkadaşlar bu adımlar atılırken bazı yanlışlıklar yapıyor. Evvela iptidai derecesinden başlanıyor. Arkadaşlar her millette her devlette terbiye, tâlim yeknesaktır. Tahsili iptidaisini çocuk müessesatı umûmiyeden alacak, nasıl ki eskiden de çocuk “Mukaddematı ilmîyesini aldıktan sonra ikmalî nüisah ve tahsili ulum için Buhara’ya gitti, Rey’e gitti, şuraya gitti buraya gitti” diyorlardı. Mukaddematı ulumu çocuk mektepte mi, medresede mi nerede elde edecek? Milletın ilim için, terbiye için tesis ettiği müesseselerinde alacaktır. Orada memleket nasıl bir terbiye verecekse o terbiyeyi aldıktan sonra, doktor olacaksa doktor mektebine, dînî, rûhani ihtisas kesbetmek istiyorsa Medârisi İlmiyei Aliyeye, hulasa herkes ihtisas derecesinde birtakım medârise gidecektir. Şuabata ayrılacaktır. Böyle daha iptidai derecesinde başlayarak intihayı açmamak açmamak muvafık değildir. Bunda her halde Hüseyin Avni Bey arkadaşımızın, ifratı mı diyeyim, herkesin kendi kanâati muhteremdir, hemen onun kanâatine doğru varırız. Arkadaşlar daha iptidai derecesinde çocuğa verilecek terbiyeyi umûmiye, ve terbiyeyi millîye, terbiyeyi vataniye tamamıyla verilmeden evvel başka muhitlerde başka yerlerde terbiye muvafık değildir. Ben candan, ruhtan arzu ederim ki, din-i

mübîn-i İslâm bugünkü kuru mihaniki şeklini katiyen kaybetsin. Ben ilahi cezbe, ilahi vecid isterim arkadaşlar. Ben Yunus Emreler istiyorum, ben Ahmedi Yeseviler istiyorum. Birgiviler istiyorum. Ben Gazaliler istiyorum... Allah dediğiniz zaman da vecitle yürek titremeli, yoksa bu tarzı terbiye ile bununla birşey çıkmaz. Vehbi Efendi Hazretleri buyurdular ki; “Hükümet adam yetiştirmez. Hükümet yetişen adamları himaye eder.” Çok doğrudur, onun içindir ki, ben milletin bütçesini Dârü’l-Hilâfe Medresesi, Fetvahane Emaneti, Meşihat bütçesi anlamam. Onlar devairi devlet sırasında değildir. Dinî vilâyet, dînî meclis, dînî vekâlet, dînî müesseseler ayrı olur. Bugünkü Meclis yüz kuruş tahsis eder. Yarınki meclis elli kuruş. Belki öbür seneki yüz elli kuruş. Bugünkü bir Şer’iye Vekili, yarın başka, bir fırkanın başka, bir grupun hadimi amali olur. Bunları görmedik mi? Arkadaşlar Şer’iye Vekâleti, ne dersiniz deyin o çok yüksek, çok kudsi ve ilahi bir dâiredir. O devairi devlet sırasından çıkmalı arkadaşlar.

Medreselerin bugünkü taşradaki teşkîlâtı çok bozuktur. Çok fena bir mecraya girmiştir. Şer’iye Vekâleti sorsun söyleyeyim. Babası, oğlu, damadı aynı medreseden maaş alıyor. Sebebi ne imiş? Şayanı hürmet adamlar imiş, verin buna! Sonra rastgele şayanı hürmettir. Diye (diğer devair de değil mi sesleri) devairi takdir eden kimdir? (Handeler / gülüşmeler) Nemelazım Allah onları da ıslah etsin. Sonra ellerine fener alıp talebe arıyorlar. Hele bilhassa, askerlikten istisna meselesi meydana çıktıktan sonra saatçı çıraqları bilmem filan ve filanlar da başlarına sarık sarmaya başladılar. (Doğru sesleri) bunları arz ettiğim gibi yine her halde medreseleri ihtisas medresesi şekline koymaktan başka çare yoktur. Çocuk mekatibi iptidaiyede iptidai tahsilini ve mekatibi aliyede ihtisas tahsilini alsın. Mekatibi iptidaiyemizde terbiyei dînîye husûsunda noksan ise Maârif Vekili şahittir. Maârif Vekili ile beraber encümünde çalıştık. Evet maneviyat lazımdır. Maneviyatsız olmaz. Halkın ihtiyacı maneviyesi tatmin edilmeli. Arkadaşlar, edilmeli ama arz ettiğim gibi, bu şekilde değil, anlayabileceği bir şekilde sade üslup ile okutmalı çocuk mekatibi umûmiyede, din tahsilini, millî terbiyesini aldıktan sonra darülfünûnu aliyenin ilahiyat şubesi gibi büyük bir şube olmalı çocuk orada mütahassıslar tarafından okutturulmalıdır onlar tam Cizvit rûhiyle dînî terbiyesini aldıktan sonra nasıl ki, Cizvitler cihânın her tarafına dağılıyorlar ve kendi şeyhlerini neşre çalışıyorlarsa buradan yetişecek talebeler de o rûhu almalıdırlar. Arkadaşlar biz bazı yerlerde tanassur edenleri görmüyoruz da tetkikat ve telifatı şer’iye ile uğraşıyoruz.”¹³²

¹³² TBMM Z.C. Devre :I C. 22, Celse : II, İçtima Senesi : 3, 93. İçtima, 30.8.1338, TBMM Matbaası, Ankara 1959. ss. 414-431.

2.3.1.3. *İstanbul Darülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi hakkında Kanun*

Mazbata tartışıldıktan sonra¹³³ “*İstanbul Darülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi hakkında Kanun*” 17 Teşrinievvel 1339 tarihinde, dokuz madde olarak aşağıdaki şekliyle kabul edilmiştir.¹³⁴

Madde 1 – Darülfünûn ve müteşekkil bulunduğu Tıp, Hukuk, Edebîyat ve Fen medreselerinden her biri emvali menkule ve gayrimenkule tasarrufuna ve teberruat kabulüne ve devair ve mehakimde huzur ve mürafaaya ve istikraz mümasili ukut hariç olmak üzere her nevi mukavelat akdine ve sarfiyat icrâsına mezun şahsiyeti hükmiyeyi haiz bir müessesedir.

Madde 2 – Darülfünûn mülhak bir bütçe ile idare olunur. Bu bütçede darülfünûn ve her medresenin varidat ve masarifi ayrı ayrı fasıllarda gösterilir. Fasıldan fasıla nakli muhassasat için kanunu mahsus istihsal edilmek üzere aynı faslın mevaddı beyninde nakli tahsisat Maârif Vekilinin tasdikiyle icrâ olunur.

Madde 3 – Darülfünûn ve medreselerin varidatı:

Muvanei Umûmiyeden verilen tahsisattan, Darülfünûn ve medreselere istiyfa olunacak her nevi ücret ve harçlardan, Neşredilen asar ve resaili ilmîye satış hasulâtından, Darülfünûn ve medreselerin emvali menkule ve gayrimenkulesi varidatından, Vekâletnamelerden alınan mektebi hukuk ianesinden, Teberruat ve emsali varidattan ibarettir.

Madde 4 – Üçüncü maddenin 2, 3 ve 5 nci fıkralarında gösterilen varidat ait oldukları medreselere mahsustur. Bu kısım varidatın sûreti sarfı her medrese Meclîsi tarafından tahtı karara alınır, diğer varidatın medârise sûreti tevzi ve tahsisi darülfünûn divanınca kararlaştırılır. Şu kadar ki, teberruvarın şurut ve kuyuduna riayet olunur.

¹³³ Birinci maddenin müzakeresinde İlahiyat Fakültesinin ismi ve yeri aşağıdaki gibi tartışılmıştır:

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – Efendim İlahiyat Fakültesi de ilave edilsin.

Reis – İlave edeceğiz efendim. İlahiyat Fakültesini nereye ilave edeceğiz?

Yusuf Akçura Bey (İstanbul) – Edebiyattan sonr...

Reis – İlahiyat Medresesinin Edebiyat Medresesinden sonra yazılması suretiyle (İlahiyat ve Fen medreselerinde) şeklinde madde tashih edilecektir. (İlahiyat) kelimesi (Edebiyat) kelimesinden sonra olacaktır.

Madde bu şekilde değiştirilerek kabul edilmiştir. Diğer maddelere gramer açısından ve kelime değişikliği açısından itirazlar olmuş ancak hepsi aynen kabul edilmiştir. Sadece Madde Muvakkata “Muvakkat Madde” olarak değiştirilmiştir. TBMM Z.C. Devre :II C. 24 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 43. İçtima, 21.4.1340, ss.980-981.

¹³⁴ Mazbatanın müzakeresi aşağıdaki isimler tarafından meclise sunulur. Muvazene-i Maliye Encümeni: Reisi Ferit (Çorum); Mazbata Muharriri: Kazım Hüsnü (Konya); Katip: Şefik (Trabzon); Aza: (Erzurum) Okunmadı; Aza: Niyazi (Mersin); Aza: Doktor Fikret (Ertuğrul); Aza: (Diyarbakir) Okunmadı. TBMM Z.C. Devre :II C. 24 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 43. İçtima, 21.4.1340, s. 979.

Madde 5 – Senesi içinde sarfedilmeyen tahsisat ertesi seneye devrolunur.

Madde 6 – Darülfünûn varidatından darülfünûn ve medreselerin maaşat ve masarifi mukannene ve dâimesi ve divanca darülfünûn gâyesine muvafık olarak ihtiyârı tensip edilecek sair masarif tesviye edilir. Medreselerin varidatı mahsusatı kütüphane, laboratuvar, kolleksiyonlar ve seririyat ile tatbikat dersleri ve mahzaralar ihdasına ve ilmî seyahatler tertibine ve medresenin terekkiyatı ilmîyesine hadim husûsatına sarfedilir.

Madde 7 – İşbu kanunun neşrinden evvel darülfünûn için vukubulan teberruat ile Devletçe tahsis olunan ve mübayaa ve istimlâk edilen emvali menkule ve gayrimenkule darülfünûn ve ait oldukları medreselere devir ve temlik edilecektir.

Madde 8 – İşbu kanun tarihi neşrinden mer’idir.

*Madde 9 – İşbu kanunun icrâsına Heyeti Vekile memurdur.*¹³⁵

Yukarı da kısmen alıntılar yaptığımız 1922 yılı Şer’iye ve Evkâf Vekâleti Bütçesi’nde, yüksek din eğitime olan ihtiyacın zarûreti mebuslar tarafından Meclis kürsüsüne taşınmış ve hal çareleri ifade edilmiştir. Bu konuşmalarda yetişen yeni neslin bir çatışma içerisine girdiğini ve din eğitimi görmemiş gençlerin dine ve din eğitimi görmüş gençlere karşı tepkileri dile getirilmiştir. Dikkati çeken bir nokta ise din eğitimi görmüş mebusların konuşmalarında medreseli olmalarından övünç duymaları, önceki devirlerde yetişen büyük âlimlere benzer bir nesli istemeleri yanında medreseyi ve medreseliyi küçümser bir yapıları da gözden kaçmamaktadır. Meselâ: Besim Atalay Bey’in saatçı çıraklarına kadar birçok kimsenin askerlikten kaçmak için medreseye sığındığı şeklinde haksız bir eleştirisi görülmektedir. Halbuki bu eleştiri daha sonra anlatılacağı üzere, dönemin Maarif Vekili Vasıf Bey (Çınar)’ın medreseleri kapatmak için kullandığı bahane olmuştur.

Yüksek din eğitiminin zarûreti kesin bir dille ifade edilmesine rağmen neticede yürürlüğe konulan “İstanbul Darülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi hakkında Kanun”unda İlahiyat Fakültelerine direkt bir madde ile yer verilmemesi düşündürücüdür. Ancak 216 nolu dipnotta da belirtildiği üzere birinci maddenin müzakeresi esnasında, Isparta Mebusu Hafız İbrahim Efendi’nin teklifi üzerine, Muvakkat madde olarak Ebediyat Medresesi, (İlahiyat ve Fen medreseleri) şeklinde değiştirilmiştir. Bu da medreselerin hakkında menfi gelişmelerin olacağı işareti olarak kabul edilebilir.

¹³⁵ “İstanbul Darülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi hakkında Kanun” için bkz. TBMM Z.C. Devre :II C. 24 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 43. İçtima, 21.4.1340, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s.979.

2.3.2. İstanbul Darülfünûnu İlahiyat Fakültesi

Cumhuriyet döneminde ilk İlahiyat Fakültesi Darülfünûn'da Tevhid-i Tedrîsat Kanunu'nun 4. Maddesinde yer alan “*Maârif Vekâleti, yüksek dînîyat mütehassısları yetiştirmek üzere Dâru'l-Fünûnda (İstanbul Üniversitesi'nde) bir İlahiyat Fakültesi tesis edecektir*” hükmüne dayanılarak kurulmuştur.¹³⁶

Esasen İlahiyat Fakültesi yeni bir kuruluş olmaktan ziyade, Osmanlı döneminde Darülfünûn'a bağlı olarak öğretim yapan kurumun ve adı 1900'da Ulûm-i Âliye-i Dînîye iken 1908'den sonra Ulûm-i Şer'îye, olan 1914'den sonra ise Darülfünûn'dan ayrılarak Şeyhülislâmlığa bağlanan Mütehassisîn Medresesinin yeriden ve müstakil hale getirilmesinden ibaretti.¹³⁷

İstanbul Darülfünûnu İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Tarihi müderrisi olan Mehmet Ali Ayni “Darülfünûn Tarihi” adlı eserinde “*Hükümeti Cumhuriye sayesinde Darülfünûnun İnkışafı*” başlığı altında İlahiyat Fakültelerinin kuruluşunu şu şekilde anlatır:

“*Nihayet anavatanda tesis eden hükümeti millîye ve cumhuriye erkânı darülfünûn husûsunda ifa edileceği hizmetler bihakkın takdir ettikleri için şimdi bu müesseseyi ilmîye layık olduğu derecede sahabet ve himmete mazhar olmaktadır. Bunun en bariz delili 493 numaralı kanundur ki Darülfünûna bir şahsiyeti hükmiye temin etmiştir. 17 Ramazan 1342 ve 1 Nisan 1340 tarihli olan bu kanunun birinci maddesi mucibince (İstanbul Darülfünûnu ve müteşekkil bulunduğu tıp, hukuk, edebîyat, İlahiyat ve fen medreselerinin her biri emvali menkule ve gayri menkule tasarrufuna ve teberruat kabulüne ve devair ve muhakemede huzur ve murafaaya ve istikraz ve mumasil akit hariç olmak üzere her nevi mukavalat akdine ve sarfiyat icrâsına mezun ve şahsiyeti hükmiyeyi haiz bir müessesedir. Bu kanunun ikinci maddesi mucibince Darülfünûn mühlak (ilâve yapılmış) bir bütçe ile idare olunacaktır. Bu sırada Darülfünûn için Maârif Vekâletince tanzim edilmiş olup heyeti vekile tarafından 21 Nisan 1340 tarihinde tasdik edilmiş olan tâlimatnameyi buraya aynen kayd edersek hükümeti cumhuriyenin Darülfünûnan lütfettiği ehemmiyet tamamen ortaya çıkar.*”¹³⁸

Ayni, sözlerinin devâmında Türkiye Reısicumhuru Gazi Mustafa Kemal imzasıyla 52 madde halinde İstanbul Darülfünûnu için Maârif Vekâlet Celilesince tanzim olunan ve 21

¹³⁶ Ayhan, *a.g.e.*, s. 38.

¹³⁷ Ayhan, *a.g.e.*, s. 39.

¹³⁸ Ayni, Mehmet Ali, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul 1927, s. 58.

Nisan 1340 tarihli İçtimâsında kabul edilen “*İstanbul Darülfünûnu Tâlimatnamesi*”ni ehemmiyetine binaen tam metin olarak eserine almıştır.¹³⁹

“Darülfünûn, Maârifî Âliye’nin inkişâf ve terakkisine hadim Hukuk, Tıp, Edebîyat, Fünûn, İlâhiyat Fakülteleriyle Eczacı ve Dişçi mekteplerinden müteşekkil bir müessesesi ilmîye olup 15 Muharrem 1328 ve 11 Teşrin-i evvel 1335 tarihli nizamnâme mucibince ilmî muhtariyeti ve 17 ramazan 1342 ve 21 Nisan 1340 tarihli kanun ile şahsiyeti hükmiyeyi haizdir.”¹⁴⁰

2.3.3. Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünûnu Talebe Rehberleri

Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünûnu Talebe Rehberi adıyla 1926-1927 ders yılı için 1926’da İstanbul yeni matbaa’da yayımlanan eser 1930-1931’ders yılında Ekspres Matbaası İstanbul 1930’da tekrar yayımlanmıştır. Muhtemelen 1930 yılında yayımlanan rehber 1353 sayılı kanunla, Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kabulü ile 1926 yılındaki baskısının Arap alfabesinden çevirisidir.

Yalnız akademik kadroda farklılıklar belirtilmiştir. Meselâ; 1926 yılında Reis Müderris Şemseddin Bey iken 1930 yılında Reis Vekili olarak Köprülü Zade Fuat Bey görülmektedir.

Rehberde İlahiyat Fakültesine niçin bu Darülfünûnda yer verildiği İlahiyat Fakültesi bölümünün tarihçe kısmında şöyle açıklanmıştır:

“1316 senesinde neşredilen Darülfünûn Nizamnâmesi’nde Ulumu Riyaziye ve Tabîiye, Edebîyat Şubeleri yanında bir de, Ulumu Âliyei Dînîye şubesi tesis olunmuştu. O zaman bu şubede Tefsiri Şerif, Hadisi şerif, Usûlü Hadis, Fıkıh, Usûlü Fıkıh, İlmi Kelam, Tarihi Dînî İslâm dersleri tadrîs edilmekte idi. Fakat 1331 senesinde Medreseler yeni bir şekle ifrağ ve bir çok dersler ilâve edilince hâsıl olan istiğnaya binaen Darülfünûn Ulumu Dînîye Şubesi ilga ve talebesi bilâhare Sahan namını alan Darül-hilafe Medresesi kısmı âlisine devredilmişti.

1333 senesinde intişar eden Medâris kanunile Medreseler İptidai hariç, İptidai dâhil ve Sahan namlarile üç devreye ayrılmış ve bunların fevkinde Medresetü’l-Mütehasısıyn yerine Felsefe ve Tasavvuf, Tefsir ve Hadis, Fıkıh namlarile üç şubeden müteşekkil Medrese-i Süleymaniye unvanile yüksek bir medrese tesis edilmişti.

¹³⁹ Talimatnamenin tamamı için bkz. Ayni, Mehmet Ali, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul 1927, ss. 58-67.

¹⁴⁰ T.C. *İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927)*, Yeni Matbaa, İstanbul 1926, s. 4.

2 Mart 1340 tarihinde Büyük Millet Meclîsince Tevhid-i Tadrîsat esası kararlaştırılmış olduğundan Darülfünûnun mevcut Fakültelerine ilâveten bir de İlahiyat Fakültesi tesisi takarrür Setmiş ve Fakülte 1340 senesi Mayıs bidayetinde küşat edilmiştir.”¹⁴¹

Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesinde ders programları, kayıt kabul, imtihan ve mezuniyet kuralları yıllara göre ve tâlimatnameler ışığında incelenmiştir. Buna göre ilk defa 21 Nisan 1340 (1924) tarihli “İstanbul Darülfünûnu Tâlimatnamesi”ne bakılacaktır. Bu tâlimatname özellikle İlahiyat Fakültesiyle alakalı şu maddeleri ihtiva etmektedir:

Madde 8 : “İlahiyat Fakültesinde berveçhiati dersler tadrîs olunur:

Dersler: “Tefsir ve Tefsir Tarihi, Hadis ve Hadis Tarihi, Kelam Tarihi Mabaddettabiat, Tasavvuf Tarihi, Tarihi Edyan, İçtimâiyat, Rûhiyat (dinî hadiselerin tetkiki noktai nazarından) Tarihi felsefe, Türk Tarihi Dînîsi, İslâm Tarihi,¹⁴² (Madde – 8)¹⁴³

İkinci olarak; 1926-1927 ve 1930-1931 ders dönemlerine ait İstanbul Darülfünûnu Talebe Rehberi adıyla yayımlanan iki rehber vardır. Ancak bu iki rehber içerik olarak hemen hemen aynıdır. Sanki daha sonra yayımlanan öncekinin yeni harflerle basımı gibidir. Ancak bazı farklılıklar vardır, bunlar da aşağıda belirtilmiştir. Bu rehberler incelenmiş ve İstanbul Darülfünûnu İlahiyat Fakültesini ilgilendiren 16 madde bulunmuştur. Bu maddeler aşağıdaki gibidir:¹⁴⁴

Kayıt Kabul Şartları: *Darülfünûn Fakültelerinden rüüs alanlar, Yüksek Mekteplerden mezun olanlar, Resmî veya husûsi tam devreli Lise mezunları, Mülga Sahân ve İptidai dâhil medreselerini ikmal edenler. İmam – Hatip Mekteplerinden Lise derecesinde bulunanların mezunları İlahiyat Fakültesine kayıt ve kabul olunurlar. Yalnız Lise mezunları Arabi ve Farisiden imtihana tabîdirler.* (Madde – 1)

Dersler: *Tefsir ve Tefsir Tarihi, Hadis ve Hadis Tarihi, Fıkıh Tarihi, İçtimâiyat, Ahlâk, Dinî İslâm Tarihi, Arap Edebiyatı, Felsefei Din, Kelâm Tarihi, İslâm Felsefeleri, Tasavvuf*

¹⁴¹ T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927) Yeni Matbaa, İstanbul 1926, s. 127 ; T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1930-1931) Ekspres Matbaası, İstanbul 1930, s. 244,

¹⁴² Bir ilmin ehemmiyet ve vusatına nazaran bir veya müteaddid derslere tefriki, her fakültede mevcut derslerin tevhid ve zümrelere taksimi, ders ihdas ve ilgası teklifleri, fakültelerde meslek şubeleri ihdası gibi lüzum görülecek her türlü tadilat ait olduğu fakülte meclisinin teklifi ve darülfünun divanının tasvibi ile Maarif Vekaleti tarafından kabul edildikten sonra mevki tatbiki konur. (Madde – 9) Fakültelerden veya şubelerden birine dahil olabilmek için resmi veya hususi liselerden mezun olmak şarttır. İlahiyat Fakültesine girmek isteyenler Ayrıca Arabi ve Farisiden imtihana tabidirler.” (Madde – 40).

¹⁴³ Talimatnamenin tamamı için bkz. Ayni, Mehmet Ali, Darülfünun Tarihi, İstanbul 1927, ss. 58-67,

¹⁴⁴ T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927), Yeni Matbaa, İstanbul 1926, s. 128-129 / (1930-1931) Ekspres Matbaası, İstanbul 1930, ss. 244-245.

*Tarihi, Felsefe Tarihi, İslâm Bediiyatı, Hali Hazırda İslâm Mezhepleri, Akvamı İslâmiye Etnoğrafyası, Türk tarihi Dinîsi, Tarihi Edyan.*¹⁴⁵(Madde – 2)

Fakülte de okutulan her dersin semestre müddetleri belirlenmiştir. Buna göre; Tefsir ve Tefsir Tarihi dersinin semestre müddeti (6); Hadis ve Tarihi, Hâdis Fıkıh Tarihi, Dinî İslâm Tarihi, Türk Tarihi Dinîsi, Tarihi Edyan, Kelâm Tarihi, Tasavvuf Tarihi, Felsefe, Hali hazırda İslâm Mezhepleri, Felsefi Din ve Akvamı İslâmiye Etnoğrafyası derslerinin semestre müddeti (4); İçtimâiyat, Ahlâk, İslâm felsefesi ve İslâm Bediiyatı derslerinin semestre müddeti (2) olarak belirlenmiştir. (Madde – 7)¹⁴⁶

İmtihanlar: *Talebe mezuniyet imtihanlarına girmeden evvel biri Arabi veya Farisi diğeri bir Garp lisânı olmak üzere iki lisândan imtihan vermeğe mecburdurlar. Mülga Süleymaniye talebesi yalnız Arapçadan imtihan vereceklerdir.* (Madde – 12)¹⁴⁷

Mezuniyet: *Balâdaki muayyen şeraiti ifa etmiş olan müdavimin mezuniyet imtihanları, tahriri ve şifahî*¹⁴⁸ *olmak üzere iki kısımdır.* (Madde – 14)

Tahriri imtihan mevadî âtiyeden mürekkeptir:

¹⁴⁵ İlahiyat Fakültesinde Darülfünun talimatnamesinin yukarıdaki sekizinci maddesi bu madde ile iptal edilmiştir. Bunlardan maada İlahiyat Fakültesine merbut ihzari mahiyette, Fransızça, Arabî, Farisi lisan kursları vardır. (Madde – 3); Fakültede tedris edilen Tarihi Felsefe ve İslâm filosofları, Ahlâk, İçtimaiyat dersleri Edebiyat Fakültesi Felsefe şubesi dersleri ile müşterektir. İlahiyat talebesi bu dersler için Felsefe şubesi dershanesine devam ederler. (Madde – 4); Fakültenin müstakil ve müşterek dersleri bir zümre addedilmiştir. (Madde – 5); İlahiyat Fakültesinde semestre usulü tatbik olunur. Talebe Tefsir ve Hadis dersleri mecburi olmak ve mecmu dersler adedi altıdan dîn olmamak üzere cem'an yirmi dört ders devam mecburdur. (Madde – 6); Lisan dersleri iki kursa ayrılmıştır. İlk kurs talebesi seviyelerine göre Muallim tarafından tensip edilecek şekilde ders göreceklidir. Yüksek kurs talebesi dersleri Fakültenin gayesine muvafık bir metinden takip edeceklerdir. (Madde – 13).

¹⁴⁶ Fakülteye dahil olan her talebe intihap edeceği dersler hakkında bir Müderris veya Muallimin rehberliğine müracaatla intihap olunacak dersleri bir varakaya yazarak mezkûr varakayı o derslerin Müderris veya Muallimlerine imza ettirir. Müderrislerin bu baptaki şahadeti mezkûr derslerin mezuniyet hukukunu temine kifayetini tasdik manasını tazammun eder. Badehu mezkûr varaka kâtibi umumîliğe tevdi olunur. Kâtibi umumilik ve Meclis müderrisinden teşkil olunan encümençe dersler arasında insicam tasdik bulunduğu takdirde mamulünbih olur. Encümen tarafından serdedilen itirazat Meclisi müderrisinde hallolunur. (Madde – 8); Her müdavim bu suretle taayün eden altı derse müddeti tedrisiyenin sülûsanı zarfında devam ettiğini ispata mecburdur. (Madde – 9); Müdavim bu altı dersin mesai amelîyesine muntazaman devam ederek bir sene zarfında Müderris veya Muallim tarafından miktarı tayin edilecek mümarasat ve tatbikatı yapmış bu hususta aldığı numaralar vasatısının beşi geçmiş olması şarttır. Mesai amelîyesi olmayan dersler için de Müderris veya Muallimler her şuhuru derse nihayetinde müdavimin mesai numaralarını idareye bildireceklerdir. (Madde – 10); Müddeti tahsiliyesi üç sene olan Süleymaniye medresesi altı semestre itibar edilerek talebe buldukları sınıfa göre hakkı müktesepelerini muhafaza ederler. Sahan, Kuzat, Vaizin ve İbtidai dahil mezunları ve mülga İlahiyat şubesi talebesi altı semestre devam mecburdurlar. (Madde – 11).

¹⁴⁷ T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927, Yeni Matbaa, İstanbul 1926, ss. 128-130; (1930-1931) Ekspres Matbaası, İstanbul 1930, ss. 245-247.

¹⁴⁸ Tahrirî ve şifahî imtihanlar balâdaki sıra üzere icra olunur ve her kısmın hitamında neticesi bildirilir. İmtihanın bir kısmında muvaffak olmayan talebe imtihanlarına o devrei imtihaniye için devam edemez ve ertesi devrei imtihaniyede muvaffak olmadığı imtihana girerek müteakip imtihanlarına devam edebilir. (Madde – 16).

A – Fransızca, İngilizce, Almanca bir kitaptan taahhüt ettiği derslere ait muayyen bir parçanın tercümesi.

B – Arabî veya Farisiden bir parçanın tercümesi.

C – Takibe mecbur oldukları ders Müderris veya Muallimlerinin muvaffakatile intihap edeceği bir mevzu üzerine mütaleaname tahriri.

Şifahi imtihan,¹⁴⁹ mevadî âtiyeden mürekkeptir:

A – Berveçhi balâ yazılmış olan mütaleanamenin müdavimce bizzat kaleme alındığı tebeyyün etmek üzere Müderris veya Muallim tarafından o bapta tevcih edilecek suallere cevap itası.

B – Talebenin aldığı derslerin Müderris ve Muallimlerinden mürekkep bir heyeti imtihaniye muvacehesinde devâma mecbur olduğu derslerin her birinden imtihanı.

C – Talebenin aynı heyeti imtihaniye huzurunda imtihandan bir hafta evvel Müderris ve Muallimlerinden biri tarafından ihtisasına ait bir eserden intihap edilen bir parçayı izah ve takrir eylemesi.¹⁵⁰

(1926-1927) ve (1930-1931) tarihli T.C. İstanbul Darülfünûnu Talebe Rehberlerindeki ders programları, rehberlerden faydalanılarak, haftalık dersler; saatlerine, yaz ve kış dönemlerine ve hocalarına göre, ayrı ayrı şahsımız tarafından tablo haline getirilmiştir. (Bkz. TABLO-I ve TABLO-II)

Bu iki rehber karşılaştırıldığı zaman, T.C. İstanbul Darülfünûnu Talebe Rehberi (1930-1931) baskısında (1926-1927) yılı baskısından farklı olarak İlahiyat Fakültesine yeni dâhil olan talebe hakkında 12 maddelik ek bir ilâve görülmektedir. Bu ilâve 12 madde aşağıdaki gibidir:

“İlahiyat Fakültesinde tedrisat iki devreye ayrılmıştır: Birinci devreye ait derslerin programı talebenin malûmatı Umûmiyesini ikmal ve tevsî gâyesile bir sene zarfında tamamen gözden geçirilmîş olacak sûrette tertip edilecek, ikinci devre ihtisas derslerini ihtiva etmek üzere iki sene devâm edecektir.¹⁵¹ (Madde – 1)

¹⁴⁹ Şifahi imtihanlar aleni surette icra edilecektir. (Madde – 15).

¹⁵⁰ T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927), Yeni Matbaa, İstanbul 1926,ss. 130; (1930-1931) Ekspres Matbaası, İstanbul 1930, ss. 247-248.

¹⁵¹ Birinci devre dersleri şunlardır: Tefsir tarihi, Hadis tarihi, Ruhiyat, İçtimaiyat, Ahlâk, Tarihi felsefe dersleri haftalık 2’şer saat; Fıkıh tarihi, Kelâm tarihi, Tasavvuf tarihi, Etnoğrafya, İslâm felsefesi, dersleri haftada 1’er saattir. İkinci devre, birinci devredeki ihtisas kısımları ile Felsefe Edyan, Türk tarihi dînîsi, halihazırda İslâm mezhepleri, tarihi Edyan, İslâm dînî tarihi, İslâm bediiyatı derslerinden ibarettir. (Madde – 2); Birinci devre talebesi bilûmum devre derslerine devama mecbur olduğu gibi, ihtisas devresine geçince gerek birinci ve gerek ikinci devreye mahsus derslerden dört ilim intihap ederek daha dört semestre devama mecburdur. Ancak bu dört dersin ikisi, devrei saniyeye mahsus derslerden olacak ve diğer ikisi, talebenin intihap eylediği

Fakültede tadrîs edilen Tarihî Felsefe, İslâm filesofları, Rûhiyat, İçtimâiyat, Ahlâk dersleri edebîyat Fakültesi felsefe şubesinde birinci devre dersleri ile müşterektir. Müşterek dersler, Edebîyat Fakültesinin bu husûstaki mevadı mahsusası ahkâmına tabidir. (Madde – 5)

Birinci devre talebesi Arabî veya Farisiden birile Fransızaya devâma mecburdur. Lisân dersleri ikişer saatten aşığı olmayacaktır. Lisân derslerinden imtihan birinci devre derslerle beraber verilir. (Madde – 6)

Mülga Medreseden gelen talebenin müktesep hukuku mahfuzdur. Bundan sonrası için işbu tâlimatname ahkâmı muteberdir. (Madde – 7)

İlk devre imtihanları evvela lisân dersleri ve metin izahından başlar, diğer derslerin imtihanları, bir ay zarfında icrâ edilir. (Madde – 8)¹⁵²

Bu kısım ile ilgili son olarak Fakültenin kapatıldığı yıla ait 1932-1933 senesine ait talebe rehberinden bahsedilecektir. Bu Rehberde göre Fakülteye Kayıt ve Kabul için dört farklı gruptan bahsedilmektedir:

- 1 – Darülfünûn fakültelerinden ruus alanlar
- 2 – Yüksek mektepten mezun olanlar
- 3 – Resmî veya husûsî tam devreli liselerden mezun olanlar
- 4 – İmam – Hatip mekteplerinden lise derecesinde mezun olanlar.¹⁵³

---

iki dersin Müderrisi ile Fakülte kâtibi umumîsî ve ya Reisi tarafından tayin edilecektir. (Madde – 3); Birinci devre dersleri birer, ikinci devre dersleri ikişer saatten az olmayacaktır. (Madde – 4)

¹⁵² Balâdaki muayyen şeraiti ifa etmiş olan müdavinin mezuniyet şهادetnamesi almak üzere mezuniyet imtihanlarına dahil olurlar. Mezuniyet imtihanları tahrirî ve şifahî olmak üzere iki kısımdır.

Tahrirî imtihna, mevadî âtiyeden mürekkeptir:

A – Arapça bir metnin tercümesi;

B – Garp lisanlarından taahhüt ettiği derslere ait muayyen bir parçanın tercümesi;

C – Takibe mecbur oldukları ders Müderris ve ya muallimlerinin muvafakatile intihap edeceği bir mevzu üzerine, mütalaname tahriri.

Şifahî imtihan, mevadî âtiyeden mürekkeptir:

A – Berveçhi balâ yazılmış olan mütalanamenin müdavinimce bizzat kaleme alındığı tebeyyün etmek üzere, Müderris ve ya Muallim tarafından o bapta tevC.İh edilecek suallere cevap itasi;

B – Talebenin aynı heyeti imtihaniye huzurunda imtihandan bir hafta evvel müderris ve muallimlerden biri tarafından ihtisasına ait bir eserden intihap edilen bir parçayı izah ve tahrir eylemesi. (Madde – 9); Şifahî imtihanlar alenî surette icra edilecektir. (Madde – 10); Tahrirî ve şifahî imtihanlar balâdaki sıra üzere icra olunur ve her kısmın hitamında neticesi bildirilir. (Madde – 11); İmtihanlar Haziran ve Teşrinievvel aylarında yapılır tahriri imtihanda muvaffak olmayan talebe şifahî imtihana kabul edilmez. Tahrirî imtihanda muvaffak olupta şifahî imtihanda muvaffak olmayan talebe ertesine sene Teşrinievvel ve Haziran da yapılacak olan imtihanlarda tahrirî imtihana tâbi olmaz; yalnız iki devrei imtihaniyede imtihana dahil olmayanlar tahrirî imtihandan muaf olmak hakkını kaybeder. Tam numara (10) dur; talebenin imtihanlarda asgari (5) numara alması şarttır.” (Madde-12)

¹⁵³ Ayhan bu madde ile ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır: “Aslında bu tarihte imam-hatip mektepleri kapatılmıştır. İlk açılan imam-hatip mektepleri de kapanıncaya kadar hiçbir zaman lise seviyesinde öğrenim

Dersler, 1926-1927 ve 1930-1931 ders dönemlerine ait rehberlerdeki dersler ile aynıdır.¹⁵⁴

(1926-1927), (1930-1931) ve (1931-1932) yıllarında yayımlanan üç talebe rehberinde müderris ve muallimlerin isimleri, okuttukları dersler ve ev adresleri şahsımız tarafından tablo haline getirilmiştir. (Bkz. TABLO-III)

2.3.2.2. İstanbul Darülfünûnu İlahiyat Fakültesi Mecmuası

Süleymaniye Medresesi'nin yerini alan, İstanbul Darülfünûnunun yeni *İlahiyat Fakültesi*, yukarıdaki programlarında da görüldüğü gibi, modern ilmî esaslara göre birçok ders ve çalışma yapmıştır. Ayrıca Fakülte öğretime başladıktan yaklaşık bir yıl sonra (Teşrîn-i sanî Kasım 1925) başlamak üzere bazı seneler iki sayı olmak üzere 25 sayı dergi yayımlanmıştır. Fakülte dergileri o günkü şartlarda baskı ve metot bakımından da oldukça başarılıdır. Bu dergilerin 1-10 sayıları 1928'den önce yayımlandığı için, eski yazıyla (Arap harfli), daha sonraki sayıları ise yeni yazıyladır. Derginin son sayısı ise 25 Şubat 1933'de yayınlanmıştır.

“Fakülte dergisinde yayımlanan makalelerde, İctimâî, dînî ve felsefî konulara ağırlık verilmiş, İslâm Tarihi, İslâm Sanatları Tarihi, Dinler Tarihi ve Kelâm konularında önemli ve ilmî değeri oldukça yüksek yazılar yayımlanmıştır. Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi ilim dallarında yazılar yok denecek kadar azdır. İzmirli İsmail Hakkı, M. Şerafeddin Yaltkaya, Y. Ziya Yörükhan'ın İslâm Felsefesi, Mezhepler Tarihi hakkındaki yazıları, Türk toplumunun içinde bulunduğu dînî-siyasî ve kültürel konulara ışık tutacak nitelikteki yazılardır. İzmirli'nin 14 sayı devâm eden bir kitap hacmindeki “İslâm'da Felsefe Cereyanları” yazısı felsefe tarihi bakımından büyük öneme haizdir.

İlahiyat Fakültesi Mecmuası aynı dönemde yayımlanan diğer fakültelerin (Fen, Edebîyat, Tıp ve Hukuk) mecmuaları arasında önemli bir yer tutmaktadır.”¹⁵⁵

2.3.2.3. İstanbul Darülfunununun 1932 Yılı Bütçesi Meclis Tartışmaları

1931 yılında, yukarıda müfredatıyla, hoca kadrosuyla durumu gözler önüne serilen yüksek din eğitimi kurumu, Darülfünûn hakkında değişiklik yapılması üzerinde tartışmalar başladı. İlk defa Darülfunun reformu 1932 yılı bütçesi görüşülürken ortaya çıktı. Türkiye Büyük Millet Meclisinin 29 Mayıs 1932 günkü birinci oturumunda gündemin ilk maddesini

---

yapmamıştır. Buna rağmen fakültenin talebe rehberinde böyle bir maddenin konulması imam-hatip mektebini bitirenlerden liseyi ayrıca tamamlayanlar için olsa gerektir. Bunun için ayrıca bir madde yazılması dikkat çekicidir.” Ayhan, a.g.e., s. 42.

¹⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. Ayhan a.g.e., ss. 41-43.

¹⁵⁵ Ayhan, a.g.e., s. 44; Öcal, a.g.e., s. 196

(İstanbul Darülfununun 1932 yılı bütçesi hakkında 1/247 sayılı kanun tasarısı ve Bütçe Encümeni mazbatası)'nın konuşulması teşkil ediyordu.¹⁵⁶

Neticede Tarihte, “1933 Üniversite Reformu” olarak bilinen, İstanbul Darülfünü'nun kapatılıp yerine Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı yeni bir üniversitenin kurulmasına ilişkin kanun 31 Mayıs 1933'te TBMM'de kabul edildi. Böylece, medreselerin kapatılışı gibi, 1 Ağustos 1933 sabahı, Darülfunun'un 1846 yılında başlayan ömrü sona ermiş, onun yerini İstanbul Üniversitesi almıştı. Kanuna göre, İstanbul Darülfünûnu ve ona bağlı tüm kurumlar, kadro ve örgütleriyle birlikte lağvedildi; Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul Üniversitesi adıyla yeni bir üniversite kurmakla görevlendirildi.

Cumhuriyet Halk Fırkası, Darülfünûn'da reform isteyen bir kararı 1931'de tüzüğüne geçirmiş ve Meclis aynı yıl bir rapor hazırlamak üzere çağrılması düşünülen Avrupalı bir uzman için bütçeye ödenek koymuştu. Bunun üzerine Türkiye'ye davet edilen İsviçreli Prof. Malche, dört aylık bir çalışma yaparak Millî Eğitim Bakanlığı'na bir rapor sunmuştu.

29 Mayıs 1932 tarihli Mahche'nin Raporu'nu inceleyen Mustafa Kemal, Darülfünûn'daki öğretim üyelerini sayı olarak fazla, nitelik olarak yetersiz bulmuş, “*Şahsi mütalaa ve araştırmaya sevk eden tarzda tedaris yok. Ansiklopedik malumat veriliyor*” diye bir not düşmüştü. Kısacası Mustafa Kemal, geçici olarak özerkliğin kalkması ve Millî Eğitim Bakanlığı'nca tasfiye yapılmasından yanaydı.

Darülfünûn'un modern bilimsel gelişmelere ayak uyduramadığı, cumhuriyet ilke ve inkılâplarına beklenen desteği sağlayamadığı, yetersiz ve yeteneksiz hocaları bünyesinde barındırdığı iddialarıyla, hükümet, meclis ve basın (özellikle *Cumhuriyet, Hakimiyet-i Millîye*

---

¹⁵⁶ Bütçe encümeni mazbata muharriri Konya Milletvekili Kemal Zaim bey, tasarı hakkında bilgi verdi. Buna göre, Darülfunun'da İlahiyat, Edebiyat, Hukuk, Fen ve Tıp fakülteleri vardır. Devlet bütçesi, bu kurumu ayakta tutacak güce sahip değildir. Darülfununun tüzel kişiliği olduğuna nazaran, bu kurumun devlete yük olmaktan çıkıp, bir takım gelir kaynakları bulması gerekir, halbuki, bu gerçekleştirilmemiştir. Darülfunun öğretim üyelerinin maaşları az olduğundan hem öğretici bulmakta zorluk çekilmekte hem de gençler hocalığa özenmemektedirler.

Kemal Zaim Beyden sonra kürsiye Erzurum milletvekili Necib Asım Bey geldi. Necib Asım Bey, Darülfunun teşkilatında bulunmuş bir kişi olarak konuyu derinliğine ele aldı ve sözlerini Darülfununa vakıf sağlanmasını ve onbeş öğrencisi bulunan İlahiyat Fakültesinin kaldırılmasını isteyerek sözlerini bitirdi.

Erzincan Milletvekili Abdullah beyden sonra söz alan Eskişehir milletvekili Emin Bey şu soruları yöneltti: (Necib Asım Bey'e).

“...Acaba Darülfunun öğretim şubeleri, memleketin ihtiyacına göre tasnif edilmiş mi? ...Kendileri, Darülfununu çok iyi incelemişler ve bu inceleme esnasında acaba edebiyat ve İlahiyat fakültelerini dolu olarak mı bulmuşlar? Eğer böyleyse bunlar memleketi feyiz getirmez. Bu bir afettir. Bu noktadan bizi aydınlatmalarını rica ediyorum..”.TBMM tartışmaları için bkz. Öklem, Necdet, *Atatürk Döneminde Darülfunun Reformu*, Ege Üniversitesi Rektörlük Yay., Ege Üniversitesi Matbaası, Bornova, 1973, ss. 28-38.

gazeteleri ve *Kadro* dergisi) tarafından sürekli eleştiriliyor, “*Darülfünûn Nasıl Olmalı?*” sorusu gündemde tutuluyordu.

2.3.4. İstanbul Darülfünûn’dan İstanbul Üniversitesine Geçiş

Darülfünûn’un Malche Raporu hakkındaki görüşlerini Millî Eğitim Bakanlığı’na göndermesinden üç gün önce, Başbakan İsmet Paşa, “*İstanbul Darülfünûnu’nun ilgayıyla yerine yeni esaslar dâhilinde bir İstanbul Üniversitesi teşkiline dair*” kanun layihasını 15 Mayıs’ta TBMM’ye sundu ve tasarı 31 Mayıs 1933 akşamı yasalaştı. Nitekim 11 Eylül 1932’de göreve getirilen, Millî Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip, 31 Temmuz 1933’teki ilga kararının ardından basına yaptığı açıklamada şunları söyledi:

“İstanbul Darülfünûnu Türkiye münevverliğinin beklediği salaha, inkişâfa ve terakkiye eremedi. Memlekette siyasi, İctimâî, iktisadi sahada esaslı hareketler oldu. Darülfünûn yalnız yeni kanunları tadrîsat programına almakla yetindi. Harf inkılabı oldu, öz dil hareketi başladı. Darülfünûn hiç tınmadı. İstanbul Darülfünûnu artık durmuştu, kendisine kapanmıştı.”

1 Ağustos’ta kurulan yeni üniversitenin teşkilât kanunu çıkana kadar Millî Eğitim Bakanlığı tam yetkili olarak yeni kadroyu oluşturacaktı. Böylece “geçici” kadrolarla yönetilecek üniversitede tasfiyenin ilerki tarihlerde de sürebileceğine işaret ediliyordu.

Malche Raporu’na göre Darülfünûn’da 240 öğretim üyesi ve yardımcısı bulunuyordu. 1 Ağustos’tan itibaren bunlardan 157’sinin görevine son verildi. Reşit Galip Bey, açıkta kalan hocalara gönderdiği matbu mektubunda, bir yıl içinde yeni bir görev buluncaya kadar maaşlarını alabileceklerini belirtiliyordu.¹⁵⁷

Bu tasfiyede profesörlerin yaklaşık %90’ı görevden alındı. Yukarıda da belirttiği üzere, İstanbul Üniversitesi tadrîsatına başlarken istediği vasıfları taşımadıkları gerekçesiyle 71 Profesör, 13 Doçent ve 73 Asistanı kadro dışı bırakmıştır. Bu tasfiye hareketinden sonra, İstanbul Üniversitesi Tâlimatnamesi uyarınca öğretim üyesi ihtiyacını şu kanallardan sağlamaya çalışmıştır:

- 1 – Lağvedilen Darülfünûn hocalarından,
- 2 – Avrupa’da yetişen yeni genç nesil hocalardan,

¹⁵⁷ “Darülfünun kapandı, üniversite açıldı”, *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, (Yayın Kurulu: Hasan Ersel, Ahmet Kuyuş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay), C. 1, (1923-1940), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000, ss. 210-211.

3 – Çoğunluğu Hitler rejiminden kaçan Almanların oluşturduğu yabancı hocalar ki, tamamı 65 Ordinaryüs Profesör, 22 Profesör ve 93 Doçent olmak üzere toplam 180 kişidir.¹⁵⁸

2.3.5. İslâm Tetkik Enstitüsü

Yeni kurulan Üniversite Eminliği'ne Prof. Neşet Ömer, İslâm Tetkik Enstitüsü Başkanlığına Prof. İzmirli İsmail Hakkı tâyin edildiler. İlahiyat Fakültesinden 17 öğretim üyesi kadro dışı kalmıştı. İlahiyat'ta (ki yeni şekil ile İslâm Tetkikleri Enstitüsü adını almıştır) 6 kişi kadroda kaldı.¹⁵⁹ İslâm Tetkikleri Enstitüsü kadrosu aşağıdaki isimlerden oluşmaktaydı:

Prof. Şerafeddin Bey, İslâm dinî ve felsefesi; Prof. Mehmet Ali Ayni Bey, İslâm dinî ve felsefesi; Prof. İzmirli İsmail Hakkı Bey, Hadis tarihi; Prof. Şevket Bey, Tefsir tarihi; Prof. Yusuf Ziya Bey, Türk dinleri ve mezhepleri tarihi; Prof. Muavini Hilmî Ömer Bey, Umûmi dinler tarihi; Kurs Muallimi Kilisli Rıfat Bey, Arapça; Kurs Muallimi Abdülbaki Bey, Farsça;¹⁶⁰ Nimet, Fuat, Hüseyin Avni, İsmail Hakkı ve Şekip Beyler, ise mülga İlahiyat Fakültesi'nden kadro dışı kalanlardı.¹⁶¹

İstanbul Üniversitesi, 18 Kasım'da eski ve yeni hocaların katıldığı bir törende Millî Eğitim Bakanı Hikmet Bey (Bayur) ve Üniversite Rektörü Neşet Ömer Bey'in konuşmalarıyla açıldı.

Türk Hükümetinin Profesör Malche'a hazırlattığı Üniversite reformu¹⁶² hakkındaki raporda dile getirilen husûslar İstanbul Üniversitesinin temelini teşkîl etmiştir.¹⁶³

¹⁵⁸ Saray, Mehmet, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 100.

¹⁵⁹ Öklem, *a.g.e.*, ss. 47-49.

¹⁶⁰ Öklem, *a.g.e.*, 1973, s. 61.

¹⁶¹ Öklem, *a.g.e.*, 1973, s. 62.

¹⁶² Albert Malche ilgililerle görüşerek, kurumları ziyaret edip görerek hazırladığı 66 sayfalık raporu 29 Mayıs 1932'de sunmuştur. Raporda İlahiyat Fakültesi için şu teklif yapılmıştır. “*Bir takım icabat-ı âliye sebebiyle İlahiyat Fakültesi muhafaza edilmek isteniyorsa vaziyet-i hâziranın idame edemeyeceği muhakkaktır. İlahiyat Fakültesi Ulûm-ı Dînîye veya Diyanet ve İslâm Felsefesi Tarihi Şubesi adıyla Edebiyat Fakültesi'ne raptedilebilir. Ayrıca talebeler için hayattan ve istikbâlden mahrum şartlar içinde tedrisatta bulunmak cesareti kıran bir şeydir. Elyevm üç talebesi bulunan (Ayhan'a göre bu rakam yanlıştır. Bakanın resmi açıklamasına göre 20 talebe bulunmaktadır.) İlahiyat Fakültesi'nin İslâm Tarihi, Felsefesi ve Dinî şubesini teşkil etmek üzere Edebiyat Fakültesi'ne bağlanmasını ve okutulacak sabit kürsü derslerini de şu şekilde teklif etmiştir.*

İslâm Tarihi, Felsefesi ve Din zümresi Edebiyat Fakültesi'ne merbut (6 sabit kürsü): Metafizik ve Din Felsefesi, Kur'an Tarihi ve Tefsiri, İslâm Dînî ve Hukuku Tarihi, Arapça, Acemce, Hadis. Ayhan, *a.g.e.*, ss. 47-48.

¹⁶³ Saray, *a.g.e.*, ss. 89-100,

Neticede, “31.5.1933 tarih ve 2252 sayılı kanunla Dâru’l-Fünûn kapatılıp yerine İstanbul Üniversitesi ikame edilirken, İlähiyat Fakültesine yer verilmemiş ve böylece bu fakülte resmen ve fiilen tarihe intikal ettirilmıştır. Ancak, fakültenin yerine, öğrenci almadan yalnızca birtakım araştırmalar yapmak amacıyla Edebîyat Fakültesi bünyesinde “İslâm Tetkikleri Enstitüsü” açılmıştır. İslâm Tetkikleri Enstitüsü ise, bir müddet sonra, burada hocalık yapan zatlardan bazılarının başka görevlere atanmaları, bazılarının da emekliye ayrılmaları – veya re’sen emekli edilmeleri – üzerine öğrenci yokluğu da ileri sürülerek 1936’da kapatılmıştır¹⁶⁴. Onun yerine yalnızca Edebîyat Fakültesi programında “İslâm Dînî ve Felsefesi” adlı bir ders yer almıştır.”¹⁶⁵ Bu ders de 1941’de Diyanet İşleri Başkanlığına tâyin edilinceye kadar Prof. Şerefettin Yaltkaya’nın idaresinde kaldı.¹⁶⁶

Öcal, Fakültenin kapatılışının gerekçelerinin haklılık payları hakkında objektif bilgiler sunmaktadır. Öcal’a göre; Fakültenin kuruluşundan itibaren her yıl öğrenci azalması gerekçe gösterilerek kapatılmış, ancak, özellikle “bu fakülteye ve dolayısıyla din eğitimi ve öğretimi yaptıran kurumlara soğuk bakanlar, bunun yâni öğrenci azalmasının nedenleri üzerinde pek durmamaktadırlar. Çünkü gerçekler onların işlerine gelmemektedir.” Öcal, öğrencisizlik sebebiyle kapatıldı (!) iddialarının yanlışlığını ortaya koymaktadır. Özetle; daha kuruluşundan itibaren, Hukuk, Edebîyat, Fen Fakültesi mezunlarına “İcazet Ruûsu” (doktora) verilirken, İlähiyat Fakültesine bu imkân verilmemiştir. Yine Laiklik uygulamasından sonra, okul programları arasından dinî derslerin, Arapça ve Farsça’nın çıkarılışı 1927’de din görevliliğinin devlet memuriyeti olmaktan çıkarılışı sebebiyle istihdam alanlarının kalmamış olması neticesinde, Fakülteye ilgiyi azaltmıştır. Özellikle, Fakülteye ayrılan tahsisatın kesilmesi ve öğrencilere yemek dahi verilmemesi de ilginin azalmasının bir başka sebebidir.¹⁶⁷

Tevhid-i Tedrîsat Kanununun 4. maddesinin hükmüne uyularak, İstanbul Dâru’l-Fünûnu’nda bir İlähiyat Fakültesi açılmıştır. Ancak, bu müessese 1933 yılında kapanmış ve o yıldan itibaren 1949 yılında Ankara Üniversitesi’ne bağlı İlähiyat Fakültesi’nin kuruluşuna kadar, Türkiye’de Anayasa’nın teminatı altında bulunan Tevhid-i Tedrîsata rağmen, din

---

¹⁶⁴ İslam Tetkikleri Enstitüsü’ne lisans talebesi olarak yazılmak için birçok talebenin müracaat etmesi üzerine, bu konu 6.11.1936’da Edebiyat Fakültesi Meclisi’nde görüşülmüştür. Meclis, Edebiyat Fakültesi Talimatnamesi’ne göre, İslâm Tetkikleri Enstitüsü’nün bir bölüm olarak kayıtlı bulunmadığını ve sadece araştırma enstitüsü olduğunu belirterek, buraya talebe alınmayacağını kararlaştırmıştır. Ayhan, a.g.e., s. 49.

¹⁶⁵ Öcal, a.g.e., s. 196.

¹⁶⁶ T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1930-1931) Ekspres Matbaası, İstanbul 1930, s. 254.

¹⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Öcal, a.g.e., baskı yılı 2007, ss. 278-283; Ayhan, a.g.e., ss. 45-51.

eğitim ve öğretime yapılamamıştır. Oysa akademik seviyede yürütülecek bir din eğitim ve öğretimi, İslâmiyeti ana kaynaklarına inerek en saf ve en temiz şekliyle ve zamanın icaplarına göre yeniden kurabilmeyi; dînî terkipçi ve asli hüviyetine kavuşturulması işini ve en önemlisi, Türkiye'nin modernleştirilmesinde halkın birlik ve beraberliğini sağlamayı, getirilen yeniliklerin halka benimsetilmesini kolaylıkla temin edebilir ve bugün zaman zaman karşılaşılan bazı menfî neticelerin doğmasına sebep olunmayabilirdi.¹⁶⁸

2.3.6. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Açılışı

31 Mayıs 1933 tarihinde Darülfünun İstanbul Üniversitesi'ne dönüşünce Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi kadro dışında bırakılmıştı. Dolayısıyla aradan geçen bu uzun yıllar boyunca başka bir okuldan dinî eğitim alan elemanlar yetişmemiş ve bu alanda ciddi boşluklar oluşmuştu. Bu durum, uzun zaman Millet Meclisi'nde ve basında gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi C.H.P.'nin 2 Aralık 1947'de toplanan 7. kurultayında hükümete bu konuda şu teklif yapılmıştı:

*“İmam-Hatip Okullarından başka, bir de yüksek din bilginleri ve mütefekkirleri yetiştirmek üzere üniversitede bir İslâm İlahiyat Fakültesi kurulması lüzumlu görülmüş ve kabul edilmiştir.”*¹⁶⁹

Nihayet birgün geldi, İlahiyat Fakültesinin açılması için 14 Ocak 1948'de Meclise, Van milletvekili İbrahim Arvas ve arkadaşları tarafından teklif yapıldı. Ayrıca Halk Partisi Meclis Grubunda ise, Fatin Gökmen ve arkadaşları, 2 şubat 1948'de, vâiz, müftü ve yüksek din adamları yetiştirmek üzere Ankara'da bir “İslâm İlahiyat Fakültesi” açılmasını teklif etmişti. Buna göre, İmam ve Hatip okullarından başka bir de yüksek din bilgileri ve mütefekkirleri yetiştirmek üzere Üniversitede bir İslâm İlahiyat Fakültesi kurulması lüzumlu görülmüş ve kabul edilmiştir.

İslâm İlahiyat Fakültesi münevver ve yüksek din adamlarını, müftüleri, Vâizleri, imam ve hatip okulları hocalarını ve bu fakültenin doçent ve asistanlarını yetiştirmek gibi esaslı gâyelerin ihtiva edecektir. İmam ve Hatip Yetiştirme Kursları ile ilgili açıklamalar yapılırken bahsedilen komisyon cereyan eden görüşmelerin hülasasını ve varılan kararları ifâde eden raporunu yüksek kurulun tasvibine arz etmiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Saray; Tuna, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁶⁹ Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 285.

¹⁷⁰ İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No. 96, Şubat 1948, ss. 9-11.

Öte yandan Muhalefet partilerinden Millet Partisi 22 Temmuz 1948’de programını açıklarken, İstanbul’da bir İlahiyat Fakültesi açılmasından bahsetmişti.

Meclisteki tartışmalarda, kurulması düşünülen fakültenin ismi ve yeri konusu da gündeme gelmiştir. Bu tartışmalara katılan Diyanet İşleri Başkanı Ahmed Hamdi Akseki basına bir açıklama yapmıştır:

“Bu fakültenin nerede ve nasıl kurulması ve ne gibi derslerin okutulması lâzım geldiği hakkındaki neşriyatı sıra ile takip ettim. Herşeyden evvel şunu nazar-ı dikkate almak lâzımdır ki bu gün kurulması istenen şey mutlak olarak bir İlahiyat Fakültesi değil, belki İslâm İlahiyat Fakültesi’dir. Sonra bu fakülte işi durup dururken ortaya çıkmış bir fikir değildir. Bunu doğuran bir takım sebepler, zaruretler vardır.

Bilirsiniz ki, geçen sene Ankara’da toplanan Halk Partisi Umûmi Kongresinde delegeler tarafından memleketin dînî durumu hakkında mühim sözler söylendi. Günlerce ciddî müzakere ve münakaşa oldu. Kongreden sonra da Türk Milletince, şehirlisinden köylüsüne kadar hissedilmekte olan dînî ihtiyaçlar göz önüne alınarak evvela Van Milletvekili İbrahim Arvas tarafından, arkasından başta Konya Milletvekili Fatin Gökmen ile Ordu Milletvekili Hamdi Şarlan olmak üzere yirmi bir milletvekili, tarafından Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na bir teklif sunulmuştu...

Husûsî komisyona havale edilen bu tasarı üzerinde konuşulurken hükümet daha ileri bir görüşle ve bu sahadaki ihtiyaçları temin etmek üzere bir de ilkokullara Din Dersleri konulmasını teklif etti. Bu teklif de kabul edilerek istenilen şeylerden bir kısmı Millî Eğitim Bakanlığı’na bırakılmış ve geriye kalan Vâiz, müftü ve yüksek din adamları yetiştirmek için de “İslâm İlahiyat Fakültesi” tesisi partice kabul edilmiştir.

İşte İslâm İlahiyat Fakültesi’ni doğuran esbap ve avâmil ve mutlak olarak İlahiyat Fakültesi denmeyip te İslâm İlahiyat Fakültesi denmesinin sebebi budur.

Görülüyor ki, bu fikir kendiliğinden çıkmış bir fikir olmadığı gibi, İslâm İlahiyat Fakültesi denilmesi de boşuna değildir. Kelimenin manası düşünülmüş ve ondan sonra konulmuştur. Demek oluyor ki, bu fakültenin kuruluşundaki maksat, kudretli Vâizler, müftüler ve İslâm dîninde mütehasıs yüksek din adamları yetiştirmektir. “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir” kaidesi dâima yaşayan bir esesattır.

Akseki açıklamasının devamında devâmında, Amerika, Fransa ve Almanya’daki durumları anlattıktan sonra, “İslâm ana kaynaklarını tetkik için” Arapçanın önemini belirtmiştir. Akseki şu dersleri zorunlu görmüştür: “İtikat, kelâm ve tarihi, ibadat ve tarihi,

*tefsir, hadis, tarihi ve metodu, ravileri tenkit usûlü, dört mezhep, fıkıh ve metodu, hikmet-i teşri (yeni hukuk felsefesi), en mufassal şekilde İslâm hukuk tarihi, içtihat ve metodu, büyük mezhep imamlarının hayatı ve ilmî önemleri, genel felsefe tarihi, mukayeseli İslâm felsefesi ve bunun tarihi, mantık, metafizik, İslâm ahlâkı, ahlâk felsefesi, tasavvuf ve tarihi, din felsefesi, İslâm güzel sanatları ve sosyoloji, genel ve İslâm din tarihi, Muhammed'in (sav) hayatı ve ahlâkı (etrafli bir şekilde), Türk ve Arap edebîyatı.”*¹⁷¹

Akseki'ye göre; Fakülteye alınabilmek için bir “İlâhiyat lisesi”nde altı yıllık bir din ve dil öğrenimi yapmış olmak şart koşulmalıdır ve bu liselerde Doğu dillerinden başka bir de Avrupa dili öğretilmelidir. Öğrenciler hiç değilse 30 yaşında olmalıdırlar. Öğretim heyeti için hâlâ yeteri kadar aday bulunmaktadır.¹⁷²

Neticede hükümetçe İlâhiyat Fakültesi açılması fikri benimsenmiş, yapılan hazırlıklardan sonra, Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu tarafından görüşülmek üzere 3 Mayıs 1949 günü TBMM Başkanlığına sunulmuştur. Başbakan Şemsettin Günaltay imzasıyla TBMM Başkanlığına sunulan ve Bakanlar Kurulu'nun 5 Mayıs 1949 tarihli toplantısında 5249 sayılı Ankara Üniversitesi kuruluş kadroları hakkındaki kanuna ek olarak sunulan tasarının gerekçesi şöyledir:

*“Din meselelerinin sağlam ve ilmî esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, meslekî bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamlarının yetiştirilmesi için lüzumlu şartları sağlamak maksadıyla memleketimizde de garptaki örneklerine benzer bir ilahiyat fakültesinin kurulmasını kararlaştıran Ankara Üniversitesi Senatosu, bu fakültenin o zaman için geniş tutulmasında zaruret olmayan kadrolarını tespit etmiştir.”*¹⁷³

Tasarı tartışılmış ve bir İlâhiyat Fakültesi kurulması: *“Din meselelerinin sağlam ve ilmî esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, meslekî bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamlarının yetiştirilmesi için gerekli şartları hazırlamak...”* gibi ikili amaçla 9 Mayıs 1949 günü kabul edilmiş¹⁷⁴ Tasarı TBMM'nin 4 Haziran 1949 tarih ve yüz birinci

¹⁷¹ “İslâm İlâhiyat Fakültesi Hakkında Diyanet Reisi Hamdi Akseki'nin Beyanâtı”, *Sebilürreşad*, c. I, sayı 9, (Temmuz 1948), s. 133'den aktaran, Ayhan, a.g.e., s. 213.

¹⁷² Yücel, Hasan Ali “*Türkiye Maarifi*”, (Der. Hasan Refik Ürtüğü), İstanbul, 1959, s. 333.

¹⁷³ Bkz. Ayhan, a.g.e., s. 213.

¹⁷⁴ Öcal, a.g.e., baskı yılı 2007, s. 285.

birleşiminde müzakere edilerek 250 milletvekilinin tamamının oyuyla kabul edilmiş, ve aynı gün Resmî Gazete yayımlanarak 5424 sayılı kanun olarak yürürlüğe girmiştir.¹⁷⁵

İlâhiyat Fakültesinin kuruluşunda halk dileklerinin müessir olduğu Banguoğlu'nun Büyük Millet Meclisinde bu konuda yapmış olduğu konuşmadaki “*İlâhiyat Fakültesi kurulması arzusu memleketçe muhtelif parti gruplarınca izhar edilmiş, yüksek heyetinizce benimsenmiş bir fikirdir. Bu arzuya uyarak ilk defa Ankara Üniversitemiz bir İlâhiyat Fakültesi açmak kararını almıştı*” sözleriyle ortaya konmaktadır.

Büyük Millet Meclisi bir yandan 2252 sayılı kanunla İstanbul Üniversitesinden kadroları kaldırılmış bulunan İlâhiyat Fakültesine bu kez Ankara Üniversitesinde kadrolar verirken, öte yandan Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Hikmet Birand, Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Hilmî Ziya Ülken, Esad Arsebük ve Şinasi Altundağdan müteşekkil bir Komisyon da fakültenin kuruluşu ile ilgili çalışmalar yaptı. Fakültenin kuruluşunda lâik zihniyetin ve modern ilmî düşüncenin hâkim olması prensibi ön görülmüş bulunuyordu. Nitekim hükümetin meclise getirdiği kanunun gerekçesinde “*Din meselelerinin sağlam ve ilmî esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, meslekî bilgisi kuvvetli ve düşünüşünde ihatalı din adamlarının yetişebilmesi için lüzumlu şartları sağlamak maksadıyla memleketimizde de garptaki örneklerine benzer bir İlâhiyat Fakültesinin kurulması...*” denilmek sûretiyle kurulacak müessesinin skolastik bir kurum olmayacağı ifâde edilmekte idi.¹⁷⁶

6 Haziran 1950 tarihli geçici öğretim ve sınav tâlimatnamesinde göre mecburi dersler (ve seminerler) aşağıdaki şekilde bölünmüştü:

“1. ve 2. Söemstrler: *Mukayeseli dinler tarihi (2 saat), İslâm dinî ve mezhepleri tarihi (4), İslâm sanatı ve zanaatları tarihi (3), Arapça ve Farsça (6), Fransızca, İngilizce veya Almanca (6), mantık (1), sosyoloji ve ahlâk (2), (toplam: 23 saat);*

3 ve 4. Söemstrler: *Hadis’e giriş (1), mukayeseli dinler tarihi (2), İslâm dinî ve dört mezhebinin tarihi (2), İslâm sanatı ve zanaatları tarihi (3), Arapça ve Farsça (6), Fransızca, İngilizce veya Almanca (6), psikoloji ve din felsefesi (2), İslâmi ilimler tarihi (1), (toplam: 24 saat).*” Birinci söemstre 85, ikinci söemstre 130 öğrenci kaydedilmişti. Ulus Gazetesine gönderilen bir açık mektupta, büyük bir kitaplığın kurulması, burslu öğrenci sayısının

---

¹⁷⁵ Tasarı ile ilgili geniş bilgi için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, c. 12, (1949), s. 2191-296’dan aktaran Ayhan, a.g.e., ss. 213-218.

¹⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. Parmaksızoğlu, a.g.e., ss. 27-29.

arttırılması, Arapça dersi saatlerinin çoğaltılması ve daha “insicamlı” bir ders planının hazırlanması istenmekteydi.¹⁷⁷

31 Ekim 1949 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı danışma kurulu üyesi Yusuf Ziya Yörükân İslâm dînî ve mezhepler tarihi profesörlüğüne, Ankara Etnografya Müzesi Müdürü Hasan Remzi Oğuz Arık İslâm sanatı profesörlüğüne atandılar; 8 kasımda, İslâm hukuku profesörü Esat Arsebük, dekan seçildi.

Kış sômerstrinin açılışında (31 Ekim) rektör Hikmet Birand, lise mezunlarına açık olan yeni fakülteyi selâmlarken, şunları söylemişti: “*Dinî rûh, büyük, aydınlatıcı bir kuvvet olabilir... Geçen yüzyıllarda tek tek kişilerin başarmış oldukları dinî reformlar, bugün toplumun hayatını etkilemektedir. Bu olayları incelemek ve kavramak gerektiğinde de “rehberlik vazîfesi” uyanık bir din enstitüsünü görevidir*”. İlahiyat Fakültesi, Müslümanlık esaslarıyla mukayeseli dinler tarihi ve diğer teolojik konuları inceleyecekti.¹⁷⁸

21 Kasım 1949’da Cebeci’deki binada öğretime başlayan ve öğretim süresi dört yıl olan fakültenin açılışla ilgili açıklamasında, Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, “*Fakülte medrese rûhuyla çalışmayacak, tersine irtica hareketlerine karşı çıkacaktır*” dedikten sonra, “*Bu fakülte hurâfecilerin önünden yarasalar gibi kaçışacakları bir meşale olacaktır*” diye ekledi.¹⁷⁹ 21 Kasım 1949 tarihinde Ankara Üniversitesine bağlı olarak, 85 öğrenci¹⁸⁰ ile öğretime başlayan fakültenin 1949-1950 ders yılında birinci sınıf itibarıyla ders programı şöyledir:

“*Arapça, Farsça, Yabancı Dil (İngilizce, Fransızca, Almanca) Sosyoloji, Mantık ve İlimler Felsefesi, İslâm Dinî ve Mezhepler Tarihi, İslâm Sanatı Tarihi, Mukayeseli Dinler Tarihi.*”¹⁸¹

Fakültenin açılışı sert reaksiyonlarla karşılanmıştı. Lâiklik elden gidiyor, devrimler batıyor, sloganı ile başlayan bir sürü feryatlar ayyuka çıkmıştı. O zamanın ilk talebelerinden olan Yaşar Kutluay olayı şöyle anlatıyor:

---

¹⁷⁷ “İlahiyat Fakültesi Açılıyor”, *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, C. 1, (1940 *Yeni Türkiye*, -1960), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, s. 151.

¹⁷⁸ Yücel, *a.g.e.*, s. 333.

¹⁷⁹ “İlahiyat Fakültesi Açılıyor”, *a.g.m.*, s. 151.

¹⁸⁰ Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 285.

¹⁸¹ Ayhan, *a.g.e.*, s. 218;

“O zaman biz 40 kişiydik birinci sınıfta. İkinci sınıf yoktu. Nihayet dört kurucudan ibaret Profesörler heyetimiz vardı ve itiraf etmek lâzım ki, onlar da İlahiyat Fakültesinin niçin kurulduğunu maksat ve gâyesinin ne olduğunu kesin şekilde bilmiyorlardı. Biz suallere muhatap oluyorduk. “Siz ne olacaksınız?”; 25 seneden beri Din eğitim müessesine ara verilmiş, 25 senelik bir nesil yetişmiş ve bu 25 senede yetişen nesil Din denildiği zaman kulağı karıncalanan bir nesil meydana gelmişti.”¹⁸² 25 sene boyunca beyni yıkanmış ve dinden uzak/ayrı bir müfredatla yetişmiş, İlahiyat Fakültesinin açılışında yaklaşık 30-35 yaşları arasında olan, dolayısıyla parlamentosuyla, Hükümetiyle vazife almış bulunan kimselerin İlahiyat Fakültesinin açılacağını duyduğu zaman, tepkilerinin sert olmasına şaşmamak lazımdır. Bu 25 sene boyunca ekilen tohumların verdiği mahsuldür. Kur’ân-ı Kerim ve Din denince tüyer diken diken olacak, öldük, bittik batıyoruz diyecek. Veleve ki bir anayasa profesörü olsun. İlahiyat Fakültesinin açılmasını protesto için Danıştaya müracaat etsin, velev ki başka bir mütehassis devlet memuru olsun, kalksın, ben çocuğuma din dersi aldırma istemiyorum, bu lâikliği yok etmektir, diye yaygara koparsın. Bunlar gâyet tabîi tepkilerdir ve gelip geçti ve zaten en ağır yükü de ilk yıllarda 1949’dan 1956 yılına kadar ki talebeler ve mezunlar çekti. Çünkü bunlar kendilerini kabûl ettirmek zorundaydılar.

Büyük Millet Meclîsi’nin seçiminden sonra kurulan Adnan Menderes kabinesi 20 Mayıs 1950’de programını ilân ederken, din adamlarının yetiştirilmeleri için “yüksek müessese”lerin açılmasının çabuklaştırılması yolundaki kararlarını açıkladı. Bu karardan sonra da uygulamalara bakıldığında verilen sözün nisbeten tutulduğu gözlenmiştir. Ancak bu tarihten sonra meydana gelen din eğitimi konunun dışında olduğundan herhangi bir açıklama veya yorum yapmadan sözlerimizi tamamlıyoruz.

---

¹⁸² Kutluay, Yaşar, “Din Eğitimi ve Öğretim Müesseselerinin Durumu”, *Hakses*, Yıl 5, Ağustos 1969, Sayı 56, ss. 5-7.

2.4. İlk, Orta ve Lise Öğretiminde Din Öğretimi

2.4.1. Sultânilerde ve Liselerde Din Bilgisi Dersleri

Cumhuriyet ilan edildikten sonra, 1923 – 1924 öğretim yılında, 9 kız 14 erkek lisesi olmak üzere toplam 23 lise mevcuttu.¹⁸³ Cumhuriyet tarihine intikal eden bu liselerin, kuruluşundan Cumhuriyet dönemine kadar din eğitimindeki gelişmeleri şöyle özetleyebiliriz: Sultânîyeler (Liseler) Galatasaray’da kurulan ilk liseye verilen, Mekteb-i Sultanî adıyla ortaya çıkmıştı. Fransızların büyük baskısıyla 15 Nisan 1868’de Osmanlı Hükûmeti bazı derslerin Türkçe okutulması kaydıyla Mekteb-i Sultânî’nin açılmasına dair bir İrade-i Seniye çıkarttı ve 1 Eylül 1868 (20 Ağustos 1284) tarihinde Mekteb-i Sultânî eğitime başladı.¹⁸⁴ Hıristiyan ve Müslüman öğrenciler bir arada ders gördüklerinden ortak programda dinî nitelikli derslere yer verilmedi. Galatasaray Sultanisinde din öğretiminden ziyade din eğitimine öncelik verilmiştir. Teorik olarak okunan dinî dersler değil, uygulamalı din dersleri söz konusu idi.¹⁸⁵

Mektepte okutulacak dersler arasında din dersi ile ilgili Ahlâk ve Âdab adlı bir ders bulunmaktaydı.¹⁸⁶ 1869 tarihli, Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nde; Sultânîyelerde okunacak dersler kısm-ı âdi ve kısm-ı âli olarak ikiye ayrılmıştı. Kısm-ı âdi’de İdâdiye’de okutulan dersler okutulacaktı. Kısm-ı âli ise kendi arasında Edebiyat ve Ulûm ve Fünûn diye ikiye ayrılmış ve okutulacak dersler ayrı ayrı belirtilmişti. Ancak din eğitimi ile ilgili hiçbir ders yer almamıştı. (Mad. 46).¹⁸⁷ Müslüman olan ve olmayan öğrencilerin bulunduğu bu okul Fransız kültürünün Türkiye’de yayılmasına vesile olmuştur.¹⁸⁸

1898-9 (1316) yılında okulun Türkçe derslerini içeren programında, Sınıf-ı İbtidâiye ve Sınıf-ı Tâliye’nin ilk üçer senesinde Ulûmu Diniye dersi bulunmaktaydı. Sınıf-ı Âliye’nin ise ilk senesinde (dördüncü sınıf) İlm-i Ahlâk ve Ulûmu Diniye dersi yer almıştı. Ancak ikinci (beşinci sınıf) ve üçüncü (altıncı sınıf) senelerinde din dersi yer almamıştı.¹⁸⁹

1320 (1904)’de neşredilmiş ders cetvelleri kitabından Galatasaray Sultânisi (Lisesi) ders müfredatlarında din dersleri şöyleydi:

---

¹⁸³ Yücel, Hasan Ali, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, s. 53.

¹⁸⁴ *Mekteb-i Sultânî’nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi*, İstanbul 1918 (1334), ss. 5-6’dan nakleden, Mehmedoğlu, a.g.e., s. 146.

¹⁸⁵ Öcal, a.g.e., s. 124.

¹⁸⁶ Koçer, Hasan Ali, “*Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*”, Milli Eğitim Basımevi, 1991, s. 80.

¹⁸⁷ Düstur, TS, C. 2, 1289, s. 192.

¹⁸⁸ Koçer, a.g.e., s. 83.

¹⁸⁹ *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, sene 1, 113-9’dan nakleden, Mehmedoğlu, a.g.e., s. 148.

Sınıf-1 İptidaiye'nin, birinci ve ikinci senesinde, Eczayi şerife ve Muhtasar İlmihal dörder saat, üçüncü senesinde, Eczayi şerife ve Tecvit iki saat olarak yer almıştı. Sınıf-1 Tâliyenin ilk senesinde Kur'ân-ı Kerim maa tecvit ve İlmihal dersi iki saat, ikinci senesinde Kur'ân-ı Kerim maa tecvit ve İlmihal iki saat, İlmihal dersi bir saat, üçüncü senesinde Kur'ân-ı Kerim maa tecvit ve İlmihal dersi iki saat, Ahlak ve Mantık bir saat olarak yer almıştı. Sınıf-1 İdâdiyenin ilk senesinde Ulûm-ı Diniye dersi iki saat, İlmihal, Ahlak dersi bir saat son ikinci senesinde Ulûm-ı Diniye dersi iki saat, İlmihal dersi bir saat, üçüncü senesinde Ulûm-ı Diniye dersi iki saat olarak yer almıştı. Fransızca kısmında ise din dersi yoktu.

Mekteb-i Sultânî'nin 1325 (1909)'daki ders cetvelinde; Sınıf-1 İptidâînin birinci ve ikinci senesinde Kur'ân-ı Kerim ve Ulûmu Diniye dersleri birer saattir. Sınıf-1 Tâliyenin ilk üç senesinde Kur'ân-ı Kerim ve Ulûmu Diniye dersleri birer saat son senesinde (dördüncü) sadece Ulûmu Diniye dersi bir saattir. Sınıf-1 Âliye'nin ise ilk senesinde (dördüncü sınıf) Ulûmu Diniye dersi bir saat, ikinci (beşinci sınıf) ve üçüncü (altıncı sınıf) senelerinde Akâid-i Diniye birer saat olarak yer almıştı.¹⁹⁰

Sultaniler bilhassa II. Meşrûtiyet'le beraber her şehir ve kasabada açılmaya başlanmış ve İdadîlerin yerini almıştı. Bu dönemde din dersleri yıllara göre müfredatlarda şu şekildedir:

1326 (1910) Lise birinci devre ders cetvelinde, Ulûm-ı Diniye dersi her üç sınıf için ikişer saat belirlenmiştir. Lise ikinci devrede ise, birinci sene iki, ikinci ve üçüncü seneler birer saat olarak belirlenmiştir.¹⁹¹

Meşrutiyetin ilanından sonra 1327 (1911) müfredatında, Mektebi Sultânî tedrisatının, iki derece üzerine mürettep olduğu, birinin İptidai, diğerinin asıl Mektebi Sultânîyi teşkil etmek üzere tali ve ali olarak taksim edildiği yazılıdır. Üç sınıftan ibaret olan İptidai kısmında küçük çocuklara Türkçe ve Fransızcanın başlangıcı ile müslüman talebelere din dersleri gösterildi.

Türkçe tedrisat ile Fransızca tedrisat bir değildi. Ancak her iki kısmını birden bitirenlere ulum ve edebiyat şahadetnamesi verilirdi ki, bu Fransız mektepleri bakaloryasına eşitti. Yalnız Türkçe veya Fransızca kısmını bitirenlere ehliyetname verilirdi.

Ders Programına baktığımız zaman, ilk kısmın, üç senesinde de Kur'ân-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye dersleri birer saat olarak yer almıştı. Tâli kısmın ilk üç senesinde Kur'ân-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye dersleri birer saat, son senesinde (dördüncü) sadece Ulûm-ı Diniye

---

¹⁹⁰ *Mekteb-i Sultânî Ders Programı*, 1327'den nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁹¹ Yücel, *a.g.e.*, ss. 146-147'deki, 6 ve 7 nolu Tablolar.

dersi bir saat olarak belirlenmişti. Âli kısmında ise, beşinci, altıncı ve yedinci senelerde birer saat Ulûm-ı Diniye dersi yer almıştı.¹⁹²

1328 (1912) 6 yıllık İstanbul Mekteb-i Sultânîsi ders cetvelinde, Ulûm-ı Diniye dersi birinci, üçüncü, dördüncü, beşinci senelerinde birer saat, ikinci senesinde iki saat belirlenmiş, altıncı senesinde din dersi konulmamıştır.¹⁹³

1329 (1913) 4 yıllık Sultânîlerin birinci devresinin ders cetvelinde, Ulûm-ı Diniye dersi altıncı yedinci senelerinde birer saat, sekizinci dokuzuncu senelerinde ikişer saat belirlenmiştir. İkinci devresinin ders cetvelinde, Ulûm-ı Diniye dersi onuncu ve onbirinci senelerin Edebiyat ve Fünûn kısımlarında ikişer saat, onikinci senesinde birer saat olarak belirlenmiştir.¹⁹⁴

1329 (1913) 5 yıllık İnas Sultânîsinin ders cetvelinde, Ulûm-ı Diniye dersi altıncı, yedinci senelerinde birer saat, sekizinci, dokuzuncu, onuncu senelerinde ikişer saat belirlenmiştir.¹⁹⁵

1331 (1915) 4 yıllık Sultânîlerin birinci devresinin ders cetvelinde, Ulûm-ı Diniye dersi altıncı senesinde iki saat, yedinci ve sekizinci senelerinde ikişer saat belirlenmiş dokuzuncu senesinde din dersi konulmamıştır. İkinci devresinin ders cetvelinde, Ulûm-ı Diniye dersi onuncu ve onbirinci senelerin Edebiyat ve Fünun kısımlarında ikişer saat, onikinci senesinde birer saat olarak belirlenmiştir.¹⁹⁶

1335 (1919) 4 yıllık Sultânîlerin birinci devresinin ders cetvelinde, Ulûm-ı Diniye dersi altıncı senesinde iki saat, yedinci ve sekizinci senelerinde birer saat, belirlenmiş dokuzuncu senesinde din dersi konulmamıştır.¹⁹⁷

Cumhuriyetin ilânına kadar yukarıda arzedilen liselerdeki din derslerinin yer aldığı müfredatların kısa bir değerlendirmesi şöyledir:

1912’de tertip olunan ve “İstanbul Mekteb-i Sultânîsi ders programı” adıyla neşredilen bu müfredat altı sınıflı ve şubesiz lise teşkilatına göre yapılmıştı. 1913 tarihinde Şerif Paşa zamanında çıkarılan müfredat programında, kendisinden evvelki programa nazaran dikkati celbedecek cihetler, din derslerinin ve arabinin hissölunur derecede artması, ona mukabil yabancı dilin azalmasıdır. 1914 Kanunusanisinde Nazır olan Şükrü Bey tarafından tasarlanan

---

¹⁹² Yücel, *a.g.e.*, ss. 195-198.

¹⁹³ Yücel, *a.g.e.*, s. 150’deki, 10 nolu Tablo.

¹⁹⁴ Yücel, *a.g.e.*, ss. 151-152’deki, 11 ve 12 nolu Tablolar.

¹⁹⁵ Yücel, *a.g.e.*, s. 153’teki, 13 nolu Tablo.

¹⁹⁶ Yücel, *a.g.e.*, ss. 154-155’teki, 14 ve 15 nolu Tablolar.

¹⁹⁷ Yücel, *a.g.e.*, s. 156’daki 16 nolu Tablo.

ve 1915'te neşredilen müfredatta Tarih kısmında bir evvelki programdaki tarihi mukaddes bahsi kaldırılmış, eski şark kavimleri, Yunan ve Roma tarihi konulması yanında din dersi ile ilgili bir gelişme olmamıştır.¹⁹⁸

Cumhuriyet'in hemen öncesinde, 1922'de İstanbul Hükümeti yeni bir teşkilat ve bu teşkilata göre yeni bir program yapmıştı.¹⁹⁹ Böylece 1922 yılından itibaren okullardaki din dersleri değişiklik göstermeye başlar. Bu değişiklikler okullara ve yıllara göre haftalık olarak aşağıdaki gibidir:

1922 yılı, erkeklere ve Kızlara Mahsus Mekâtib-i Sultâniyenin birinci devresinde, Kur'ân-ı Kerim: ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda haftada altı saat, beşinci sınıflarda üç saat, Siyer ve Malûmatı Dînîye sekiz sınıfın her birinde birer saat olarak belirlenmişti. İkinci devresinde, Akaid ve Fıkıh dokuzuncu, onuncu ve onbirinci sınıfların Fünûn ve Edebîyat şubelerinde birer saat olarak belirlenmişti.²⁰⁰

1922 yılı itibariyle açılan Sultâni (Yeni Medrese) ve Kız Yeni Medreselerinin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda din dersleri, "Din Dersleri" adı altında haftada iki saat olarak programlanmıştı.

Cumhuriyetin ilânından sonra 3 Mart 1924'te kabul edilip, 6 Mart 1924'te yürürlüğe konulan 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği, okul programlarında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler sonucunda liselerin programları arasında Din Dersleri yer almamaktadır.²⁰¹ Böylece Liselerden din dersi kaldırılmış oldu.

1928 senesinde yeni harfler kabul edildikten sonra, 1929-1930 ders yılı başında liselerden Arabi ve Farsî dersleri kaldırılmış, yerlerine ikinci bir yabancı dil konulması kararlaştırılmıştır. Fakat 1932-1933 ders yılı başından itibaren bu ikinci dili programlardan çıkarmıştır.²⁰² 1934 lise programı, bir değişiklik ifade etmemektedir. Bir toplama mahiyetindedir. 1935 yılında her ders için ayrı ayrı program kılavuzları yapılmıştır. Bunlardan Ahlak dersi sosyoloji içerisinde okutulmakla iktifa edilmiştir. Sosyoloji bahisleri bilhassa Türk inkılâbının ideallerini hedef yaparak tertip ve tedris olunacaktır.²⁰³

---

¹⁹⁸ Yücel, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁹⁹ Yücel, *a.g.e.*, ss. 177-182.

²⁰⁰ Not: 1922'de İstanbul Hükümeti yeni bir teşkilat ve bu teşkilata göre yeni bir program yapmıştı. 17. 18. 19. numaralı ders cedvelleri bu teşkilat ve programı gösterir. Bkz. Satı, "Meşrutiyetten sonra Maarif Tarihi", *Muallim Mecmuası* N. 19, 10 Şubat 1918.

²⁰¹ Yücel, *a.g.e.*, s. 165-167'deki 25-27 nolu Tablolar.

²⁰² Yücel, *a.g.e.*, s. 186.

²⁰³ Yücel, *a.g.e.*, ss. 189-190.

2.4.2. Rüşdiye, İdâdiye ve Ortaokullarda Din Bilgisi Dersleri

Sıbyan mekteplerinin ve İptidâilerin bir üst kademesi olarak “Rüşdiye” adıyla yeni bir okul türünün eğitim sahnesinde yer aldığı görüldü.²⁰⁴ Bu okullar, 5 Şubat 1839/27 Zilkade 1254 yılında, ismini bizzat Padişah II. Mahmut’un koyduğu ve açmış olduğu, zamanımız ilköğretim okullarının ikinci kademesi olan 6. 7. 8. sınıfları karşılığı sayılabilecek okullardı.²⁰⁵ Sıbyân mekteplerinin güçlendirilmesi ile meydana getirilen Rüşdiyeler’in yüksek öğretime hazırlayıcı ilk orta dereceli okullar olduğu bilinmektedir.²⁰⁶ Fakat öncelikle rüşdiyelerin kurulması amaçlanmamış, sıbyan mekteplerini çoğaltmak ve gerekli düzenlemeleri yapmak düşünülmüş ve geçici bir meclis teşkiline ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Umur-u Maarif-i Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Umur-u Nafia gibi Bab-ı Ali’ye ait çeşitli dairelerin müzekkereleri ile 1839 (1254) yılında Rüşdiye Nazırlığı kurulmuştur.²⁰⁷

Askerî yüksek okulların kendi bünyelerinde teşekkül etmiş bulunan hazırlık sınıflarına İdadiye denilmiş ve programları itibariyle Rüşdiyelerden pek farklı olmamıştır. Tanzimat Dönemi’nde ise, çok geçmeden genel ortaöğretimin en alt düzeyindeki okullar haline gelmiştir.²⁰⁸

Sıbyan mekteplerinin ıslahı, yeni açılacak İptidâilerin ve Rüşdiyelerin idaresi için nazır tayin edilen (21 Zilkade 1254) İmamzade Esat Efendi’nin sunduğu detaylı lâyiha, bu okulların talimatnameleri olarak kabul edilmiştir.²⁰⁹ Bir müddet sonra, Rüşdiye eğitimi vermek düşüncesiyle bir okul kurulmuştur. Bu okula, Mekteb-i Maarif-i Adlî ismi verilmiş ve daha sonra Maarif-i Adliye ve Ulûmu Edebiye adlarıyla ikiye ayrılmıştır.²¹⁰ 9 Rebiülevvel 1257 tarihinde Sultan Ahmed Camii içinde 400’den fazla öğrenci her iki şubesine imtihanla alınarak ilk Rüşdiye açılmıştır.²¹¹

1846’da Meclis-i Maarif-i muvakkat (geçici) okulları üç kademeye ayırmış ve rüşdiyelerin kuruluş amacını biraz daha genişleterek bu okulları yüksekokula yani Dâru’l-

---

²⁰⁴ Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 128.

²⁰⁵ Öcal, Mustafa, *20. Yüzyıldan Günümüze Din Eğitimi*, Emin Yay., Bursa 2007, s. 308.

²⁰⁶ Bilgin, Beyza, *“Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri”*, Ankara 1980, s. 37.

²⁰⁷ Cevat, 28’den nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 128.

²⁰⁸ Unat, Faik Reşit, *“Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış”*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara-1964, s. 43.

²⁰⁹ Unat, 42’den nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 128.

²¹⁰ Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 129.

²¹¹ Cevat, 26’dan nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 130.

Fünûn'a öğrenci hazırlayan kurumlar olarak belirlemiştir.²¹² Bu arada 1859 tarihinde Sultanahmet'te Cevri Kalfa Okulu ilk kız Rüşdiyesine dönüştürülerek eğitim vermeye başlanmıştır.²¹³

Bu süreç, 1289/1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile Müslüman olan ve olmayan Osmanlı vatandaşlarını birleştirerek müşterek bir kültür tesis etmek amacıyla çift öğretim dili bulunan Rüşdiyelerin üzerinde, üç yıl süreli, sivil İdadiyeler kurulması ile devâm etmişti.²¹⁴

Nizamnâme'ye göre; mektepler, nezareti (gözetimi) ve idaresi devlete ait olan umûmi mektepler ve nezâreti devlete ait olup tesis ve idaresi fertlere veya cemaate ait olan husûsi mektepler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.(Mad. 1). Umûmi mektepler; Sıbyân, Rüştiye, İdâdiye, Sultâniye ve Yüksekokul olmak üzere beş kısma ayrılmıştır. (Mad. 2).²¹⁵ Nizamnâme'nin 23. Maddesinde Mekatib-i Rüşdiye'nin tahsil süresi dört yıl olarak belirlenmiş ve 'Mebadi-i Ulûm-ı Diniye', adıyla bir din dersi programa eklenmiştir. Bu İdâdilerde ise, Arapça ve Farsça dersleri, Fransızca ile birlikte programlarda yer almış, dinî formasyon için 1. ve 3. sınıflarda Ulûm-i Dînîye, 4-7. sınıflarda Akaid ve Fıkıh dersleri bulunmuştu.²¹⁶ Bunların dağılımı (haftada) 3-3-2, 1-1-1-1 şeklindedir.²¹⁷ Ulûm-i Dînîye dersinde Kur'an-ı Kerim'i tecvitli okumanın da bulunacağı belirtilmiş, bilahare ders dağıtımı 3-2-2-2-2-1-2 olarak değişmiştir.²¹⁸ Sancak merkezlerinde açılacağı tasavvur edilen bu okullar, bir süre kağıt üzerinde kalmış ve ancak İstanbul'da Dârülmaârifin yerinde ilk Mülki İdâdî (1873) ve illerde de iki yıl sonra Mora Yenişehirinde ilk İdadî okulu açılabilmiştir.²¹⁹

Husûsi mektepler bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek Devlet-i Âliye tebası ve gerek ecnebî tebaadan olan fertler ve şahıslardan biri tarafından ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mektepler olarak tarif edilmiş ve devâmında okul açma şartları belirlenmiştir. Husûsi mekteplerin kendi din ve mezheplerine ait derslerin kendi rûhâni

---

²¹² *Takvim-i Vekayi*, Defa 303, 27 Recep 1262 (21 Temmuz 1846), 'dan nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 130.

²¹³ *Ceride-i Havadis*, N. 91, 1275 (6 Ocak 1859)'dan nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 132.

²¹⁴ Nafi Atuf, "*Türkiye Maarif Tarihi*", Ankara 1932, s. 12.

²¹⁵ "Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi", 24 Cemadi'l-ula 1286, 1 Eylül 1869, *Düstur*, TS, C. 2, 1289, s.184.

²¹⁶ *Düstur*, TS, C. 2, 1289, s.184-191.

²¹⁷ Cevat, Mahmud, "*Maârifi Umûmiye Nezareti Tarihçesi Teşkilat ve İcraatı*", 1338, s. 366.

²¹⁸ Bilgin, Beyza, *a.g.e.*, s. 37.

²¹⁹ Unat, *a.g.e.*, s. 43.

liderleri tarafından verileceği belirtilmiştir. (Mad. 129-131).²²⁰ Bundan sonra azınlıkların ve yabancı devlet tebaasının açtıkları okullar mantar gibi çoğalmıştır.

1877/1294 Rüşdiyelerle İbtidâilerin ders programları birleştirilmiştir. Bu birleştirilmiş 6 yıllık programın ilk yılında 18 saatlik Elifba ve Şifahi Malûmat dersi vardır. Birinci sınıftan başlayarak sırasıyla yıllara göre: 4+6+3+2+1=21 saat Kur'an-ı Kerim Maa Tecvid, ikinci sınıftan başlayarak her yıl 2'şer saat olmak üzere beş yılda toplam 10 saat Ulûm-ı Diniye dersleri okutulmuştur.²²¹

1878/1296 yılında, Sultan Mahmud Türbesi yanında açılan İdadi mektebinin dersleri arasında Ulûm-ı Diniye görülmemektedir.²²²

1 Ocak 1890 (17 Kanunisani 1305 – 8 Cemaziyelahir 1307)'da çıkarılan bir irade-i seniye ile idadi mektepleri bulunan yerlerde rüşdiye mektepleri lağvedilmiştir.²²³

Maarifi Umumiye Nazırı Zühtü Paşa (1891-1902) başkanlığında toplanan bir komisyon, açılmış ve açılacak olan idadiyeler için bir program hazırlamıştır.²²⁴

1 Haziran 1308/1892'de, müfredat o zaman Mektebi Mülkiye Müdürü olan Abdurrahman Şeref Bey'in reisliğindeki komisyon tarafından yapılmıştır. Ve 1310/1894 yılı Leylî (yatılı) ve Nehâri (gündüzlü) idadilerin ders programında din dersinin esas tutulduğu görülmektedir.

Buna göre 21 Haziran 1892 (25 Zilkade 1309 – 8 Haziran 1308)'de uygun görülerek kabul edilen bu mazbatalara göre liva merkezlerinden bulunan 5 senelik idadi mekteplerinin yeniden tadil ve tanzim edilen ders programında: Birinci sınıftan başlayarak sırasıyla yıllara göre: 3+2+2+2+2=11 saat Ulûm-ı Diniye dersi okutulmuştur.²²⁵ Aynı programa göre yedi yıllık leyli idadi mekteplerinin ders programlarında: Birinci sınıftan başlayarak sırasıyla yıllara göre: 3+2+2+2+2+2+2=15 saat Ulûm-ı Diniye dersi okutulmuştur.²²⁶

---

²²⁰ *Düstur*, TS, C. 2, 1289, ss. 204-205.

²²¹ Cevat, 270'den nakleden Öcal, *a.g.e.*, s. 308; aynı yerden nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 134.

²²² *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniyye*, 1296, defa: 31, 84'den nakleden Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

²²³ *Düstur*, I. Tertip, VI, 499-500'den nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

²²⁴ *Maarif-i Umumiye Nâzırı Zühtü Paşa'nın Başkanlığında Mekâtib-i İdadiye'nin Ders Programlarının Ta'dili Hakkında Makam-ı Nezarete Takdim edilen Mazbata*, 18 Zilkade 1309 (1 Haziran 1308), İstanbul 1309, ss. 4-5'ten nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

²²⁵ *Maarif-i Umumiye Nâzırı Zühtü Paşa'nın...* s. 13'ten nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, 140.

²²⁶ *Maarif-i Umumiye Nâzırı Zühtü Paşa'nın...* s. 12'ten nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, 141.

1310/1894 yılı Leylî Mekâtib-i İdadiyenin Ders Cetvelinde Ulûm-ı Diniye dersi yedi sınıfın ilk senesinde haftada üç saat diğer sınıflarda ise haftada iki saat olarak belirlenmişti.²²⁷

1310/1894 yılı Vilâyet merkezlerinde bulunan nehâri (gündüzlü) İdadiyenin Ders Cetvelinde Ulûm-ı Diniye dersi beş sınıfın ilk senesinde haftada üç saat diğer sınıflarda ise haftada iki saat olarak belirlenmişti.²²⁸

1313/1896 ve 1314/1898 yıllarına gelindiğinde; 1898 programında, din derslerinde büyük bir değişiklik yoktur. İlk senelerinde Türkçe dersleri arttırılmıştı. 1899 tarihli programda din derslerine daha fazla ehemmiyet verildiği ve birer saat arttırıldığı görülür. Buna mukabil Türkçeden birer saat indirilmiştir.

1314/1898 yılı, Mekâtibi Rüşdiye ve İdadiyenin Ders Cetvelinde Maa tecvid Kur'ân-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye dersi yedi sınıfın ilk senesinde haftada üç saat, altıncı senede haftada bir saat, diğer sınıflarda ise haftada iki saat olarak belirlenmişti.²²⁹

1315/1899 yılında Rüşdiyelerle İdadiler birleştirilerek, bütün Rüşdiyeler ve İdadilered okutulmak üzere 7 yıllık ders programı hazırlanmıştır. Buna göre, yılı Mekâtibi Rüşdiye ve İdadiyenin Ders Cetvelinde Maa tecvid Kur'ân-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye dersi yedi sınıfın her senesinde haftada üç saat olarak belirlenmişti.²³⁰ 1316/1898-1899 yılında Rüşdiye ve İdadilerin programlarında bazı ufak değişiklikler yapılmış buna göre, yedi yıllık müfredat programında, birinci sınıftan başlayarak sırasıyla yıllara göre: 3+2+2+2+2+1+2=14 saat Kur'an-ı Kerim Maa Tecvid ve Ulûm-ı Diniye dersleri okutulmuştur.²³¹

1320/1904 yılı Mekâtibi Rüşdiye ve İdâdiyenin Ders Cetvelinde Ulûm-ı Diniye ve ahlâkiye dersi sekiz sınıfın her senesinde haftada üç saat olarak belirlenmiştir.²³² 1320 / 1904 tarihli programda Ulûm-ı diniye ye ahlak da ilave olunmuş ve ahlaki bahisler tamamıyla dini bakımdan tedaris edilmiştir.²³³

Meşrutiyetin ilk senesi, bilhassa İstanbul'da, Maarif ve mektep bakımından tam bir karışıklığın hüküm sürdüğünü bize gösterir. Bu kargaşa, dönemin önde gelen eğitimcilerinden Satı El-Huseri şöyle dile getirmiştir:

---

²²⁷ Yücel, *a.g.e.*, s. 141'teki 1 nolu Tablo.

²²⁸ Yücel, *a.g.e.*, s. 142'teki 2 nolu Tablo.

²²⁹ Yücel, *a.g.e.*, s. 143'teki 3 nolu Tablo.

²³⁰ Yücel, *a.g.e.*, s. 144'teki 4 nolu Tablo ; Cevat, *a.g.e.*, ss. 405-406'dan nakleden, Öcal, *a.g.e.*, s. 309; aynı yerden nakleden, Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 135.

²³¹ *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, sene 1, 191'den nakleden Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 136.

²³² Yücel, *a.g.e.*, s. 145'teki 5 nolu Tablo.

²³³ Yücel, *a.g.e.*, ss. 175-177.

“1327/1909 yılında idadi programlarının tadili düşünöldü; bir komisyon teşkil olundu; bu komisyon lalettayin tertip olunmuş bir tevzii dürus cetveline göre bir müfredat programı hazırlamakla iktifa etti. Hiç bir terbiyevi endişe ile hareket olunmuyordu.”²³⁴

1325-1326/1910 yılında idadilerin 5 ve 7 senelik ayırımıyla yapılan ders programında: Birinci sınıftan başlayarak sırasıyla yıllara göre: 3+2+1+ - + - - =6 saat Kur’an-ı Kerim Maa Tecvid, ikinci sınıftan başlayarak her yıl 2’şer saat olmak üzere yedi yılda toplam 14 saat Ulûm-ı Diniye dersleri okutulmuştur.²³⁵

İki yıl sonra, 1327/1911 yılı beş yıllık İdâdilerin ders cetvelinde Maa tecvid Kur’ân-ı Kerim, birinci sene haftada iki saat Kur’an, bir saat tecvid, ikinci sene iki saat Kur’an, üçüncü sene bir saat Kur’an dersi olarak belirlenmiş, dördüncü ve beşinci seneler din dersi verilmemiştir. Ulûm-ı Diniye dersi ise, ilk üç sene haftada ikişer saat olarak belirlenmişti, dördüncü, beşinci seneler din dersi konulmamıştı.²³⁶

1327/1911 yılı yedi yıllık İdâdilerin ders cetvelinde, Maa tecvid Kur’ân-ı Kerim, birinci ve ikinci ve beşinci sene haftada iki saat, üçüncü sene bir saat olarak belirlenmiş, dördüncü, altıncı ve yedinci seneler din dersi verilmemiştir. Ulûm-ı Diniye dersi ise, beşinci sene hariç diğer senelerde haftada ikişer saat olarak belirlenmişti.²³⁷

1329/1913 yılında kabul edilip yayımlanmış olan “Tedrisât-ı İptidâiye Kanunu Muvakkıtı” ile Rüşdiyeler İbtidailere birleştirilmiş ve ortaöğretim birinci devre okulları olan İdâdilerle, ikinci devre okulları olan Sultânîler açılmıştı.²³⁸

Cumhuriyetin ilânından bir yıl önce, 1338/1922 yılı İdadi Mekteplerinde; Kur’ân-ı Kerim ve Ulûmu Dînîye adı altında tek ders olarak verilen din dersleri 5. ve 6. sınıflarda, 3’er saat; 7. 8. ve 9. sınıflarda, 2’şer saat olmak üzere toplam 12 saat Din Dersi verilmiştir. (7. Sınıfta yalnız Ulûmu Dînîye dersi verilmiştir). 1338/1922 İdadilerde hem erkek, hemde inâs (kız) İdâdilerinin ilk iki yılında 3’er, ondan sonraki üç yılda ise 2’şer saat olmak üzere toplam 12 saat Kur’ân-ı Kerim ve Ulûm-ı Dînîye dersleri okutuldu.²³⁹ 1338/1922 yılı İnâs (Kız) İdadi Mekteplerinde; Din Dersleri 1. ve 2. sınıflarda 3’er saat; 3. 4. ve 5. sınıflarda, 2’şer saat olarak

²³⁴ “Meşrutiyetten sonra Maarif Tarihi”, Satı, Muallim Mecmuası Numara: 19, 10 Şubat 1918.

²³⁵ *Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekâtib-i İdadiyede Tedris Olunan Ulûm ve Fünûnun Müfredat Programı*, İstanbul 1327’den nakleden, Mehmedoğlu, s. 144.

²³⁶ Yücel, *a.g.e.*, s. 148’deki 8 nolu Tablo.

²³⁷ Yücel, *a.g.e.*, s. 149’deki 9 nolu Tablo.

²³⁸ Komisyon, *Cumhuriyetin 50. Yılında Milli Eğitimimiz*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 5.

²³⁹ Öcal, Mustafa, *a.g.e.*, 2002, s. 115.

toplam 12 Din Dersi verilmiştir.²⁴⁰ 1338/1922 yılı Orta Mektep Müfredatında; 7. 8. 9. ve 10. sınıflarda 1'er saat olmak üzere toplam 4 saat Din Dersi verilmiştir.

Cumhuriyet ilan edildikten sonra, 1923 – 1924 öğretim yılında ortaokul sayısı 72'dir.²⁴¹ Tahsil müddetleri ise, 1924 senesinde maarif işleri ve kültür meseleleri görüşülmek üzere Ankara'da toplanan İkinci Heyeti İlmîye kararına göre daha önce yedi yıl olan orta tahsil orta ve lise birer cüz'ü tam sayılmış ve her ikisinin üç sene olması kararlaştırılmış, böylece orta tahsil yedi seneden altı seneye indirilmiştir.²⁴²

1924 yılı Orta Mektep ve lise müfredat ek olarak yayımlanan programda, orta mektepler lise birinci devre olarak sayılmış ve müfredata din dersi koyulmamıştı.²⁴³ 1924 programı üç sene tatbik edildikten sonra, 1927'de "1924 tarihli Orta mektep ve Lise müfredat programlarına zeyil" olarak neşredilen muaddel programda din bilgisi derslerinin çıkarılmış olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁴

24 Nisan 1926'da neşredilen 822 numaralı kanunla lise ve orta mektep gündüz talebesinden okuma ücreti alınmaması tespit olundu ve bu hüküm 1926-27 ders yılı başından itibaren tatbik başlandı. Bu suretle Türkiye'de yatısız orta öğretim parasız oluyordu. Yine bu yılın 8 Haziranında 915 numaralı yatılı parasız talebe alınması hususu kanunileştirildi. 1927-1928 yılında din dersleri ihtiyari oldu. Din dersleri muallimlerinin bir kısmı tekaüt edildi. Menşeleri ve liyakatları müsait olanlara başka dersler verildi. Yine bu yılda muhtelit tefrisat yayılmaya başladı.²⁴⁵

Din Dersleri tam olarak, ortaokul müfredat programlarından 1931-1932 ders yılında, yanî 1931 yılı eylül başından itibaren çıkarıldı.²⁴⁶

---

²⁴⁰ Maarif Vekili Vehbi Bey zamanında sultanilere (yeni medrese) adımı veren bu program dört senelik ilk tahsil üzerine kurulan ve beş seneyi ihtiva eder. Bu programda şarklı münasip ilahiler ve neşidelerin tegannisi, ahlaki islamiyenin din dersleri içerisinde tedrisi gibi hususlar bu görüşü hatırlatır. Bu program tasavvurda kalmış ve tatbik edilmemiştir. Yücel, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, ss. 182- 185.

²⁴¹ Yücel, *a.g.e.*, s. 68.

²⁴² Yücel, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, s. 26; Komisyon, *Cumhuriyetin 50. Yılında Milli Eğitimimiz*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 5.

²⁴³ Yücel, *a.g.e.*, s. 167.

²⁴⁴ Yücel, *a.g.e.*, ss. 182- 185.

²⁴⁵ Yücel, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, s. 27.

²⁴⁶ Öcal, Mustafa, *15. Milli Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Raporu*, Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı, 1996, Takdim kısmı.

2.4.3. İptidâilerde ve İlkokullarda Din Bilgisi Dersleri

2.4.3.1. Tarihte İlköğretim ve Sıbyan Mektepleri

Tarihte, ilköğretim, daha çok mektep ve küttâb isimleri ile öne çıkmaktadır. “*Mektep sözlükte, "yazmak" anlamındaki ketb kökünden mekân ismi olan mekteb (çoğulu mekâtib) "okul" demektir; daha çok mektebe şeklinde kütüphane için de kullanılır. Araplar okula küttâb da demişlerdir. Fakat dil âlimi Müberred küttâbın "öğrenim gören çocuklar" (sıbyân) mânasına geldiğini söyler ve öğretim yapılan yere bu adın verilmesini yanlış kabul eder.*”²⁴⁷

19. yüzyıldan itibaren mektep kelimesi, geniş anlamda ve bugünkü okul karşılığında hemen hemen bütün eğitim kurumlarının başına getirilerek kullanılmıştır.

Mekteplerin hepsinin ilk dönemlerden itibaren özel bir binaya sahip olmadığı şüphesizdir; genellikle hocalar mahallenin mescidinde bir ders halkası kurarlardı. Ancak erken sayılabilecek bir devirde câmilerin yanında müstakil mekteplerin yapıldığını söylemek mümkündür.²⁴⁸

Ahunbay Sıbyan mekteplerini mimâri olarak şöyle tesbit etmiştir:

“*Sıbyân Mektepleri, mimari olarak incelendiğinde, çoğunlukla tek odalı ahşap veya kagir yapılardır. Bir yanı sokak üzerine yerleştirilir, diğer cephesiyle çok defa küçük bir bahçeye açılırdı. Öğrencilerin su içme, tuvalet vb. ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan çeşme, hela, depo gibi hizmet mekânları bahçe avlusuna uygun gelecek şekilde yerleştirilirdi. Bazı dershanelerin girişinde küçük bir saçakla korunan, kiminde ise daha geniş, yarı açık bir derslik şeklinde olan, bazan bir seki halinde giriş önü mekânı bulunurdu. Dersler yazın bahçede veya eyvanda, kışın bir ocakla ısıtılan dershanede yapılırdı. Çoğunlukla kibleye yönelik olarak inşa edilen mekteplerin açık veya kapalı kısımlarında ekseriya bir mihrap nişi bulunurdu. Dershaneye girilirken ayakkabılar çıkarılırdı. Pabuçluğun derslik içinde yer aldığı durumlarda üzerinde oturan alanın döşeme seviyesi girişe göre yükseltilmiş olurdu.*

Kare veya dörtgen planlı olan dershanelerin bir duvarında ocak bulunur, mekân alt ve üst pencerelerle yeterli düzeyde aydınlanırdı. Dershane boyutları, yaptıran kişinin imkânlarına ve hizmet gereklerine göre büyüyüp küçülebilmekle beraber ortalama kenar uzunlukları 5-7,5 m. arasında değişmektedir. Dershanelerin duvarlarında kitap ve diğer gereçlerin saklandığı nişler de inşa edilirdi. Ders sırasında hoca minder üzerine, öğrenciler ise bir halka oluşturarak yere, genellikle hasır serilmiş döşemenin üstüne oturur, rahle üzerine

²⁴⁷ Lisânü'l-'Arab, "ktb" md.'den aktaran, Bozkurt, Nebi, “Mekteb” *DİA*, C. 29, s. 5.

²⁴⁸ Çelebi, Ahmed, “İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi”, Çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1998, s. 27 vd.

*konulan kitapları okurlardı. Bazı hatırlı öğrencilerin ince minderlere oturduğu da olurdu. Dersini vermek durumunda olan her öğrenci hocanın veya yardımcısının önüne giderek hazırladığı bölümü okurdu.”*²⁴⁹

Günümüze ulaşan en erken tarihli Osmanlı sıbyân mektebi binası Bursa’dadır. Yazlık bölüm olarak adlandırılan bir eyvanla ona bitişik kapalı bir dershaneden meydana gelen bu mektep, Sitti Hatun’un H.864/M.1459-60’da inşa edilen camisinin yakınında bulunmaktadır.²⁵⁰

Osmanlılar da, kendilerinden önceki İslâm devletlerinden Abbasiler devrinde "küttâb" adıyla anılan ve daha sonra Karahanlılar veya Selçuklularda "Sıbyân Mektebi" olarak anılan bu mektepleri benimsemiş ve “Sıbyân Mektebi” ismini kullanmışlardır. Osmanlılar zamanla bu tip mektepleri "dârüta’lîm, dârülilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye" gibi adlarla da anmışlardır.²⁵¹ Batılı yazarlar ise daha çok Kur’an Okulu adını kullanmışlardır. Bu okulların tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığı belli değilse de Emeviler ve Abbasiler döneminden beri en yaygın temel eğitim kurumları olduğu bilinmektedir.

*“Başlangıçta İslâmiyetii yaymak için vazife gören ve farklı etnik grupları İslâm inancı ve hayat tarzıyla bütünleştirmede önemli rol oynayan bu kurumlar daha sonraki dönemlerde ağırlıklı olarak dinî kültürün muhâfazasında etkin olmuştur. Köylerde, kasabalarda ve şehirlerde hemen her mahallede ihtiyaca göre bir veya birden fazla bulunan küttâblar, temel eğitimin gerçek bir mümin yetiştirme amacıyla da bağlantılı şekilde genellikle hocaları daha ileri seviyede eğitim veren bir camiye bitişik halde kurulur ve bazı dersler cami içinde yapılırdı. Küttâbların inşa masrafı gibi diğer harcamaları da ya bir vakıf yahut hayırseverler veya bizzat öğrenci velileri tarafından karşılanırdı. 19. yüzyıla kadar devlet bu kurumlara nadiren müdahale ettiğinden okulların fizikî şartları, müfredat programları ve ücretleri aileler ve okul görevlileri tarafından belirlenirdi. Öğretmenlerin (müderris, muallim, hoca, müeddib, mektebdâr, molla) ücretleri aynî ya da nakdî olabilirdi. Bazı öğretmenler ise ücretsiz ders verirdi. Varlıklı âilelerin kendi çocukları için özel küttâblar kurdukları da olmuştur.”*²⁵²

Bu mekteplerin hocalarına genellikle "muallim", yardımcılarına ise "kalfa" (halife) denilmiştir. Sıbyân mekteplerinin hocaları umûmiyetle medrese mezunu olup cami ve

²⁴⁹ Ahunbay, A. Zeynep, “Mekteb”, *DYA*, C. 29 s. 7.

²⁵⁰ Ahunbay, A. Zeynep, *a.g.m.*, s. 8.

²⁵¹ Akyüz, Yahya, *a.g.e.*, s. 72.

²⁵² Jacob M. Landau, “Küttab”, *DYA*, C. 27 s. 3.

mescidlerde imam-hatiplik veya müezzinlik yapan kimselerdi. Kız çocuklarına mahsus mekteplerin hocaları ise Kur'an bilen, Sübhâ-i Sıbyân ve Tuhfe-i Vehbî gibi risaleleri okumuş yaşlı kadınlardı. II. Mahmud devrinde sıbyân mektebi hocaları medrese teşkilâtı içinde husûsi bir tahsile tâbi tutulmaktaydı. 1289/1868'de sıbyân mekteplerine hoca yetiştirmek üzere İstanbul'da bir dârümuallimîn-i sıbyân açılmış ve ertesi yıl hazırlanan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde ancak bu okullardan mezun olanların sıbyân mekteplerine hoca olabileceği belirtilmiştir.²⁵³

Ne yazık ki, mektep muallimliği bir dönem için horlanmıştır. Bunda bir kısmının bilgilerinin sathîliği, bir kısmının savaştan kaçma gibi sebeplerle bu mesleğe girmesi, bir kısmının da çocuksu davranışlar sergilemesi rol oynamıştır.

Meselâ; Nafi Atuf "*Anadolu'da Tanın*" adlı bir eserde toplanan bu müşahedelerin mekteplere ait bazı kısımlarını olduğu gibi almayı faydalı bulmuştur. Nafi Atuf, sıbyân mekteb muallimlerini ve müfredatını eserinde aşağıdaki gibi tanıtmıştır:

"Sıbyân mektepleri husûsi mâhiyette mekteplerdi. Bunlar şehir ve kasabaların hemen her mahallesinde ve bazı büyücek köylerde bulunurdu. Bunların muallimi ya bir sarıklı hoca veya ihtiyârca ve câhil bir kadın muallimdi. Bu mekteplerin ne muayyen ders senesi, ne de muayyen programı vardı. Muallimler talebelere aldıkları haftalıkla ve bazı hediyelerle geçinirlerdi. Tadrîs ve inzibat usûlleri berbattı. Çocuklara Türkçe öğretmekten ziyade Kuran okumasını öğretirler ve mümkün olursa bu çocuklardan bazılarını hafız olarak yetiştirirlerdi.

*İptidai mektepleri ise başlıca İstanbul'da ve bazı ehemmiyetli merkezlerde mevcut idi. Tahsil müddetleri 3 seneden ibaret olan²⁵⁴ ve çocuklara alfabe, tecvit, ilmîhal, Kuran, kıraat, tadat (rakamları saymak) ve hesap, hüsnühât, kavâit, coğrafya ve tarih gösterilen mekteplerdi".*²⁵⁵

Aslında Nafi Atuf, her ne kadar muallim ve muallimeler hakkında menfi tabirler kullanılmış olsa da 3 yıl gibi bir süre içerisinde çocuklara bunca dersin okutulması ve isteyenlerin hafız olarak yetiştirilebilmesi bugün bile takdire şâyandır.

Ancak 19. Yüzyılın sonralarına doğru modernleşme süreci içerisinde terk edilmiş, veya kadrolu hocalardan yoksun, Anadolu'nun ücra köşelerinde bulunan bir "Sıbyân mektebi" belki Nafi Atuf'u kısmen haklı çıkarabilir.

²⁵³ Baltacı, Cahit, "Mekteb" *DÝA*, C. 29 s. 7.

²⁵⁴ 1910 yılında hazırlanan programda bu okulların tahsil süresi 6 yıl olarak görülmektedir. Bkz. Mehmedoğlu, Yurdagül, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1938-1920)*, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 117.

²⁵⁵ Atuf, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi*, Ankara 1932, s. 12.

2.4.3.2. Sıbyan Mekteplerinin Ders Programları

Osmanlı sıbyân mekteplerinin programlarına gelince, müfredat Kur'an üzerine şekilleniyordu. Yazı alıştırmalarında günümüz okullarındaki fişleri andıracak şekilde bazı Kur'an âyetleri kullanılırdı.²⁵⁶

Bozkurt, bu mekteplerdeki ders çalışma sistemini şöyle ifade etmiştir:

“Çocuklar mektepte okuma yazma öğrendikten ve Kur'an'ı hatmettikten sonra daha ileri seviye derslerine mescidlerde devâm ederlerdi. Mektebe giden çocuklar yanlarında yazı yazacakları bir levha götürürler ve bunu temizlemek için su dolu bir kaba daldırıp bir bezle silerlerdi. Bu su silinen yazılara hürmeten deniz, kuyu veya bir akarsuya ya da çiğnenmeyecek şekilde temiz bir çukura dökülürdü.

Mekteplerin, yukarıda da görüldüğü üzere, eğitim tarihi açısından erken sayılacak bir dönemde çok ileri birtakım metotlar geliştirdiği görülmektedir. Meselâ günümüzdeki zekâ testi sonuçlarına göre eğitim verilmesi gibi öğrencilere zekâ ve kâbiliyetlerine göre ders veriliyor, öğrenciyi henüz tahsil hayatının başında iken bıkkınlığa ve ümitsizliğe düşürmemeye gayret gösteriliyordu. Başarılı olan öğrencilere caddelerde resmîgeçit yaptırılır ve üzerlerine badem vb. atılarak öğrenciler ödüllendirilirdi.”²⁵⁷

Sıbyân Mekteplerinde öğretim sabahleyin erken başlar, sürekli olarak öğleye kadar ve öğle azatından (teneffüsünden) de ikindi vaktine kadar, yine sürekli olarak, devâm ederdi. Dersler çocuklara kısım kısım olarak fasıllarla verilirdi.²⁵⁸ Hoca Efendi, dershanenin bir köşesinde zemini biraz yüksekçe bir yerdeki minder üstünde oturur ve talebeyi birer birer çağırarak önündeki rahlede ona ders okuturdu. Kalfa diye adlandırılan Hoca Efendinin yardımcısı da, dershanenin başka bir tarafında yine bir rahle önüne oturan çocuklara Nezâret eder ve derslerini tekrar ettirirdi.²⁵⁹ Sıbyân Mekteplerinde 'Elifbâ-Alfabe' çocuklara belli ve hatırlatıcı bir sisteme dayanan usûl ile öğretilirdi. Bu usûl, harflerin şekillerini hariçte bulunan bazı cisimlerin şekillerine benzetmekten ibaretti. Bundan maksat 'Elifbâyı çocuklara kolaylıkla öğretmek ve çocuğun kafasına yerleştirmektir.²⁶⁰

Böyle bir yöntemin çocuklara tatbik edilmesi, pedagojik açıdan da son derece önemli olmalıdır. Küçük yaşlarda eğitim – öğretimin bir takım sembollere dayandırılması ve hatta

²⁵⁶ Çelebi, Ahmed, “İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi”, Çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1998, s. 27 vd.

²⁵⁷ Bozkurt, Nebi, a.g.m., s. 6.

²⁵⁸ Ülkütaşır, M. Şakir; “Sıbyan Mektepleri”, *Türk Kültürü*, sy. 33, Temmuz 1965, s. 595.

²⁵⁹ Arseven, Celal Esat, *Türk Sanat Tarihi*, M.E.B., Ankara 1971, s. 451.

²⁶⁰ Ülkütaşır, M. Şakir, “Sıbyan Mektepleri”, *Türk Kültürü*, sy. 33, Temmuz 1965, s. 599.

çocukların tanıdığı bazı cisim ve şekillerle bunun uygulanması, günümüzde de pratiği olan bir metod olup süratli sonuçların alındığı bilinmektedir.

Hızlı, çeşitli araştırmaları neticesinde, Sıbyân mekteplerindeki ders programları hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“1. Mekteplerdeki öğretimin temelinde Kur’ân’ın belletilmesi ve olabildiğince tecvide uygun tarzda verilmesi vardı. Bu konu, mükellefiyet çağında devreye girecek ibadetlerde okunması gereken âyet, sûre ve duaların hatasız bir şekilde öğretilmesini amaçladığı için pratik bir değere sahiptir.

2. Mekteplerde olmaması düşünülemeyecek diğer bir ders de yazının öğretimidir. Sadece yazı öğretilmekle kalınmamakta, güzel yazı (hüsn-i hat) yazılmasına itina gösterilmektedir. Yazıya ilâveten, basit aritmetik kuralların ve özellikle dört işlemin de belletildiğini düşünüyoruz.

3. Ders programları arasında önemli bir yeri de fıkıh dersi tutmaktadır. Kişinin sadece ibadetlerini değil, hayatının her anını kapsayan ve “muâmelât” denilen uygulamaların ilköğretim düzeyindeki çocuklara öğretilmesi de son derece faydalıdır. “Helal” ve “haram” anlayışının en iyi bir biçimde öğretebilecek, en net bir şekilde zihinlere nakşedebilecek çağın ilköğretim devresi olduğu, bugün eğitim ve pedagoji uzmanları tarafından ifâde edilmektedir.

4. Okullarda verilen diğer dersler içinde, İslâm dışındaki dinlerle ilgili bilgilere yer verilmesi de oldukça mânidardır. Bu konuyu şöyle yorumlayabiliriz. Bu dersin amacı, muhtemelen, Müslüman çocukların diğer dinler hakkında genel bilgiler edinmelerini sağlamak ve mensup oldukları İslâm dininin nerede yer aldığını daha iyi anlamaktır. Belki de bu derste, Hz. Âdem’den başlayarak son peygamber Hz. Muhammed (a.s.)’e kadar olan tarihî süreç, çocukların anlayabileceği düzeyde ele alınmaktaydı.

5. İlköğretimde ihmal edilmediği anlaşılan diğer bir ders de, çocuk kişiliğinin İslâm’ın yüce değerleri doğrultusunda yönlendirildiği, âileye topluma ve millete daha faydalı olmanın yollarının öğretildiği “edeb” veya “ahlak” adı verilen ders idi”.²⁶¹

2.4.3.3. II. Mahmud’un 1824 Tarihli Fermanı ve Mekteb-i İbtidailer

Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız bu mektepler, Cumhuriyet öncesi, Osmandan Türkiye Cumhuriyetine geçiş sürecinde, 1340/1924 yılına kadar, tarihi seyiri içerisinde, aşağıda ifade edileceği üzere, çeşitli değişiklik ve gelişmeler göstermiştir.

²⁶¹ Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1999. s. 80.

Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'da kurduğu ilk Dârü'tta'lîmin vakfiyesinde "*Ta'lîm-i kelâm-ı kadîm ve Kur'ân-ı azîm*" okunmasını şart koşmuştu. II. Bayezid, İstanbul'daki külliyesine ait vakfiyesinde Muallimhane olarak anılan programını da vermektedir. Buna göre muallimhâneye tâyin edilecek muallim ve halife çocuklara Kur'an okumayı ve bazı ilmîhal bilgilerini öğretecekti.²⁶²

Ancak Osmanlı döneminde Mekteb-i ibtidailer ile ilgili yakın ve önemli bir başlangıç 1240/1824 tarihli II. Mahmud'un meşhur fermanı kabul edilebilir. İstanbul ve bilâd-ı selase (Üsküdar, Eyüp, Galata) kadılarına gönderilen bu fermanın metni şöyledir:

"Cümleye malumdur ki, ümmeti Muhammedinim diyen kaffeyi ehli İslâma göre ibtida Şeraiti İslâmiyeyi ve Akâyidi diniyesini öğrenip bilmek badehu iktisab-ı maişet için kangî (hangi) dirlike süluk edecek ise etmek velhasıl herbirşeyden evvel zaruriyyatı diniyeyi öğrenmekliğı umuru dünyeviyenin cümlesine takaddüm eylemek lazım iken bir zamandan berü ekseri nas analarının ve babalarının seyyiesi olarak kendileri kaldıkları müsüllü evlatlarının cahil kalmasını düşünmeyerek ve Rezzâkı Âlem olan Hak Sübhanehü ve Teâla Hazretlerine adem-i tevekkül ile hemen akçe kazanmak daiyesine (arzu, istek) düşerek çocukları beş altı yaşına vardığı gibi mektepten alıp ehli hurf (meslek erbabı) yanına şakirtliğe verdiklerinden o makule sabiler küçükten cehaletle büyüyüp sonra dahi okuyup öğrenmekliğe heves etmediklerine binaen vizr (günah) ve veballeri analarının ve babalarının boynuna olup yevmi kıyamette bir taraftan bunlar (tutulmuş, yakalanmış) mesuliyet ve bir taraftan kendileri düçar hızı (hor ve zelil olmak, rüsvay olmak) ve nedamet olacaklarından başka Mazaallahü Teâla zamaneyi cehalet istiâbıyla (kaplamak içine almak, zapdetmek) ekseri halk diyanetten bi haber olduklarından bu keyfiyet narsı Tesezlükle sebebi müstakil olup Isminallahü Teâla böyle giderse min kabli'r-rahman terbiye-i şedideyi müstelzim olacağı erbabı basirete zâhir ve hevida (aşikar) olmaktan nâşî ibad-ı müslimini o müsüllü dünya ve ahiret ukubetinden tahlis ve sıyanet lazım gelmekle imdi emri dinide şirm (utanç) ve haya caiz olmadığına binaen şimdiye kadar cahil kalmış olan genç ve ihtiyar bilcümle ümmeti Muhammed cahilliğın darinde (evinde) vehametini düşünüp ve bu bapta birbirinden utanmyarak hemen haktan utanıp kendileri buldukları kârı kesb ve sanat hizmetleri arasında bilmedikleri mesâili diniye ve akaidi İslâmiyelerini dahi öğrenip bilmekliğe hasb'ül-imkanı say' ve gayret ve ulu cehle kendilerini darini selametliğine irkirmekliğe sarfı vüs' ve mukadderat eylemeleri farizayı uhdei diyanetleri olduğundan başka fima ba'd herkes evlatlarını mürahik (12 yaşına girmiş baliğ olmayan erkek çocuk kız çocuğuna mürahika denir) derecesine varmadıkça ve

²⁶² Baltacı, Cahit, a.g.m., s. 6.

ilmihal ve şeraiti İslâmiyesini layıkıyla talim etmedikçe mektepten alıp ustaya vermek ve mürahik olup ustaya vermek derecesine geldikte anası ve babası yok ise sair velisi olan kimesne mürahik derecesinde olduğunu İstanbul sakinesinden ise İstanbul Kadısı olan efendi tarafına ve eğer Eyüp ve Üsküdar ve Galata Sükkânından iseler kadıları efendiler taraflarına mektep havacesiyle beraber varıp ve çocuğu dahi götürüp gösterip tarafı şer'iden yedlerine memhur (mühürlenmiş) izin tezkeresi almak ve izin tezkeresi olmadıkça esnaf taifesi şakirtlike almamak ve şakirtlike alınmaktıkta esnaf kethüdalarının dahi re'y ve marifetleri munzam (ilave edilen) olmak lazımeden olduğuna binaen şayit esnaftan beri o makule tezkeresiz çocuğu şakirtlike alır ve babası ve validesi verir ise okuduğu mektebin havacesi veyahut mahallesinin imamı doğru kadı efendilere haber vermek ve kadı efendiler dahi bu keyfiyet ihyayı dinî mubin kadısına mebni olduğundan taraflarından taharri (araştırmak) olunarak izin tezkeresi almaksızın sanata verilmiş sabi bulunur ise alanı ve vereni ve ol esnafın kethüdasını ve haber vermediği için mektep havacesini li ecli't-te'dip babı aliyeye inha (eylemek ve anasız ve babasız yetim çocuklar olup da kimesnesizliği sebebiyle zaruri bir usta yanında veyahut bir kimesnenin terbiyesinde hasr etmeyerek kendi iki defa mektebe gönderip mürahik oluncaya kadar okutturmak ve keزالik elhaletihazihi ustalarda bulunan çocuklar dahi bitıpkıha bu nizamda dahil olarak anası ve babası vesair velisi olanlar ustadan alıp mektebe vermek ve kimsesiz olanları dahi ustaları mektebe verip cahil kalmasına dikkat etmek ve mektep havaceleri dahi mekteplerde bulunan çocukları güzelce okutup Kur'ân-ı Azimü's-şânı talim akabinde her bir çocuğun haysiyet ve istidadına göre tecvid ve ilmihal müsüllü risaleler okutturarak şerâit-i İslâmiye ve Akaidi diniyelerini öğretmekliğe say' ve akdem eylemek üzere ale'l-ulum tenbihe ve ikaz olunmasına irade-i seniyye südur ile keyfiyet bilâd-ı Selâse kadıları efendilere başka başka biferman âli tenbih kılınmış olmakla siz dahi Âsitane de kain bilcümle mahallat imamlarını ve mektep havacelerini ve esnaf kethüdalarını tarafınıza celp ederek tenbihatı mezkureyi kûşi hüşlerine telkin ve tefhim ve işbu ferman-ı Âlinin birer mümezzi suretlerini dahi yedlerine i'ta birle imamlar mahalleleri dahi bulup mucibiyle amel etmek üzere cümlesine gereği gibi tenbih ve tekide mübaderet (acelece) ve bi't-tevfiki teâla işbu nizam ve tenbihatın ale'd-devam icra ve istikrarı vesailini istihsale tarafınızdan dahi bizzat ihtimam ve dikkat eyleyesiz deyü buyruldu.”²⁶³

Mehmedoğlu'na göre; bu fermenda sıbyan mekteplerinin programı, mektep hocalarının şu görevleriyle eşdeğerdir: Kur'ân-ı Kerîm'i talim ettirmek, her bir çocuğun

²⁶³ Tarihi Cevdet, ss. 1-3'dan nakleden, Cevat, Mahmud, Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcraatı, Matbaayı Amire İstanbul 1338, ss. 2-3.

haysiyet ve yeteneğine göre tecvid ve ilmihal öğretmek, bazı risalelerden ‘Şerait-i İslâmiye ile akaid-i diniyeyi’ öğretmektir.²⁶⁴

Baltacı’ya göre; bu fermanda, öncelikle zaruri dinî bilgilerin öğretilmesi şart koşulmuş ve programda, mektep hocaları çocukları iyi bir şekilde okutup onlara Kur’an tâlim ettirmeleri, ardından çocukların istidadına göre tecvid, ilmihal okutmaları, İslâm’ın şartlarını ve dinî kaideleri öğretmeleri de şart koşulmuştu”.²⁶⁵

Cevat’a göre ise; o zamanlarda ahali çocuklarını mahalle mekteplerine bile göndermeye mütemayil değildi. Mahalle mekteplerinde ise; hocalar yahut imam efendi tarafından hece, Kur’ân ve yazı karalaması taliminden sonra bazı imam ve müezzin çocukları hıfza çalışmak gibi ibtidaiyattan başka hiçbir şey öğretilmezdi. Cevat aynı zamanda “*Mezkûr fermanda tahsili ibtidai mecburi tutulmuş ise de o vakit mevcut olan Sıbyan Mekteplerinin etfali milleti istiâp edip edemeyeceği layıkıyla mülahaâ edilememiş olduğundan 240 tarihinde yapılan bu ilk teşebbüsün 54 tarihine kadar mevkiî tatbik ve icraya konulmadığı o zamana mahsus olan tarihlerin mütalaasından anlaşılıyor*”²⁶⁶ demektedir. Bu da bu ilk fermanın yaklaşık 14 yıl boyunca askıda kaldığını gösteriyor.

2.4.3.4. Meclis-i Umûru Nâfianın Lâyihası

İkinci bir teşebbüs olarak Meclis-i Umûru Nâfianın Lâyihası kabul edilebilir. Takvim-i Vakayi’, Def’a 176, 21 Zilkade 1254/5 Şubat 1839’da yayımlanan bu lâyihamı önemine binaen bir kısmı aynen alınmıştır:

“... Mezkur mekteplerde talim ve taallümde bir kaide ve nizam olmayıp hiçbir taraftan dahi layıkıyla nazarat ve akdam olunmadığından muallimin bildikleri gibi okutmakta ve bu veçhile mevcut olan sıbyanın vakitleri fakd (belirsiz) bir kuru güürültü ile geçmekte olduğundan ve bir sebebi dahi bazı âdemler evladını beş altı yaşına eriştikte mektebe verip henüz bir şey tahsil etmeksizin ahir sanata vermelerinden ve bazıları dahi fakir hali cihetle evladını hiç mektebe vermeyip vakti melabe (oyun) ve haylazlık ile geçtiğinden neşet eylediği ve bu makule tahsili ilim etmeksizin ahir sanata verilen sıbyanın velev o sanatı kemaliyle tahsil eylese bile her halde lazım olan sermayeyi ilm ve marifetten bi beher olmak hasebiyle olduğu sanatta amelen ne tahsil edebilmiş ise anın ile kalıp asla ayrılmayacağı bedihi olduğundan başka cehli cihetle devletin ve ol suretle nail olduğu nimetin kadrini ve hubbu vatanını ve belki bunlar ne demek olduğunu bilmeyerek kendisine ve milletine faidesi

²⁶⁴ Mehmedoğlu, a.g.e., s. 103.

²⁶⁵ Baltacı, a.g.m., s. 7.

²⁶⁶ Cevat, a.g.e., s. 5.

olmayacağı aşikar olmakla bu hususun dahi bir hüsnü surete konulması mülken ve milleten ehem ve memaliki mahrusi şahanede emri ziraat ve ticaret ve sanayin ihyasına dair meclisce müzakere olunmakta olan her bir şeyin esası bulunan ulum mefkut (yok olmuş) oldukça birisi vücuda gelmeyeceği emri gayri mühim olduğundan ulum ve maarifin tahsiline medarı yüsr ve sühulet olmak üzere mekatibi mevcudeye bir nizam verilmek yani mahallat arasında şu evkaf mektepleri de olan şakirdanın talimlerine bakılmak üzere evvela mevcut olan mektep havacelerinin ahvali ve dereci malumatları memurlar tayiniyle ve teftiş olunup dirayet ve kabiliyetleri zahir ve terbiyei etfala muktedir olanları istihdam olunmak ve bir mektepte şakirdanın ayrı ayrı ders okumaları hem beyhude tadil talimlerini ve hem de muallimlerinin iştigallerini mucip olmakla münasip olmadığı takdirce her bir mektepte olan şakirdan başka başka sınıflara taksim ve her birine ayrı dersler tahsis olunup bir sınıfın şakirdana birden ders verilmek ve herkes evladını vekti temyiz olan dört nihayet beş yaşına baliğ oldukça bieyyihal mektebe verip bir kimesne bu usulun hilafına hareket eder ise müateb olacağı bildirilmek ve peder ve akrabalarının fakrî halleri cihetli teseü'l (dilenme) ve bazı sanayi rezile irtikap eden sıbyan vesair bikes kalan eytam haklarında meşmulü Âfak olan rahm ve eşfak-ı şahane bidiriğ (esirgemeyen) ve mebzül buyurularak leylî ve nahir ikamet eylemek ve infak olunmak üzere bir iki adet fükara mektepleri tanzim olunup öyle sokaklarda serseri gezen etfalı mekatibi mezkureye alınmak ve bir de mahallat arasında olan sağir mektepler fikd (yokluk) hece ve Kur'ân-ı Azimü's-şân talimine tahsis olunup Selatini izam hazeratının vesairenin cesim (büyük) mektepleri bittefrik anlarda mümkün mertebe kulak dolgunluğu olmak için türkü inşa ve tuhfe ve nuhbe ve subhai sıbyan müsüllü lügat ve birgivi risalesi vesair ahlak kitapları ve hat ve kitabet tedris ve talim olunmak ve işbu sınıfı saniyede olan mekteplere bir iki hatim etmiş ve ilmihal okumuş şakirdan intihap olunarak bunlar da dahi evvel cihetle bir miktar şey tahsil eden ve erbabı istidat ve kabiliyetten olanları kangî (hangi) tarika meyl eder ise evvel tarik için tesis buyurulmuş ve buyurulmakta olan mekatib-i âliyye alınmak ve zikr olunan iki sınıf mekteplerde olan sureti muharrere (yazılmış) üzere okuyup henüz ilmihalini öğrenmemiş ve kendi defterini okuyup yazmaya muktedir olacak veçhile kesbi kabiliyet etmemiş olan sıbyanın peder ve akrabaları çocuklarını sanata vereceğim diye mektepten olmak isterler ise ahır ecillerine ruhsat verilmemek suretleri icra olunduğu halde zikr olunan mekatibi âliyye ilmi icmaliyi tahsil etmiş ve resmi hattı öğrenmiş şakirdan dahil olarak herhangi mektepte bulunur ise yalnız merbut olduğu tarikin fennine çalışarak evvel veçhile az vakitte hayli adem yetişeceği..."²⁶⁷

²⁶⁷ Takvim-i Vekayi, Def'a 176, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 11839)'dan nakleden, Cevat, a.g.e., ss. 6-9.

Ancak bu lâyhada geçen iki hatim şartı Bab-ı Âli tarafından yeterli görülmemiş ve “*Meclis-i Mezkureye Bazı Hususun İlâvesi Lazım Geldiğini Mübeyyin Dari Şûrayı Bab-ı Âliyyeden Meclisi Mezkûra Gönderilen İhtar Müzekkeresi*” başlığıyla bir ihtar ile şöyle bildirilmiştir:

“*Yalnız bir iki hatmi şerif etmiş olan etfal zikrolunan lügat ve inşâ ve risale kıratına kesbi kabiliyet edemeyeceğinden bilfarz kabiliyeti olsa dahi işbu kitapların kıratıyla meşgul olup Kur’ân-ı Kerim kıratı nakıs kalarak ilmi tecvid ve vücuhu kıraat taliminden bi beher kalacağından meselen zikrolunan mahallat mekteplerinde halince Kur’ân-ı Azim kıratına kesbi istidad eylemek üzere üç ve beş veyahut altı hatmi şerif edip ve bu sırada ilmi tecvidi dahi havacesinden bittahsil mekatibi selâtini izam hazeratına alınmak ve o müsiüllü şakirdanın mahallat mektebinde hıfza çalışmak murad edenler olur ise huffaza nedret (azlık) kalmamak için anları itmamı hıfza kadar mektebi mezkurede tevfiik olanarak badehü tahsili maarif için beriki mekteplere celp olunup kabiliyet ve istidadına göre inşâ ve lügatı metnua vesaireyi evrada talim eylemek suretleri dahi nizamatı mezkureyi idhal olunsa münasip olur gibi mütebadir ezhan (zihinler) olmuş olmakla badehü iktiza eden mazbataya yazılmak üzere sualen ve ihtaren işbu mezkure tahrir ve meclisi mezkure tesyir olundu.”²⁶⁸*

Yukarıda da görüldüğü üzere Meclis-i Umur-u Nafia, herhalde 1240/1824’te yayımlanan II. Mahmud’un fermanın uygulama alanı bulamaması üzerine, yine aynı fermana yakın, mecburi eğitimi şart koşan, geceli gündüzlü ve içerik olarak da birbirine benzeyen bir müfredat programı sunmuştur.

Ayrıca Bab-ı Âliyyeden yapılan itiraz göz önüne alınmış, açıklama sadedinde uzun bir cevap yazıldıktan sonra, “*Badehu Hususu mezbure ve Dari Şûrayı mezkûrdan Yazılan Mazbata*”da *Darı Şûrayı Bab-ı Âliyyeden Meclisi Mezkura gönderilen ihtar’da itiraz edilen hususlar da göz önüne alınarak kabul edilmiştir.*” denilmek suretiyle düzeltme yapılmıştır.²⁶⁹

Tanzimat’ın ilânından bir müddet önce 1253/1838’de Umûr-i Nâfia Meclisi’nde mektepler için hazırlanan ve yukarıda detaylı bilgi verilen lâyhada mektepler küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrıldı. Küçük mahalle mekteplerinde Kur’an öğretilmesi, câmilerin yanındaki büyük mekteplerde ise (sınıf-ı sâni) kulak dolgunluğu olması için Türkçe inşâ, Tuhfe-i Vehbî, Nuhbe-i Vehbi, Sübha-i Sıbyân gibi lugatlarla Birgivi’nin Risâle’si gibi kitaplar, ahlâk risaleleri okutulması, hat ve kitâbet öğretilmesi kararlaştırıldı. Ardından bu lâyiha Dâr-ı Şûrâ-yı Babîâlî’de ve Meclis-i Ahkâm-i Adliyye’de bazı değişikliklere uğradı,

²⁶⁸ Cevat, *a.g.e.*, ss. 10-11.

²⁶⁹ Cevat, *a.g.e.*, ss. 12-14.

sarf ve nahiv dersleri de programa dâhil edilerek bu mekteplere rüşdiye adı verildi. Tanzimat'ın ilânı arefesinde söz konusu mekteplerde elifbadan başlamak üzere Kur'an, yazı, ilmihal, hesap okutulurken programa sonraları tarih ve coğrafya da ilâve edilmiştir.

1262/1846'da dört yıllık eğitim veren sıbyân mekteplerinde elifba, Kur'an, ilmihal, tecvid, Türkçe, muhtasar "*Ahlâk-ı Memdûha*" risaleleri okutuluyor, lügat, sülüs ve nesih yazılar öğretiliyordu. Tanzimat'tan sonra üç yıllık mekteb-i ibtidâi olarak faaliyet gösteren bu okulların programları "*Elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, İlmihal, Ahlâk, Sarf-ı Osmânî. İmlâ, kıraat, Mulahas Târîh-i Osmânî, Muhtasar Coğrafyayı Osmânî, Hesap ve Hüsn-i Hat*"tan oluşmaktaydı.²⁷⁰

İlköğretim alanındaki önemli girişimlerden biri olan, Nisan 1847 tarihli "*Etfalin Tâlim ve Tedrîs ve Terbiyelerini Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dair Sıbyân Mekatib-i Haceleri Efendilere İta olunacak Tâlimat*" başlığını taşıyan nizamnâmeye göre Sıbyân mekteplerinin ders cetveli; "*Elifba, Amme Cüzü ve öteki cüzler, Türkçe Lügat, Ahlak, Türkçe Tecvid, Kur'ân, Hıfzı Kur'ân*" derslerinden oluşmaktadır.²⁷¹

1288/1868 tarihli bir tebliğde herkesin altı yaşındaki çocuğunu okula göndermeye mecbur edildiği görülmektedir.

Bu tarihten bir yıl sonra yayımlanan, 1 Eylül 1289/1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin 6. maddesinde Sıbyân mekteplerine genişçe yer verilmiştir. Buna göre; tahsil süresi dört yıl olarak belirlenmiş ve müfredat; "*Elifbâ (Yeni usûl ile), Kur'ân-ı Kerim, Tecvid, Ahlâkla alâkalı eserler (gayr-i Müslim çocuklarına kendi usûl-i dînîyeleri kendi din adamları tarafından tedrîs kılınacaktır), İlmihal, Yazı tâlimi, Muhtasar Fenn-i Hesap, Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, Faydalı bilgilerle ilgili eserler*", derslerinden oluşmuştur. Bu müddetten sonra hıfzı Kur'ân etmek isteyen bir müddet daha mektepte kalmakta serbest bırakılmıştır. Sıbyân mekteplerine kız öğrenciler için 6-10, erkek öğrenciler için 7-11 yaş arası devâm mecburiyeti getirilmiştir. (Mad. 9). Kız Sıbyân Mekteplerinin hocaları ve Kız Rüştiye Mekteplerinin hocaları kadın olacak, ancak istenilen derecede ehliyetli muallimeler yetiştirilinceye kadar edepli erkek muallim tâyini caiz olacaktır. (Mad. 16, 28).²⁷²

1294/1877 ve 1295/1878 yılların da, Sıbyân Mekteplerinde şu dersler okutulmuştur:

²⁷⁰ Baltacı, aynı yer.

²⁷¹ Akyüz, a.g.e., s. 140.

²⁷² "Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi", 24 Cemadi'l-ula 1286, 1 Eylül 1869, *Düstur*, TS, C. 2, 1289, ss. 204-205.

“Kur’ân-ı Kerim, İlm-i hâl, Tecvîd, Kavâid ve imla, Hesap, Coğrafya, Tarih, Kıraât-i Türkiye, Sülüs”.²⁷³

1299/1882 yılında tahsil süresi üç yıl olmak üzere, yukarıda bahsedilen 1262/1846 yılı ders programında yer alan dersler okutulmuştur.²⁷⁴

Sıbyân Mekteplerinin ders programları, 1907-1908 yıllarına kadar bazı yıl ve ders değişimlerine uğramıştır. 1907-1908 yılında ise bir ihtiyat sınıfı eklenmiştir. 1326/1910 yılında ise üç devreli 6 sınıf haline getirilmiştir.²⁷⁵

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde, ibtidâî mekteplerinin açılmasıyla sıbyân mektebi tabirinin yerini "mekâtib-i ibtidâiyye" almıştır. Bununla birlikte zamanımıza kadar câmilerde çocuklara basit dinî bilgiler verilen ve Kur’an okuma öğretilen yerlerin halk arasında sıbyân mektebi olarak adlandırılması geleneği sürmüştür.²⁷⁶ Sıbyân mektepleri hocalarına dair 1263/1847 tarihli tâlimatta karışık mekteplerde kız ve erkek çocukların yan yana oturtulmaması tavsiye edilmektedir. 1858 tarihli bir sadâret tezkiresinde ise, Maârif Nezâreti’nce Sultanahmet civarındaki yirmi altı sıbyân mektebinde kız ve erkek öğrencilerin birbirinden ayrılması istenmektedir.²⁷⁷

2.4.3.5. Âmin Alayı

Okula yeni başlayan çocuklar için düzenlenen ve “Âmin Alayı” diye adlandırılan bir tören de vardı. İlk defa ne zaman ve nasıl başladığı kesin olarak bilinmeyen bu törene "Bed’-i Besmele Cemiyeti" de deniliyordu. Bu törenin düzenleme şeklini Öcal şu şekilde izah etmektedir:

“Âmin alayı genellikle kandil, pazartesi veya perşembe günleri düzenlenirdi. Âdete uygun olarak okula başlayacak çocuğun âilesi bir gün önceden mektebin hocasına haber gönderirdi. Hoca da merasim günü çocukları sıraya dizer, öndekiler yüksek sesle ve koro halinde ilâhiler okuyarak, arkadakiler de beyit aralarında "âmin!" diye bağırarak neşe içinde çocuğun evine gelirlerdi. Çocuğun âilesi tanınmış ise komşu okulların hocaları ile öğrencileri de törene davet edilirdi. İstanbul’da oturan âilelerin okula başlayacak çocuğu törenden önce Eyüp Sultan’a götürerek birlikte dua etmeleri âdetti.

²⁷³ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1294, Def’a 32, 394; Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1296, Def’a 31, 77’den nakleden, Mehmedoğlu, a.g.e., s. 111.

²⁷⁴ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1300, Def’a 37, 265’ten nakleden, Mehmedoğlu, a.g.e., s. 112.

²⁷⁵ Bkz. Mehmedoğlu, a.g.e., ss. 112-120.

²⁷⁶ Jacob M. Landau, a.g.m., s. 3.

²⁷⁷ Baltacı, a.g.m., s. 7.

Mektepten hareket eden âmin alayı eve doğru yaklaşırken çocuk kapıda bekletilir, âmin alayı eve gelince hoca dua eder, arkasından herkes "âmin!" derdi. Daha sonra çocuk, önceden süslenerek hazırlanmış bir arabaya veya "midilli" adı verilen ata bindirilir ve ilâhiler söylenerek çıkılırdı. Kafilenin önünde iki kişi atlastan yastık üzerinde cüz kesesi ile elifbayı, arkasındaki, çocuğun mektepte oturacağı minderle okurken üzerine cüzünü koyacağı rahleyi taşır; onun arkasında çocuğun oturduğu araba veya midilli, sonra ikişerli sıra halinde mektebin hocası, ilâhiciler ve âminciler yürürlerdi. Çocuğun âilesi ile davetliler ve halk kafilenin arkasında giderlerdi. Şehrin sokaklarında bu şekilde bir müddet dolaşarak çocuk mektebe getirilirdi. Yine usûlüne uygun olarak hocasından ilk dersini aldıktan sonra onun ve davetlilerin ellerini öper, talebelerden birisi "aşr-ı şerif" okur ve hocanın yaptığı dua ile tören biterdi. Âmin alayı, bazan sokaklarda bir müddet dolaştıktan sonra çocuğun evine gelir ve ilk ders orada verilmek sûretiyle tören tamamlanmış olurdu. Tören sonunda çocuğun âilesince hazırlanmış yemekler yenilir, hocaya, kalfaya, ilâhi okuyan ve âmin alayına katılan bütün çocuklara hediyeler ve harçlıklar dağıtılırdı. Okula başlayan çocuk eğer bir tarikat şeyhinin çocuğu ise o zaman âmin alayına tarikatın sancağı ile dervişleri de katılır, ilâhiler arasında kudümler, halîle'ler, mazhar'lar çalınır, zikirler çekilir ve tarikat âyini yapılırdı". Öcal, Âmin alaylarının önemli bir pedagojik değer taşıdığı ve bilhassa çocuklarda büyük bir okuma arzusu uyandırdığını da vurgulamaktadır.²⁷⁸

2.4.3.6. 1329/1913 Tedrisatı İptidaiye Kanunu Muvakkıtı

1329/1913 yılında kabul edilip yayımlanmış olan Tedrisatı İptidaiye Kanunu Muvakkıtı ile ilköğretimde esaslı değişiklik yapılmış, sıbyan okulları ile rüşdiyeler birleştirilerek, Mekâtibi İptidaiye adıyla, öğretim süresi altı yıl olan İptidai mektepleri (İlkokullar)a çevrilmiştir ve ilkokul öğrenimi mecburi kılınmıştır. Sıbyan okulları yerine anaokulları açılmıştır.²⁷⁹

20. yüzyıl'a gelindiğinde, İslâm dünyasında küttâblar, genellikle öğrencilerin dönemin yaygın ve resmî ideolojilerine göre eğitildiği kurumlar haline dönüştü. Sömürge durumundaki müslüman toplumlarda ise ya kapatıldı ya da müfredat tamamen değiştirildi. Yeni kurulan millî devletlerde bu okullar büyük oranda örgün eğitim sistemine dâhil edildi. Çok az yerde geleneksel konumunu muhâfaza ederek devâm etmeye çalışan küttâblar Suriye ve Irak gibi

²⁷⁸ Öcal, Mustafa, "Âmin Alayı", *DİA*, C. 3 s. 63; Ayrıca bkz. Arseven, Celal Esat, "Sanat ve Siyaset Hatıralarım", (Haz. E. Işın), *Mahalle Mektebi Hatıraları Amin Alayı-Mektep İlahileri*'den nakleden, İsmail Kara, Ali Birinci, Kitabevi Yay., İstanbul 1997, ss. 131-133; Alus, Sermet Muhtar, "İlahilerle Mektebe Başlanış"den nakleden, Kara; Birinci, *a.g.e.*, ss. 149-154.

²⁷⁹ Komisyon, *Cumhuriyetin 50. Yılında Milli Eğitimimiz*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 5.

ülkelerde zamanla önemsiz hale geldi. Türkiye gibi laikliği resmen benimseyen ülkelerde ise tamamen ortadan kalktı. Tarih boyunca küttâblar ve onun devâmı olan medreseler, değişik İslâm toplumlarında dinî anlayışın şekillenmesinde ve cihânşumul bir müslüman kimliğinin oluşmasında önemli rol oynamıştır.²⁸⁰

2.4.3.7. Cumhuriyet İlan Edildikten Sonra İlköğretimde Din Bilgisi Dersleri

Cumhuriyet ilan edildikten sonra, 1340/1924 yılına kadar ilköğretim yukarıda açıklandığı üzere devâm ediyordu. 1923 – 1924 öğretim yılında resmi ve özel ilkokullardaki öğrenci, öğretmenlerin durumu resmi rakamlarla aşağıdaki gibiydi:

Okul sayısı: 4894 Resmi okul ve 278 özel okul olmak üzere toplam 5172 ilkokul mevcuttu.²⁸¹ Resmi okullardaki öğretmen sayısı 10238, öğrenci sayısı 341941 idi ve bir öğretmene 33 öğrenci düşmekteydi.²⁸² Özel okullardaki öğretmen sayısı 2296, öğrenci sayısı 33236 idi.²⁸³ Tahsil müddeti ise, 1340/1924 senesinde maarif işleri ve kültür meseleleri görüşülmek üzere Ankara’da toplanan İkinci Heyeti İlmiye kararlarına göre altı seneden beş seneye indirilmişti. Aynı toplantıda İlk mektep müfredat programları hazırlanması ve ders kitapları yazdırılması karara bağlanmıştı.²⁸⁴

1924-1926 yılları arasında 2. 3. 4. ve 5. sınıflarda haftada 2’şer saat “*Kuran-ı Kerîm ve Dinbilgisi*” adlı bir ders vardı.²⁸⁵ Yukarıda da bahsedildiği üzere 1924 yılında toplanan II. Heyet-i İlmiyenin aldığı kararlar üzerine ilkokulun beş yıla indirilmesi ve düzenlenen program “1926” da esaslı bir değişikliğe daha uğramıştır. Bu programla birlikte de köy okulları programı hazırlanmıştır. 1926-1927 yılından itibaren geçerli olan bu programın ilk devre (1 ila 3 üncü sınıf) tadrîsâtının ağırlıklı dersi Hayat Bilgisidir. Bu ders ahlâki, içtimâi, iktisadi, tarihi, tabîi ve bedii konuları içeren bir birleşik ders halinde işlenmiştir. Bu program şöyledir:²⁸⁶ **(Bk. Ders Dağıtım Çizelgesi 3.)**

²⁸⁰ Jacob M. Landau, *a.g.m.*, C. 27 s. 4.

²⁸¹ D.İ.E. Milli Eğitim Hareketleri 1927 – 1966 Yayın No: 517’den nakleden, Komisyon, *Cumhuriyetin 50. Yılında Rakam ve Grafiklerle Milli Eğitimimiz*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 44.

²⁸² Komisyon, M.E.B., *a.g.e.*, s. 56.

²⁸³ Komisyon, M.E.B., *a.g.e.*, s. 76.

²⁸⁴ Yücel, Hasan Ali, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, ss. 26-27.

²⁸⁵ Öcal, *a.g.e.*, s. 231.

²⁸⁶ Raşit, Hıfzurrahman; Adil, Nihat, *Umumi Tedris Usulü*, Kanaat Kütüphanesi, (İkinci tabı), 1930, ss. 73-79.

Ders Dağıtım Çizelgesi 3.

Dersler	BİRİNCİ DEVRE			İKİNCİ DEVRE	
	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Dördüncü Sınıf	Beşinci Sınıf
Alfabe	12	-	-	-	-
Kıraat	-	4	4	2	2
İmla	-	3	3	1	1
Tahrir	-	2	2	2	2
Kavait	-	-	-	1	1
Yazı	-	3	2	1	1
Din Dersleri	-	-	1	1	1
Hayat Bilgisi	4	4	4	-	-
Hesap Hendese	2	2	3	3	3
Tarih	-	-	-	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2
Tabiat Dersi	-	-	-	2	-
Eşya	-	-	-	-	2
Yurt Bilgisi	-	-	-	2	2
Resim Elişleri	4	4	4	3	3
Musiki	2	2	2	2	1
Jimnastik	2	2	2	2	1
Ev İdaresi	-	-	-	(1)	(1)
Dikiş	-	-	-	(1)	(1)
Yekün	26	26	26	26	26

Tabloda görüldüğü gibi din dersi sadece hafta birer saat olmak üzere 3. 4. ve 5. sınıflarda verilmektedir. Toplam haftalık 26 saatlik derse göre bakıldığında din dersleri % 4 civarlarında bir yer işgal etmektedir.²⁸⁷ 1927'den itibaren Din Bilgisi ana babaların isteğine bağlı olmuştur. Bir başka ders programı ise, İstanbul Üniversitesi profesörlerinden İsmail Hakkı'nın "*The Educational Year Book of 1818*"e, "Günümüzde Türkiye'de eğitim" konusu üzerine yazdığı makaleye ekli 1926 yılı İlkokullar ders cetvelidir. Bu cetvelde, 2. ve 3. sınıflarda haftada 2'şer saat, 4. ve 5. sınıflarda 1'er saat din dersi vardır. 1929 ders yılında İlkokulun 3. 5. ve ortaokulun 6. 7. sınıflarda haftada 1'er saat, öğretmen okullarının 6., 7. sınıflarda da (bunlarda öğretmenlik için gerekli malzeme olarak) haftada 2'şer saat din dersi bulunmaktadır.²⁸⁸

²⁸⁷ Öcal, Mustafa, *15. Milli Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Raporu*, Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı, 1996, Takdim kısmı.

²⁸⁸ Gotthard, *a.g.e.*, s. 83.

Bir başka ders programı da, Türkiye’de, 1927-1931 yıllarında, İlkokulların ve köy mekteplerinin 3., 4. ve 5. sınıflarında okutulan “Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri” kitapları adıyla tek bir kitapta toplanarak Muallim Abdülbaki²⁸⁹ tarafından sunulan eserdir.

Eserde, 1927-28 yıllarında Osmanlıca harflerle, 1929-1931 yıllarında ise yeni Türk harfleriyle basılmış iki baskısı karşılaştırılmış ve her ikisinin müfredatının da aynı olduğu görülmüştür.

Kitapların başlığında, “*Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*” yazıyor. Örneğin 3. sınıf kitâbının başında yer alan, Din Dersleri Programı’nda, şu tâlimat yer almaktadır:

“Yalnız tarihi hakikatler söylenecek, mucizelerden ve harikulade menkıbelerden bahsolunmayacaktır.” 5. sınıf kitâbının “*Din İşleri Dünya İşlerinden Ayrıdır*” başlıklı bölümü ise, Cumhuriyet Devrimi’nin laiklik anlayışını, çok güzel anlatmaktadır. İslâmiyette rûhban sınıfının bulunmadığı, sürekli vurgulanmaktadır. *Din Dersleri*, dinî imanla birlikte, millî imanı ve Cumhuriyet Devrimine bağlılığı işlemektedir. Vatan ve millet sevgisi, bilimin yol göstericiliği, akılcılık, bağınazlığın ve hurâfenin reddi, kardeşlik, eşitlik, hoşgörü, elbirliği, kamuculuk, dayanışma, temizlik gibi Cumhuriyet değerleri aşılacaktır.

Bugünkü adıyla Millî Eğitim Bakanlığı’nın onayı, kitapların kapağında iri harflerle şöyle belirtilmiştir:

“Maârif Vekâleti Tâlim ve Terbiye Dâiresi’nin 88 numaralı kararile İlk Mekteplere ve Köy Mekteplerine kabul edilmiştir.”

“*Cumhuriyet Çocuğu’nun Din Dersleri*” kitâbı, ilkokullarda ve köy okullarında okuyan çocukların anlayacağı, sade ve canlı bir dille yazılmıştır. Okunduğu zaman – günümüzde kullanılmayan kelimeler dışında – hala anlaşılabilirliğini korumaktadır.

Üç Kitaptan oluşan “*Cumhuriyet Çocuğu’nun Din Dersleri*”nin tamam içeriğini burda yazmak mümkün değildir, ancak okuyucuya fikir vermesi açısından kitâbın sınıflara göre programı şöyledir:

3. Sınıf; “*Cami, Müezzîn, İmam, Cemaat, Bayramlarımız, Bayramlarda Ne Yapılır?, İman, Bugünkü Türklerin Dînî, Hazreti Muhammet, Muhammet’in Peygamberliği, Hicret, Müslümanlığın Etrafa Yayılması, Peygamberin Son Haccı ve Ölümü, Peygamberin Ahlâkı, Allah’a İman, Allah Sevgisi*”.

4. Sınıf: “*Kimsenin İncasına Karışmamak, Hayırlı İnsan Olmak, Nasıl Hayır İşlemeliyiz?, İslâm Dînî ve Ahlâk, Çalışmak, Tevekkül, Şükür, İslâmlık, İnsanlarla İyi*

---

²⁸⁹ Kitabın yazarı, Muallim Abdülbaki, Soyadı Kanunu’ndan sonraki adıyla Abdülbaki Gölpınarlı’dır. Ancak kitaba damgasını vuran, o zamanki Cumhuriyet yönetimidir. Yazarın özgeçmiş kitabın sonunda anlatılmıştır.

Geçinmek, Hayırlı Olmak, İslâmlık Bağnazlığı Yasaklar, Din Sahtekârlığı, İkiyüzlülük, Hazreti Muhammet “Aleyhisselâm”, Ehli Beyt, Eshap, Hatice”.

5. Sınıf: “İslâm Dîninde Akıl Her Şeyden Üstündür, Müslümanlıkta Saçma Şeylere İnanç Yoktur, Cumhuriyet Devrinde Müslümanlık, Din İşleri Dünya İşlerinden Ayrıdır, Müslümanlıkta Allah’la Kul Arasına Kimse Giremez, Dünyadaki Müslümanlar, Müslüman Milletlerin İçinde En Kuvvetli Millet Türklerdir, Her Millet Allah’a Kendi Dili ile Hitap Eder, Kur’ân’ı Kerim’deki Sözlerden, Müslümanlar Allah’ı Nasıl Tanır?”.²⁹⁰

2.4.3.8. İlkokulların Programlarından Din Bilgisi Derslerinin Çıkarılması

1927 yılından başlayarak din dersine katılma, öğrenci velilerinin onayına bağlanmıştır. Ders saatleri 1926-1927 yıllarında, İlkokulların 2. ve 3. sınıflarında haftada ikişer saat, 4. ve 5. sınıflarda ise bir saat idi. 1929 yılında, İlkokul 3. 4. ve 5. sınıflarda ve ortaokulların ilk iki sınıfında birer saat din dersi veriliyordu. Öğretmen okullarının 6. ve 7. sınıflarında ise, haftada iki saat din dersi vardı.

1929 yılına gelindiğinde, dönemin Maârif Vekili Cemal Hüsnü (Taray) Eylül 1929 tarihli tamiminde öğretmenlere şöyle demektedir:²⁹¹

“Öğretmenler, geçmişin damgasını taşıyan her şeyden gözlerinizi ayırın; eğitim çabamızda kutsal ülkümüz, geleceğin medenî ve müreffeh yeni Türkiye’sidir. Aşılacağımız fikirler, yeni Türkiye’yi yaratan, tarihimize yeni bir sahife açan büyük Gazi’nin ülkülerinin birer yankısı olacaktır.”²⁹²

Böylece din eğitiminde de yeni bir sayfa açılmış oldu. Maârif Vekâleti Ta’lim ve Terbiye Hey’eti’nin 30.11.1929 tarihli kararı ile ise, İlkokullarda “müfredat programlarındaki Dinderslerinin okutulacağı fakat öğrencilerin imtihana tabi tutulamayacakları” belirtildi. 28.10.1930 tarihinde de Vekâletçe; “İlkokul programları içerisindeki müfredatın ancak arzu eden 5. sınıf öğrencilerine ve Perşembe günleri öğleden sonra yarım saat okutulabileceği” tamim edildi.²⁹³

Yaklaşık altı ay sonra, Cumhuriyet Halk Partisi 14 Mayıs 1931’deki 3. Kongresinde laiklik ilkesini programına alınca, dinin sadece bir *vicdân işi* olduğunu ilân etti. Bu, aynı yılda yayınlanan “*Cumhuriyet Tarihi*”ne göre din eğitiminin tamamıyla bireylere ve âilelere

²⁹⁰ Program müfredatının tamamı için bkz. Muallim Ab.dülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri (Atatürk Dönemi Ders Kitabı)*, Kaynak Yay., İstanbul 2005, ss. 13-109.

²⁹¹ 18.9.1929 tarihli Milliyet gazetesi.

²⁹² Gotthard, a.g.e., 1972, s. 82.

²⁹³ Öcal, a.g.e., s. 231.

bırakılması demektir. Genel sekreter Recep (Peker) 16 Ekim 1931’de İstanbul Üniversitesinde parti programını açıklarken, Muslihittin Adil’in, dünyevileşmiş bir devlette din öğretiminin nedenini sorması üzerine: “*Tamamıyla ihtiyârîdir*” demişti.²⁹⁴ Neticede, 1929-1931 arasında, kademeli olarak ilk okullarla Öğretmen Okullarının programları arasından Dinbilgisi dersleri çıkarılmıştır. Böylece Cumhuriyet’in ilk yıllarından demokratik hayata geçinceye kadar, okulların programlarında dînî-ahlâki dersler kaldırılmış, nesil manevî değerlerden yoksun ve boşluk içerisinde yetiştirilmiştir. Bu da Öcal’ın ifâde ettiği gibi, bugün toplumumuzda yapılan ve herkesin şikâyet ettiği birtakım yanlışlıkların en önemli ana sebebini oluşturmuştur.²⁹⁵

1931-32 yıllarına gelindiğinde, ilkokullarda, din dersinin verilmesi sadece tavsiye ediliyordu. Din dersi, 1935’te İlkokullardan da kaldırıldı; din eğitimi âileye bırakıldı. Bu süreç, 1928 yılında, “*Devletin dînînin İslâm olduğu*” ibaresinin Anayasa’dan çıkarılmasıyla bağlantılıydı. Laiklik, 1937 yılında Anayasa hükmü oldu.²⁹⁶

Şimdiye dek pek dikkati çekmeyen bir nokta, köy ilkokullarında din derslerinin kalmasıdır. Eğitim Bakanlığı, 1940’lara kadar bu okullarda boş inançlardan arınmış bir müslümanlığın okutulmasında sakınca görmemiştir. Köy İlkokulları Çalışma Programına göre öğrencilere haftada bir saat din dersi gösterilecek; bu derslerde Tanrı’nın birliği, tarihi gerçeklere bağlı kalınarak Peygamber’in hayatı çocuklara öğretilenektir. Çalışma Programının İslâm’ın esasları olarak ileri sürdüğü ilkeler, çağdaş ahlâk ilkeleri biçiminde anlatılmıştır. Bunlar, kimsenin dînîne ve inancına karışmamak, çok çalışmak, hayırlı insan olmak, başka insanlarla iyi geçinmek, sahtekârlık yapmamak, kadercilikten ve bağnazlıktan uzak durmak gibi ilkelerdir.²⁹⁷ 1939’dan itibaren de köy ilkokullarından kaldırılmış din eğitimi, genel eğitimin dışında bırakılmıştır.²⁹⁸

Bayram Sarıcan, 1930’lu 1940’lı yıllarda, bazı öğretmenlerin dine ve ibadetlere bakış açılarını değerlendirmiştir. Konuya ışık tutması açısından aynen naklediyoruz:

“Burada, daha o yıllarda (1935-1940 arasında) okullarda bazı öğretmenlerin çocukların ibadetlerine ve oruç tutmalarına bile nasıl müdahale ettiklerine dair bir hatıramı nakletmek istiyorum:

---

²⁹⁴ Gotthard, *a.g.e.*, s. 83.

²⁹⁵ Öcal, Mustafa, *15. Milli Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Raporu*, Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı, 1996, Takdim kısmı.

²⁹⁶ Köy İlkokul ve Şehir ilkokullarının ders program cetvelleri için bkz. Okuturlar, *a.g.e.*, ss. 6-14.

²⁹⁷ T.C. Maarif Vekilliği, *Köy İlk Mektepleri Müfredat Programı*, İstanbul 1938, s. 74.

²⁹⁸ Bilgin, Beyza, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Matbaacılık, Ankara 1980, s. 46.

Ramazan ayına yeni girmiştik. İsmi hiç unutmadığım Hasan Can isimli öğretmenimiz vardı. Bir gün bir öğrenciyi çağırdı, ona para verdi:

“ – Çarşıya git, manavdan bir kilo kestane al, gel” dedi. Kestaneleri getiren öğrenciye:

“ – Herkese birer tane ver” dedi. Sonra öğretmenimiz:

“ – Haydi kestaneleri soyun ve yemeye başlayın” dedi. Bunun üzerine birçoğumuz;

“Oruçlu olduğumuzu”, söyleyerek, yemek istemedik ve direnmeye çalıştık. Fakat bu itirazımız ve direnmemiz fayda vermedi. Öğretmen kestaneyi bize zorla yedirdi ve maalesef oruçlarımız bozulmuş oldu.

Öğretmenimizin niyetini bilmiyorduk. Acaba çok küçük olduğumuz için mi oruç tutmamızı istemiyordu? Yoksa inanç zayıflığından dolayı oruç tutmaya karşı mı idi? Ama şurası kesin bir gerçektir ki; bu hal âlemde gördüğüm inançla ters düşüyordu. Bu olayı bir türlü kabullenemedim.

İlkokul 4. sınıfa geldiğimizde öğretmen değişti. Şevket Bey isimli ve orta yaşlı yeni öğretmenimiz dînî konularda öncekinden farklı bir tutum içerisinde idi. Yâni dindardı ve dînî konulara olumlu yaklaşıyordu.

Bir gün Hayat Bilgisi dersinde temizlik konusunu anlatıyordu:

“ – Temiz olabilmek için günde 4–5 defa ellerinizi, ayaklarınızı, yüzünüzü yıkayınız. Hani şu namaz kılmak için abdest alanlar var ya, onlar çok temiz insanlardır. Çünkü günde 5 defa eller, kollar, yüz ve ayaklarını yıkıyorlar” diyordu.

İşte İlkokul öğrenciliğim esnasında tanıdığım iki ayrı öğretmen tipi... Zannediyorum, günümüzde de her iki öğretmenin inanç ve zihniyetine uygun hareket eden öğretmenler mevcuttur.”²⁹⁹

İlkokul programı 1936’da, köy ilkokulu programı da, 1939’da yenilenmiş ve her ikisi 1948 de tekrar birleştirilmiştir.³⁰⁰

2.4.3.9. Din Bilgisi Dersinin olmadığı Dönemde Din Öğretimi Kitapları

Devlet okullarında din öğretimi yapılmadığı 14 yıl içinde (1935-1948) çıkan din öğretimi kitaplarından belli başlıları şunlardır:

Ahmet Hamdi Akseki, *Yavrularımıza Din Dersleri*, 1924

M. Şerafettin Yaltkaya, *Benim Dînîm, Din Dersleri*, 1943

Nâzım İçsel, *Türk Evlâdına Din Bilgisi*, 1944

²⁹⁹ Sarıcan, Bayram, *1930’lardan günümüze Bursa’da Dînî Hayat Gördüklerim – Duyduklarım – Yaşadıklarım Hatıralar*, Yayına Hazırlayan; Mustafa Öcal, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2003. ss. 24-25.

³⁰⁰ Köy İlkokul ve Şehir ilkokullarının ders program cetvelleri için bkz. Okuturlar, a.g.e., ss. 6-14.

Eşref Edib, *Çocuklarımıza Din Okuma Kitâbı*, I-IV, 1944-45

Ömer Fevzi Mardin, *Din Dersleri*, 1946

Mustafa Âsım Köksal, *Gençlere Din Kılavuzu*, 1946

Abdülkadir Kemalî Ögütçü, *Çocuklarımızın Din Kitâbı*, Adana 1947

Hüseyin İkiz, *Çocuklarımıza Sualli-Cevaplı İlmihal*, Mersin, 1947

Ziya Şakir, *Din Dersleri*, 1947

Abdullah Develioğlu, *Oğlumun Din Bilgileri*, Kayseri 1948

Mustafa Şefik Öz, *Çocuklarımıza İlk Din Bilgisi*, Antalya 1948

M. Şakir, *Çocuklara Mahsus İslâm Ahlâkı Dersleri* (Tercüme), 1948

Bu listenin başlarında yer alan, Başkan Ş. Yaltkaya'nın "*Benim Dinim*" adlı ve çocuklara İslâmlığın esaslarını, sade, kolay anlaşılır bir dille ve geleneksel nazım şekliyle kavratmaya çalışan kitâbı, özellikle anılmaya değer. Yaltkaya bunlarda eski Anadolu Türk edebîyatından konular da almıştır. Meselâ "*Tanrı her yerededir ve her şeyi görür*", "*Üç balık*" gibi...

Dikkate değer, diğer bir eser de Eşref Edib'in "*Çocuklarımıza Din Kitâbı (8-12 Yaşında ilk çağdaki çocuklar için)*" adlı eseridir.

Dört kitaptan oluşan eserin mâhiyeti hakkında bir fikir vermek için velilere hitaben yazılan mukaddimesi şöyledir:

*"Bu eser için çok emek sarfedilmiştir. Bir kere memleketimizde bu yolda yazılmış eski, yeni yüze yakın eserin hemen hepsi gözden geçirilmiştir. Mısır mekteplerinde tadrîs edilmekte olan bu mevzudaki eserler de tetkik olunmuştur. Bütün bu kitapları yazanlar, çocuklara öğretilmesi lazım gelen dînî malumatı derleyip toplamakta çok himmet göstermişlerdir. Ancak mesele, verilen malumat çocukların yaş itibariyle fikir seviyelerine uygun olabilmek keyfiyetidir ki sadelik ve güzelliğe de çok itina lazım. Çocuğun asla anlayamayacağı terimlere, ağır tabirlere boğulmuş bir eser, çocukların ne kafalarında bir iz husûle getirebilir, ne de kalblerine bir bağlantı ve sevgi. Temelleri zayıf olan bir binanın ise, hayat yolunda zuhuru tabîi olan fırtınalara değil, en hafif rüzgârlara bile karşı gelemeyeceği tabîi değil midir? Çocuğun kitaptan hakkıyla alamadığı imanı âile ve muhit de telâfi edemezse artık onu hayatını derin boşluklarına düşmekten koruyabilecek ne vardır? Onun için iman kalesinin istihkâmını inşa husûsunda ilmîn bütün metodlarını tatbika en büyük ehemmiyeti vermek iktiza eder. İstanbul, Asarı İlmiye Kütüphanesi, Dört kitaptan ibaret olan bu din kitâbının fiatı: 200, cildlisi 250 kuruştur."*³⁰¹

³⁰¹ İslâm – Türk Ansiklopedisi, C. II, No.63-64, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, 1359 (1940), 1940, s. 2.

Eşref Edip Fergan tarafından yazılan çocuklarımıza Din Okuma Kitâbı adlı eserin içindeki bahisler ise şöyledir:

Birinci kitâbın içindekiler:

“1. Velilere, 2. Memleket evladlarına, 3. Bismillahi, 4. Allah, 5. La ilahe illallah, 6. Allahu ekber, 7. Kur’an, 8. Muhammed Aleyhisselam, 9. Allah, Muhammed, 10. Elhamdü lillah, 11. Cami, minare, 12. Ezan, 13. Müslümanlık, 14. Müslümanlar kardeştir, 15. Ana baba sevgisi, 16. Sadi ile annesi, 17. Öğretmenlere sevgi, 18. Büyüklere sevgi, saygı, 19. Yurd sevgisi, 20. Arkadaşlarla iyi geçinmek, 21. İyilik etmek, 22. Fıkara acımak, 23. Allah korkusu, 24. Yalancılık, 25. Temizlik, Abdest, 26. Abdest nasıl alınır?, 27. Namaz, 28. Namaz nasıl kılınır?, 29. Oruç, 30. Bayram, 31. Ahiret, 32. Namazda okunan sûre ve dualar.”

İkinci kitâbın içindekiler:

“1. Bismillahi, 2. Elhamdü lillahi, 3. Ben Müslümanım, 4. İnandığım şeyler, 5. Yapacağım şeyler, 6. Allah, 7. Ne büyüsun Allahım!. 8. Kur’an-ı Kerim, 9. Peygamberler, 10. Hz. Muhammed (sav), 11. Peygamberimizin ahlakı, 12. Melekler, 13. Ahiret, 14. Ana babaya saygı, 15. Arkadaşlarla iyi geçinmek, 16. Kardeş sevgisi, 17. Akrabaya saygı, 18. Yurd severlik, 19. Temizlik, Abdest, 20. Güçlü kuvvetli olmak, 21. Çalışmak, 22. Cuma günü, 23. Kandil geceleri, 24. İyi huylu çocuk, 25. Nasıl iyi huylu oluruz, 26. Allah’tan yardım istemek, 27. İyi iş, 28. Ağaç sevgisi, 29. Günah, 30. Kötülüğün önüne geçmek, 31. Tövbe, 32. Yalancılık ne fenadır, 33. Hırsızlık ne kötüdür, 34. Ben tam müslümanım.”

Üçüncü kitâbın içindekiler:

“1. İnandıklarım, 2. Her şeyi yaradan Allah’dır, 3. Allah hep vardır, 4. Allah’ın varlığı tamdır, 5. Allah var edicidir, 6. Allah birdir, 7. Allah her yerde vardır, 8. Allah diridir, 9. Allah yorulmaz, 10. Allah’ın ihtiyacı olmaz, 11. Allah bilir, 12. Allah görür, 13. Allah işitir, 14. Allah’ın gücü yeter, 15. Allah söyler, 16. Allah diler, 17. Allah’a elbette inanırım, 18. Allah’a inanmanın değeri, 19. Kur’an-ı Kerim, 20. Kur’an Arapçadır, 21. Kur’an başımızın tacıdır, 22. Kur’an nasıl gönderildi, 23. Kur’an’a saygı, 24. Hafızlar, 25. Kur’an Allah sözüdür, 26. Kur’an-ı kimse değiştiremez, 27. Kur’an doğru yolu gösterir, 28. Kur’an insanları iyileştirdi, 29. Kur’an ışığı dünyayı kapladı, 30. Her şeyi Kur’an öğretti, 31. Allah’ın gönderdiği kitaplar, 32. Kur’an son kitaptır, 33. Peygamberler, 34. Gelmiş geçmiş Peygamberler, 35. Peygamberlerin öğrettiği şeyler, 36. Hz. Muhammed (sav), 37. Peygamberin anası babası, 38. Peygamberimizin âilesi, 39. Peygamberimizin peygamberliği, 40. Son Peygamber, 41. Peygamberimiz putları yıktı, 42. Peygamberimizin ahlakı, 43. melekler, 44. Melekler bizi iyiliğe çeker, 45. Melekler nasıl şeydir, 46. Ahiret günü, 47.

Ahirette yeniden dirileceğiz, 48. Ahirette hesap vereceğiz, 49. Kadere inanmak, 50. Candan gönülden iman.”

Dördüncü kitâbın içindekiler:

“1. Allah adile, 2. Müslümanlık, 3. Müslümanlığın şartları, 4. İbadet, 5. Abdest, 6. Abdest nasıl alınır?, 7. Abdesti bozan şeyler, 8. Namaz, 9. Namazlar, 10. Namaz rekatları, 11. Namaz nasıl kılınır, 12. Vitir namazı, 13. Cenaze namazı, 14. Cemaatle namaz, 15. Namazı bozan şeyler, 16. Oruç, 17. Zekat, 18. Hacc, 19. Peygamber Efendimiz (sav), 20. Düşmanlarla ilk savaş, 21. Uhud muharebesi, 22. Müslümanlığın zuhuru, 23. Veda Haccı, 24. Peygamberimizin (sav) ölümü, 25. Peygamberimiz (sav) öldükten sonra, 26. Peygamberimiz (sav) örnektir, 27. Son Peygamber (sav), 28. Peygamberimizin (sav) halifeleri.”³⁰²

Bu eser dönemin birçok ileri gelenleri tarafından sevinçle karşılanmış ve iltifat mektupları yazılmıştır.³⁰³

---

³⁰² İslâm – Türk Ansiklopedisi, C. II, No.65-66, s. 4.

³⁰³ Övgü mektuplarından bazıları aşağıdaki gibidir:

Muhterem Efendim,

İstanbul'a geldiğimde eserinizden on tane almıştım. Hakikaten bu kitap, tam çocuk ruhuna göre yazılmış, Müslümanlık duygusu, Allah, Peygamber sevgisi, büyüklere saygı, küçüklere şefkat, ana babaya karşı itaat düşüncesi her satırından akmaktadır. Bu kitabı yazmakla evlatlarımıza çok büyük iyilik ettiniz. Allah sayınızı meşkur etsin. Bütün çocuk babaları size dua ediyoruz. Otuz tane daha hemen gönderiniz. Hepimiz, hürmetle ellerinizden öperiz efendim.

Nazif Yücel Polatlı: Yücel otel sahibi.

Muhterem üstadım Eşref Edib'e

Saygı değer üstadım.

Tereddütsüz diyebilirim ki bu güzide eser din bilgisi ve İslamiyet ruhu namına hiç bir şeyden haberdar olmayan 8-12 yaşındaki çocuklarımıza bir Müslüman ruh ve asaletini ilka edecektir. Bütün veliler, çocuklarına okutmak için böyle bir eser arıyor ve bekliyorlardı. Allah sizden razı olsun. Millet çocuklarının en büyük ihtiyacını karşıladınız. Hiç şüphe etmeyiniz ki bu kıymetli eseri her Müslüman baba çocuklarına okutacaktır. İşiten, gören beğeniyor ve sipariş ediyor. Ne kadar mümkünse gönderiniz. Saygılarla ellerinizden öperim.

Akseki: Esnafbaşı oğullarından Ahmed Alparslan

Tasvir Gazetesinden:

Eşref Edib'in yazdığı din kitabının en bellibaşlı vasfı, çocukların kalbine bu imanı yerleştirmesidir.

“Çocuklarımıza Din Kitabı”nın bir çok hususiyetleri vardır:

1 – Bir kere lisan çok sade, çok güzeldir. Cümleler arasında şiire benzeyen bir ahenk vardır. Çocuk edebiyatına bir numunedir. Çocuk bunu zevkle okur, okuduğunu anlar.

2 – Çocuğun yaş ve anlayış seviyesi en başta gözönüne alınmış, bahisler ona göre sıralanmış, derece derece yükseltilmiştir.

3 – Eserin en üstün karakteri, çocuğun kalbinde iman ve fazileti yerleştirmeye; dine, Allah'a, Peygambere, dînî vazifelere karşı içten gelen canlı ve samimi bir sevgi uyandırmaya verdiği ehemmiyettir.

2.4.3.10. İlkokullara Din Bilgisi Derslerinin Konulması

Din öğretimi problemi ilk defa 24 Aralık 1946'da Büyük Millet Meclisi'ne getirildi. Her ikisi de Halk Partisinden olan Muhittin Baha Pars ve Hamdullah Suphi Tanrıöver bütçe konuşmaları sırasında, din öğretiminin yeniden kabulünü teklif etmişler, bunun için başka sebepler arasında, bugünün gençliğinin çok defa ana babalarına karşı saygı beslemediklerini söylemişlerdi. Demokrat Parti milletvekillerinden Mehmet Fuat Köprülü ile Adnan Menderes de onların düşüncelerine katıldılar. Başbakan Recep Peker "Dinî propagandaya kapı açmayı" reddetmişti; Tartışmalar neticesinde 1947 Temmuzunda "Özel Din Öğretimi Ana Hatları" kabul edildi ve Millî Eğitim Bakanı bunu bildiriyle halka duyurdu.³⁰⁴

1948 yılına gelindiğinde, basında din öğretimi konusu sık sık gündeme gelmeye başladı. Basında yer alan yazılara göre: "Ana babaların çocuklarına "tanrısal" bir eğitim vermek için başvurabilecekleri "din rehberleri"nin gittikçe daha fazla azalmakta olduğunu yazmıştı. Birçok köylerin imâmı, birçok câmilerin müezzini yoktu."³⁰⁵ Neticede yaklaşık 20 yıllık bir aradan sonra, 19 Şubat 1948 tarihinde İlkokulların 4. ve 5. sınıflarına yeniden Din Bilgisi dersleri konulması kararlaştırılmıştır. Ancak "kitap yazdırmak" bahanesiyle kararın uygulanması bir yıl ertelenmiştir.

Halk Partisi Meclis Grubunun kurduğu ayrı bir komisyon ise, aşağıdaki esaslar üzerinde birleşmiştir: "Din dersleri, İlkokulun son iki sınıfında ihtiyârî ve velilerin rızalarıyla, okul binasında, ders saatleri dışında, İlkokul öğretmenleri yahut matlup vasıfları haiz kimseler tarafından, program ve kitaplara uygun olarak okutulacaktır. Bunlar Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanacak ve Millî Eğitim Bakanlığınca onaylanacaktır, Millî Eğitim Bakanlığının kontrolü, her türlü kötüye kullanmaları önleyecektir."³⁰⁶ Buna karşılık Mümtaz Faik Fenik, *Vatan*'da (21 Şubat), "Dinin Halk Partisi'nin imtiyazı altında olmadığını

---

4 – Eserin başka bir hususiyeti daha vardır ki o da bahislerin intihap ve tertibindeki yeniliktir. Şimdiye kadar yazılan ilmihaller yalnız ibadete ve akaide dair malum ve muayyen meseleleri ihtiva etmekte idi. Halbuki bu eserde bunlarla beraber dînin içtimai, milli ve vatani sahadaki telakkileri de çocuğun zihnine nakşedilmeye bilhassa ehemmiyet verilmiştir.

5 – Eserin diğer bir hususiyeti de: Bu kitaptaki din bilginlerini çocuğa öğretmek için ayrı hocaya hacet yoktur. Bahisler o suretle yazılmıştır ki çocuk kendi kendine okumakla, mütalea ile bu bahisleri anlar ve kavrar.

Bu kadar mümtaz vasıfları, canlı yenilikleri haiz olan bu kıymetli eser, Müslüman – Türk çocuklarına Eşref Edibin en değerli bir hediyesidir. Büyük himmet ve mesai ile böyle bir eser yazıp neşrine muvaffak oldukları için kendisini tebrik eder, fazilet ve iman sahibi bütün velilere bu eseri çocuklarına okutmalarını candan tavsiye ederiz.

³⁰⁴ Köy İlkokul ve Şehir ilkokullarının ders program cetvelleri için bkz. Okuturlar, *a.g.e.*, ss. 6-14.

³⁰⁵ Bkz. Abaloğlu, Nadir Nadi, "Cumhuriyet", 12 Şubat 1948.

³⁰⁶ Jaschke, aynı yer.

yazmıştı”. 6 Mayıs 1948 tarihinde Büyük Millet Meclisi’nin müzakereleri bir kararla sonuçlanamadı. 19 Temmuz 1948’de kurulmuş olan Millet Partisi, programına: “...İlk ve ortaokullara din derslerinin konulmasını, ancak, reşit oluncaya kadar din derslerine devâmın âile reisinin arzusuna bağlı olmasını” koymuş bulunmaktaydı.³⁰⁷

Aynı yıl, 17 madde olarak yayımlanan, 1948 yılı İlkokul Programı’nın “İlkokulun eğitim ve öğretim ilkeleri”nin 13. maddesinde Ahlâk Eğitimi Hakkında aşağıdaki şekilde bir öneriye rastlanmaktadır:

“Ahlâk eğitiminde muvaffak olmak için çocuklara soyut ahlak kuralları belletmekten ziyade onların yaşayışlarının ahlaki olmasını sağlamaya çalışmalıdır”. Devamında ise “Çocuklar doğuşlarından iyilik ve kötülük anlamlarına sahip değildirler. Bu sebeple yetiştikleri sırada onların bir takım yanlış hareketlerde bulunmaları gâyet tabîdir. Hata etmek çocuğun hakkıdır. İlkönce ana baba, sonra da onlarla birlikte öğretmen çocuğa dâima iyi örnek olmakla beraber, onun hareketlerini gözlemleyecek, fena olanlarının sebeplerini arayacak ve neticede bu sebepleri ortadan kaldırmaya çalışacaktır.

Öğretmen ahlâk eğitiminde iyi sonuçlar almak için kuralları zorla kabul ettiren, indi görüşlerle hareket eden bir diktatör değil, bütün olayları objektif şekilde ölçen bir yardımcı olmalıdır. Okula da yüksek ahlak esasları hâkim olmalı, alâkalar değerli işler etrafında toplanmalı ve bunlar mükafat kaygısıyla olmaktan ziyade ahlaki değerleri dolayısıyla yapılmalı, her türlü iyilik teşvik edilmeli, iyiliklerin sebep ve manası anlaşılmayan kanunlar olarak çocuklara cebredilmemeli, objektif değerler takdir olunarak yapılmalıdır.”³⁰⁸

1948 yazında Diyanet İşleri Başkanlığı’nda kurulan bir komisyon, Başkan Ahmet Hamdi Akseki’nin başkanlığı altında bir müfredat programı hazırladı ve bu, Millî Eğitim Bakanlığı Tâlim ve Terbiye Heyeti tarafından 25 Kasım 1948 tarih ve 232 sayılı karar ile kabul olundu. Açıklama kısmında “Din dersleri programının kabulü hakkında İlkokul dördüncü ve beşinci sınıf çağındaki çocuklardan velilerinin de muvafakati üzerine isteyenlere genel öğretim saatleri dışında okutulacak Din Dersleri Programı” denilen bu program aşağıdaki gibidir:

(DÖRDÜNCÜ SINIF)

BESMELE (Allah adı) ile başlarım

Ben Müslüman doğdum, Müslümanım.

Sevgi:

---

³⁰⁷ Jaschke, aynı yer.

³⁰⁸ Geniş bilgi için bkz. *İlkokul Programı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1948, ss. 3-21.

1 – Ana, baba sevgisi, öğretmen sevgisi, millet ve yurt sevgisi, büyüğe saygı, küçüğe sevgi ve şefkat.

2 – En büyük sevgi: Allah sevgisi. Bizi, yeri göğü her şeyi yaratan, besleyip büyüten Ulu Tanrı.

Müslümanlık:

1 – Müslümanlığın ilk temeli: Lailahe illallah Muhammedün Resulullah = Allah'tan başka Tanrı yoktur. Muhammed (sav), Allah'ın Peygamberidir.

2 – Peygamber: Peygamber kime denir?

3 – Peygamberimiz Hazreti Muhammed (sav), (Doğuşu, çocukluğu, yaşayışı, peygamberliği, hakseverliği).

4 – İyi ve olgun insan örneği olarak Peygamberimiz Hazreti Muhammed (sav).

5 – Peygamberimizin (sav) güzel sözlerinden seçmeler.

Müslümanlıkta ahlâk:

1 – İyilik, güzellik, özü, sözü doğru olmak: eli veya dili ile kimseyi incitmemek; sözlerinde, işlerinde alışverişte, ölçme ve tartmada, çalışma ve kazanmada doğruluk; güvenilir kişi olmak, herkesle iyi geçinmek, yalan söylememek, verdiği sözden dönmek; kimsenin malına göz dikmemek, iftira etmemek, dedikodu yapmamak, başkalarının gizli hallerini araştırmamak, emanete hiyanet etmemek, üstünü başını temiz tutmak, sağlığını korumak; kötülüğe göz yummamak; yardımlaşmak.

2 – Güzel ahlâk hakkında Peygamberimiz'in (sav) sözleri.

3 – Ana, baba ile çocuğun karşılıklı hakları ve ödevleri.

4 – Kardeşlik ve kardeş sevgisi, kardeş, arkadaş ve komşu hakkı.

5 – Millete, memlekete ve insanlara karşı ödevlerimiz.

6 – Peygamberimizin (sav) mübarek sözleri.³⁰⁹

Yukarıdaki şekilde tasarlanan programın içeriği şöyleydi:

4. Sınıf:

“(s.3) Bismillahirrahmanirrahim. Esirgeyen ve bağışlayan Allahın adıyla başlarım. Allahım, sensin beni yaratan... Ben her işime senin büyük adınla başlarım. Yatarken, kalkarken, yemek yerken Bismillah derim... Allahım, aklımı arttır, kalbime ferahlık ver, işlerimi kolaylaştır... Senin Peygamberinin mübarek sözü: “Gökten inen bütün kitapların anahtarı Besmeledir”... (5) Allaha şükür olsun ki ben Müslümanım... Müslümanlık şerefi bütün başka payelerin hepsinden üstündür... Benim dînîm İslâmdır, kitâbım Kur'ân'dır,

³⁰⁹ İlk Öğretim Düsturu, Ders Bilgisi Yay. (3. baskı), İstanbul, 1954, ss. 129-132'den nakleden, Gotthard, a.g.e., ss. 87-88.

Allaha imanım sağlamdır. Müslüman demek en iyi, en temiz insan demektir... Müslüman çalışkandır, tembel değildir, o herkese yardım eder ve iyiliği önlemez. Müslüman cesurdur, korkak değildir. Her doğan Müslüman olarak doğar... (s. 10) Ben öğretmenimi çok severim... Hazreti Ali'nin bir sözü: "Kim bana bir harf öğretirse, beni kendisine kul eder" dir... (s. 11) Ben vatanımı, milletimi çok severim. Vatan mukaddes bir anadır, sevmeye ve uğrunda fedakârlık edilmesine lâyıktır... Yurt sevgisi imandan gelir... Benim yurdum başka hiç bir memlekete benzemez: Denizleri daha engin; yüksek, gölgeli ağaçları daha yeşil, güneşi daha aydınlık, dağları başkalarından daha yüksektir. Vatanımın her köşesi güzeldir, onun tek bir taşı dünyalara bedeldir... Gaziler ve şehitlerin abdest almış oldukları gümüş dereler ve elmas pınarlar bana şanlı mazimi hatırlatır... Ben milletimi çok severim... Onun yükselmesi ve çoğalmasını, bütün milletlerin önüne geçmesini isterim... (s. 12) M. Akif'in İstiklâl Marşı'nın 7. mısraı. Peygamberimizin mübarek bir sözlere: "Vatan sevgisi imandan gelir". (s. 14) En büyük sevgi... Önce yalnız Allah vardı. Gökleri, güneşi, yıldızları, yeryüzünü yarattı..., bizim babamız Âdem, anamız Havva'da..., beni de, 9 ay annemin karnında korudu ve besledi... Allah göğsünü uluk sütle ve kalbini sevgiyle doldurdu... Ben Allahımı anamdan babamdan çok severim... en fazla Allahu severim... Allah ne emrettiyse yaparım... Kim Allahu severse, sevilir o... (s. 16) Allah kimi sever; Allah, Peygamberin gösterdiği yoldan gidenleri sever... Ana babalarına itaat edenleri... Başkalarına iyilik edenleri... Kötülüklerden kaçanları, sabırlıları... güçlülere göğüs gerenleri, harpte sağlam bir kale gibi düşmana karşı duranları..., nefesine güvenenleri... Çalışkanları, vazîfelerine dikkat edenleri sever... (s. 17)

Allah kimi sevmez: Peygamberin sözlerini dinlemeyenleri, haddînî bilmeyenleri, zâlim ve adaletsizleri, ana babasını üzenleri, kavgacıları, müsrifleri, hainleri, küstahları, kibirlileri, tembelleri, içi ve dışı kirli olanları, sözünde durmayanları... (s. 18) Hazreti Muhammed bize Allahın emirlerini bildirdi. O, ne dediyse hepsi doğrudur... (s. 22) Kur'ânı Kerîmde adları geçen peygamberler 24'tür. Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed Mustafa en hürmet edilen peygamberlerdendir. Biz bütün peygamberlere ve onların Allahtan getirdiklerine inanırız. Onların hepsi Allahın insanlara elçileridir... Son peygamber bizim peygamberimiz, son din bizim dînîmizdir. (s. 23-25) Muhammed'in hayatı. (s. 36-41) Eşsiz insan örneği (s. 42) Peygamberimiz çocukları çok severdi. (s. 44) İslâmda ahlâk: Ulu Tanrının en güzel adlarından biri "Hak"dır... Bir Müslüman için kendi hakkı kadar başkalarınıninkiler de mukaddestir. (s. 50) Ana babalarımıza karşı vazîfelerimiz... Onların ellerini öpmeliyiz... Ölülerimizi sevgiyle anmalıyız, mezarlarını ziyaret etmeliyiz. (s. 52) Ana babaların çocuklarına karşı vazîfeleri:... Ana babalar çocuklarını beslemeli ve helâl kazânçla büyütmelidir, onların sağlıklarını korumalıdır, onlara Allahu ve Peygamberi

öğretmelidirler, onların vatana, millete ve bütün insanlığa faydalı insanlar olmalarına gayret etmelidirler, kız olsun, erkek olsun bütün evlâtlarını aynı derecede sevmelidirler... (s. 53) Kardeşlerimize, arkadaşlarımıza ve komşularımıza karşı hak ve vazîfelerimiz... (s. 55) Milletimize, vatanımıza ve bütün insanlara karşı vazîfelerimiz: Millet bir yurtta yaşayan büyük bir âiledir... Biz, milletimizin şerefini yurt içinde ve dışında korumaya gayret etmeliyiz, onun ününü yüceltmeliyiz. Milletimize ve yurdumuza hizmet etmeyi en büyük şeref saymalıyız. Yurdumuzun hangi hizmetine çağırılırsak seve seve koşmalıyız. Milletın olan şeylerin, câmilerin, okulların, tarihi binaların, yolların, köprülerin, ormanların korunmasında çok titiz olmalıyız... Bizim dînımız bizim başka milletlere, hattâ bütün insanlara karşı iyi davranmamızı, nazik ve merhametli olmamızı ister. İnsanların saadet ve bahtiyarlıklarını istemeyi, yoksul, zulüm gören milletlere acımayı, eğer büyük bir felâkete uğrarlarsa onlara elden geldiği kadar yardım etmeyi emreder... Ey Ulu Tanrımız, bize dünyada da ahirette de mutluluk, barış, düzen ver, bizleri yarlıgayıcılığınla cehennem azabından koru.”

5. sınıf kitâbında (*Din dersleri*, ikinci kitap) “Müslümanın inandıkları: Amentüsü” ele alınmaktadır: “Allahın varlığı ve birliğine, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine, ahiret gününe ve kadere, yâni hayr ve şerrin Allahtan olduğuna iman. Kur’ân, eski kutsal kitapları, tıpkı güneş doğunca yıldızları görünmez ettiği gibi hükümsüz bırakmıştır. Kur’ân okumak insanlara ferahlık verir. Muhammed’in hayatına dair kısa bir bölümden sonra şehitlik açıklanmaktadır. (“hak din, vatan ve millet uğruna ölmek”). Sorgu melekleri tarafından sorguya çekildikten sonra iyi bir insanın rûhu, ta kıyamet gününe kadar rahat rahat uyur, çünkü yaptığı her iyi iş ona sevap yazılmıştır. Orada da kolayca hesabını verecek ve Allahın lütfuyla cennete gidecektir, çünkü bu dünyada Allahı bilmiş ve Peygamberin gösterdiği yoldan gitmiştir. Günahı olan müminler de cezalarını çektikten sonra oraya gireceklerdir. Cehennem sadece Allaha ve Peygambere inanmayanlar içindir. Her ne kadar iyilik de kötülük de Allahtansa da, cennetin, ya da cehennemın yolunu seçmek insanların elindedir. Cennet ancak bu dünyadaki çalışmalarla elde edilebilir. En erdemlisi, emek vermek ve helâlinden para kazânmaktır.”

Kitabın 2. kısmında (s. 49 ve sonrası) Tanrıya karşı ödevler ele alınmaktadır: “Namaz, zekât ve ramazan orucu, bunlardan başka kelime-i şهادet ve hacca gitmek açıklanmaktadır. Namaz “Allahü ekber”le başlar. Namazda geçen ayet ve dualar sadece Arapça (Arap harfli) olarak verilmektedir. Öğretmen bunları açıklayacaktır. (Namaz hareketlerini açıkladıktan sonra). Oruç körü körüne akşama kadar aç ve susuz kalmak değil, Allahın emrini yerine getirmek içindir ki, bu niyetsiz olamaz. Eğer her zengin, zekât ve sadaka ödevini yerine getirecek olursa Müslümanlar arasında yoksulluk kalmaz. Müslümanlıkta uğursuz sayılan bir

gün yoktur. Sonunda Türkçe ezanın metni yer almaktadır, bunda sayfa altındaki açıklamada, sabah ezanlarında “Haydin felaha” sözünden sonra iki defa “Namaz uykudan hayırlıdır” cümlesinin geleceği bildirilmektedir.”³¹⁰

(BEŞİNCİ SINIF)

BESMELE (Allahın adı) ile başlarım.

İnanmak:

İman nedir, mümin kime derler? Münafık ne demektir? Peygamberimizin (sav) mübarek sözleri.

Müslümanın inandıkları (Amentüsü):

- 1 – a) Allah’a
b) Allah’ın meleklerine,
c) Kitaplarına,
ç) Peygamberlerine,
d) Ahiret gününe,
e) Kadere inanmak.

2 – Müslüman Allah’a nasıl inanır? Bu inancın kıymeti ve bunun vereceği kalb rahatlığı.

3 – İslâm ve insan kardeşliği ve bunun önemi.

Meleklerle iman:

Melek ne demektir? Meleklerle nasıl iman ederiz? İçimizde bizi iyiliğe ve kötülüğe çağıran sesler.

Allah’ın kitaplarına iman:

1 – Kutsal kitap ne demektir?

2 – Kur’an-ı Kerim nelerden bahseder? Kur’an’ın özelliği ve eşitsizliği. (belki eşsizliği de olabilir.)

3 – Bazı ayetlerin tercümesi.

Peygamberlere iman:

1 – Peygamberlerin görevleri, Kur’an’da adı geçen peygamberlerden başlıcaları.

2 – Hazreti Muhammed’in (sav) peygamberliği ve son peygamber oluşu. İlk müslümanların din uğrunda çalışmaları.

3 – Hazreti Ömer’in müslüman oluşu ve müslüman olmazdan evvelki hali. Kur’an’ın rûhlar üzerindeki tesiri.

4 – Peygamberimizin (sav) Medine’ye göçü (Hicret).

---

³¹⁰ Gotthard, a.g.e., ss. 90-92.

Ahiret gününe iman:

1 – Ölüm nedir? Vatan ve millet için ölmek (Şahadet).

2 – Her müminin inandığı ahiret: (Hesap günü), iyiliğin ve kötülüğün açığa çıkacağı gün. Dünya ahiretin tartısıdır. Bazı ayet ve hadislerin tercümesi.

Kadere inanma:

1 – Kaderin doğru manası.

2 – İslâm'da doğru çalışmanın önemi. Herkes çalışmasına ve kendi kazâncına bağlıdır. (Bununla ilgili ayet ve hadisler)

Allah'a karşı kulluk görevlerimizi: (İbadet)

1 – Farz, vacip, sünnet, helal, haram.

2 – İslâm'ın beş şartı:

a) Kelime-i şahadet (Eşhedü enlailahe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühu ve resalühu (Türkçesiyle birlikte),

b) Namaz,

c) Zekat,

d) Oruç,

e) Hac.

3 – Namazın iç ve dış şartları; temizlik, abdest, beş vakit namaz; farz, vacip, sünnet namazlar. Cemaatle namaz, Cuma ve bayram namazı, namaz nasıl kılınır? İmam, Müezzin, Hatip, Hutbe Namazda okunacak sûreler ve dualar.

4 – Zekat, zekat kimlere borçtur? Kimlere verilir? Hayır ve yardımseverlik. Zekatın sosyal önemi.

5 – Oruç, oruç bozucu şeyler, yolculara, hastalara gösterilen kolaylıklar. Fitre, kurban, bunların sosyal önemi.

6 – Hac, hac kimlere borçtur?

Bu programın kabulü ile din eğitiminin gerekliliği artık devlet tarafından da kabul edilmeye başlandığının bir işareti olarak kabul edilebilir.

10/11/1948 tarihli Parti Grubunda, Başbakanın vaki teklifi üzerine ilkokullarda tahsil gören çocuklara din dersleri verilmesi ve ayrıca imam ve hatip gibi din adamları yetiştirmek için meslek okulları açılması konularını inceleyip prensip kararına bağlanmak için grupça seçilen komisyonumuz, toplamı tetkiklerini yapmıştır.

Konu üzerinde üyelerin dermeyan ettikleri gene mütalaalara nazaran hükümetin teklifinin ehemmiyet ve lüzumu tebarüz ettirilmiş, gerek Anayasa ve gerek Parti tüzüğüne

göre halkın din ve vicdân hürriyetini düşünürken Cumhuriyet ve inkılâbın dayandığı rejimlere, bilhassa laiklik esaslarına muarız ve muhalif olmamak şartıyla, teklif dâiresinde formüle edilmesi lüzumuna komisyonda fikir beraberliği görülmüştür.

Genel görüşmelerden sonra ilk önce çocuklara din bilgisi verilmesi konusu ele alınmıştır: Gerek Millî Eğitim Bakanının ve gerek komisyon üyelerinin karşılıklı dermeyan eyledikleri mütalaalar sonunda; muasır milletler de dahi olduğu gibi ilkokul öğrencilerine ihtiyâri olarak din dersi verilmesinin laikliğe münafi olmadığı neticesine varıldı ve bu mülâhaza dairesinde:

A- Çocuk velilerinin arzusu lahik olmak şartıyla ilkokulların son iki sınıflarında okul içinde ve ders zamanları dışında, din dersi verilmesi;

B- Verilecek din derslerinin programlarının ve okutturulacak kitapların Diyanet İşleri tarafından hazırlanıp Millî Eğitim Bakanlığının tasvip ve tasdikinden geçmesi;

C – Din derslerini okutacakların ilkokul öğretmenlerinden ve icap ederse, matlup vasıfları haiz kimselerden seçilmesine Millî Eğitim Bakanlığının yetkili olması;

D – Din dersi veren öğretmenlerin ücretlerinin yardım namı altında Devletçe ödenmesi oy birliğiyle karar altına alınmıştır.

Bu konuda köy okullarında din dersi verebilmek için Köy Enstitülerinin hazırlık sınıfı öğrencilerine de din dersi verilmesi ve ilkokulu bitirmiş olmak şartıyla bu derslere on altı yaşına kadar çocukların da devâmına müsaade olunması ve üç senelik ilkokulların da son sınıflarında kezaik yine ihtiyâri din dersi verilmesi esasları oy birliğiyle karar altına alınmıştır.³¹¹

Bu gelişmeler neticesinde 25 Kasım 1948 İlkokullara öğrenci velilerinin isteğine bağlı olarak din dersleri konulmuş oldu.³¹² Ancak resmi “İlkokul Programı”na bakıldığında bu yıl (1948) Din eğitimi ile ilgili bir derse rastlanmamaktadır.³¹³ Buradan da anlaşıldığı gibi, 1949’a kadar ders uygulamaya konulmamıştır.

1949 yılına gelindiği zaman bu defa 1948 yılında ilk defa kararname olarak yayımlanan isteğe bağlı din dersleri –yine isteğe bağlı olarak – 1 Şubat 1949 Tarih ve Özel

---

³¹¹ İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No. 96, Şubat 1948, ss. 9-11.

³¹² *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, (Yayın Kurulu: Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay), C. 1, (1940-1960), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, s. 148.

³¹³ 1948 yılı Şehir ve Köy İlkokullarının “Ders Dağıtma Cetvelleri” için bkz. *İlkokul Programı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, ss. 24-25.

Kalem Müdürlüğü 70/54-26 sayı ile “İlkokullarda Din Öğretimi Hakkında Kanun” adıyla kanunlaşmıştır.

Toplam 7 madde halinde yayımlanan ve giriş kısmında 15 Şubat 1949 tarihinden itibaren İlkokullarda ihtiyârî olarak din derslerinin gösterileceği belirtilen Kanunun maddeleri aşağıdaki gibidir:

“1 – Anayasamızda teyit olunan vicdan hürriyetinin tabiî bir icâbı olarak vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek hakları için imkân hazırlanması gerekli bulunmuş ve Müslüman Türk çocuklarına din derslerinin okul dersanelerinde ve her okulun kendi öğretmenleri tarafından okutulması uygun görülmüştür. Ancak bu dersler programda mevcut ders saatleri sayısını azaltmamak kaydıyla ve mahallin şartlarına göre çocukların devâmını mümkün kılacak saatlerde gösterilecektir.

2 – Laik bir devlet olan Cumhuriyetimizin öğretim müesseselerinde hiçbir din ve mezhebe ait bilgilerin mecburi olarak öğretilmesi bahis mevzuu olamaz. Bu itibarla din derslerinin ihtiyârî olması esastır. Hiçbir öğrenci ve öğretmen bu dersleri okumak ve okutmak hususunda zorlanmayacaktır. Din derslerinin sınıf geçme durumu ile ilgisi olmayacaktır.

3 – Din dersleri İlkokulların 4 ve 5 inci sınıflarında haftada ikişer saat olmak üzere gösterilecektir. Bu derslerin Diyanet İşleri Başkanının reisliğinde toplanan özel komisyonca hazırlanmış ve Tâlim ve Terbiye Heyetince tatbiki uygun görülmüş olan müfredat programını bağlı olarak gönderiyorum. Başlangıç olmak üzere bu yıl programın birinci kısmı İlkokulların 4 ve 5 inci sınıflarında aynı zamanda okutulacaktır.

4 – Öğrenci velileri çocuklarının din derslerine devamını arzu ettiklerini yazılı olarak okul idarelerine bildireceklerdir. Öğretmenler bu öğrencilerin derslere devamını kontrol edecekler ve devamsızlık halinde velilerini haberdar edeceklerdir. Bundan böyle okula yeniden kaydolunacak öğrencilerin velileri çocuklarının din derslerine devam edip etmeyeceğini kaydolma sırasında beyan edeceklerdir.

5 – Derslerde Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanıp başkanın reisliğinde toplanan özel komisyonca incelendikten sonra Tâlim ve Terbiye Heyetince okullarda ihtiyârî olarak okutulması Terbiye Heyetince uygun görülen “Din Dersleri” adlı kitap okutulacaktır. Bir nüshasını birlikte sunduğum bu kitap okullara gönderilmiştir.

6 – Düşünce, inanış veya mezhep ayrılıkları dolayısıyla çocuklarını din derslerine göndermeyen âilelerle gönderenler arasında veya bu derslere devâm eden çocuklarla etmeyenler arasında yersiz münakaşalara ve kırgınlıklara meydan verilmeyecektir.

Millî Eğitim Bakanlığı, resmî ders kitapları basılmadan din öğretiminin yapılmasına izin vermediği için derslerin okutulmaya başlanması gecikti, Büyük Millet Meclîsi'nde

boyuna açılan sorularla bu işin çabuklaştırılması istenmekteydi. Buna karşılık Nadir Nadi, “Sarığa Hasret” başlıklı makalesinde, din eğitimi devletine verilmemesi ve sarıklı hocaları yeniden ilkokullara sokmanın tamamıyla antidemokratik olduğunu yazıyordu. Hangi hakla, meselâ Alevî mezhebinden olanlara ki bunların sayısı Türkiye’de 4 milyon (?) olarak tahmin edilmekteydi, din öğretiminin masraflarına katılmaları sorunluluğu yükletilecekti? Eğer onlar için de ayrı bir öğretim kabul edilecek olursa, başka mezhepler için de bu yola gidilecek miydi? Mantıken en doğru yol din işlerini tamamıyla cemaat teşkilatlarına bırakmak ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nı tamamıyla bağımsız bir makam haline getirmektir.³¹⁴

1 Şubat 1949 tarihinde çıkan bu tamimle ilköğretime, program dışı olarak haftada sadece iki saat olarak konulan Din derslerine, İstanbul’da velilerin %93’ünün, taşrada %100’ünün çocuklarını kaydettirmişlerdir.³¹⁵

Bu şekilde, okutulması için değil de adeta okutulmaması için gerekli her tür ön tedbirin alınması ile uygulamaya konulan Din Bilgisi dersi, ilk yıl program dışı okutulduktan sonra 4 Kasım 1950’de haftalık ders programı içine alınmıştır.³¹⁶ 1951 yılında ise, Vekalet 1012.1951 gün ve 45554 sayılı emirleriyle, Köy İlkokullarının ders programlarında yer alan Türkçe ders saatlerinden, bir saatin din dersine ayrılması ve bu saatte din dersi okutulmasını öngörmüştür.³¹⁷

---

³¹⁴ Varlı, Mustafa, Türkiye’de Din Eğitimi, *İslamın İlk Emri Oku*, Dînî, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul Ağustos 1970, Sayı: 101, ss. 4-5; 26.

³¹⁵ Varlı, Mustafa, Türkiye’de Din Eğitimi, *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 9, Fatih Matbaası, İstanbul 1966, ss. 8-9.

³¹⁶ Okutan, Ömer, “Din Eğitimi”, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim (kollektif kitap)*, MEB, İst. 1983, s. 423’den nakleden Öcal, a.g.e., baskı yılı 2007, s. 315.

³¹⁷ Köy İlkokul ve Şehir ilkokullarının ders program cetvelleri için bkz. Okuturlar, a.g.e., ss. 6-14.

2.5. Öğretmen Okullarında Din Öğretimi

2.5.1. Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Öğretmen Okullarında Din Bilgisi Dersleri

Öğretmen okulları, ilk defa rüştiyelere muallim yetiştirmek üzere 1848’te bir Erkek Darülmuallin açılmıştı. 1282’de, üç seneden fazla süren nazırlığı esnasında Kemal Efendi iptidai muallim mektebini ve ilk kız rüştiyelerini tesis etti. 1286 Maârifi Umûmiye nizamnâmesinde Darülmualimin ve Darülmualimatın gerek teşkîlâtı, gerek programları dikkatle tespit edildi. Aynı nizamnâmede Darülmualimin bütün mekteplerin muhtelif derecelerine mükemmel muallimler yetiştirmek vazîfesiyle mükellef bir müessese olarak tarif ediliyordu. İstanbul’da büyük bir Darülmualimin tesisi düşünülüyor ve bu üç şubeye ayrılıp her şube, biri edebîyat diğeri ulum ve fûnûna mahsus olmak üzere iki sınıfa taksim ediliyordu.

Birinci şube rüşdiye, ikinci şube idadiye, üçüncüsü de sultaniye mekteplerine muallim yetiştirecekti. Rüşdiye şubesi iki dâire olacak, birincisi İslâm, ikincisi gayri müslim rüşdiyelere muallim yetiştirecekti. Tahsil müddeti üç sene olan rüştiye şubesinin her iki şubesinde de din dersi yoktur. İdadi şubesinin tahsil müddeti iki sene idi ve Ulumu dînîye dersi konulmuştur. Sultaniye şubesinin tahsil müddeti üçtü ve her iki bölümünde de din dersi yoktur. Darülmualimat, kız iptidaiye ve rüştiye mekteplerine muallim yetiştirmek üzere sıbyân ve rüştiye adıyla iki şubeye ve her şube de İslâm ve gayri müslimler için iki dâireye ayrılıyordu.

Tahsil müddeti iki sene olan sıbyân şubesinde; Mebadii ulumu dînîye ve Risalei ahlak dersleri veriliyordu. Tahsil müddeti üç sene olan rüşdiye şubesinde ise; Mebadii ulumu dînîye ve İlmi ahlak dersleri veriliyordu.

Abdülhamidin cülusuna kadar bu şekilde tadrîsat ve teşkîlât devâm ettikten sonra 1878’de, Maârifi Umûmiye nizamnâmesine uymamak üzere Darülmualimin İdadi, rüşti, sıbyân olmak üzere. üç şubeye ayrılıyordu. İdadi mekteplerine muallim yetiştirecek kısım programında 5 sınıf olduğu ancak din derslerinin olmadığı görülmektedir. Rüştiye muallimlerine mahreç olan rüştiye kısmındaki derslerde de toplam 3 sınıfta da din dersleri yoktur.³¹⁸

1900 ve 1904 yılları Darülmualimin ve Darülmualimat Programlarının; İptidaiye şubesinde Birinci sene haftada 4; ikinci sene 3 saat olmak üzere, ‘Kur’an-ı Kerim maa tecvit ve fıkhi şerif’ dersi ve birinci sene haftada 2; ikinci sene haftada 1 saat olmak üzere ‘Tarihi

³¹⁸ Yücel, Hasan Ali, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, ss. 203-206.

İslâm' dersi görülmektedir. Rüştîye şubesinde; sadece ikinci sınıfta haftada iki saat 'Ulumu dînîye' dersi görülmektedir. Aliye şubesinde; Birinci sene haftada 1, ikinci sene 1 ve üçüncü sene 2 saat olmak üzere 'Ulumu dînîye, şerhi akaid' dersi görülmektedir. Her sınıfta bir hafta zarfında okunacak derslere bakıldığı zaman; Birinci sene haftada 2, ikinci sene 1, üçüncü sene 1 saat olmak üzere 'Tecvit ve Kur'an-ı Kerim ve tatbikatı' dersi; her üç senede haftada 2'şer saat olmak üzere 'Ulumu dînîye', ikinci sene de 2 saat ve üçüncü sene de 1 saat olmak üzere 'Ahlâk' dersi okutulmuştur.

1904 yılı programında Rüştî Darümuallimin'inde: toplam üç sınıfın sadece birinci sınıfında haftada bir saat 'Kur'an-ı Kerim' dersi, birinci sınıfta 2 ikinci ve üçüncü sınıflarda 1'er saat olmak üzere 'Ulumu Diniye' dersi, üçüncü sınıfta haftada 2 saat olmak üzere "Ahlak ve usûlü tadrîs' dersi verilmektedir. Âliye kısmı Fen şubesi ikinci sınıfta haftada bir saat 'Ahlâk' dersi; Edebîyat şubesinin birinci ve ikinci sınıflarında haftada ikişer saat 'Akait' dersi ve ikinci sınıfta haftada iki saat 'Ahlak ve usûlü tadrîs' dersi görülmektedir.

1904 yılı Rüştî Darümuallimat'ında; toplam üç sınıfın birinci senesi haftada 2 saat, ikinci ve üçüncü sınıflarında 1'er saat olmak üzere 'Kur'an-ı Kerim ve Tecvit' dersi, her üç sınıfta da haftada 3'er saat 'Ulumu Diniye' dersi, birinci ve üçüncü sınıfta haftada birer saat ve ikinci sınıfta 2 saat olmak üzere 'Ahlak Dersi' görülmektedir.³¹⁹

Meşrutiyet ilan edildiği zaman ikişer senelik iptidai ve rüşti darümuallimini vardı. 1909'da iptidai, darümuallimini ali kısımdan ayrıldı. Muallim ihtiyacını bir an evvel tatmin etmek düşüncesiyle 900 talebe Fatihte Çarşamba'da bir binaya dolduruldu. Bu talebe hiç bir imtihana tabi tutulmadan medreselerden gelmişti. Sıra yoktu ve talebe yerde hasır üstünde oturuyordu. Bu esnalarda Darümuallimine müdür olan Satı Bey mektepte esaslı ıslahata teşebbüs etmiştir.

1910 tarihinde neşredilmiş olan vilâyet iptidai darümuallimlerine mahsus olan tâlimatta görüldüğü üzere iki senelik bu mekteplerde ve aşağıda cetvelde görüleceği gibi, birinci ve ikinci sınıfta haftada 3'er saat 'Kur'an-ı Kerim Ulumu Diniye' ve 1'er saat 'İlmi Ahlak' ve 1'er saat de 'İslâm Tarihi' dersi okutulmuştur.³²⁰

1915 tarihinde iki senelik İstanbul İptidai Darümuallimini üç seneye çıkarılmıştır. Bu okulların programında, birinci, ikinci ve dördüncü sene haftada birer saat olmak üzere 'Kur'an-ı Kerim ve tecvit' dersi (üçüncü sınıfta yoktur), birinci senede haftada 2 saat, ikinci

---

³¹⁹ Yücel, *a.g.e.*, ss. 210-217.

³²⁰ Yücel, *a.g.e.*, ss. 206-207, 218.

ve üçüncü sınıflarda haftada birer saat ‘İbadat’ dersi (dördüncü sınıfta yoktur), ‘Sireti nebeviye’ ise programda olmasına rağmen hiçbir sınıfta okutulmamıştır. İkinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda haftada birer saat de ‘Ahlak, malumatı medeniye hukukiye’ dersi okutulmuştur.³²¹

Cumhuriyet’in istediği sayıda ve değerinde öğretmen yetiştirmek için 1923 yılından bu yana Eğitim Bakanlığı yollar ve çareler aramıştır. Özellikle Mustafa Necati’nin bakanlığı zamanında öğretmen yetiştirilmesi ciddi bir plana bağlanmak istenmiştir.

Konu Kurtuluş Savaşı yıllarında Büyük Millet Meclîsi’nde sık sık tartışılmış, basında öğretmenin başarısızlığını inceleyen yazılar yer almıştır. Kazım Nami, Sakarya Savaşı sıralarında, 1922’de diyor ki:

“Eğitim idarelerinin köye gönderdiği öğretmen bir kere köylüyü kendisinden aşağı görüyor. Köy çocuklarını sevmiyor. Köylünün hoş görmediği bir kıyafetle geziyor. Öğrenciye öğrettiği bilgilerden de köylü bir fayda görmüyor. Buna karşılık köyün imâmı çocuklara “Kur’an, İlmihal, Muhammediye” okutuyor. Mescitte köylüye beş vakit namazını kaldırıyor. Köylülerin nikahlarını kıyıyor, cenazelerini yıkayıp kaldırıyor, hastalarına okumaya gidiyor. Köylünün ahret işlerinden başka dünya işlerini de görüyor. İmâmın köylü tarafından verilmiş bir evi, bir tarlası var. Her yıl hasat zamanı köylüler, gelirlerine göre, imama bir pay ayırırlar. Ayrıca, imam eğer kendi tarlasında çalışmıyorsa, imece ile hocanın bahçesini çapalıyor, tarlasını sürüyor ve ekip biçiyorlar. Nikahlarda doğumlarda imam ücret veriyorlar. Ramazanlarda teravih parası, bayramlarda fitre ödüyorlar. İmam köylünün kavgalarını da çözdüğü için köylüler öğretmeni değil, imâmı baş tacı ediyorlar.”³²²

Bu nedenle köye uygun öğretmen yetiştirme fikri Meşrutiyet yıllarına kadar uzanmaktadır. Osmanlı Meclis-i Mebusan’da bu konu 14 Temmuz 1914’de tartışılmıştır.³²³

Cumhuriyetin ilk yıllarında da köye öğretmen yetiştirme fikri canlı tutulmuştur. TBMM’nin kuruluşundan bir süre sonra 9 Mayıs 1920’de okunan hükümet programı, eğitim politikasının yönünü belirlemiştir. Amaç ise, eğitimi dînî ve millî bir duruma koymak eğitimi yaşam savaşında çocukları başarılı kılacak, dayanaklarını kendi varlıklarında bulunduracak güç, girişim, kendine güven gibi nitelikler verecek bir düzeye ulaştırmak; öğretimi ve tüm okullarımızı en bilimsel, en çağdaş temeller ve sağlık kurallarıyla yeniden düzenlemek ve

³²¹ Yücel, *a.g.e.*, ss. 207, 219.

³²² Kazım Nami Duru, Köy mü Kasaba mı?, *Anadolu Terbiye Mecmuası*, sy., 2, Şubat 1338 (1922)

³²³ İnan, M. Rauf, *Atatürk’ün Evrenselliği, Önder Kişiliği, EğitimC.İ Kişiliği ve Amaçları*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yay., Ankara, 1983, s. 139.

programlarını düzeltmekti.³²⁴ 16 Temmuz 1921’de, Ankara’da toplanan Maârif Kongresi, Atatürk: “...Boş inançlardan, yaratılış niteliklerimize uymayan yabancı fikirlerden, Doğu’dan ve Batı’dan gelen etkilerden uzak, millî bir kültürü ve millî bir eğitim programını sağlamak hedef olmalıdır.” demiştir.³²⁵

Cumhuriyet’in kurulma aşamasında gündeme gelen bir konuydu. 1.3.1922 Meclis açış konuşmasında Mustafa Kemal:

“...Köylüye okumak, yazmak ve vatanını, dînîni, dünyasını tanıtacak kadar coğrafî, tarihi, dînî ve ahlaki malumat vermek ve amali erbaayı öğretmek Maârif programımızın ilk hedefidir.”³²⁶ diyerek köye uygun öğretmen yetiştirileceğinin ipuçlarını vermiştir.

2.5.2. Cumhuriyet Dönemi Öğretmen Okullarında Din Bilgisi Dersleri

Önceden öğretim süreleri 4 yıl olan muallim mekteplerinin tahsil süresi 1340/1924’te beş seneye çıkarılmıştır. Bu düzenleme esnasında din derslerinin asgari hadde indirilmîş olduğunu görülmüyor. Yalnızca, 1. ve 2. yıllarında 2+2=4 saatlik Din Dersleri vardır.³²⁷ Dört senelik muallim mektebi programında din derslerinin sayısı haftada yedi dersten ibaret iken 1340 programında yalnız birinci ve ikinci senelerde haftada ikişer saate indirilmîş ve birinci sınıfta din dersleri Kur’an-ı Kerim’le beraber namaz, oruç, hac bahislerine ve ikinci sınıfta Peygamberimiz (sav)in menkıbelerine tahsis olunmuştur. Bu programın dikkate değer bir yeniliği, son sınıfa İçtimâiyat (Sosyoloji) dersinin konulmasıdır.

Evvelce “Ahlak, malumatı medeniye ve hukukiye” adıyla girmiş olan ders, 1924 programında “malumatı vataniye” olarak konulmuş ve mevzular Cumhuriyet rejiminin iyiliklerini telkin edecek bir sûrette tertip edilmiştir.³²⁸

1924 yılında Dewey, “Maârif Vekili” İsmail Safâ Bey tarafından davet edildi. Türkiye’de yaptığı gözlem ve incelemeleri sonucunda, hazırladığı raporu ne kendisini davet eden Bakan, ne de ondan sonra bu göreve gelen Vasıf Bey ve Hamdullah Suphi Bey tarafından benimsenip uygulama alanına konulmadı. Oysa 1925 yılında “Maârif Vekili” olan

³²⁴ İnan, *a.g.e.*, ss. 153-154.

³²⁵ Reşat Özalp, Aydoğan Ataüinal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*,_MEB. Yay., İstanbul 1977, ss. 30-31.

³²⁶ Öklem, Necdet, *Atatürk Döneminde Darülfunun Reformu*, Ege Üniversitesi Rektörlük Yay., Ege Üniversitesi Matbaası, Bornova 1973, s. 15.

³²⁷ Öcal, Mustafa, *a.g.e.*, s. 147.

³²⁸ Yücel, *a.g.e.*, ss. 208-209, 220-221.

Mustafa Necati Bey, giriştiği reform hareketlerinde, Dewey'in raporundan önemli ölçüde yararlandı. Yaptığı birçok konuşmasında giriştiği yenilikleri açıklarken sözü edilen raporu kaynak olarak gösterdi.³²⁹

Ayrıca M. Necati döneminde, John Dewey'in önerilerine uygun olarak, ortaokullara öğretmen, ilköğretime denetmen yetiştirmek, araştırma ve incelemeler yaparak yayımlamak, dünyanın her yanındaki eğitim akımlarını, yöntemlerini izleyerek okullara yaymak amacıyla, Gazi Öğretmen Okulu ve Gazi Eğitim Enstitüsü kuruldu.³³⁰ 22 Mart 1926'da M. Necati'nin isteğiyle çıkan 'Maârif Teşkilâtına Dair Kanun'da beş yıllık 'İlk Muallim Mektepleri'nin yanısıra, üç yıllık 'Köy Muallim Mektepleri' açılması kabul edilmişti.

İlk mektep muallimi ihtiyacını karşılamak üzere Cumhuriyet devrinde alınan tedbirlerden biri de köyde yetişmiş çocukları alıp ilk tahsilleri üstüne üç senelik bir zamanda umûmi, meslekî ve mahalli bilgiler vererek onları öğretmen yapmak ve köy mekteplerine vermek olmuştur. Ancak bu üç dört yıl sonra gerçekleşebilmiştir. Bu gâye ile 1927 – 1928 ders senesinde Denizli Erkek Öğretmen Okulu Köy Muallim Mektebine çevrilmiş ve Kayseride Zenci Derede bir köy muallim mektebi açılmıştı ders programına bakıldığı zaman, üç sınıftan sadece 1. sınıfında 1 saat olarak din dersi verilmiştir.³³¹

1932 – 1933 ders yılı başında muallim mekteplerinin tahsil müddeti altı seneye çıkarılmış, bu okulların ilk üç senesi ilk devre sayılarak bu devrede ortaokul programlarının aynen tatbiki kararlaştırılmış, bu sûretle bu devrede din dersleri tamamen kaldırılmış, son üç seneleri ve meslekî devre sayılarak programlarına yeni bir şekil verilmiştir. Meslekî devrede rûhiyat ve terbiye gibi meslekî derslerin sayısı artırılmış, tarih dersleri programları liselerin yeni tarih programlarının aynı olmak üzere kabul edilmiş 1937–1938 ders senesi başlangıcında meslekî sınıfların psikoloji, pedagoji ve terbiye tarihi dersleri programlarına da yeni bir şekil verilmiştir.³³²

1937 yılında Vekâlet, bu mevzuu tekrar ele almış Eğitim Yurtları adıyla bu teşkilâtı esaslı bir sûrette yapmaya karar vermiştir. Eskişehir Mahmudiye'deki müessese ile İzmir'de,

---

³²⁹ Bal, Hüseyin, "1924 Raporunun Türk Eğitimine Etkileri J. Dewey'in Eğitim Felsefesi", Aydınlar Matbaası, İstanbul Kasım 1991, s. 67.

³³⁰ İnan, a.g.e., s. 88.

³³¹ Maarif Vekili Vehbi zamanında sultanilere (yeni medrese) adını veren bu program dört senelik ilk tahsil üzerine kurulan ve beş seneyi ihtiva eder. Bu programda şarklı münasip ilahiler ve neşidelerin tegannisi, ahlaki İslamiyenin din dersleri içerisinde tedrisi gibi hususlar bu görüşü hatırlatır. 20, 21, 22, 23 sayılı ders cedvellerinde tesbit edilen bu program tasavvurda kalmış ve tatbik edilmemiştir. Yücel, a.g.e., ss. 182- 185.

³³² Yücel, a.g.e., ss. 209, 222-223.

Amerikalılardan satın alınan Kızılçullu Mektebi bu gâye için tahsis olunmuşlardı. Bunlarda ilkokulun dördüncü, beşinci sınıfları vardır. Bu sûretle köy ilk mekteplerinin üç sınıfını bitirmiş olan çocuklar, bu müesseselere girebileceklerdir 1938 yılı Köy muallim mektebinin de üç sınıfından sadece 1. sınıfında din dersi 1 saat olarak verilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, LÂİKLİK UYGULAMALARININ DİNÎ HAYATA YANSIMALARI VE TÜRKÇE İBADET

3.1. Diyanet İşleri Başkanlığı, Lâiklik Uygulamasının Yansıması ve Türkçe İbadet

3.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Mustafa Kemal Paşa tarafından, Osmanlı Devletinin dinî teşkilâtı, sadece başa bir “Şer’iye ve Evkâf Vekili” geçirilerek olduğu gibi bırakılmıştı. Büyük Millet Meclisi 3 Mayıs 1920’de Karacabey müftüsü Mustafa Fehmi (Gerçekker)’i 11 Mayıs 1922’de Abdullah Azmi’yi, 6 Kasım 1922’de Mehmet Vehbi’yi, 15 Nisan 1923’te Mustafa Kazım’ı ve 1 Eylül 1923’te Mustafa Feyzi’yi bu makama seçmişti.¹ Daha önce de bahsedildiği üzere, TBMM’nin, 3. Senesinin, 24.8.1338 (1922) tarihli, 90. İçtimâsının 2. Celsesinde görüşülen, “Şer’iye Vekâleti Bütçesi” müzâkerelerinde medreselerin müfredatlarının yetersizliğinden, hocaların liyâkatsizliği, medreselerin ikilik meydana getirdiği ve Akâid-i Diniye kitaplarının bulunmadığı hususları gündeme gelmişti. Müzâkereler esnasında medreseleri savunanlar olduğu gibi, çok ağır ithamlarda bulunanlar da olmuştu. Dönemin Şer’iye Vekâleti Medreseler Müdürü Umûmisi Aksekili Ahmed Hamdi Efendi açıklamalarda bulunmuş ve Umûru Şer’iye ve Evkâf Vekili Abdullah Azmi tarafından, “Şer’iye Vekâleti Bütçesinin Esbabı Mucibe Lâyihası” hazırlanmış ve meclise sunulmuştu. (Bkz. EK-1)

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 1923 yılında gerçekleştirdiği, yurt gezisinin, Eskişehir – İzmit bölümünde, İstanbul Basınıyla yaptığı mülakatında, basın mensupları ile yeni Türkiye Hükümeti ile ilgili ve dinî konular hakkında görüş alış-verişinde bulunmuş, özellikle Şer’iye ve Evkaf Vekâleti ile ilgili aralarında şu konuşma geçmişti:

“Ahmet Emin Bey – Bu Şer’iye Vekilinin de kılması aynı mâhiyeti hâiz değil mi?”

Gazi Paşa – Efendim, bu millet müslüman mıdır?

Ahmet Emin Bey – Evet.

Gazi Paşa – O halde şer’i bir takım umûr olunca bunları rü’yet edecek bir makam lâzımdır.

O makama şer’iye vekili deyiniz. Her ne dersiniz deyiniz! Bence mevzuubahs edilmesi lâzım gelen husus, bir vekil hey’et-i hükümetin içinde bulunsun mu, bulunmasın mı? Ayrıca bir büro yaparız. İşte imamları filan ta’yin eder. Bittabi hükümetin emrinde...

Suphi Nuri Bey – Ya! Evkaf işleri.

¹ Jäschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 58.

Gazi Paşa – Evkaf ayrıdır. Evkafı şer’iye umûruna tahsis etmek zaten doğru değildir. Evkaf bilhassa bizim memleketimizde en mühim menabi’i servetten birisidir. Binâenaleyh bunu yalnız medreselere bırakmak olamaz. Bu da ileride hall ü fasl edilecektir” bu konuşmada da görüldüğü üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması fikri, devletin en yetkili kişisi tarafından da düşünülmüyordu.

Mecliste meydana gelen bu tartışmalar ve Mustafa Kemal Paşa’nın yaptığı açıklamalar, çekilen bir sancının doğumunu gerçekleştirmişti. Neticede Büyük Millet Meclisi 26 Recep 1342/3 Mart 1340 tarihli ve 429 numaralı “Şer’iye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun” 14 maddelik, kanunu kabul etti. Kanunun son 7 maddesi Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin ilga edilip, yerine Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinin kurulduğuna ve bu reisliğin görev sorumluluklarına dair hükümleri kapsamaktadır. İlk 7 maddesi ve Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşuyla alakalı maddeleri ise aşağıdaki gibidir: ²

“Madde - 1 Türkiye Cumhuriyetinde muamelât-ı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı (kanunlarının yapılması ve uygulanması) Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslâmın bundan maada itikâdat (inanişlar) ve ibadeta (ibadetlere) dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri (yasa ve yönetmeliklerle işlerin yönetilmesi) ve müessesat-ı dînîyenin (dinsel kurumların) idaresi için Cumhuriyetin makarrında (merkezinde) bir “Diyanet İşleri Reisliği” makamı tesis edilmiştir.

Madde - 2 Şer’iye ve Evkâf Vekâleti mülgadır (kaldırılmıştır).

Madde - 3 Diyanet İşleri Reisi, Başvekilin inhası (önermesi) üzerine Reiscumhur tarafından nasbolunur (atanır).

Madde - 4 Diyanet İşleri Reisliği, Başvekâlete (Başbakanlığa) merbuttur (bağlıdır). Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır (dâhildir). Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamnâme tanzim edilecektir (düzenlenecektir).

Madde - 5 Türkiye Cumhuriyeti memaliki (memleketleri) dâhilinde bilcümle (tüm) cevami (câmiler) ve mesacid-i (mescitler) şerifenin, tekâya ve zevayanın (tekke ve zaviyelerin)

---

² Neşri ilanı: 29 Recep 1342, 6 Mart 1340, resmi ceride, numara, 23; Takvimi vekayi’ numara : 2907. 3 Mart 1340 (1924)’da üç önemli kanun birden çıkarılmıştır: Birincisi; 429 sayılı “Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun”, ikincisi; 430 sayılı “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” ve üçüncüsü ise; 431 sayılı “Hilâfetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî’nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun”dur. Öcal, a.g.e., baskı yılı 2003, s. 169.

idaresine, imam, hatip, Vâiz, şeyh, müezzîn ve kayyumların ve sair müstahdeminin tâyin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde - 6 Müftülerin mercii (başvuracakları makam) Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde - 7 Evkâf umûru (vakıf işleri), sonradan milletin hakikî menafîine (çıkarlarına) muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyeti Umûmiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.”

Böylece, 3 Mart 1340 (1924) tarihinde Şer’iye ve Evkâf Vekâletinin lağvedilmesinden sonra Büyük Millet Meclisinden çıkan yukarıdaki kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı ve Evkâf Umum Müdürlüğü teşkil olunmuş oldu.³

3.1.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı Hakkında Yapılan Yorumlar

Akseki, 1950 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde yayımladığı “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor”unda Kanunu aşağıdaki şekilde yorumlamıştır:

“Sonradan 3 Mart 1340 tarihli ve 429 sayılı kanunla Şer’iye Vekâleti ilga edildiği halde dinî müesseselere yine dokunulmamış ve Şer’iye Vekâleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı tesis, din müesseseleri de, güya, memleketteki bütün ilim müesseseleri arasında bir vahdet sağlamak gayesiyle, Milli Eğitim Bakanlığı’na devredilmiştir. Halbuki maksadın başka olduğu sonradan anlaşılmıştır.”

Akseki, yukarıda metni verilen birinci maddesinin Türkiye’de yeni ve büyük bir inkılâp vukua gelmekle beraber bu inkılap Fransa’da olduğu gibi din adamlarına tecavüz ve din namına ne varsa hepsini terk eden bir inkılap olmadığını açıkça göstermiş ve Diyanet İşleri Reisliği’ne şu vazifeleri yüklemiştir:

- “1. Müslümanlığın îtikâdât ve ibadâtına dair bütün ahkâm ve mesâlihînin tedviri,*
- 2. Dinî müesseselerin idaresi,*
- 3. İfta, telkin ve irşât vazîfesi.*

Akseki, raporunda, Diyanetin bu vazifeleri gerçekleştirebilmesi için yukarıda metni verilen 5. ve 6. maddeleriyle teşkilatlanma yoluna gittiğini ve Türkiye Cumhuriyeti memâliki dâhilinde bulunan dînî müesseselerin hepsini Diyanet İşleri Reisliği’ne bıraktığını ve halkın dînî işlerini tedvir etmek vazîfe ve mesuliyetini ona yüklettiğini ifade etmiştir.

---

³ Bu Vekaletle ait işlerden yalnız dînî işler (İtikadat ve ibadat) Diyanet İşleri Başkanlığına, Evkaf’a taallük eden işler de Evkaf Umum Müdürlüğüne verilmiştir. Ahmed Hamdi Akseki de 26 Nisan 1924 Tarihinde İstanbul Darülfünununun İlahiyat Fakültesi Hadis ve Hadis Tarihi Müderrisliğine tayin edilmişse de istifa etmek suretiyle vazifesinden infikak etmiş ve Diyanet İşleri Reisliği Heyet-i Müşavere azalığına tayin olunmuştur. (Bkz. Ertan, Veli, Tarihte Darü’l-Hilafe Medreseleri ve Medresetü’l-Mütehassisin, *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 106, Fatih Matbaası, İstanbul, Mayıs 1978, ss. 9-11.)

Akseki'nin raporunda da belirtildiği üzere bu ağır mesuliyetini başarabilmek için Diyanet İşleri Başkanlığı müftü, vâiz, imam, hatip ve müezzin ihtiyacını yukarıda bahsedilen 430 numaralı Tevhid-i Tadrîsat Kanunu'nun 4. maddesinde Maârif Vekâleti tarafından yüksek diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünûn'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet, hitabet gibi hidemât-ı diniyenin ifası vazîfesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için de kurulması düşünülen diğer mekteplerden (İmam ve Hatip Okulları) karşılanacaktı. Ancak Akseki'nin yukarıda İmam ve Hatip Okullarının kapatılması konusundaki görüşlerinde belirttiği gibi, İmam ve Hatip Mektepleriyle İlahiyat Fakültesi hakiki mercileri olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na iade edilmiş olsaydı talebesi dağılmaz ve de mektepler kapanmazdı.⁴

Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuat ve işleyiş itibarıyla siyasî merkez açısından üst bir itibara mazhar olan veya değer verilen bir kurum olmamıştır. Bunu Atatürk'ün Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili olarak şu sözleri de desteklemektedir:

“Hükûmet-i Cumhuriyetimizin bir Diyanet İşleri Riyâseti makamı vardır. Bu makama merbut müftü, hatip, imam gibi fazîletleri derecesi malûmdur. Ancak burada vazîfedar olmayan birçok insanlarda görüyorum ki, aynı kıyafet iktidasında berdevâmlıdırlar. Bu gibiler içinde çok câhil, hatta ümmi olanlara tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cühelâ, bazı yerlerde halkın müemessilleri gibi onların önüne düşüyorlar. Halkla doğrudan doğruya temasa, âdeta bir mani teşkîl etmek sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum: Bu vazîfe ve salâhiyeti kimden ve nereden almışlardır?”⁵

Fakat hükümet, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı meşrulaştırmak ve milletin içinde muteber konumlarını sürdüren ulemâ ve meşâyihın etkilerini zayıflatarak ortadan kaldırmak için bu kurumun halk katında, özellikle de dinî endişelere sahip insanlar nezdinde itibarını da sağlaması gerekiyordu.

Bu nedenle de Diyanet'in başına Cumhuriyet dönemi boyunca, muteber bir insan getirerek onun üzerinden halkın itibarını kazânmaya çalışmıştır. İlk Diyanet İşleri Reisi olarak, 4 Nisan 1924/5 Mart 1941 yılları arasında 17 yıl süreyle başkanlık yapan Rıfat Börekçi uzun yıllar Ankara Müftülüğü yapmış, Millî Mücadele yıllarında büyük yararlılıkları görülmüş, Mustafa Kemal Paşa ile işbirliği yapmış, İstanbul'un Millî Mücadele aleyhinde fetvasını göğüslemiş, I. Meclis'te milletvekili olarak bulunmuş ilmîyeden bir kişiydi ve halkın

⁴ Bkz. Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor” T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, Sy. 16923, 12. 12. 1950'den nakleden, Kara, İsmail, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm", Dergah Yay., İstanbul 2008, EK 7, ss. 141-142.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Atatürçülük (Üçüncü Kitap), MEB Yay., İstanbul 1984, ss. 236-237.

itibarını kazanmıştı.⁶ İnönü tarafından atanan ve 14 Ocak 1942/23 Nisan 1947 yılları arasında 5 yıl 3 ay başkanlık yapan Ord. Profesör ve müderris Mehmet Şerefeddin Yaltkaya ise İslâm düşüncesine ve Arap edebîyatına vukufu ile şöhret bulmuş, üniversite, basın ve aydın çevrelerinin de tanıyıp itibar ettiği bir kişiydi.

29 Nisan 1947 yılında Yaltkaya'dan sonra İnönü tarafından başkanlık görevine getirilen ve 9 Ocak 1951 yılına kadar 4 yıl 8 ay görevde kalan ve 1924'ten beri Diyanet teşkilatının üst kademelerinde bulunan, halk arasında âlim ve muteber bir insan olarak tanınan Ahmet Hamdi Akseki de yine bu düşünce çerçevesinde göreve getirilmiştir. Akseki II. Meşrutiyet devri İslâmcılık düşüncesinin en önemli isimlerinden biri olmasına rağmen, çok partili hayata geçiş çalışmalarının yürütüldüğü, muhalefetin dinî konularda iktidarı sık sık eleştirdiği, dinî hayatın, din eğitiminin daha serbest bir hüviyete büründürülmesine gayret edildiği bir dönemde Akseki tercih edilmiş veya edilmek mecburiyetinde kalmıştır.⁷

Bu mecburiyet, Anayasamızın "*Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, Lâiklik ilkesi doğrultusunda bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında kalarak ve milletçe*

---

⁶ Bu konuda bir iki olayı aşağıya alıp, durumu belgelemek gerekir.

"Atatürk bir gün Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi'den kurban bayramında kurban kesilmesi yerine hayır kurumlarına bağış yapılması usulünün konması hakkında ne düşündüğünü sormuş. Sorudan biraz tasalanmış görünen Rifat Börekçi, biraz düşündükten sonra Atatürk'e şöyle söylemiş: " – Paşam, böyle bir şey yapacaksan, bunu ben öldükten sonra yap". Bunun üzerine Atatürk böyle bir yol tutmaktaki sakıncanın ne olduğunu sormuş. Rifat Börekçi de kurban bayramında kurban hayvanı kanının akıtılmasının şeriatça şart olduğu cevabını vermiş. Atatürk, Rifat Börekçi'nin sırtını okşamış ve "Madem ki olmazmış, sen ölmeden de, sen öldükten sonra da yapmam, hiç üzülme." diyerek onu teselli etmiş. (Sayılı, Aydın, *Bilim ve Kültür ve Öğretmen Dili olarak Türkçe*" Ankara 1978, ss. 432-433.)

Teselliye uğrayan Rifat Börekçi'nin de karşılık olarak, bir yardım ve itimadı olması gerekirdi. Bu derin bağlılığımı da bir başka anıdan öğreniyoruz:

"Atatürk Sivas'tan Ankara'ya yeni gelmişti. Devlet hazinesi bomboştu. Hükümet üç dört bin lirayı bir araya getirmekte sıkıntı çekiyordu. Bir gün Atatürk'e çok inanmış bir insan, o zaman Ankara Müftüsü olan rahmetli Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi, elinde bir mendile sarılmış 1200 lira kadar bozuk para ile Mustafa Kemal'i ziyarete geldi. Rifat Börekçi sıkılarak şöyle söze başladı: " – Oğlum, şu üç-beş kuruşu kara günlerde lazım olur diye toplamıştım. Sen memleketi kurtarmaya çalışıyorsun. Paraya ihtiyacın var. Belki işine yarar. Ne zaman elin genişlerse o zaman ödersin." Dedi ve bağlı mendili masanın üzerine bıraktı. Atatürk kendisini son derece duygulandıran bu davranışın anısını hiçbir zaman unutmamıştı. Her bayram Rifat Börekçi'ye bir hediye gönderir ve buna 1200 liralık bir çeki de eklerdi."

Börekçi'nin Atatürk'e ne kadar derinden bağlandığını şu olay belgelemektedir:

"Şapka devrimi günlerinde bir gün, Ankaralı din adamları Rifat Börekçi'yi ziyaret ederek: "Seninkini gördün mü? Nihayet bize şapkayı da giydirdi." diye şikayette bulunmak isterler. Rifat Börekçi'nin verdiği cevap şudur: "Efendiler, onun her yaptığı doğrudur. Eğer dînînizi değiştirin derse, tereddüt etmeyin, onda da bir hikmet vardır." (İğdemir, Uluğ, *Yılların İçinden*, Ankara, 1976 s. 29.)

⁷ Bkz. Kara, *a.g.e.*, s. 80-81.

dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir.” şeklindeki 136ncı maddesinde de bariz bir şekilde görülmektedir.⁸

3.1.1.2. Diyanet İşleri Başkanlığı Sonrası Cami ve Cami Görevlilerinin Durumu

3.1.1.2.1. 1925 Yılı Bütçe Müzakerelerinde Cami Görevlilerinin Durumu

Diyanet İşleri Başkanlığı kurulduktan yaklaşık bir sene sonra, 21 Şubat 1925 yılında mecliste yapılan ilk bütçe müzakerelerinde câmilere, cami görevlilerinin durumları, hutbelerin Türkçe okunması, Kur'anı Azümüştânın tercümesi ve Ahadisi Nebevîyenin tefsir edilmesi konuları gündeme gelmiştir. Bu müzakereler önemine binaen özet olarak aşağıdaki gibidir:

Karesi Mebusu Vehbi Bey müzakeresinde şöyle demektedir:

“Memlekette birçok yerler, bilhassa Ankara gözünüzün önüne gelsin. Memlekette adım başına bir mescit, Anadolunun birçok yerlerini gözünüzün önüne getiriniz, sokak başında bir mescit, adım başında bir mescit fakat hepsi harabe. Bendeniz Diyanet İşleri Riyâsetinden talep ediyorum. Bu mescitleri akara tahvil etsin!”⁹

Aynı müzakerede söz alan Kastamonu Mebusu Hamdullah Suphi Efendi Vehbi Bey'in aksine cami görevlilerinin maddi durumlarını değerlendirmiştir:

“... Diyanet Riyâsetine bakınız, okuyunuz, cevami şerifenin hademe maaşı bugün iki kuruştan yüz kuruşa kadardır. Bu iki kuruştan yüz kuruşa kadar vazîfesi olan bir hademenin cevami ve mesacidi şerifede hizmeti ne olabilir? Nasıl olur? Ondan hizmet bekleyebilir misiniz? Beş vakitte ezan bekleyebilir misiniz? Beş vakitte mihrapta imam görebilir misiniz? Her Cuma mimberde hatip görebilir misiniz? Burada bir nokta var. Her kimse hatip olamaz.

Yirmi sene medreselerde veya darülimlerde okumalı, yazmalı, dînî, ahkâmî dinî, ibadetin derecesini bilmeli de mihraba öyle gelmeli. Kırk yaşına gelmiş, okumuş, yazmış, mihraba gelmiş. Ayda yüzelli kuruş maaşı var bu para ile nasıl geçinir ve nasıl vazîfesini ifa eder?”¹⁰

---

⁸ Bkz. Özbudun, Ergün, “Atatürk ve Laiklik”, Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.

⁹ TBMM Z.C. Devre : I C. 14 Celse : 2, İçtima Senesi : 2, 61. İçtima 21.2.1341, s. 214.

¹⁰ TBMM Z.C. Devre : I C. 14 Celse : 2, İçtima Senesi : 2, 61. İçtima 21.2.1341, s. 213.

Denizli Mebusu Mazhar Müfit Bey ise, en lazım ve en lüzumlu olan iki şey olduğunu; birisi Kur'anı Azümüştanın tercümesi meselesi, ikincisi; ahadisi nebeviyeyi bize anlatabilecek güzel bir tefsir yazılması gerektiğini vurgulamıştır. ¹¹

Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi bu konuyla alâkalı hutbelerin de Türkçe okunmasını teklif etmiştir:

“... İki noktaya işaret etmek isterim. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesi ve hutbelerin Türkçe okunmasıdır. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesi elzem ve ehem bir meselesidir. ... İkincisi hutbelerin Türkçe okunmasıdır. Türkçe okunması hakikaten elzem ve ehemdir.” ¹²

Diyanet İşleri Reisi namına Aksekili Ahmet Hamdi Efendi bu teklifleri şöyle değerlendirmiştir;

“Muhterem Efendiler! Diyanet Riyâsetinin bütçesi hakkında vuku bulan teklifin esbabı mucibesini, muhterem mebuslarımızla Başvekilimiz izah buyurdular. Bendeniz, Vehbi Beyefendi ile Mazhar Müfit Beyefendinin temas ettikleri iki noktayı biraz izah edeceğim:

Birisi Mazhar Müfit Beyefendi (Şimdiye kadar Kur'an-ı Kerimin tercümeleri yapılmıştır bunlara yanlış deniyor, bu husûsta Diyanet İşleri Reisliği ne vaziyet almıştır) buyurdular. Şimdiye kadar Diyanet İşleri Reisliği, kendisine tahmil edilen vazifelerden birinci kısmını yapmıştır. Yâni halkın itikâdatına ve ibadatına müteallik olan bazı şeyler neşretmiştir, irşâdatta bulunmuştur. Fakat bittabi bu hususta bir şey yapamamıştır. Çünkü bütçesinde bir tahsisat yoktu.

Bugün Meclisi Ali bu tahsisatı kabul ederse herhalde yapacaktır. Bugüne kadar tercümelere karşı bir şey neşir edememiştir. Yalnız bu tercümelerin muharref olduğunu, bazı makalelerle ve beyanatı ile efkârı umûmiyeye söylemiştir, bildirmiştir ve tahrif olunan noktaları göstermiştir. Kavli mücerretle de kalmamıştır ve şu şu noktalarda muharreftir demiştir. Bundan sonra ise bu muharref olan şeyleri fiili bir sûrette ortadan kaldırmak üzere bir heyeti mütehassısa tarafından Kur'an-ı Kerimi tercüme ve tefsir ettirir ve ondan sonra da o muharref eserler kimsenin elinde kalmaz.

---

¹¹ TBMM Z.C. Devre : I C. 14 Celse : 2, İçtima Senesi : 2, 61. İçtima 21.2.1341, s. 216.

¹² TBMM Z.C. Devre : I C. 14 Celse : 2, İçtima Senesi : 2, 61. İçtima 21.2.1341, s. 217.

İkinci mesele hutbeler meselesidir. Şimdiye kadar pek tabî olarak birçok yerlerde yapabilenler, hutbeyi türkçe okumuşlardır. Nasıl ki Mazhar Müfit Beyefendi buna işaret buyurdular. Hakikaten ehli olanlar birçok yerlerde türkçe hutbe okuyorlar, halkı tenvir ediyorlar, fakat bir kısmı da vardır ki, yirmi otuz kuruş maaşla istihdam edilirler. Bunlar Türkçeyi de beceremezler, Arapçayı da beceremezler. Yalnız ellerinde bir mecmua vardır, onu da yüzünden okuyorlar. Binaenaleyh bunlar için ne yapılsa fayda yoktur. Bundan sonra inşallah hatiplerin maaşı fazlalaşır, biz de adam akıllı hatipler istihdam ederiz ve o hatiplere de lazım gelen tâlimatı veririz ve hepsinin Türkçe okumasını temin ederiz.”

Akseki'nin sözünü kesen Bozok Mebusu Süleyman Sırrı Bey, hatiplerin Mektepten yetiştirilmesi gerektiğini söylemiştir.

Akseki Ahmet Hamdi Efendi devâmla; *“Mektep meselesini Mazhar Müfit Beyefendi de söylediler. İmam ve Hatip Mektebi Maârif Vekâletine aittir ve şimdiye kadar mektepten henüz kimse çıkmamıştır. Çünkü henüz bir sene olmuştu ve kimse çıkıp ta “bu hatiptir, istihdam edînz” dememişlerdir. Biz elde mevcut olan hutebayı az bir maaşla istihdam ediyoruz. Onlarda vazîfelerini yapıyorlar.*

Kıyafet meselesine temas ettiler. Hakîkaten kıyafet, pek arzu edilecek bir şeydir. Fakat derecat itibariyle hatip, imam, müezzîn, vâiz bunların hepsinin ayrı ayrı kıyafetleri tespit edilerek halka oldukları gibi gösterilirse elbette bu pek ziyade iyi bir şey olacaktır ve şimdiye kadar Heyeti Müşavere bunu da düşünmüştür.

Telif meselesine gelince, Fethi Beyefendi söylediler. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyenin bir talebi üzerine askerinin anlayacağı bir lisânla ilmihal yazılmış ve gönderilmek üzere. Sonra gene halkın anlayacağı bir lisân ile din dersleri yazılmıştır. O da bundan sonra tab edilecektir. Kezalik ahlâka ve hadise dair bazı eserler hazırlanmaktadır.”

Yine Bozok Mebusu Süleyman Sırrı Bey söz alarak:

“Efendim! İmam ve Hatip mektebi Maârif Vekâletine merbuttur ve doğrudur. Fakat bu mektebin programları Diyanet İşleri ile de alâkadardır. Ve bu programa göre imam ve hatip çıkacak. İşte bu çıkacaklar hakîkaten hatip olabilecek bir liyakati haiz midir? Buna dair izahat verir misiniz?”

Akseki Ahmet Hamdi Efendi devâmla;

“Efendim! O mektebin merbut olduğu bir vekâlet vardır. Elbette o vekâlet, kendine ait olan bir mektebin programını tabî herkesden iyi düşünür. Ne zaman bizim program

*hakkındaki mütalaamız sorulursa o zaman biz de söyleriz ve deriz ki “Programınıza şu ve şu noktaları ilâve edin.”*¹³

Bu müzakere ve tartışmalar neticesini vermiş ve ilk defa, din hizmetlerini iyileştirme yolunda, 19 Nisan 1927 tarih ve 1011 sayılı 1927 malî yılı bütçe kanununda adım atılmıştır. Bu kanunun 14. maddesine göre bu malî yılı sonuna, yâni 31 Mayıs 1928 tarihine kadar bütün câmilerin gerçek ihtiyaçları incelenecek ve cami hademelerinin ücretleri yeniden saptanacaktı, bu sırada, zaman ve yer bakımından birleştirilmeleri mümkün olan memurluklar birleştirilecekti. Bu kanunun uygulaması için düzenlenen nizamnâme-yi Reis Rıfat efendinin başkanlığında bir komisyon hazırladı ve yaklaşık bir ay kadar sonra, 12 Ağustos 1928 tarihinde 205 sayılı “Cami Hademesi Nizamnâmesi” yayımlandı. Bu nizamnameye göre cami hizmetleri “*hizmetin ifası ilme mütevakkıf bulunanlardır ki, bunlara “İlmi hizmet” denir. İmamlık, hatiplik, Vâizlik, reisülkurralık gibi*” görevli olanlar ve “*amel ve sanata mütevakkıf olanlardır ki, bunlara da “Bedeni hizmet” denir. Kayyimlik, mahyacılık gibi*” hizmetlerle görevli olanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştı (Madde 1).¹⁴

Aynı kanunun üzerine 19 Mayıs 1930 yılı 5 maddelik bir ek yapıldı¹⁵ ve daha sonra, 13 Mart 1932 tarihinde ise, 12 Ağustos 1928 tarihli cami hademesi nizamnâmesinin bazı

¹³ TBMM Z.C. Devre : I C. 14 Celse : 2, İçtima Senesi : 2, 61. İçtima 21.2.1341, ss. 219-220.

¹⁴ (Neşri: 1 Eylül 1928 – Resmi Gazete, No: 977) Tasvibi mutazammın Heyeti Vekile Kararnamesi, No: 6995) 12 Ağustos 1928 Kanun Numarası : 205, Kararname No: 6995 Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini (Kanunlar – Tefsirler - Kararlar) , C.: 12, 22 Temmuz 1336 – 26 Kanuni evvel 1928, ss. 890-896. Kanunun tam metni için bkz. EK-3, ss.

¹⁵ Bu ek 5 madde aşağıdaki gibidir:

Madde – 1 Tevcih-i Cihat nizamnamesinin, mer’i olduğu zamanda hizmete tayin edilmiş olanların muvazzaf askerliğe davetlerinde hizmetleri de vekil ile temin olunur. (Bu Tevcih-i Cihat Nizamnamesi için bkz. 23 Temmuz 1329 Düstur, tertip; II, C.. 5, s. 608.)

Madde – 2 Darülfünun İlahiyat Fakültesi veya İmam ve Hatip mektebi mezunlarla müsabakada kazanan veya diğerleri ile müsavi kalan evlat Cami Hademesi Nizamnamesinin sekizinci maddesinin (D) fıkrasındaki kayıt ile 16 ncı maddesindeki muvazzaf askerliğini ikmal kaydine tabi tutulmayarak hizmete alınırlar. Bunların muvazzaf hizmeti askeriye için celplerinde hizmetleri vekil ile temin olunur.

Madde – 3 Meşru mazerete müstenit olsa dahi mezuniyetsiz gaybubet edenlerin aylığından bu müddete isabet eden miktarı verilmez. Bu müddet on beş günü tecavüz ettiği ve 34 üncü madde muC.İbince muamele ifasına imkan görülmediği ve esbabı mühimme ve müstaceleye müstenit olmak üzere gaybubetinden mafevkini haberdar etmediği takdirde encümenlerce hizmet sahibine istifa etmiş nazarele bakılarak yerlerine başkası tayin olunur.

Madde – 4 Şurayı Devletçe görülmüş olan bu nizamname neşri tarihinden muteberdir.

Madde – 5 Bu nizamname hükümlerinin icrasına Başvekalet memurdur.

(13 Mart 1932 tarihlimüzeyyel nizamnameye muhalif hükümleri mülğadır.) [Zeyl (Neşri : 19 Mayıs 1930 – Resmi Gazete, No, 1497) 26 Nisan 1930), Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini (Kanunlar – Tefsirler - Kararlar) C. 12,22 Temmuz 1336 – 26 Kanuni evvel 1928, ss. 890-896.]

maddelerini muaddil nizamnâme yayımlandı.¹⁶ 25 Aralık 1932’de bunun yerine:”*Cami ve Mescitlerin Sınıflandırılması Hakkındaki Nizamnâme*” geçti.

3.1.1.2.2. Cami ve Mescitlerin İdaresinin Evkaf Umum Müdürlüğüne Devri

1931 senesi bütçe Kanununda Cami ve Din Görevlilerinin Durumu yeniden gündeme geldi. Bu bütçe kanununun altıncı maddesinde: “*Türkiye Cumhuriyeti dâhilindeki cami ve mescitlerin idaresi ve bunların hademesi Evkâf Umum Müdürlüğüne devredilmiştir. Bu hademenin tâyin ve azilleri 12 Ağustos 1928 tarihli cami hademeleri nizamnâmesinde tevfiikan Evkâf Umum Müdürlüğüne icrâ ve tasdik olunur.*” denilmektedir.

Yedinci maddesinde ise; “*Evkâf Umum Müdürlüğüne 1931 mali senesi nihayetine kadar cami ve mescitlerin hakiki ihtiyaca göre tasnifi ve zaman ve mekan itibariyle cem’i kâbil olan vazîfeler birleştirilmek sûretile hademe kadrolarının yeniden tesbiti mecburidir. Umum Müdürlükçe tanzim olunacak tasnif cetveli İcra Vekilleri Heyetince tasdik edildikten sonra tatbik olunur. Kadra haricinde kalacak vazîfe sahipleri hizmetlerine devâm edecekler ise de bunlardan inhilal vuku buldukça vazîfe ve muhassasatları tasarruf ve bu tasarruflar kadro dâhilindeki mevcut hademe muhassasatının tedricen beşyüz kuruşa iblağı için karşılık ittihaz olunur. Kadro dâhilinde vuku bulacak münhallere kadro haricinde kalmış vazîfe sahipleri varken başkasının tâyini caiz olmayıp bunlardan münâsipleri naklen tâyin ve kadro haricindeki vazîfe muhassasatları tasarruf edilir. Hizmeti muattal veya bilüzum hale gelen vazîfeler bundan sonra kimseye tevcih olunmaz.*” denilmektedir.

Sekizinci maddesi gereği, Altıncı madde mucibince Evkâf Umum Müdürlüğüne devredilen hizmetler için Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtına dâhil bulunan ve merbut “E” cetvelinde derece, adet ve maaşları gösterilen memurlar almakta oldukları maaşlarla Evkâf Umum Müdürlüğüne devredilmişti.¹⁷

Dokuzuncu maddeye göre ise; “*1927 senesi Muvazenei Umûmiye Kanununun¹⁸ 13 üncü maddesi mucibince mülga tekke ve zaviyeler mensuplarından ilmî evsafı haiz olanlara Diyanet İşleri Reisliğince müstehikini ilmîye tertibinden tahsis edilmiş olan ve merbut “F” cetvelinde isimleri yazılı olanların maaşları 1931 mali senesi iptidasından itibaren Evkâf Umum Müdürlüğü bütçesinden verilir. Bunlardan vefat edenlerin veya Umûmi ve husûsi*

¹⁶ Neşri : 26 Mart 1932 – Resmi Gazete, No. 2060) 13 Mart 1932 ss. 896-897. Kanunun tam metni için bkz. EK-4, ss.

¹⁷ Bunlardan Umum Müdürlükçe istihdamlarına lüzum görülmeyenlere 18 Mart 1926 tarihli memurin kanununun 85. Maddesine uygun olarak, Umum Müdürlük bütçesinden açık maaşı verilir. Sicilli Kavanin , C. 2, s. 439.

¹⁸ Sicilli Kavanin, C. 3, s. 610.

bütçelerle idare olunan dâirelerde bir vazîfe derûhte edenlerin maaşları kesilir."¹⁹ denilmektedir.

8 Haziran 1931 yılında 1827 sayılı kanun ile bütün câmilerin yönetimi ile cami hademelerinin işe alınma ve çıkarılmaları Vakıflar Genel Müdürlüğüne verilmişti. Bu kanun Diyanet İşleri Reisliği'nin yetkilerini önemli bir şekilde daralttı. Bu kanunla çelişen, 429 sayılı kanunun 5. maddesinin yürürlükten kalkmış olduğu, Büyük Millet Meclisi'nin 4 Ocak 1932 tarihli kararıyla kesin olarak belirtildi. Sadece vâizler (İstanbul dışında) Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan ücret alacaklardı; başkanlık yalnız dînî bakımdan gözetme (meselâ hutbelerin kontrolü) yetkisine sahipti, ama disiplin işlerine karışmıyordu. Bu durum Cumhuriyet Halk Partisi'nin Aralık 1927'de toplanan 7. Kongresinde eleştirildi. Bunun üzerine 23 Şubat 1949'da Büyük Millet Meclîsi'nin 23 Şubat 1949, 50. Birleşim, 1. Oturumunda Başbakan Yardımcısı Nihat Erim, %95'i Müslüman olan bir memlekette din işleri organizasyonunun daha iyi bir şekle konması isteğinin tabî olduğunu kabul etti. Aynı oturumda, "*Diyanet bütçesi*" de müzakere edilmiştir.²⁰ 1949 senesi devlet bütçesini, inceden inceye tetkik eden Abdurrahim Zapsu bütçenin bir milyar üçyüz yetmişbir milyon kûsur lira umumî masrafından iki milyon sekizyüz ellibin kûsur lirası diyanet işlerine tahsis edildiğini ve bunun, binde birbuçuk nisbetinde olduğunu saptamış ve sadece memurların maaşının (2,244,000) müstahdem ücretinin (173,160) kitap ve abone satın alma ücretinin (10,000) lira olmak üzere toplam (2,427,160) lira ettiğini ifade etmiştir.

Merkez teşkilatının kadro cetvelinin, bir reis, beş âza, iki müdür mütebakisi kâtip ve mümeyyizler olmak üzere 25 kişiden ibaret olduğunu, Taşra teşkilatı kadrosunun 600 müftü, 25 müftü müsevvidi, 20 müftü kâtipi, 6 diğer kâtipler olmak üzere bütün Türkiye'de Diyanet İşleri idare kısmının 676 kişi olduğunu belirtmiştir. İrşad kadrosuna gelince ise, 12 gezici vâiz, 275 vâiz, 177 dersiâm, 131 Kur'an-ı Kerim öğretmeni olmak üzere toplam 595 adet olduğunu, idari kadro ve irşad kadrosunun 676 + 596 = 1271 yaptığını, bunun ise Sümerbank müessesesinin odacı adedine bile tekabül etmediğini ifade etmiştir.

Kadro maaşlarını da inceleyen Zapsu, Diyanet İşleri teşkilatına giren müşavir âza, tetkik heyeti âzalığı, müftülük, müsevvidlik, vâizlik, dersiâmlık görevlerini üstlenenlerin her birisi ya Medresetü'l-vâizin, ya kuzad, ya sahn, ya mütehassısîn veyahut da İlâhiyat

¹⁹ Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 senesi bütçe Kanunu (Neşri: 13 Haziran 1931 – Resmi gazete, No: 1821) 8 Haziran 1931 Kanun numarası: 1827. Sicilli Kavanin C. 7, 22 Eylül 1930 – 30 Teş. Ev. 1931.

²⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi 1949, (23 Şubat 1949, 50. Birleşim, 1. Oturum:)’dan aktaran, Albayrak, a.g.e., ss. 188-205.

Fakültelerinden birisinden mezun olmaları gerektiğini ve bu müesseselerin hepsi de kanunen kimisi üç senelik, kimisi de altı senelik tahsili âli gösteren müesseseler yüksek mektepler olduğunu ve kanunen yüksek tahsil gören bir zatın maaşı (30) liradan başlar, iki senede veya üç senede bir terfi ettiğini ifade etmektedir.

Buna rağmen, bütçede, müftülük yedi dereceye ayrılmış, yedinci derecesinin maaşı (10) liradan başlayıp, en yüksek derece olan İstanbul müftülüğü maaşı (60) lira olarak belirlenmiştir. Yüksek tahsil gördüklerine aslâ şüphe olunmayan müftülerin ilk maaşları (30) dan başlamış olması kanunî bir zaruret olmasına rağmen, (10, 15, 20) hattâ (25) lira civarında belirlenmiştir.

Yine teşkilat kanununda her kazâda mutlakâ müftü ve asgari bir vâizin bulunması şartı olmasına rağmen, Zapsu'nun tetkiklerine göre; %65 kazâlar müftüsüz; vâizi bulunan kazâlar ise pek nadirdir.²¹

Dönemin ileri gelen din adamlarından Kazım Nami Duru bütçeyle alâkalı yazmış olduğu açık mektubunda Büyük Millet Meclisi kürsüsünde Diyanet İşleri bütçesi bahis mevzuu olurken, milletvekillerinin yetkileri dışında din meselesini kurcalamalarını doğru bulmadığını ve dinimize karşı hürmet dışı bir hareket olduğunu belirtmiş ve sebep olarak hakikî din adamlarımızın, hükümetin emir kulları derekesinde bulunmaları, hükümet tarafından ilmî kıymetlerinin dikkate alınmaması, şahsiyetlerinin sıfır menzilesine indirilmesi, neticesinde, dinin hükümlerini milletimizin kâffesince anlaşılacak bir şekilde yapmaya muvaffak olamamaları, faydalı hizmet üretememelerini gösterdikten sonra şöyle bir örnek vermektedir:

“(...) Evvelki sene Bursa’da bir büyük camiinin imâmını görmüştüm. Aldığı aylığın bütünü tutarı yirmi lirayı bulmuyordu. Bu imam, maişet medarı olarak başka bir işle uğraşmıyorsa yirmi lira aylıkla âileyi nasıl geçindirir, dilenci menzilesine inmez mi? Namazda böyle bir imama kim iktida eder? Kim ona din adamı diye bir hürmet hissi duyar? Akli, fikri âilesinin geçiminde olan bir vâiz nasıl halka vaazda, nasihatte bulunur?”²²

Cumhuriyet döneminin konumuz ile alakalı, 23 Mart 1950 tarihinde kabul edilen 5634 sayılı kanundur. Kanunda, bundan böyle Hayrat hademelerinin tâyin, nakil ve vazîfeden çıkarma işleri her il ve ilçe Müftüsünün başkanlığı altında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca

²¹ Zapsu, Ab.dürrahim, Diyanet İşleri ve Devlet Bütçesi, *Ehli Sünnet*, Sene, 3, C. 3, sy 71, 1 Kasım 1949, ss. 8-10.

²² Duru, Kazım Nami, Açık Mektup, *Millet*, Haftalık Siyasi Mecmua, Şaka Matbaası, İstanbul, Sene. 4, C. 7, Sy., 161, 10 Mart 1949, s. 6.

mahallerinden seçilecek iki kişiden mürekkep bir komisyon tarafından yapılacağı bu hizmete ilk defa alınacakların, adı geçen komisyon huzurunda imtihana girip kazânmış olmalarının şart olduğu ve İmtihanda müsavi derecede muvaffak olanlar arasında imam ve hatip kursunu bitirenlerin tercihân tâyin olunacakları karara bağlanmıştır (Madde 5). Köylerde ise imamlık yapabilmek, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın veya bu makamın yetkili kıldığı müftülüklerin yazılı müsaadesine bağlanmıştır (Madde 6). 29 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe giren (Madde 12) bu kanuna göre Hayrat hademesinin aylıkları en aşağı 50 Türk Lirası olarak belirlenmiştir (Madde 8).

Kanunun ekli kadro cevtellerinde 497 müftü, 288 vâiz, 24 gezici vâiz ve 4503 hayrat hademesi (imam, hatip, müezzin, kayyum) vardır. Bir müftülük açıldığı zaman mahallin dersiâm, vâiz ve hatipleriyle imamları ve belediye üyeleri en büyük mülkiye amirinin, yâni vali ya da kaymakamın başkanlığı altında gerekli “ilim ve fazîlete” sahip beş kişiyi seçeceğini Başkanlığın bunlardan birini tercih ederek müftülüğe tâyin edeceğini isterse seçimin tekrarlanmasını bildirebileceği ifade edilmiştir.²³

29 Nisan 1950'de çıkarılan bu 5634 sayılı kanun ile daha önceki nizamnâmelerin birçok maddeleri yürürlükten kalkmıştır. Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'deki seçim zaferinden sonra ise, daha kuvvetle sürdürdükleri genel din politikası sayesinde açıkça, din işleri görevlilerinin sayılarının artırılmasına ve durumlarının düzeltilmesine doğru gidilmiştir.²⁴

3.1.2. Kur'an Eğitimi ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler

3.1.2.1. Tarihi Gelişim İçerisinde Kur'an Kursları

Bilindiği gibi Müslümanların kitâbı Kur'ân-ı Kerim Arapça'dır. Her müslümanın da ibadetini doğru yapabilmesi için Kur'ân'ı okuyabilmesi ve en azından dilden de olsa bir kısmını ezbere bilmesi gerekir. İşte bu sebeple bütün dünya Müslümanları arasında en yaygın eğitim Kur'ân eğitimidir.²⁵ Bu Kur'ân eğitimi başlangıçtan günümüze kadar birçok değişikliklere uğramıştır. Cumhuriyet dönemi Kur'an Kurslarını²⁶ incelemeye geçmeden önce, bu eğitim sürecini başlangıçtan itibaren başlatarak anlatacağız.

²³ Gotthard, *a.g.e.*, ss. 59-61.

²⁴ Bkz. Gotthard, *a.g.e.*, ss. 65-68.

²⁵ Baltacı, Cahit, “Türk Eğitim Sisteminde Kur'an Kurslarının Yeri”, *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi), Ensar Neşriyat İstanbul 2000, s. 17.

²⁶ Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü program ve mekanlara, zaman bakımından kısa ise kurs, uzun devreyi kapsıyorsa okul adı verilmektedir. Öney, Ramazan, “Türk Eğitim Sisteminde Kur'an Kurslarının

Peygamberler, peygamberi oldukları dinin ilk öğretmenleri olmuşlardır. Hz. Muhammed (sav)'de İslâm dininin ilk öğretmenidir. O, bu gerçeği sık sık “*Ben öğretici olarak gönderildim*” şeklinde ifâde etmiştir. Hz. Peygamber (sav) dinin ilke ve prensiplerini bildirmiş, açıklamış, uygulamasını kendi yaşayışı ile göstermiştir.²⁷ Çünkü Peygamberin (sav) görevi sadece tebliğden ibaret değildir. Dini öğretmek, açıklamak, uygulamak, inananları kötü alışkanlıklardan arındırıp, ahlâken kemâle erdirmek, eğitmek de O'nun görevlerindedir.²⁸

İslâm'ın ilk yıllarında öğreticilik ve eğiticilik görevini bizzat Hz. Peygamber (sav)'in kendisi yürütüyordu. Öğretimin konusu ise, Kur'an ayetlerinin öğrenilmesi, belenmesi, anlaşılması, amaçlarının ve uygulamasının gösterilmesiydi. Bu ihtiyacı karşılamak üzere yeni öğretim yerleri (Hz. Ebubekir'in evinin avlusundaki mescid gibi) oluşturulmuş, Hz. Peygamber (sav)'in kendisinin şahsen ulaşamadığı yerlerde, kendisini yetiştirmiş Müslümanlardan istifade edilmiştir. Hicretten iki yıl önce, Mus'ab b. Umeyr'i Kur'an öğreticisi olarak Medine'ye göndermiştir.²⁹ Hz. Peygamber (sav) Medine'ye hicret edince ilk iş olarak mescit yapılmasını istemiştir. Medine'de mescitlerde, bilhassa Mescid-i Nebevi'de Suffa'da Kur'an öğretimine devâm etmiş, Kur'an öğretimi için güzel Kur'an okuyanlara görev vermiştir.³⁰ Hz. Peygamber (sav) zamanında önemli görevlere atanabilmek için Kur'an'ı okuyup anlamak ilk aranan şartlardandı. Yönetici ve görevlilerin birinci dereceden görevi, Kur'an'ı öğretmek ve açıklamaktı. İslâm devletinin görevi Kur'an Kültürünü yaymak ve yaşatmaktı. Kur'an'ı Kerim, Hz. Peygamber (sav) döneminde bütünüyle yazılmış ve ezberlenmiştir.³¹ Sahabe arasında Kur'an'ı ezbere bilenlere “Kurra”³² denirdi.

Görüldüğü üzere İslâm, dînî bilgiye ve bilginlere büyük önem vermiştir. Müslümanların ilk zamanlarda mektepleri câmilerdi. Buralarda öğretmenlerin etrafında

---

Yeri”, *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi), Ensar Neşriyat İstanbul 2000, s. 20.

²⁷ Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 12

²⁸ Buyrukçu, Ramazan, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi ve Öğretiminin Verimliliği Üzerine Bir Araştırma (Göller Bölgesi Örneği)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2001, s. 26.

²⁹ Bkz. Muhammed, Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, Çev. Salih Tuğ. İstanbul 2002, ss. 76-77.

³⁰ Bilgin, *a.g.e.*, ss. 12-15.

³¹ Kısa zamanda soffa artık kifayet etmedi. Kalabalığı önlemek için Medine'nin birçok yerine ilk veya hazırlık mahiyetinde olan mektepler yapıldı. Daha hicri ikinci yılda Medine'de Mehremet'übnü Nevfel'in evinde kurulan ve Daru'l-Kurra adını taşıyan bir Kur'an mektebinden bahsedilmektedir. Bu sebeple Medine'deki “*Mehremetü'bni Nevfel Kur'an Okulu*” İslâm eğitiminde ortaya çıkan ilk mektebidir. Baltacı, *a.g.m.*, s. 15.

³² Kurra: Kur'an'ı Kerim'i ezberlemek ve O'nu başkalarına öğretmekle ma'ruf kimselerdir. Bkz. Keskinöğlü, Osman, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 90.

halkalanan öğrenciler, ders alır ders verirlerdi. Sonraki devirlerde câmilerin yanı başında ayrıca medreseler, yâni okullar yaptırıldı.

Bu kurslarda Kur'an dersleri başta geliyordu. Dinî vazîfelerin ve ibadetlerin yerine getirilmesi için birkaç sûrenin ezberlenmesi ve bunların belirli bir ses ahengi ile okunması öğretiliyordu. Yine, Kur'anın tefsir ve izahı da yer alıyordu.

O devirdeki kurslarda okutulan dersler daha ziyade dînî ilimlerdi. Sınai, ticari ve zırai meslekleri ise gençler, ana-babalarından, dost veya komşularından öğreniyorlardı. Umûmiyetle, Hz. Peygamber (sav) ana-babaya, gençlere nişan alma tâlimi, yüzme, aritmetik, hekimlik ve hıfzıssıhha unsurları, astronomi, ilm-i neseb, Kur'an tilâveti öğretmelerini tembih ve tâlimatında bulunmuştur. Bu ilimler sonraki devirlerde tesis edilen medreselerde, dînî ilimlerin yanında müderrisler tarafından okutulmuştur.³³

Gerek ezberletilmek istenilen Kur'ân-ı Kerim'in, gerekse öğretilmek istenilen diğer ilimlerin özellikleri bakımından Dârü'l-Kurralarda sık sık tekrar ve uygulamaya dayanan bir öğretim metodunun takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamada câmiler, âdeta birer laboratuvar olarak kullanılmışlardır.

Dört Halife döneminde Hz. Peygamber (sav) döneminde olduğu gibi ve O'ndan öğrenildiği şekilde eğitim-öğretim etkinliklerine, daha çok Kur'an'ın anlaşılması ve uygulanması şeklinde, bizzat halifelerin kendileri, tâyin ettikleri valiler veya onların görevlendirdikleri öğreticiler tarafından, cami, mescit, küttap ve Darü'l Kurra'larda devâm etmiştir. Bu uygulamalar bazı değişikliklerle birlikte sonraki İslâm devlet ve imparatorluklarında devâm etmiştir.³⁴

*İslâm'ın yayılması, Müslümanların çoğalması sonucu mescitlerdeki ders halkalarının artması ve ibadet için huzur ve sükunu bozması, zamanın değişmesi ve eğitimin ilerlemesiyle ilimlerin çoğalması ve farklılaşması, öğretim metotlarının camideki sükûnet ve ta'zim ilkelerini bozacak şekilde değişmesi, ders halâkalarında görev yapan öğreticilerin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmekte zorlanmaları gibi dînî, pedagojik ve ekonomik, şî't-sunnî çatışması şeklinde dînî-siyasî sebeplerle mescitler eğitim hizmetlerini karşılayacak duruma gelmişlerdir.*³⁵

³³ Erkan, Arif, Kur'an Kursları, *İslamın İlk Emri Oku*, Dinî, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul Ocak 1972, Sayı: 118, ss. 8-25.

³⁴ Çelebi, Ahmet, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 211.

³⁵ Çelebi, a.g.e., ss. 108-109.

İlk olarak Büveyhiler ve Fâtimiler şîî öğretisinin temsilcileri olarak, mescit öğretim halâkalarından ileri seviyede yeni metot ve sistemlerle yeni öğretim kurumları (Darü'l İlm) açmışlar, şîîliği yaymak için bütün imkânlarını seferber etmişlerdir. Bunun karşısında Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı Selçuklu ve Eyyûbiler, câmilerdeki serbest ve sistemsiz öğretimin yetersizliğini görünce, karşı öğretim kurumu olarak medreseyi kurmuşlardır. Medreseler bilginlerin daha ileri seviyede, Kur'an öğretiminin daha üst seviyede sistematik bir şekilde öğretildiği öğretim kurumu olmuşlardır.³⁶

Medreseler sultanların, emirlerin, nüfuslu devlet büyüklerinin ve zengin vatandaşların katkılarıyla kısa sürede çoğalmış ve yaygınlaşmıştır. Medreselerin çoğalması ve yaygınlaşması, İslâm eğitiminin gelişmesi doğrultusunda Kur'an öğretimi daha da önem kazânarak, medreselerde özel ihtisas mektep ve medreseleri olarak isimlendirilen "Darü'l Kurra", "Darü'l Kur'an" ve "Darü'l Huffaz" adı verilen yerlerde, Kur'an'ın tamamının ezberletilmesi, İlm-i Kıraat ve İlm-i Mehâric'ül Hurûf gibi, sadece Kur'an ilimlerinin yüksek seviyede öğretilmesi şeklinde devâm etmiştir.³⁷

3.1.2.2. Dârü'l-Kurralar

Osmanlılar Kur'an ihtisas medreselerine genellikle dârülkurrâ demişlerdir. Osmanlı topraklarının her tarafında çok sayıda dârülkurrâ vardı. İbrahim Hakkı Konyalı, tarihî kaynaklarda ve arşiv vesikalarında rastladığı dârülhuffâzlar hakkında bilgi vermektedir. Buna göre çoğunluğu şahıslar tarafından yaptırılan ve çok azı zamanımıza intikal eden bu dârülhuffâzların Konya'daki sayısı otuza yakındır. Bunların bir kısmı Karamanoğulları ve Selçuklular'dan Osmanlılar'a intikal etmiş ve uzun süre varlığını sürdürmüştür. Arşivlerde bulunan bazı dârülhuffâz vakfiyelerinde buralar için neler vakfedildiği, derslerin yapılış biçimi ve "reîsülhuffâz" denilen şeyhin seçiliş tarzıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.³⁸

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Amasya'da dokuz dârülkurrâ vardı. Bunlardan sadece Sultan Bayezid Dârül-kurrâsı'nda 300'den fazla hafız bulunmaktaydı, bunların arasında kırâat-i seb'a, aşere ve takrîbi bilenler de mevcuttu. Amasya Tarihi yazarı Hüseyin Hüsâmeddin'in burada mevcut sekiz dârülkurrâ hakkında ayrıntılı bilgi vermesi.

³⁶ Çelebi, Ahmet, *a.g.e.*, ss. 110-111.; Bilgin, *a.g.e.*, s. 16.

³⁷ Bozkurt, Nedim, "Darü'l Kurra" *DİA*, C. 8, s. 943; Kazıcı, Ziya, *Bir Eğitim Kurumu Olarak Darü'l Kurra*, ss. 33-39.

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Konyalı, İbrahim Hakkı, "Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi", Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964, ss. 949-962.

Seyahatname'deki sayının abartılmış olmadığını gösterir. Hüseyin Hüsâmeddin'e göre sıbyân mekteplerinde de hafızlık yapılmaktaydı ve bu sayede Amasya'da birçok hafız yetişmişti.

Evliya Çelebi Edirne hakkında bilgi verirken bu şehirde de birçok dârülkurrâ bulunduğunu ve buralarda hafızlık yapıldığını, çeşitli seviyelerde kıraat dersleri görüldüğünü, İbnü'l-Cezerî ve Şâtîbî'nin eserleriyle şiirler okutulduğunu yazar. Ayrıca İstanbul'da bütün büyük câmilerin bünyesinde birer dârülkurrâ yer aldığı gibi müstakil binalardan dârülkurrâların da mevcut olduğunu ve döneminde İstanbul'da 3000'i kadın olmak üzere 9000 hafız bulunduğunu kaydeder.

Dârülkurrâlar hakkında bilgi verirken bazı gözlemlerde de bulunan Evliya Çelebi'ye göre dokuz dârülkurrânın bulunduğu Manisa'da halkın Kur'an öğrenme ve ezberlemeye büyük bir ilgisi vardır; burada büyük küçük, kadın erkek 3000 hafız bulunmaktadır; ancak bunlar "Türk-zâd" olduklarından mehâric-i hurûfa pek riayet edemezler.³⁹

Evliya Çelebi Bursa'da da birçok dârülkurrâ bulunduğunu söylemekte, ancak bunlar hakkında fazla bilgi vermemektedir.⁴⁰

Genel mânâda Kur'an ilimlerinin öğretildiği yerler olarak tanımlanan ve İslâm Eğitim Tarihi'nde; Kur'an okunmasının öğretildiği, bazı ayet ve sûrelerin ezberletildiği, dînî inanç, ibadet ve ahlâkî bilgilerin verildiği "Küttab" veya "Darü'l-Kur'an", Kur'an'ın tamamen ezberletildiği "Darü'l Huffaz", İlm-i Kıraat ve İlm-i Mehâricü'l Hurûf gibi sadece Kur'an ilimlerinin yüksek seviyede öğretildiği "Darü'l Kurra" gibi çeşitli isimlerle nitelendirilen bu müesseseler, Cumhuriyet dönemine "Kur'an Kursları" adıyla intikal etmiştir.⁴¹

Darü'l Kurraların Cumhuriyet dönemi başlarında işleyişi hakkında bilgi vermek gerekir. Şöyleki; hafız olmak isteyen çocuklar, okudukları sıbyân mektebinin hocası hafız ve *kurra*'dan ise ona, değilse *hıfz-ı Kur'an* ettirmekle uğraşan *huffaz* ve kurradan bir zata müracatla hafızlığa çalışırdı.

Hafız yetiştirmekle uğraşan hoca efendiler, Kur'an okumadaki kudret ve maharetlerini belirten adlarla anılırlar: Şimşir Hafız, Demir Hafız, Köse Hafız, Sarı Hafız gibi isimlerle bilinenler şöhretli hocalardandır. Hafız olmak isteyen çocuk peder ve validesinin iznini alır, oturdukları yere en yakın olanlardan birine başvurur. Bu hoca efendilerin de

³⁹ Bozkurt, Nebi, *a.g.m.*, C. 8, s. 544.

⁴⁰ Bozkurt, Nebi, *a.g.m.*, C. 8, s. 545.

⁴¹ Buyrukçu, *a.g.e.*, s.37.

kendilerine mahsus yerleri vardır. Hafız olmak isteyen kız çocukları erkeklerden ayrı günlerde mektebe giderler.

Bu usûl ve sistem aşağıdaki şekilde anlatılmıştır:

“Usûlüne göre Kur’an okumayı ve ezberlemeyi öğrenmek isteyenler için vaktiyle ekseri hayır sahipleri tarafından şehrin uygun yerlerine darü’l-kurra adı verilen güzel kargir yerler yapılmış, hafız çıkanların cemiyetlerinde sarf edilmek üzere ayrıca vakıflar kurulmuştu. Darü’l-kurra’larda çocukları ve büyükleri hıfz-ı Kur’an’a çalıştıran kurra efendilerin hükümet tarafından seçilerek tâyin edilmiş başları reisü’l-kurra namıyla anılır, maaş ve vazîfeleri vakıf tarafından verilirdi. Darü’l-kurra’ları sabah erkenden açan, akşam kapayan, silip süpüren kimseler olan bevvablar da vakıf tarafından tâyin edilir. Gerekli tamirler için vakıftan tahsisatları vardır. Yakacakları kömür de vakıf tarafından karşılanır. Her darü’l-kurra’nın çeşmesi vardır. İçmek ve abdest almak için gerekli su buradan sağlanır. Lüzumunda musluklu küpler de kullanılır. İçeriye yazın hasır, kışın keçe ve halılar döşenir. Darü’l-kurralarda her çocuk için ufak bir rahle ve bir de ufak minder bulunur. Hoca efendi için bir sedir ile minderi ve önünde sedef kakma büyükçe bir rahle vardır.

Devâm edenler, hoca efendi gelmeden erkenden toplanır, her biri kendi rahlesi başına oturur, Kur’an ezberine çalışır. Hıfz’a çalışanlar, Kur’an-ı Kerim’i her okuduğu zaman abdestli olmak, çok temiz giyinmiş bulunmak, okumaya dâima Besmele ile başlamak ve Kur’an-ı Kerim’i okuduktan sonra yere veya alçak yerlere koymamak, geliş ve gidişlerde Mushaf-ı Şerif’i kesesine koyup, çıkarırken öpüp başına kadar kaldırmak gibi usûllere her zaman itina ile uyarlar.

Efendiler ezber için şöyle bir usûl takip ederler. Önce Kur’an-ı Kerim’den birer sayfa okur, ezberlemeye çalışır, yavaş yavaş ezberledikçe hocasının karşısına oturur o sayfaları ezberine okur ve hocasına dinletir. Bu sûretle yavaş yavaş sûre ve cüzleri ezberine alır. Sonunda Kur’an-ı Kerim’in tamamını ezberler. Fakat her okuyuşta, Mushaf-ı Şerif’i başından başlayarak ezberlediği yere kadar hocasına okuyabilirse tam öğrenmiş olur ve bu şekilde Kur’an-ı Kerim’in hıfzını tamamlar. Her gün çalışmak şartıyla nihayet bir yıl zarfında hıfz-ı Kur’an tamamlanabilir. Hafız-ı Kur’an çocuklar içinde yaşları 8-9 olduğu halde Kur’an-ı tamamlamış ve ezberine hiç hatasız okuyanlar pek çoktur. O yaştaki çocukların bu hali

Kur'an'ın gizli hikmetlerindedir.” Darü'l-Kurrâlarda ayrıca, Hafızlık Merasimleri de düzenlenirdi.⁴²

3.1.2.3. Osmanlıdan Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Kur'an Eğitimi

Kuruluş döneminde Türk Selçuklu idarî sisteminin etkisiyle tekke, zaviye vs., tasavvufî din kurumları yönetimde etkili olurken, 15. Yüzyıldan itibaren medresenin hakimiyeti görülmeye başlamıştır. Osmanlı yönetiminin bozulmaya ve gerilemeye başladığı 19. Yüzyıldan itibaren de Batı'dan alınan kurumların yaygınlaşmasının da tesiri ile dinin yönetim üzerindeki etkisi, dolayısıyla dinî kurumların fonksiyonu da giderek azalmıştır.⁴³

Bu değişim ve gelişmelerle birlikte, Osmanlı döneminde de; mescit, cami, tekke, zâviye, dergâh, sıbyân mektebi, enderun, şehzâdegan, medrese ve Darü'l Kurra, örgün ve yaygın, özel veya halka açık, ilköğretimden yükseköğretime, hemen hemen bütün eğitim kurum ve kuruluşlarında, eğitimin her kademesinde, basit veya yüksek seviyede Kur'an öğretime yer verildiği, bu kurum ve modernleşme hareketleri sonucu oluşturulan yeni eğitim kurumlarında da belirli bir döneme kadar Kur'an öğretime yer verilmiştir.⁴⁴ Hatta 19. Yüzyılın sonlarında 20. yüzyılın başlarında eğitimde yenileştirme ve modernleşme hareketleri sonucu oluşturulan yeni eğitim kurumlarında da belirli bir döneme kadar Kur'an öğretime yer verilmemiştir.⁴⁵ Bu uygulama bazı değişikliklerle Cumhuriyet dönemine kadar devâm etmiştir.

Osmanlı zamanında oluşan pek çok sosyal kurum, bazı değişikliklerle veya başka isimlerle Cumhuriyet döneminde, bilhassa Cumhuriyet öncesi (1920-1924) döneminde fonksiyonunu devâm ettirmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişte din-devlet ilişkilerinde büyük değişikliklere gidilmeden, devlet yapısı içerisinde dînî kurumlara yer vermeye devâm edilmiştir.⁴⁶ Türkiye Büyük Millet Meclîsi'nin 1920'de Ankara'da resmen faaliyete geçmesiyle kurulmuş olan Millî Hükümet, eğitim-öğretim, kazâ, fetva ve irşâd hizmetlerini

⁴² Hafızlık Merasimi, Ketebe Merasimi ve Hocalığa geçiş hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri-I*, İstanbul Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1995, ss. 58-76'den nakleden, *Mahalle Mektebi Hatıraları Amin Alayı-Mektep İlahileri*, İsmail Kara, Ali Birinci, Kitabevi Yay., İstanbul 1997, ss. 155-194.

⁴³ Buyrukçu, Ramazan, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*, T.D.V, Ankara 1995. s. 35.

⁴⁴ Bkz. Ergin, Osman, *Maarif Tarihi I*, ss. 6, 14, 23-24, 82-96, 121-130; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *İlmiye Teşkilâtı*, ss. 19-23, 39-43; Atay, Hüseyin, *Yüksek Din Eğitimi*, ss. 77-99, 263-267; Kodaman, Bayram, *Ab.dülhamit Devri Eğitim Sistemi*, ss. 100-101; Koçer, Hasan Ali, *Modern Eğitimin Doğuşu*, ss. 5-14, 35-42.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Koçer, Hasan Ali, *Modern Eğitimin Doğuşu*, ss. 35-39; Parmaksızoğlu, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*, ss. 51-59; Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, ss. 131-132.

⁴⁶ Dursun, Davut, *Yönetim Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ve Din*, İşaret Yay., İstanbul 1989, s. 17.

yürütmek üzere “Şer’iye ve Evkâf Vekâleti”ni ihdas etmiştir. Bakanlık, eğitim-öğretim hizmetlerinin yönetim ve denetimi için “Tedrîsat ve Teftîşat Heyeti” oluşturarak, din eğitimi ve öğretimine önem vermiş, dînî kurumlara büyük ilgi göstermiştir. Türk İstiklâl Savaşı’nın devâm ettiği olağanüstü durumlarda dahi eğitim hizmetlerine uzak durulmamış, din eğitimi ve öğretimi kurumları ihmal edilmemiştir. Böylece İstanbul’da Şeyhülislâmlık yönetim ve denetiminde eğitim ve din eğitimi etkinlikleri sürdürülürken, Ankara’da da Şer’iye ve Evkâf Vekâleti yönetim ve denetiminde eğitim ve din eğitimi faaliyetlerine devâm edilmiştir. Dolayısıyla geçiş sürecinde de din eğitimi ve Kur’an öğretimi örgün ve yaygın eğitim kurumlarının ağırlıklı alanını oluşturmaya devâm etmiştir.

Türkiye’deki dârülkurrâlar, 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu’nun 2. maddesi gereğince bütün okullar gibi Maârif Vekâleti’ne bağlanmak istenmişse de zamanın Diyanet İşleri başkanı Rifat Börekçi’nin bu kurumların birer ihtisas okulu olduğu için başkanlığa bağlı olarak öğretime devâm etmesi gerektiği yolundaki ısrarları sonucu Kur’an kurslarına dönüşerek varlıklarını kesintisiz devâm ettirmişlerdir. Fakat bunlar zamanla sadece Kur’an okumanın öğretildiği, din dersleriyle takviye edilen okullar durumuna geldi. Kıraat ilmînde ihtisaslaşma ise sayıları pek fazla olmayan hocaların şahsî gayretleriyle sınırlı kaldı.⁴⁷

3.1.2.4. Cumhuriyet Dönemi Kur’an Eğitimi

Osmanlı’dan Cumhuriyete geçişte, din-devlet ilişkilerinde ilk radikal değişim, saltanatın kaldırılması olarak kabul edilse de, aslında değişimin temeli ve sürekliliğine etkisi nedeniyle, bu konuda asıl köklü değişiklikler 1924 yılında gerçekleştirilmiştir.⁴⁸

Türkçe’de Kur’an Kursu olarak anılan ve temel işlevi Kur’an’ı doğru ve usûlüne uygun biçimde okumayı öğretmek, Kur’an’ın bir kısmını veya tamamını ezberletmek olan kurumlar ilk dönemlerde daha çok "dârülkurrâ, küttâb, dârülküttâb, mekteb" gibi isimlerle anılmakta, ayrıca yüksek seviyede kıraat bilgilerinin verildiği ve uygulandığı kurumlara "dârülkurrâ" bilhassa hafız yetiştiren müesseselere de Selçuklular ve Osmanlılar’da "dârül-huffâz" denildiğini yukarıda izah etmiştik.

Kur’an kurslarının amacı, öğretim programları, öğrenci ve öğretmen gibi öğretim unsurları ile ilgili bilgiler, ancak genelge, tamim ve yönetmeliklerden öğrenilebilmektedir.

Kur’an kurslarının amacı, isteyenlere Kur’an-ı Kerim’i usûlüne uygun olarak

⁴⁷ Bozkurt, Nebi, *a.g.m.*, C. 8, s. 545.

⁴⁸ Kaya, Kamil, *Sosyolojik açıdan Türkiye’de din-devlet ilişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, Emre Matbaası, İstanbul 1998, s. 113.

okunmasının öğretilmesi, ezberletilmesi, itikat, ibadet ve ahlâka dair lüzumlu bilgilerin kazandırılması şeklinde özetlenebilir. Öğrencilerin 1920’li yıllarda en az ilkokul mezunu olmaları veya ilkokul öğrenim çağını geçmiş olmaları halinde Türkçe harflerle okur-yazar olmaları gerekmekte idi. Kur’an öğreticileri ise imtihanla seçiliyor, imtihana girebilmeleri için genel şartların yanında İlm-i Kıraatten icazetli ve hafız olmaları şartları aranmakta idi.⁴⁹

3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu’nun 2. maddesi gereğince Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti yahut özel vakıflar tarafından yönetilen bütün medrese ve mekteplerle birlikte, bütün diğer okullar gibi Türkiye’deki Kur’an’ın okutulup ezberletildiği okullar olan Dâru’l-Kurrâlar da Maârif Vekâleti’ne bağlanmak istenmişse de zamanın Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi’nin, bu kurumların birer ihtisas okulu oldukları için Başkanlığa bağlı olarak öğretime devâm etmesi gerektiği yolundaki ısrarları sonucu, Kur’ân kurslarına dönüşerek varlıklarını devâm ettirme imkânı bulmuşlardır.⁵⁰

Ancak, yaklaşık bir yıl sonra, 2 Nisan 1341 (1925) tarihinde, 1925 yılı bütçe görüşmelerinde, *Antalya Mebusu Rasih Efendi ve 50 milletvekilinin ortak imzasıyla verilen bir önerge ile bütçeye “Haftız-ı Kur’an yetiştirmek üzere 10 kişi için 50 bin liralık tahsisat konması”* teklif edilmiş, önerge kabul edilerek yürürlüğe konmuştur.⁵¹ Diyanet İşleri Başkanlığı 1925 yılı bütçesinde de *“Huffaz Muallimleri Ucuratı (ücretleri)”* olarak ayrı bir ödenek faslı görülmektedir.⁵²

1928’deki harf inkılâbından sonra ise, gayri resmî Kur’an kurslarıyla sıkı bir mücadeleye girişilmiştir. Bu dönemde çocuklar sadece câmilerde imamların veya diğer hocaların verdiği Kur’an derslerinden yararlanabilmişlerdir.⁵³

1930-1947 yılları arasında Kur’an kursları hariç, örgün meslekî din eğitimi veren herhangi bir resmî öğretim kurumu açılmadığı gibi, Tevhid-i Tedrîsat Kanunu uyarınca özel din eğitimi – öğretimi veren kurum açma izni de verilmemiş, Kur’an öğretimi yapmalarına müsaade edilmemiştir. Böylece Kur’an öğretimi dâhil din eğitimi ve öğretimi tamamen âilelere bırakılmıştır. Anne babaların büyük çoğunluğunun Kur’an ve dînî bilgilerinin eksik

---

⁴⁹ 12.8.1928 gün ve 6995 nolu “Cami Hademeleri Nizamnamesi” s. 1146-1152; 22.4.1935 gün ve 2/2392 nolu “Cami Hademeleri Nizamnamesi” s.724-732.

⁵⁰ Kazıcı, Ziya, “Bir Eğitim Kurumu Olarak Dâru’l-Kurra”, *Kur’an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi), Ensar Neşriyat İstanbul 2000, s. 39.

⁵¹ TBMM Z.C. Devre :II C. 17 Celse : 1, İçtima Senesi : 2, 92. İçtima, 2.4.1341, s. 49.

⁵² Aytürk, Nihat; Çelik, Yaşar; Şahinarslan, Enver, *Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat tarihçesi : 1924-1987*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1987, s. 45.

⁵³ Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, çev. Hayrullah Örs, Ankara 1972, s. 83.

veya yetersiz olması, gizli din eğitimi ve Kur'an öğretimi uygulamalarına fırsat ve imkân vermiştir. Yetersiz, eksik ve yanlış bilgi ve yöntemlerle evde ve çeşitli çevrelerde gizli ve kaçak din ve Kur'an öğretimi geleneksel İslâm anlayışına süreklilik ve yaygınlık kazandırdığı gibi, okullarda verilen eğitim ile uyumsuzluğu nedeniyle çocukları ve gençleri psikolojik olarak olumsuz etkilemiştir.⁵⁴

Yukarıda da belirtildiği üzere, 1930-1950 arası meslekî din eğitimi veren okulların kapanması, diğer örgün eğitim kurumlarından din eğitimi ve öğretiminin kaldırılması, özel okul ve kurs açmanın yasaklanması sonucu resmî Kur'an öğretimi yapılan kurum olarak sadece Kur'an kurslarının kalması, bu kurumlara ilgi ve alâkayı daha da arttırmıştır. Din adamı yetiştirmek için kaynak olarak Kur'an kursları kalmıştır. 1932 yılından itibaren 1950 yılına kadar Kur'an kursları istatistikî bilgileri aşağıdaki gibidir:⁵⁵ (Bk. Tablo 4.)

Tablo 4.

Öğretim Yılları	Erkek Öğretmen	Bayan Öğretmen	Erkek öğrenci	Kız Öğrenci	Erkek Öğrenci Diploma Alanlar	Kız Öğrenci Diploma Alanlar
1932-33	9	9	232	-	-	-
1935-36	15	14	358	35	-	-
1941-42	65	68	1369	394	161	25
1944-45	46	46	1520	433	-	-
1945-46	61	65	2021	744	347	248
1947-48	99	104	4181	1570	815	475
1949-50	127	129	6387	2290	1858	951

Necati Lugal'in verdiği bilgiye göre bu kurslar eskiden vakıf olarak kurulmuş binalarda, bunların bulunmadığı yerlerde ise câmilelerde, eski medreselerde ve özel evlerde hizmet vermiştir.⁵⁶

Yukarıda tabloda da görüldüğü üzere, Tek parti dönemi din-devlet ilişkileri çerçevesinde, din eğitimi ve din hizmetleri alanındaki düzenlemeler sonucu din eğitimi ve Kur'an öğretiminin yapıldığı tek resmî kurum olarak Kur'an kurslarının olması, Kur'an kurslarına ilgiyi arttırmıştır. 1938-1947 yılları arası Kur'an kursu, öğretici ve öğrenci sayılarında az da olsa bir artış meydana gelmiştir.⁵⁷

Bu gelişmelerin Din eğitimi ve öğretiminde meydana gelen/getirilen ciddi boşluk ve

⁵⁴ Buyrukçu, *a.g.e.*, ss. 35-37.

⁵⁵ Gotthard, Jaschke, "Yeni Türkiye'de Kur'an-ı Kerim Kursları" Çev. Nimet Arslan, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. 5, Cüz 1-4, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973, s. 61.

⁵⁶ Jaschke, Gotthard, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁷ Buyrukçu, *a.g.e.*, ss. 39-40.

bunun toplumda doğurduğu huzursuzluk, özellikle çok partili rejime geçildiği 1946 yılından sonra devlet kademelerinde de yankı bulmaya başlamıştır.⁵⁸ Bu dönemden sonra, din-devlet, din-siyaset ilişkileri çerçevesinde, din eğitimi ve din hizmetleri alanlarında önemli değişim ve gelişmeler meydana gelmiştir. Bu ilgi ve alâka nedeniyle çok partili döneme geçiş hazırlıklarının yapıldığı 1947’li yıllardan itibaren Kur’an kurslarının sayılarında önemli bir artış olmuş, ancak yine de halkın ihtiyacı karşılanamamıştır. Dolayısıyla resmî Kur’an kurslarının yanında, resmî Kur’an kursları için geçerli şart ve hükümlere uymak kaydıyla, müftülüklerin gözetiminde, genellikle câmilerde veya câmilerin yakınında ayrı bir yerde, öğreticilik görevlerini çoğunlukla cami görevlilerinin fahrî olarak yürüttükleri “Fahrî Kur’an Kursları” açılmasına izin verilmiştir. Resmî veya fahrî Kur’an Kurslarının; kurs binası, öğretim araç-gereçleri, öğrenci ve öğreticilerin ihtiyaçları “Kur’an Kursları Yaptırma ve Yaşatma Dernekleri” vâsıtasıyla sosyal yardımlaşma veya zengin kişiler tarafında karşılanmıştır.⁵⁹

Cumhuriyet devrinde medreselerin kapatılmasından sonra Kur’an Kursları, cami köşelerinde dinî tadrîsata kendi imkânları ile özel olarak devâm eden ve İmam – Hatib Okulları ile Yüksek İslâm Enstitüsü ve İlahiyat Fakültesinin açılmalarından önce, memlekete özel sûrette din adamı yetiştiren gayri resmî kurslar idi ki, sonradan özel bir tâlimatla murakabesi Diyanet İşleri Başkanlığına verilmiştir.⁶⁰ Maârife bağlı, resmen dinî tadrîsat yapan okul ve fakültelerin açılmasından sonra da bu kurslar Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak devam etmiştir.⁶¹

3.1.3. Lâiklik Uygulamalarının Dinî Hayata Yansımaları

3.1.3.1. Lâiklik ve Lâiklik Hakkında İleri Sürülen Bazı Görüşler

Laiklik, Yunanca “halk” anlamına gelen “laos” sözcüğünden türeyen “laikos” sözcüğünden gelir ve din adamı niteliği taşımayan, din işleriyle uğraşmayan kişi, yâni halktan

---

⁵⁸ Çağrıncı, Mustafa, “Kur’an Kursu” *DİA*, C. 26, s. 425.

⁵⁹ Buyrukçu, *a.g.e.*, s. 43.

⁶⁰ Mesela; Merzifon ilçesinin Kur’ân-ı Kerim Kursu, 2/6/1949 günü yapılan bir merasimle 47 kız iki erkek olmak üzere Hafız Mehmet Aytaca nezaretinde 49 talebe Kur’ân-ı Kerim’i hatmetmiştir. Talebelerin isimleri gazetede yayımlanmıştır. Bkz. “Dahilî ve Haricî Haberler”, *Ehli Sünnet*, Sene, 3, C. 3, sy 62, 15 Haziran 1949, s. 22.

⁶¹ Erkan, *a.g.m.*, Sayı: 119, s. 14.

olan kimse anlamındadır.⁶² Eski Yunan’da din adamı (rûhban) sınıfı üyesi olmayan tüm insanlar, “laikos” idiler. Bu sözcük daha sonra “laicus” olarak Latince’ye geçmiştir.⁶³

Kısaca laiklik, “din dışında” ya da “dinî veya kiliseye ait olmayan” demek olup, Fransızca (laic, laique)’dan Türkçe’ye telaffuz edildiği şekliyle geçmiştir.⁶⁴

Bazı düşünürlerimiz, lâik sözcüğü yerine başka sözcükler koymaya çabalamıştır. Örneğin Ziya Gökalp, lâik sözcüğü yerine, “lâdinî” - bir anlamda, din dışında kalan - sözcüğünü kullanırken; Müşir Ahmet İzzet Paşa “larûhbanî” - yani, rûhbanlar dışında kalan - sözcüğünü kullanmış ve yerleştirmeye uğraşmışlardır. Ancak bu sözcükler tam yerine oturmamış ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, siyaseti din etkisinden kurtarma gayreti ve halk egemenliği ilkesi çerçevesinde “Lâik” ve “Lâiklik” sözcükleri, yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.⁶⁵

Tarhanlı, Türkiye’de lâiklikten söz edebilmek için din işlerinin devlet içinde olmaması lazımdır. Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir teşkilata devlet içinde yer verilmemesi lazımdır. Din işlerinin cemaate bırakılması lazımdır⁶⁶ derken, Olcaytu ise, anayasalarında resmi bir dinî kabul etmeyen ulusların maneviyat ve ahlâktan yoksun kalacaklarını ve ahlâki kuralların ancak dine dayalı devletlerde daha çok gelişebileceğini savunmuştur.⁶⁷

Son dönem Diyanet İşleri Başkanlarından, Mehmet Nuri Yılmaz ise, Lâikliğin dinsizlik demek olmadığını, nitekim Atatürk’ün “*Lâik hükümet tabirinden dinsizlik manasını çıkarmaya yeltenen fesatçılara fırsat vermemek lazımdır*” demekle bunu kasteddiğini ifade etmiştir.⁶⁸

Görüldüğü üzere Türkiye’de Lâiklik hakkındaki düşünceler net değildir. Yukarıda verilen iki örnekte görüldüğü üzere, aynı ülkede, din ve devlet ilişkileri konusuna birbirinden

---

⁶² Bkz. Necip, Bilge, “Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Laiklik”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 75.

⁶³ Bkz. Ateş, Toktamış, *Dünya’da ve Türkiye’de Laiklik*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1994, s. 21.

⁶⁴ Bkz. Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasa’nın Anlamı, Gerçek Yayınevi*, İstanbul 1979, s. 70-71.

⁶⁵ Ziya Gökalp ve Müşir Ahmet İzzet Paşa’nın görüşleri için bkz., Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, C.I. ss. 1668-1669.

⁶⁶ Bkz. İhtar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum “Laik” Devlet Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı*, Afa Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 15 vd.

⁶⁷ Bkz. Olcaytu, Turhan, *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı?*, Ajans-Türk Basım A.Ş., Ankara, 1998, s. 211.

⁶⁸ Bkz. Yılmaz, Mehmet Nuri, “Atatürk ve Din” *T.D.V Kadın Kolları, Panel, 1998*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 295, Ankara 1999. ss. 18-20.

farklı şekilde bakmışlardır. Kimileri de, Lâiklik ilkesini kendi anlayış ve siyasal tercihlerine göre yorumlayarak benimsemişlerdir.⁶⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında, büyük taaruzun henüz başladığı yıllarda, bir gün Mustafa Kemal, bütün hocaları ve kumandanları çadırında toplayıp, hepsine ayrı ayrı iltifat ettikten sonra “*Din için yol bir midir, yoksa muhtelif midir?*” diye sorması ve orada bulunanların hepsinin birden: “*elbette birdir*” demesi üzerine Mustafa Kemal şu cevabı vermesi bunun bir örneğidir:

“*Öyle olması lazımdır, fakat öyle değildi, bakınız İstanbul Hükümeti beni idama mahkum etti ve orada bulunan dinin en büyük mümessili de bunu tasvip etti. Burada da dinimizin en büyük mümessili İstanbul Hükümetinin verdiği ve Şeyhülislâmın tasvip ettiği fetvayı tasvip etmiyor. O halde, din için yol bir değildir. (...) Din ile devlet işlerini birbirinden ayırmak lazımdır.*”

Mustafa Kemal’in bu sözlerinden anlaşılıyor ki; daha Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, din ile devlet işlerinin ayrılması anlamına gelen lâiklik düşünülüyordu.⁷⁰

Mustafa Kemal, bu düşüncesini “*Biz din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmıyoruz. Millet ve devlet işlerinin kabesi, millî egemenliğin belirlediği Büyük Millet Meclisi’dir. Din işlerinin mihrabı ise insanların, şahısların vicdanıdır,*”⁷¹ sözleriyle de net bir şekilde ifade etmiştir.

Mustafa Kemal’in bu düşüncesini, 6 Temmuz 1341 (1925)’te, Cumhuriyet Gazetesi’nde Diyanet İşleri Reisi “Hür Fikir”e Beyânatı” başlığı ile yayımlanan yazıda te’kid etmiştir. Yazıda dönemin Diyanet İşleri reisi Rıfat Efendi *Hür Fikir* muhabirinin “*Din ile dünya işlerinin ayrılması hakkında mütalâi aliyyeleri neden ibarettir?*” sorusuna “*Din ile dünya işlerinin ayrılmasından daha tabî ve mantikî hiçbir şey olamaz. (..) Halkın da bunu bu sûretle hüsn-i kabul etmesini tavsiyeden geri duramam.*”⁷² şeklinde yanıt vermiştir.

1930 yılında Ahmet Hamdi Başar’ın Atatürk’le yaptığı 3 aylık yurt gezisinde Lâiklikle ilgili münakaşalar da yapılmıştır. Bu uzun gezide, Ankara – Sivas arasında, trende, Atatürk ve kendisinden başka 6 kişi daha bulunduğunu ifade eden Başar, Lâiklik konusunda tartışmalar yaptıklarını ifade etmiştir. Bu tartışmalarda, Atatürk’ün isteği üzerine Şükrü Kaya Bey,

⁶⁹ Bkz. Sarıkoyuncu, *Ali Atatürk Din ve Din Adamları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 40.

⁷⁰ Bkz. Borak, Sadi, *Atatürk ve Din*, Anıl Yay., İstanbul 1962, ss. 47-48.

⁷¹ Atatürkçülük (Birinci Kitap), Genel Kurmay Başkanlığınca hazırlanmıştır. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 111.

⁷² Bkz. *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1341 (1925), s. 2’den nakleden, Kara, İsmail, “*Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*”, Dergah Yay., İstanbul 2008, Ek 2 “Din İle Dünya” s. 121.

Lâiklik fikrinin, bugün medenî dünyanın da fikri olduğunu, ileri sürmüş, görüşmeler esnasında hepsi birlikte, Lâikliğin dinsizlik değil, dinin dünya işlerine karışmamasıdır şeklinde ittifak edilmiştir. Başar, Gazi'nin kendi fikrini sorması üzerine Lâikliğin Avrupada dinsizlik doğurmadığını, kiliselerin ve umûmiyetle din müessesesinin hürmet görerek yaşadığını ve bugün Lâik olan Avrupa ve Amerika halkının tamamen dindar sayıldığını söylemesi üzerine bir zatın itirazını şöyle aktarmaktadır:

“Hamdi Bey, âdeta yeni bir din yahut İslâmlıkta reform yapalım demek istiyor. İnkılâbımızın maksadı tamamen bunun haricindedir. İslâmlık devrimini yapmış, fayda ve zararlarını ortaya koyarak eskimiş, ömrünü bitirmiş bir şeydir. O müesseseyi ne korumağa, ne de yeniden bir aşu yaparak gençleştirmeye niyetimiz yoktur. Zaten böyle bir teşebbüs, kurumuş eski ağaca hayat vermeye çalışmak gibi beyhudedir” Başar, bu çıkışma sonucunda hücumu uğrayacağını zannettiğini ve Gazi'nin *“Hamdi bey yaptıklarımızı ve Lâiklik inkılâplarımızı, İslâmlığın ilk esaslarına aykırı bulmuyor”* demesi üzerine tartışmanın kapandığını ifade etmiştir. Başar Gazi'nin kendi lehine bu müdahalesi ile sona eren, bu Lâiklik ve din bahsi üzerinde Reşit Galip ile bir tesadüf eseri olarak Sivas'tan Tokat'a aynı otomobilde yanyana ve yalnız ikisi seyahat ederken bu konudaki fikirlerini şöyle ifade etmiştir:

“Bugünkü Türk cemiyetini bağlayan en büyük duygu ‘din’ dir. Türk milleti dinî bir millet halinde asırlarca yaşadı. ‘Kelime-i Şehadet’ getirene ve İslâm olana kardeş ve milletinden olarak baktı. Birçok kötülüklerimiz gibi birçok iyiliklerimiz de dine ve İslâmlığa bağlıdır. Halkta Maârif yok, okuyup yazma bilmeyenler yüzde seksen doksan, yüzde on okuyup yazma bilenler içinde de onda dokuzu okumaz. Halbuki bütün bu câhil halka ancak din yolu ile ve din sesi ile hitap etmek imkânı var. Her Cuma camide toplanır; her bayram bir araya gelir; her zaman dînî sesine ve sözüne inanır. Kütle halinde harekete götürmek istediğimiz zaman dinî öne süreriz. Onu ferden doğruluğa sevk etmek istersek önüne din yolunu açarız. Yalancılıktan Allahın adına yeminle kurtarırız. Hırsızlıktan, cinayetten, ahlâksızlıktan âhiret azabını hatırlatarak onu alıkoyarız. Hulâsa nemiz varsa, millet halinde birbirimize bağlanmış olmak, insanlık ve fert ve millet şuuru, hep dine ve İslâmlığıma bağlıdır.

Şimdi bu kadar büyük bağı, bu kadar büyük kuvveti yok etmek ne büyük felâket olacak? dinî hocalar ve taassup eline almıştır ve cemiyeti harap etmiştir diye ortadan kaldırmak, otomobillerle câhil şoförler adam eziyorlar diye otomobilleri kaldırmaya benzer. Madem ki ne yapmak istiyorsak hepsini İslâm olarak yapabiliriz; neden sanki ona muhalefet

ediyormuşuz, gâvur oluyormuşuz gibi bir tavır alalım ve memlekete ve harice karşı dinsiz bir çehre ile çıkalım?

Lâikliğin bizde anlaşılmaya başlanan şekilde tatbiki dinsizlikten başka bir şey değildir. İslâmlıkta din ile dünyanın ayrılması dinsizliğin ifâdesidir. Bu vaziyette bütün yaptıklarımıza din muhalefet edecek; şapka giyeceğiz, din gavur oldunuz diyecek. Yeni harfler, yeni kanunlar, hulâsa yenilik namına her ne yaparsak hepsi dînînin dışında olacak. Bunları yapan adam kâfir sayılacak. Eğer halk dine inanırsa, hükûmete ve devlete inanmayacak. Halk ya hükûmetsiz veya dinsiz kalacak. Hem hükûmeti hem dînî kavrayan ve kabul eden bir cemiyet olamayacağız. Halbuki hıristiyanlıkta bu oluyor, İslâmlıkta olamıyor. Lâiklik inkılâbını şimdi anladığımız şekilde kabul edince ve İslâmlığı fedaya kalkınca ortaya o mâhiyette koyacak hiçbir şey bulamayacağız ve koyamayacağız. Halk parçalanmış, hayvanlaşmış insan sürüleri haline gelecek. Belki maddi eserler göreceğiz; belki çok ilerlemiş olacağız; fakat hayvanca, maddece bir ilerleyiş.

Bizde dînî cemiyetin dışına atmak değil, bilâkis inkılâbın emrine vererek yaşatmak lâzımdır. Câmileri yıkıp, terkedip onların yerine Halkevleri yapmak sûretiyle maksadımız da asla muvaffak olamayacağız. Her zaman camide toplanan halka oradan sesimizi duyurmak; oraları modern Halkevleri haline koymak; din sınıfını ortadan kaldırmak, herkesi din ve dünya namına konuşurmak mümkündür. İslâmlık bu bakımdan en modern, en ileri bir dindir. Başar, o dönemde Lâiklik konusunun çok hassas addedildiği için kimse tarafından bahis konusu edilmediğini hatta İslâm kültürüne daha yakın tanıdığı arkadaşlarına bile mürteci ve dindar gözükmemek için herkes gibi O da elinden gelini yaptığını ifade etmiştir.⁷³

Başar seyahatinin ikinci merhalesinde güney vilâyetlerinden birini ziyaretinde daha sekiz sene evvel cüppesi, sarığı ile ikide bir âyet okuyarak din namına işlerine karışan bu eski mebusla hoca, beraberce poker oynayarak rakı içtiklerini O zaman “kâfir” diye hücum eden bu zat şimdi kendisini tenkit ederse “Lâik değilsin” diye hücum edebileceğinden korktuğunu ifade etmektedir.⁷⁴

Yine 1923 yılında Atatürk, Eskişehir – İzmit seyahatinde İstanbul basınıyla yaptığı mülakatları⁷⁵ daha sonra mecliste değerlendirirken şöyle demiştir:

“Bu cümle daha Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’na geçmeden çok önce, İzmit’te, İstanbul ve İzmit basın mensuplarıyla yaptığımız uzun bir görüşme ve sohbet sırasında,

⁷³ Konuşmanın tamamı için bkz. Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, ss. 48-50.

⁷⁴ Bkz. Başar, *a.g.e.*, ss. 50-53.

⁷⁵ Bkz. İnan, *a.g.e.*, ss. 73-75.

karşımdakilerden birinin şu sorusuyla karşılaştım: “Yeni hükümetin dinî olacak mı?” İtiraf edeyim ki, böyle bir soruyla karşılaşmayı hiç de istemiyordum. Sebebi, pek kısa olması gereken cevabın, o günkü şartlara göre ağzımdan çıkmasını henüz istemeyişimdir. Çünkü vatandaşları arasında çeşitli dinlere bağlı unsurlar bulunan ve her dinden olanlar hakkında, adaletli ve tarafsız davranmak, mahkemelerinde vatandaşları ve yabancılar için adaleti eşit ölçülerle uygulamakla yükümlü bulunan bir hükümet, düşünce ve vicdan hürriyetine saygılı olmak zorundadır.(...) Efendiler, karşımdaki gazetecinin sorusuna “Hükümetin dinî olamaz!” diyemedim; aksini söyledim, vardır efendim, İslâm dinîdir, dedim. Fakat hemen arkasından “İslâm dininde düşünce özgürlüğü vardır” cümlesiyle cevabımı açıklamak ve yorumlamak gereğini duydum, demek istedim ki, devlet, düşünce ve vicdana saygı göstermekle kayıtlı ve yükümlü olur.”⁷⁶

Ancak, Cumhuriyetin ileriki yıllarında, 1938 yılında “Cumhuriyet Halk Partisi’nin 15’inci Yılı” adlı kitapta, Atatürk’ün sağlığında benimsenen Lâiklik prensibi biraz daha yumuşatılarak şu şekilde izah edilmiştir: “Millî ve içtimaî hayatta ferdin dinsiz, şu veya bu itikat sistemine mensup oluşu, millî ve içtimaî vazîfesi bakımından ne bir kusur ne de bir fazilet sayılamaz. Türkiye’de dinin dünya işlerinden ayrı tutulduğu Lâikliğin ilan olunduğu andan itibaren, hiç kimse, hiçbir ibadete icbar edilemez, hiç kimse, vicdanının ilhamıyla kabul ettiği ibadetten men olunamaz.” denilerek bu yıllarda, Lâiklik ilkesi batı tarzı düşünceye yakın kullanılmıya başlanmıştır.⁷⁷

Bu düşünce Bayar’ın, Nisan 1949’da partinin Bursa il kongresinde yaptığı konuşmasında din ve Lâiklikle ilgili şu görüşlerinde daha net ortaya konulmuştur: “...Evet, biz müslümanız ve müslüman olarak kalacağız. Şunu ehemmiyetle ve ısrarla tekrarlamak isterim ki Lâiklik prensibi buna asla mâni değildir. Bugün bizi inandırdığımız gibi ibadet etmekten meneden hiçbir kimse yoktur ve hiçbir zaman da olmayacaktır”⁷⁸.

Bundan bir ay sonra, 10 Mayıs 1949 tarihinde, İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Tarmöver Horhordaki Suphi Paşa konağında 18 yıllık aradan sonra açılan Türkocakları için yapılan merasimde Lâikliğin iyi anlaşılacak şartıyla tehlikeli olmadığını, 250 senelik ıslahat tarihimizin garba doğru, Lâikliğe doğru muazzam ve muhteşem bir hareket olduğunu, yeni kıyafetlerin, yeni mekteplerin, yeni kanunların, yeni edebiyatın, sanat ve bütün fikir hareketlerle bu istikamette yüründüğünü ifade ederek şöyle devam etmiştir:

⁷⁶ Bkz. Korkmaz, Zeynep, *Nutuk 1919-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2000, ss. 483-485.

⁷⁷ Bkz. Yılmaz, a.g.m., ss. 18-20.

⁷⁸ Bkz. "Bayar'ın Bursa Nutkunda Karanlık Bırakılan Lâiklik Mevzuu", *Sebîlürreşad*, 11/47 (1949), ss. 217-222.

“Din milletlerin en eski, en devamlı müessesesidir. Esarete uğramış milletlerin son müdafaa siperi, odur. Bazen eski dil kaybolur, din yaşar, eski devlet kaybolur, din yaşar. Yeni kurulan devletlerde ilk kaynaşmayı, ilk terkibi din yapar.

Eski harften korkmuyoruz, devletin bütün evrak hazineleri bu harflerle doludur. Bütün mimarî yadigârları üzerinde o harfler var. Cedlerin mezar taşlarında aynı harfleri okuyoruz, edebi servetlerimizi teşkil eden kitaplar ve bütün tarihimiz o harflerle yazılı, nihayet İstanbul Üniversitesinin methalindeki kemerler üstünde eski harflerin temizlendiğini, eşsiz güzelliği ile yaldızlanarak meydana çıktığını gördük.

(...) Avrupada, Amerikada siyasette olduğu gibi dinler arasında da büyük tehlikeye karşı bir yardımlaşma lüzumunu müdafaa edenler ne kadar haklıdır. Bizde de dinî ihtiyaçlar geçen sene Millet Meclisi tarafından verilen kararlarla gereken mekteplerle, İlâhiyat fakülteleriyle karşılandıktan sonra elbet bu yol eskiden olduğu gibi cemiyet içinde lâyük olduğu itibarı bulacaktır. Bu ümidin tahakkuk etmesi için haysiyeti kırmayacak bir maişet muayyen terakki merhaleleri şarttır. İlâhiyat Fakültemizin yetiştireceği güzidelerin en müstaitleri dışarıda ikmal eder ve bizi bu mevzuda icap ettikçe milletlerarası içtimalarda temsil etmek imkânını elde ederler ve mâbedlerimizin kürsüleri de şimdiki din adamları nesli tükenmeden ilim, iman ve belâgat sahibi yeni mürşidlere kavuşur.”⁷⁹

Yukarıdan beri görüldüğü üzere, Batı dünyasında, din işleriyle dünya işlerinin birbirinden ayrılması demek olan Lâikliğin, - başlangıçtan itibaren dinsel konular kilisenin; dünyasal sorunlar ise hükümdarların kontrolünde kaldığından⁸⁰ - daha kolay uygulanmasına rağmen, Türkiye’de baştan itibaren, teorik olarak düşünülmüş olsa da uygulama safhası hemen tahakkuk etmemiştir. Bunun çeşitli sebepleri içerisinde şu iki sebebin etkisi daha fazla olmuştur. Bu iki sebepten ilki, İslâm dininde, dünya ve ahiret ile ilgili kuralların bütünlük arzetmesidir.⁸¹ Bir diğeri ise, Türk milletinin tarihi, sosyal, kültürel temellerinde İslâmın vazgeçilmez unsurlardan oluşudur. Bunun içindir ki, devlet, Diyânet İşleri Reisliği’ni ve Vakıflar Umum Müdürlüğü’nü Başbakanlığa bağlamak mecburiyetinde kalmıştır. Bu ise devlete, dinî meselelerde, bilhassa din eğitimi ve din adamı yetiştirme hususunda bazı vazifeler yüklemiştir.⁸² Ayrıca Lâikliğin uygulanmaya başlandığı zamanlardaki katı tutumlar

⁷⁹ Sebilürreşad, C. II, Sayı : 44, İstanbul. Mayıs 1949, ss. 400-401,

⁸⁰ Bkz. Olcaytu, Turhan, *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı?*, Ajans-Türk Basım, Ankara 1998, s. 206.

⁸¹ Bkz. Giritli, İsmet, “Atatürk Cumhuriyeti’nin Laiklik İlkesi”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 261.

⁸² Bkz. Saray, Tuna, *a.g.e.*, s. 188.

zamanla yumuşamış hatta Hamdullah Suphi Tanrıöver'in konuşmasında görüldüğü üzere az da olsa yapılanlardan pişmanlık duyulmaya başlanmıştır.

3.1.3.3. 1928 Sonrasında Lâiklik Uygulamaları

1928 yılı ise, Lâiklik açısından önemli bir yıldır. Bu yılda, Cumhuriyetin ilk Anayasası olan ve 20 Nisan 1924 tarihinde 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 2. maddesinde yer alan, “*Türkiye Devletinin dinî, Din-i İslâm’dır*” ifadesi⁸³ Büyük Millet Meclisi’nce 1222 numara ve 10 Nisan 1928 tarihli kanunla çıkarılmıştır. Buna bağlı olarak 16. maddede yer Mebusların (Milletvekillerinin), 38. maddede yer alan Cumhurbaşkanı’nın yemin metnindeki “*.....ayrılmayacağıma Vallahi*” ifadesi kaldırılmıştır. Bunun yerine yeminler dünyevi bir şekil alarak, “*nâmusum üzerine söz veririm*”e dönüştürülmüştür. TBMM’nin görevleri arasında sayılan “*Ahkâm-ı Şer’iyenin Tenfizi*” (şer’i hükümlerin yürütülmesi/uygulanması) ifadesi çıkarılmıştır.⁸⁴ Bu yemin şekli 1945 Anayasası’nda 16. maddeyle “*Namusum üzerine söz veririm ki: Vatanın ve milletin mutluluğuna, esenliğine, milletin kayıtsız şartsız egemenliğine aykırı bir amaç gütmeyeceğim ve Cumhuriyet esaslarına bağlılıktan ayrılmayacağım*” şeklinde düzenlenmiştir. 38. madde ile ise, Cumhurbaşkanı’nın yemini “*Cumhuriyet kanunlarını, milletin egemenlik esaslarını sayacağım ve bunları müdafaa edeceğim, Türk milletinin mutluluğuna bütün bağlılığım, bütün kuvvetimle çalışacağım, Türk Devletine yönelecek her tehlikeyi önleyeceğim, Türkiye’nin şanını, şerefini koruyup yükseltmek, üstüme aldığım görevin gereklerini yerine getirmek için olanca varlığımla çalışmaktan asla ayrılmayacağım*” şeklinde düzenlenmiştir.⁸⁵ Ayrıca hukuk davalarında tanıklar “*Allahım ve namusum üzerine*”, ceza davalarında da “*Namus ve vicdân üzerine*” diye yemin etmektedirler ki, bu iki yemin formülü arasında 1928 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu kabul edilmişti.⁸⁶

Bu konuda Atatürk düşüncelerini “*Türkiye Cumhuriyeti’nin resmî dînî yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, nizamlar, bilimin çağdaş uygarlığa temin ettiği esas ve şekilleri, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve tatbik edilir*”⁸⁷ şeklinde ifade etmiştir.

⁸³ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1953’ten nakleden, Öcal, *a.g.e.*, baskı 2007, s.144.

⁸⁴ Bkz. Öcal, *a.g.e.*, baskı 2007, s. 144.

⁸⁵ Anayasa 1945 Kabul tarihi: 10/1/1945 Neşir tarihi: 15/1/1945 Resmi Gazete No. 5905, Kanun numarası : 4695, Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini C. 26, 10 Ocak 1945, s. 10.

⁸⁶ Bkz. Gotthard, *a.g.e.*, ss. 24-25.

⁸⁷ (Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazılarından, 1930), Afet İnan, Ayşe, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal’in El Yazıları*, TTK Yay., Ankara 1969, s. 56.

Bu değişiklikte, Anayasa'nın 2. maddesindeki, devletin dininin İslâm olduğu hakkındaki hüküm kaldırılmakla artık laiklik ilkesi benimsenmiş olmaktadır. Yine aynı değişiklik sırasında 16. ve 38. maddelerde yazılı and içme biçimindeki "Vallahi" sözcüğünün kaldırılması, artık "istenilse" bile dinsel and içmenin parlamentoda mümkün olmadığını göstermektedir. TBMM'nin görevleri arasında 'Ahkâm-ı Şer'iyyenin Tenfizi'nin kaldırılmasıyla da gereken bütün anayasal düzenlemelerin laiklik doğrultusunda tamamlandığı izlenimi doğmaktadır. Ayrıca 1 Teşrin-i Sâni (Kasım) 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun⁸⁸ ile Arap harflerinin ilgası da aynı yönde çok olumlu bir gelişme olmuştur.⁸⁹ Böylece Lâiklik uygulaması fiilen başlamıştır.⁹⁰

Bunlardan başka 1928 yılında 20 Mayıs 1928 tarih ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkânın Kabulü Hakkında Kanununun, yanı sıra, 8 Mayıs 1928'de Borçlar Kanunu, 1 Temmuz 1928'de de Ceza Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu arada Medeni Kanunu öncesi, 8 Nisan 1924'te Şer'iyye Mahkemelerine son verilmesi, Yargıtay'ın Şer'iyye Dâiresinin kaldırılması da hukuk ile ilgili önemli düzenlemelerden biridir.⁹¹ Eğitim alanında da Lâiklik etkisini göstermiş, 1924'te liselerin 1927'de ise ortaokulların programlarından Din Dersleri çıkarılmıştır.⁹²

Görüldüğü üzere, Lâikliğin biçimsel olarak yerleştirilmesi çalışmaları, 1928 yılından sonra da sürdürülmüştür. 1930 yılında en son kalan İstanbul ve Kütahya İmam ve Hatip Mektepleri resmen kapatılmıştır. 1924'te Dâru'l-Fünûn'unda açılan İlahiyat Fakültesi ise 1933'te kapatılmıştır. 26 Mart 1931'de yeni ölçü ve tartı sistemine geçilmiştir.⁹³

---

⁸⁸ Latin Harflerinin Öğretimi ve Bazı Ay isimlerinin değiştirilmesi ile ilgili Bayram Sarıcan'ın aşağıdaki hatırası ilginçtir. Aynen aktarılmıştır:

"1935 yılında İlkokula başladığım zaman genç, orta yaşlı, saçlı, bıyıklı ağabeyler görüyorduk. Daha sonra öğrendik ki, 1928 yılında harf inkılabı olmuş, o tarihe kadar Arap harfleri ile eğitim yapılmaya başlanmış. 1929 yılından evvel mezun olanların Latin harfleriyle okuyup yazabilmeleri için okul bünyesinde, ayrı sınıflarda kısa vadeli kurslar açılmış. Okulda gördüğümüz o yaşlı kişiler bu kurslara devam edenlermiş.

Öğretmenimiz bir gün kara tahtaya eski harflerle (Arap harfleriyle) bir yazı yazdı.

- Bakınız bu kelime "kör keçi", "körkeç", "görgeç" olarak üç ayrı şekilde okunuyor" dedi.

Kara tahtaya yazılan bu kelimeyi oturduğum yerden dikkatle bakarak aynısını yazdım. Eve gelince babama gösterdim."Burada ne yazıyor" diye sordum. Babam hiç zorlanmadır; "Kör keçi" yazıyor, dedi." Sarıcan, Bayram, 1930'lardan günümüze Bursa'da Dînî Hayat Gördüklerim – Duyduklarım – Yaşadıklarım Hatıralar, Yayına Hazırlayan; Mustafa Öcal, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2003. ss. 21-22.

⁸⁹ Mumcu, *a.g.m.*, s. 330.

⁹⁰ Bkz. Öcal, *a.g.e.*, baskı 2007, s. 145.

⁹¹ Avcı, Cemal, "Atatürk Din ve Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 70.

⁹² Bkz. Öcal, *a.g.e.*, baskı 2007, s. 145.

⁹³ Aynı yer.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan üçüncü büyük kongresinde alınan bir kararla, partinin programının ikinci bölümünde “altı ilke” de yer almıştır. Böylece Lâiklik resmî ideolojinin dinsizlik anlamına gelmediği; vicdanlara karışılmayacağı, fakat dünyasal düzenlemelerde modern ihtiyaçlara göre davranılacağı resmen bildirilmiştir.⁹⁴

1931’de cami kadroları hakiki ihtiyaca göre tasnif edilmiş, birleştirilmeye imkân verenler belirlenerek personelde kısıtlamaya gidilmiş ve Camilerin bazılarında ‘cemaatli-cemaatsiz (!) ayırımına gidilmiş, metrekare hesapları yapıp ona göre vâiz, imam, müezzin ataması yapılmıştır.⁹⁵ 1932 yılında ‘din diline’ müdahale edilerek 1950 yılına kadar Türkçe Ezan okutulmuş ve Türkçe ibadet denemeleri yapılmış, Türkçe Ezan okumayanlara çeşitli cezalar uygulanmıştır. 1933 yılında memurların Cuma Namazına gitmeleri yasaklanmıştır.⁹⁶

Yine 26 Teşrin-i Sâni (Kasım) 1934 tarih ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa gibi Lakab ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun’un yanısıra, Kasım 1934’te çıkarılan 2525 sayılı “Soyadı Kanunu”⁹⁷ ile de lakap ve unvanlar kaldırılmıştır. Örneğin Mustafa Kemal’e Büyük Millet Meclisi “Atatürk” soyadını vermişti.⁹⁸ 3 Kanun-u Evvel (Aralık) 1934 tarih ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun ile de dinî kıyafetler büsbütün yasaklanmıştır.⁹⁹ 27 Mayıs 1935 yılında 2739 sayılı kanunla Cuma tatili, Pazara alınmıştır.¹⁰⁰

5 Şubat 1937’de yapılan Anayasa değişikliği ile “Lâiklik” bir ilke olarak Anayasa’da yerini almıştır. Bu ilke, 1961 Anayasası ile yürürlükteki 1982 Anayasasında da temel ilkelere biri olmuştur. Türk ulusu için laikliğin anayasalarında yer alması önemli bir

---

⁹⁴ Mumcu, *a.g.m.*, s. 332.

⁹⁵ Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri*, C. 2, s. 89’dan nakleden, Öcal, *a.g.e.*, baskı 2007, s. 145.

⁹⁶ Öcal, *a.g.e.*, baskı 2007, s. 145.

⁹⁷ Bu kanun ile ilgili Hasan Basri Çantay, ilginç bir olay yaşamıştır. Soyadı Kanunu çıkınca, soyadlarının bilhassa Türkçe olmasına dikkat edilirdi. Çantay bu mevzudaki hatıralarından birini şöyle anlatmıştır:

Lâkabı (Bilâl) olan bir şahıs, soyadını da Bilâl olarak almak ister. Nüfus memuru bu kelime Arapçadır deyip kabul etmez. Ama Hasan Basri Bey’den bir kağıt getirirsen olur der. Bu zat hocaya durumu arz edince, merhum şöyle yazar:

“Bu kelime Arapçadaki (Bilâl) değil, Türkçedeki (Bil+al) dan gelir der. Nüfus memuru kabul edip kaydı BİLÂL olarak yapar. Bkz. Duran, Ahmet, “Hasan Basri Çantay”, *Tohum*, Sene 4, Sayı 35, İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Çelikler Matbaası, İstanbul Ocak 1969, ss. 14-15.

⁹⁸ Bilge Yavuz, “1924 Türkiye’si’nde Devletin Siyasal Yapısını Laikleştirme Çalışmaları ve Karşı Tepkilerle İlgili Bir İngiliz Belgesi”, *Atatürk Yolu*, Ankara, 1993, ss. 323-339.

⁹⁹ Öcal, *a.g.e.*, baskı 2003, ss. 183-184.

¹⁰⁰ Öcal, *a.g.e.*, baskı 2007, s. 146.

kazânımdır. Çünkü Türkiye’yi çağdaşlaştıran tüm devrimlerin temeli bu zemin üzerine atılmıştır. Laiklik ilkesi, hem dînî hem de sosyo-kültürel ve politik yaşamımızın esas disiplini olma niteliğini sürdürmeye devâm etmektedir. 1937 Aralığında da, 2. madde Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Millîyetçi, Halkçı, Devletçi, Lâik ve İnkılâpçıdır, Resmî dili Türkçedir, Makarri Ankara şehridir” şeklini aldı.¹⁰¹

Özetle söylemek gerekirse Lâiklik ilkesi uygulamaya başlanmasından 1940’lı yıllarda demokrasiye geçilinceye kadar devlet kurum ve kuruluşları dinden ve dinî uygulamalardan tamamen soyutlanmış, çok partili system de diyebileceğimiz bu dönemden sonra – yukarıda da bahsedildiği üzere – yumuşamalar olmuş ve dinî hayatta bir rahatlama olmuştur.

1.3.4. CHP’nin Yedinci Kurultay’ında Din Eğitimi ve Lâiklik Tartışmaları

Halk Partisi’nin 7. Kongresinde, 2 Aralık 1947 tarihinde birçok milletvekilleri, özellikle Hamdullah Suphi Tanrıöver günümüzde Türkiye’de İslâmîliğin durumu üzerinde heyecanlı konuşmalarla din öğretiminin devlet tarafından yapılmasını savunmuşlardı. 1947 yılının havası içinde, düzenlenen Kurultayda, parti tüzüğüne ait “*Millî dil ve kültürümüzün diyanet yollarıyla gelen yabancı dil ve kültürlerin tesirinden korunması*”¹⁰² şeklindeki 13. maddesinin ikinci fıkrası şiddetli münakaşalara sebep olmuş, bu fıkra komisyonda red ve iptal edilmiş ve şu şekilde tadil edilmiştir:

“Partimiz, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usûllerin muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini, din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını, milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili görür. Din anlayışı vicdân işi olduğundan, her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiç bir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve ayinlerden dolayı karışılmaz.”

Madde, Umûmi heyete bu şekilde gelmiş, orada da çok şiddetli münakaşalar olmuş, iki tartışma grubu ortaya çıkmıştır. Bunlardan din ve vicdân hürriyetini müdafaa edenler, Fikri Canbaz, Abdülkadir Güney, Sinan Tekelioğlu, Şükrü Nayman, Emin Karpuzoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Şemseddin Günaltay ve Fatin Gökmen idi. Diğer grup ise, Cemil Barlas, Behçet Kemal Çağlar ve Tahsin Banguoğlu’nu seçmişlerdi.

¹⁰¹ Kutan, M. Recai, Demokratik Bir Cumhuriyete Doğru, (Fazilet Partisi Genel Başkanı Malatya Milletvekili), *Yeni Türkiye*, Cumhuriyet özel Sayısı I, sy. 23-24, Yıl 4, Eylül-Aralık 1998, s. 33.

¹⁰² İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No.88, Aralık 1947, s. 13.

Delegelerden Fikri Canbaz, din tadrîsatının lüzumunun belirtti. Bunun devlet kontrolü altında yapılmasını isterken, Abdülkadir Güney, ilmektebde din dersleri verilmesini, üniversitede İlahiyat Fakültesi açılmasını istiyordu. Sinan Tekelioğlu Köylülere dînî terbiye verecek adamımızın kalmadığını köylülerin ölümlerini yıkıyacak kimse bulamadığını ve memlekette kumar, içki alıp yürüdüğünü, ahlâksızlığın arttığını ve bütün bunların sebebinin dinsizlik olduğunu ileri sürerek Türkün dinine, diğer cemaatlerin kendi dinlerine verdikleri ehemmiyet kadar olsun önem verilmesini istiyordu.

Şükrü Nayman, Türk gençliğinin manevi bir gıdaya ihtiyacı olduğunu, bu manevi bağların, ancak İslâm dininin kabul ettiği ahlâk kanunlarında bulanabileceğini ve din derslerinin, resmî okullarda okutulmasını savundu. Doktor Emin Karpuzoğlu maddenin, Kurultayın tasvibine sunulan son şeklini de tatminkâr bulmadı ve Dünyada hiç bir dinin ve milletin tesis ettiği kanunların, İslâm dini kanunları kadar hükümran olmadığını, terakki ve inkişâfa dinin asla mani olmadığını, nitekim dinsizliği meslek edinmiş olanların da İslâm dini aleyhine taassubla çalışmakta olduklarını anlattı. Karpuzoğlu, yeni kuşağa mutlakâ din terbiyesi yoluyla doğru yolun gösterilmesi gerektiğini savundu.

Hamdullah Suphi Tanrıöver hayli uzun konuştu, İslâmın ilk intişarı sıralarından başlayarak, o devrin Arap fatihlerinin istila ettikleri yerlerde örfî kanunlar tatbik ettiklerini; Timurun de ömrünün sonuna kadar yasayı tatbik ettiğini anlattı. Tanrıöver, İsviçreden, Belçika'dan, Fransa'dan misaller verdi. İslahat hareketlerinde askeriliğimizin, tababetimizin ve diğer mesleklerin ele alındığını, fakat medreselerin bir yanda bırakıldığını kaydederek, Avrupa'da bu müesseselerin, istihalelerle, Meselâ Heidelber gibi üniversiteler haline geldiğini ifâde ederek: *“Eğer Alpaslan zamanında kurulan Türk üniversiteleri, istihale ede ede ilim hareketlerini takip edebilseydi, bizim de 900 senelik mazisi olan üniversitelerimiz olacaktı” dedi. Tanrıöver, İmam – hatip mekteplerinin açılmasını isteyerek, birçok köylerde, başka köylerden imam getirmek için cenazelerin bekletildiğini anlattı.*”¹⁰³

Görüldüğü üzere bu münakaşalar esnasında, memleketin din bakımından ihtiyaçları dile getirilmiş, münevver din adamları yetiştirilmesi ihtiyacı belirtilmiştir.¹⁰⁴

¹⁰³ Bkz. İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No.88, Aralık 1947, ss. 13-16.

¹⁰⁴ Bkz. Selâmet Mecmuası, 19 Aralık 1947, C. 2, Sayı 31, s. 6-7; İslâmın İlk Emri Oku, İmam Hatib Okulları Nedir?, Hakkı Sever, Dînî, İctimai, Edebi Aylık Mecmua, Yıl: 13, C.: 11, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 6.4.1973, s. 20; Önder Bülteni, Önder İmam Hatip Liseleri Mezunları Mensupları Derneği, Yıl : 1, Sayı: 1, İstanbul, Ekim-Kasım-Aralık 2003, s. 11.

Meclis tartışmalarında, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Din ve laiklik hakkında mühim beyanatı hakkında, Akşam gazetesi muharrirlerinden "VaNu" Ankara'da İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'le yaptığı mülakatta, meclis konuşmasını biraz daha detaylı bir şekilde şöyle yazmıştı:

"O halde, meseleyi asıl köklerine irca edelim. Dinî bir irticadan niçin korkuyoruz? Çünkü ıslahat tarihimizde din tedrîsatı yapan müesseseleri bir tarafa bıraktık.

*Sorbondan, Kembriçten, Oksforddan, Haydelbergten başlayarak bütün eski ilim müesseselerini arayınız. Oralarda dinî esasları bulursunuz. Eski üniversitelerin temelleri dine istinâd eder. Ne yazık ki biz büyük ilim hareketlerini medreselerimize vaktiyle koyamadık. Ta Alp Arslan zamanında yâni dokuz asır evvelinden başlayan külliyelerimiz açıla kapana Fatih zamanında, Kanuni Süleyman zamanında ve nihayet saltanatın son devirlerinde mütemadi açıldı ve kapandı."*¹⁰⁵

*Din aleyhtarı görüş belirtenlerden Cemil Barlas: "Din, Allah ile kul arasında husûsi bir hesap işi olduğunu, fakat bir dış tehlike karşısında dînî bir kuvvet olamayacağını" söylerken, Behçet Kemal Çağlar memlekette dine karşı baskı bulunmadığını, isteyenlerin mescid, cami yaptırabileceklerini söyledi. Tahsin Banguoğlu ise artık Ortaçağdaki gibi bütün hayatı kaplayan bir din müessesesi olmadığını, dinin muhterem bir köşeye konulduğunu ve memleketimizde laikliğin tabikatının da böyle olduğunu ifade etti. Daha açık bir ifadeyle, memlekette dinin yalnız adının olduğunu fakat hayat hakkının olmadığını savunarak dinin muhterem bir köşede, yâni bir kabristan köşesinde ölü olarak yatması gerektiğinden ne tedrîs olunabilir, ne de inkişâfı için bir cemiyet kurulabilir dedi."*¹⁰⁶

"Dinî Hayat ve Dindarlara Yapılan Baskılar" bölümünde de detaylı bir şekilde görüleceği üzere, dönemin tek parti zihniyeti (CHP), Lâikliği dine karşı mücadele, din üzerinde baskı, herhangi bir şekilde dinin ilerlemesini ve din eğitimini engellemek, din müesseselerini kapatıp, din adamlarını aşağılamak, din kitaplarını yasaklamak, câmilerde ve evlerde din eğitimi yapanları cezalandırmak. Kur'an Ayetlerini arapça harflerle yazan din kitaplarını toplatmak, İbadet dilini Türkçeleştirmek ve uymayanları cezalandırmak, hademei

¹⁰⁵ Bkz. Eşref Edip, İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No.88, Aralık 1947, ss. 10-12.

¹⁰⁶ Tartışmaların tamamı için bkz. Eşref Edip, İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No.89, Aralık 1947, ss. 5-13; İslâm – Türk Ansiklopedisi, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No. 91, Ocak 1948, ss. 5-8.

hayratı çöpcülerden aşağı bir halde süründürmek, dine karşı hücum ve tecavüz edenleri ihsanlarla, mevkilerle ödüllendirmek şeklinde yorumlamış ve uygulamıştı.

3.1.4. Dinî Hayat ve Dindarların Durumu

Cumhuriyet dönemi boyunca Diyanet İşleri Başkanlığı dinî hayata baskı yapmak ve yukarıda da belirtildiği üzere siyâsi iradenin din hakkındaki isteklerini yerine getirmek için kullanılmış, çıkarılan kanunlarla ve direktiflerle baskı uygulanmıştır.

3.1.4.1.1. Din Görevlilerinin Durumu

Diyanet mensuplarının giyecekleri “kisve”nin yönetmelikle tesbiti bir yana, temelde devrimin “serpuş”u olan “şapka”nın doğurduğu tepkiler ve karşı çıkmalar sindirilirip rayına oturtulduktan sonra, din hizmetlilerinin de konulan “devrim kuralları”na uymaları istenmiştir. Bu konuda en önemli “eylem” kılık kıyafette alınacak tavır olmuştur.¹⁰⁷ Nitekim “şapka” hakkındaki kanun ile o kanunun hükümlerine uyulması ve gereğinin yapılması için Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi imzasıyla “tamim” edilen yazı şöyledir:

“Levazım müdürüne,

Şapka iktisası hakkında TBMM’ce kabul olunup Başvekâlet-i celileden vurud eden 29 Teşrinisani 1341 tarih ve 6/5598 numaralı tezkereye merbut 671 numaralı kanun sûreti lâfzen

¹⁰⁷ Devrimler gerçekleştirildiği dönemlerde, ittihatçılar kadar itilafçılar da karşı tavır takındılar. Hatta TBMM’nin ilk dönemlerinde bakanlık yapanlar ile Lozan Konferansına katılanlar da tepkilerini, sırf muhalefet olsun diye gösterdiler. Bunlardan biri şöyle diyor “Şapka Devrimi” hakkında:

“Şapkadan sonra bir gün Meclis’te Hoca Rifat ile görüşüyorduk. Dedim ki: “Siz neredesiniz, hocalar herşeyi küfür der, kıyameti koparırdınız. Buna ilk önce siz isyan etmeli idiniz. Mükemmel giydiniz. Hatta içinizden şapka en iyi serpuştur, diyenler de oldu. Siz Türk milleti içinde en çürümüş bir sınıf imişsiniz.”

“ – Hakkın var!” dedi.

“ Bu iş tepkilerde kalmadı. Sivas’ta Erzurum’da ötede beride halk şapka aleyhinde kıyam etti. Derhal Kel Ali (Çetinkaya)nin riyaseti altında bir İstiklal Mahkemesi dolaştırıldı. Epeyce adam astılar. Sayısını bilmiyoruz. Halk yıld, iş bitti. Asılan bir hocaya pek acırım, Adını hatırlamıyorum. Zavallı kanundan evvel şapka aleyhinde bir risale neşr etmiş, hem de Maarif Vekaletinin izniyle neşr ettirmiş. Adamcağızı Ankara İstiklal Mahkemesine çektiler.

“ – Ben bunu kanundan bir yıl evvel neşrettim. Maarif Vekaleti resmen izin verdi” dedi. Dinlemediler. Astılar... Yahu!.. Madem ki, asılıyor, ona izin veren Maarif Vekilini de assanız ya!.. Hem de mesele şapka kanunundan evvel. Kanunların makabline şümulu olmaz ve bu en mühim hukuki esastır. Burada daha feci bir şey olmuş. Kel Ali bu esnada baş cellad. Muavini de Kılıç Ali. Kel Ali fena adam değildir. Cidden vatanperverdir. Fakat cahil ve saf durun. Kılıç Ali ise mel’un, habis birşey. Onun bir merakı vardı. Mahkum ettiği adamların asılmasında da bulunurdu. Bu kanlı hünerini seyretmek ona zevk veriyordu. Herif mühim çingene imiş... Bu Hoca’nın asılmasında Hoca’nın boynuna ip geçirilirken, Kılıç Ali de başına bir şapka geçirmiş. “ – Giy domuz!” demiş ve küfürler etmiş. Bu kanlı Kılıç ne bayağı bir mahluktur. İnsan asılan adama hakaret etmekten haya eder... Zavallı eli bağlıdır... İlmik gözünün önündedir.” (Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, 1968, C. 4, s. 1318.)

irsal kılınmış olduğundan muktezasına tevfiik muamele olunması tebliğ olunur, efendim. 2 Kanunievvel 1341 (1925) Diyanet İşleri Reisi Rıfat”¹⁰⁸

Bütün diğer memurlar gibi Diyanet mensupları da bu tür kıyafete uymak, sadece camide mezun kılanan kişiler tarafından sarık ve cübbe giymek durumunda bulunuyorlardı. Diyanet İşleri Başkanlığından bildirilen bir yazıya göre ise, Reisicumhurun seyahatlerinde icrâ edilecek merasimde yapılacak husûslar ile giyilecek kıyafetlere harfiyyen uyulması istenmiştir.¹⁰⁹

Rıfat Börekçi'nin, asıl sıkıntıyı oluşturan ve dinî hayatı derinde etkileyen icrâatı, 1 Ocak 1926 (20 Teşrin-i Sâni 1926) tarih ve 3539/9515 sayılı tamimi ile bütün yurttaki “Cihad-ı Fer'îye” olarak bilinen ikinci derecedeki din hizmetliliği kadrolarını kaldırması olmuştur. 15.12.1927 tarih ve 846 sayılı “Şûra-yı Devlet” (Danıştay) kararı ile ise din görevliliği “memurîn” tabakasından çıkarılmış ve müftülüklere gönderilen bir tamim ile 1 Ocak 1928 tarihinden itibaren görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.”¹¹⁰

Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi'nin ilk icrâatlarından birisi olarak, Tamimde, boşalan kadrolara yenileri alınmamıştır. Bu da sıkıntılı günleri başlatmıştır. Bu ve benzeri uygulamalar yukarıda meclis tartışmalarında da görüldüğü üzere, câmilerin görevli bulunmadığı için satılmalarına ve atıl vaziyete terk edilmelerine sebebiyet vermiştir.

Böylece, 1929-1930'lu yıllarda yeni dönem din ve inanç yönünden böyle bir çağdaş gelişmeye ulaşmış, eski düşünce ve fanatik hayatın çok gerilerde kaldığı yolunda yorumlarda

---

¹⁰⁸ Diyanet İşleri reisinin, tüm personelin yerine getirmesi gereken 671 sayılı kanunu metnini de şöyle bildiriyordu:

“TBMM azaları ile umumi, hususi ve mahalli daireler ve bütün kurumlara mensup memur ve müstahdemler Türk Milletinin giymiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumi serpuşu şapka olup buna aykırı bir alışkanlığın devamını hükümet men eder.

İşbu kanun yayım tarihinden itibaren yürürlüktedir.

İşbu kanun BMM ve Bakanlar Kurulu tarafından yürütülür.” 25 Teşrinisani 1341 (1925)

T.C. Diyanet İşleri reisliği tahrirat müdürlüğü (sayı) umumi: 8816, husus, 1441. 2 Aralık 1925. (Belge: 1)'den aktaran, Albayrak, Sadık, *Tek Parti Dönemi ve Batıcılık (İrtica'nın Tarihçesi/5)*, Araştırma Yay., İstanbul, 1989 (2.baskı), ss. 121-122.

¹⁰⁹ “Reisicumhur hazretlerinin Türkiye Cumhuriyeti dahilinde seyahatleri esnasında icra edilecek ihtiram merasimi hakkında hariciye vekaletince tanzim kılınıp Başvekalet-i celileden varid 27 Haziran 1927 tarih ve 6/3075, numaralı tezkereye bağlı talimatname suretinin leffen irsal kılındığını malumat için tamimen tebliğ olunur, efendim!... 29 Haziran 1927” “Diyanet İşleri reisi Rıfat” (Diyanet İşleri Reisliği Tahrirat Müdüriyeti (sayı) umumi: 2358, hususi: 1129, 29 Haziran 1927. (Belge : 2 (a-b).)den aktarar, Albayrak, *a.g.e.*, s. 122.)

¹¹⁰ Öcal, Mustafa, *a.g.e.*, baskı yılı 2003, s. 216.

bulunulmuştur. Din ve iman konusunda hatta dînîn sosyal hayattaki fonksiyonun yerine bu şekilde felsefi ve secularist bir düşünce hayatı ikame edilmek istenmiştir...¹¹¹

Bu cümleden olarak 1925’den itibaren câimler kadro azaltılmasına tabi tutulmuş, açık olanlar da “Cumhuriyet” bayramlarında aydınlatılmak üzere “zeytinyağı” tahsisatına layık görüldü. Ayrıca merkez olan Diyanet İşleri Reisliğinin tefrişi için de “Meşihat”tan arta kalan masa ve koltuklar ile bir kısım aksesuar malzemesi Ankara’ya gönderilmiştir... Personel ise, kürsülerde ve mihrablarda kontrol altına alınırken, ayrıca eğitilmeleri ve devrimin ilkeleri doğrultusunda yetişmeleri için de “Halk Evleri”ne devâmları şart koşulmuştur. Bu konuda Başvekil İsmet Paşa’nın emri Dâhiliye Vekâleti kanalıyla gerekli yerlere bildirilmiştir.

Dâhiliye vekilinin yazısı şöyle idi:

*“Halk evlerine devâm siyasi fırkaya intisap etmiş olmayı tazammun etmediğinden memurların devâm ve intisabında mahzur olmadığı ve bu kurumlar, İctimâî kültür kurumları olduğundan memur ve muallimlerin devâmının teşvîk olunması Başvekâlet-i celileden emir ve iş’ar buyurulmuştur. Gereğinin yapılması tamimen tebliğ olunur. 30/7/1932”*¹¹²

Yine din hizmetlileri parti görevlisi görevine koşulmuştur. Tek parti döneminde, bütün devlet organları parti ile iç-içe olduğu için bütün sosyal ve kültürel faaliyetlere ayırım yapmadan her kesimin mensupları katılmakla yükümlü idiler. 1936 yılında genel müfettişliklere ve valiliklere “acele” kaydıyla 5/2/1936 tarih ve 1470/2693 sayılı Dâhiliye Yüksek Bakanlığı’nın yazısından esinlenerek gerekli işleme geçilmesi isteniyordu. Bu konudaki bakanlık emri şöyle idi:

“1) Köy imamlarının seçim ve tâyin yolları kanunen tesbit edilmiş olduğu halde rastgele kimselerin köylerde imamlık etmeleri asla caiz olmadığından bunun kat’i sûrette önüne geçilmesi lazımdır.

2) Kendiliklerinden kasabalarda ve köylerde imamlık edenler varsa derhal men edilmeleri ve bundan sonra köylerinde kanuna uygun olarak seçilmiş müftülükten buyrultu almış olmayan kimselerin imamlık etmelerine müsaade ve müsamaha eden köy muhtar ve

---

¹¹¹ Albayrak, a.g.e., s. 102.

¹¹² İstanbul Vilayeti mektubi kalemî, sayı: 4600/303, 30 Temmuz 1932. (Belge: 4)’dan aktaran, Albayrak, ss. 127-128. Halk evlerine giderek, kültür aşmasına tabi tutulan Diyanet mensupları, fikren olduğu kadar dış görünüş itibariyle de, eski medrese görüntüsü vermemesi için “sicil cüzdanları”ndaki resimlerin bile sökölüp atılması ve “kisve kanunu”na uygun giyinmeleri her zaman ve zeminde istenmiştir. Bu bakımdan “dersiamlar”dan yeni fotoğraf göndermeleri ve sicillerinin yeni giyim-kuşam kanununa göre yapılacağı bizzat Reis Rifat Börekçi tarafından emir buyurulmuştur. (Diyanet İşler zat işleri müdürlüğü, sayı: 2204/2894, 24 Temmuz 1936, (Belge: 5)’dan ,Albayrak, a.g.e., s. 129.)

ihitiyâr heyetleri hakkında derhal takibat icrâsı ve bu emrin alındığında Vilâyet mıntakasında bulunan imamların ellerindeki vesikaların tetkiki ile vaziyetleri kanuna uymayanların derhal işten menedilmeleri, ellerindeki vesikaları şüpheli olanlar hakkında da alâkadar müftülükler vâsıtasıyla tetkikat yaptırılarak durumlarının tesbiti ve kanuni icaplara göre haklarında muamele olunması ve neticesinin bildirilmesi rica olunur.

3) *Umûmi müfettişliklere ve valiliklere yazılmıştır.*”

Bu emir bütün vilâyet müftülükleri kazâ ve kasaba yetkililerine üç gün içinde bildirilmiş, böylece “vesikasız” imamların köylerde hizmet görmelerine engel olunmuştur.¹¹³ Böylece, Diyanet’in kontrolünde bulunan bütün cami ve mescidler konulan şartlar dâhilinde ve mezun kılınan konularda söz söylemeye yetkili kılınmış, hiçbir şekilde “rejim aleyhinde” sözlere tahammül gösterilmemiştir.¹¹⁴

İstanbul Müftüsü, Mehmet Fehmi (Ülgener), 20.1.1930 tarihli “Vâizlere Tebliğat” başlıklı bir yazı yayımlayarak, aşağıdaki şekilde uyarılarda bulunmuştur:

“Geçen sene Ramazan'ında câmilerde ders (vaaz) veren Vâiz efendilerden bazıları dînî ve ahlâkî olması lazım gelen esaslardan inhıraf ederek haklarında tatbikat-ı kanuniye icrâsını mûcip olacak derecede TBMM'nin tesis ve vaz ettiği esaslar ve müesseseler aleyhinde mübalâtsizca mütalaalarda buldukları cihetle milletimizin mânevî ve maddî i'tilâlarına hâdim olacak mevzulara inhisarı lazım gelen bu mevzanın tecviz buyurulmayacak şekil ve sûrette cereyanına müsamaha olunmasının Dâhiliye Vekâlet-i celilesinden iş'âr buyurulduğundan bahsile bilumum Vâizlerle hatiplerin ve sair mensûbîn-i ilmîyenin işbu tebliğ münderecatını nazar-ı dikkatlerinden geçirmeleri ve bi'n-netice hükümet-i celilenin âmâl ve makâsıdının muvaffakiyetle başarmasına herkesten ziyade sarf-ı mesai etmeleri akdem-i vezâifden bulunduğu Diyanet İşleri Riyâset-i aliyyesinen bu kerre emr u iş'âr

¹¹³ İmamlarla ilgili direktifler sadece Halkevleriyle sınırlı kalmamış siyasi ve sosyal çalışma alanlarının içine çekilmek istenmiş veya çekilmiştir. İstanbul'da Dolmabahçe Sarayında açılacak olan “3. Türk Dili Kurultay” münanesebetiyle CHP genel sekreterliğinden bütün parti örgütlerine ve Halkevlerine gönderilen genelgenin bir örneği de müftülüklere gönderilmiş ve “bu büyük günün tam bir heyecan ve hareket içinde iyi geçmesi esbabının temini ve parti örgütlerine de yardım olunması tamimem rica” olunmuştur. 6 Ağustos 1936 tarihli Dahiliye Vekili ve CHP genel sekreteri Şükrü Kaya'nın bu “tamim”i devrin karakterini ve “ulus kaynaşması”nı en belirgin şekilde göstermesi bakımından, tamamı için bkz. Albayrak, *a.g.e.*, ss. 139-141.

¹¹⁴ Nitekim bu konuda 1938 sonlarında Ramazan ayında cereyan eden olaylar yüzünden, Emniyet Müdürlüğü İstanbul Müftülüğüne şu yazıyı yazmaya kendini mecbur hissetmiştir:

“Bu sene Ramazan'da camilerde vaaz etmelerine müsaade edilen bazı vaizlerin mevzu dışına çıkan rejim aleyhinde sözler sarf ettikleri görülmüştür. Bu itibarla bundan böyle Ramazan ayı ile sair günlerde halkı tenvir ve irşad için vaaz edecek olanların durumları evvel emirde esaslı surette vilayetlerce incelendikten sonra müftülüklerce vaaz vesikası verilmesinin usulü ittihazı Başvekaletçe de tasvip edilmiştir. Bu emre göre hareket edilmesini ehemmiyetle rica ederim. (İstanbul Vilayeti Emniyet Müdürlüğü, 1. şube, K. Ş. Müd. Sayı: 29289/29850, 27/12/1938. (Belge: 3)'dan aktaran, Albayrak, *a.g.e.*, s. 125.)

buyurulmağla mûcebince amel olunması ehemmiyetle tebliğ olunur efendim."¹¹⁵

Sosyal faaliyet olarak da, Mart 1935 yılı içinde, riyâsete bağlı personelin satın alınacak bir uçak için her ay maaşlarından yüzde bir oranında Tayyare Cemiyeti'nin veznesine yatırmaları bizzat Reis Rifat Börekçi tarafından tüm hizmetlilere yazı ile bildirilmiştir. Ayrıca Kasım 1936'da da "Oruç ayı"nda fitre ve zekâtın Hava Kurumu'na verilmesi yönünde telkin ve teşviklerden geri kalınmaması istenmiştir...¹¹⁶

Yine 1936 yılı sonlarında câmilerde halka verilecek vaazlar ve hutbelerde "yerli malı kullanmanın ulusal bir borç olduğu" ve "para biriktirmenin fertçe ve ulusça ehemmiyeti, biriktirilen paraların ulusal bankalarımıza yatırılması, bankalarımızda 1935 senesinde 80 milyonu aşan arttırım hesaplarının kısa bir zamanda 100 milyona çıkarılmasının ulusal bir amaç olarak anlatılması" gerektiğine dair Börekçi'nin bir yazılı emri de teşkilatlara gönderilmiştir.¹¹⁷

1937 yılında CHP genel kurultâyında "Laiklik" maddesi tam olarak Anayasa'da yer aldığından dinî faaliyet ve propagandalar da istendiği şekilde kontrol altına alınmıştı. Böylece Diyanet, Emniyet'in kontrolünde yürümeye başlamıştı. Bunun yanında ise, daha geniş bir şekilde, bilhassa Ramazanlarda halka vaaz ve irşâta bulunmak için eski dersiam ve müderrislerden istifâde yolları da aralanıyordu... Fakat kimlerin vaaz edeceği ve hangi konuların işleneceği de Diyanet İşleri Reisliğinden önce, Emniyet Teşkilâtı'nca onayı gerekiyordu... Bu konuda İstanbul Vilâyeti Emniyet Direktörlüğü 1. şube'den yazılan bir yazıda şu husûslara yer veriliyordu:

"İstanbul müftülüğüne,

"Ramazan'ın yaklaşması dolayısıyla Vâizlerin isim ve soyadları ile hangi câmilerde, ne günleri ve saat kaçta vaaz vereceklerinin bildirilmesini ve Diyanet İşleri Reisliğine tensip olunan vaaz mevzularının da tasdikli bir listesinin acele gönderilmesini rica ederim.

28/10/1937 Emniyet müdürü n. İmza (Kamuran Çuhurut)"¹¹⁸

¹¹⁵ Kara, İsmail, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm", Dergah Yay., İstanbul 2008, ss. 126-127.

¹¹⁶ Albayrak, a.g.e., ss. 141-143.

¹¹⁷ Diyanet İşleri başkanı, yazı işleri müdürlüğü, sayı: 2768/669, 24 Kasım 1936, (Belge : 12)'dan aktaran, Albayrak, a.g.e., ss. 137-138. O zamanlarda, Sultanahmet Camii'nin minareleri arasında sallandırılan "Para biriktir" mahyası bunu en iyi anlatan örneklerden biri olmalı. (bkz. Kara, İsmail, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm", Dergah Yay., İstanbul 2008, s 75.)

¹¹⁸ Emniyet Müdürlüğü, 1. şube, m/28131-m/28280, 28/10/1937. (Belge: 14)'dan aktaran, Albayrak, a.g.e., ss. 145-146.

Bu gibi Vâizler kontrol ve verilen konuların dışına taşmama yönünden ilginç olaylar olmuş, gerektiğinde de konu dışına taşan Vâizlerin “Vâizlik vesikası”nın iptal edileceğine dair yazı yazıldığıнын bir belgesi de Vâiz A. Bedreddin hakkındaki İstanbul müftülüğü tarafından gönderilen, müftülük buyrultusudur:

“Vâiz A. Bedreddin’e

Mükerreren vaki olan ihtar ve tenbihler hilafına bu sefer yine Sultanahmet Camii kürsüsünde bir takım beyanatta bulunmuş ve zamanın nezaketi ile kâbil-i telif olmayan ve cemaat arasında tefrikalar doğuracak “Dinî parçalayan Şiilerle mutasavvıflardır.” gibi sözler sarf etmiş ve bu ifâdelere karşı mukabelede bulunanlar ile cami içinde mücadele ve münazaada bulunmuş olduğunuz teessürle işitilmiştir. Kürsüde söylenecek dinî, ahlâki ve hikemi bir çok mühim mevzu varken onları bırakıp ta mezhep kavgasına kalkmak ve dedikoduya meydan vermek doğru bir şey olmadığı gibi hadisenin şikayetçiler tarafından resmî makamlara duyurulacağı da söylenmiş olması ve durumun tenbihe aykırı bir hareket bulunması hasebiyle Sultan Ahmet Camii’ndeki va’zınıza nihayet verildiği beyan ve bundan sonra vesikanızda yazılı konular dışına çıkıldığı sûrette diğer câmilerdeki va’zınıza da son verileceği ihtar olunur.¹¹⁹

Bu kovuşturmalar neticesinde, Albayrak’a göre: “1939 yılı başlarında bir çok kişiye vaaz verme vesikası ve izni verildiği halde, Bursalı Salih Tolunay, Orhaneli Hüsrev Aydınlar, Bitlisli Şefik Eryuvası, Arapkırlı Hazmi Tura ile kürsü vâizlerinden Alasonyalı Cemal Öğüt¹²⁰ İstanbullu Münip, cihad ashâbından Bedreddin Sever, Abdülhakim Işık, Maraşlı Mehmet Tanrıkulu, Sürmeli Hoca’nın vaaz etmekten men edilmeleri, vilâyet makamının direktifleri yürürlüğe girmesi, devrin halka bakış açısını göstermesi bakımından ilginçtir. Hele 1938 yılında “Fetvahane”de görülen hizmetlere ait vuku bulan 4548 yazışmanın 1200 kadarının “vaaz konusu hakkındaki muamelat”a ait olması ve bilhassa “hangi ayet” ve “hangi

¹¹⁹ Buna benzer bir olay da Mısırlı Mehmet İsmail Baydar’ın 1935’den 1940’a kadar süren mahkemesi ve vaizliğinin elinden alınmasıdır. Bu kişinin “kiliseye devam ettiği ve tanassur ettiği” iddiası ile başına gelmedik olay kalmamış sonunda Kamil Miras ve Yusuf Ziya ile diğer dersiamların verdikleri yazılarla kendi talebeleri olduğu ve “muvahhit ve cemaate müdavim bir zat” bulunduğu beyanı ile “iftira”dan kurtulmuştur. Bu arada İkinci Dünya Savaşının Almanlar tarafından alevlendirildiği dönemin başlarında, Gönenli Mehmet Efendi, Şemseddin (Yeşil) ve Silistreli Süleyman Hilmi (Tunahan) da vaz etme ve konular dışına çıkmama yönündeki ihtarlara uymadıkları için haklarında “emniyet direktörlüğü” tarafından kovuşturmalar sürdürülmüştür... (İstanbul müftülüğü, sayı: 607, 5/9/1938, (Belge : 16)’dan aktaran, Albayrak, a.g.e., ss. 151-152.)

¹²⁰ Hacı Cemal Öğüt’ün kızı muhterem Hikmet Öğüt’ün ifadesine göre, 1930’dan sonra merhum babaları yurd dışına çıkmış ve Mısır’da 150’liklerden Mustafa Sabri Efendi ile görüştüğü ihbarı ile günlerce evleri baskı altına alınmış ve babasının kitaplarının bulunduğu oda mühürlenmiştir. CHP İstanbul İl Yönetim Kurulu, 2/12/1937, (resmi yazısı) (Belge: 17/ a-b)’dan aktaran, Albayrak, a.g.e., s. 157.

hadis”lerden bahs edileceğinin ayırımı tabi tutulması, din hizmetlerinin “vaaz ve irşâd” konularında ne gibi probalemlerle karşı karşıya geldiklerinin bir belgesi olmaktadır.”¹²¹

Dinî hayata ve din âlimlerine bu şekilde baskılar sürerken, yaşanan bir paradoks vardı. Bu da, yine kendi içinde bir dinî literatüre sahip olan Bektaşî Tekkeleriydi. Bu tekkelere Atatürk ve diğer yetkililer baskı yapmamış aksine aşağıda da görüleceği üzere iltifatlarda bulunmuştur. Enver Behnan Şapolyo, Atatürk’ün Hacı Bektaş Tekkesini ziyaretine ait “Millî Mücadele Tarihi”nde şunları yazmaktadır:

“Atatürk Samsun’a ayak bastıktan sonra ilk defa Ankara’ya gidecekti. Bu maksatla Sivas’tan yola çıktılar. Fakat evvelâ Kırşehir Hacıbektaş’taki Cemaleddin Efendi’yi ziyareti uygun buldu. Bu zat Anadoludaki altı milyon Kızılbaşın bağlandığı en büyük şeyhti. Bütün Türk alevileri bu zatla Hacıbektaş postnişini vekili Niyazi Baba’ya âdeta tapıyorlardı.

Ata’nın arabası Hacıbektaş’a daha gelmeden Cemaleddin Efendi Ata’yı Bektaşlar mevkiinde karşılamıştır. Bu, Mustafa Kemal’e gösterilen fevkalâde ehemmiyetin bir nişanesiydi. Zira bir zamanlar Ankara Valisi Sırrı Paşa, Hacı Bektaşî ziyarete geldiği zaman Baştarla’da arabasından inip yeri öptükten sonra yaya olarak Hacıbektaş’a gitmişti.

Talât ve Enver paşalar Hacıbektaş’ı ziyarete geldikleri zaman Çelebi bu iki paşayı da ancak dergâhının selâmlığında karşılamıştır. Çelebi’nin Ata’yı Baştarla’da karşılaması üzerine Kaymakam vekili Nihat Bey:

- Paşam, Çelebinin bu hareketi Millî Mücadele dâvası için pek hayırlıdır.

Diyerek hâdisenin ehemmiyetine işaret etmiştir. Çelebi, Mustafa Kemal’e oğlu Hamdullah Efendi’nin muhteşem salonunu tahsis etti. Bu salonda bir sofraya kurulmuş, âyin-i cem başlamıştı. Sofrada adaklar, bakireler sakilik ediyordu. Çelebi Efendi, Paşa’ya hürmeten başından yeşil sarığını çıkarmış ve rahleye koymuştu. Ata:

- Çelebi Efendi, içmez misiniz?

Diye sordu. Çelebi hiç tereddüt etmeden:

- İçmiyorum, fakat sizin şerefimize zehir de olsa içerim.

Derhal kadehe sarıldı ve içti. Ata da kadehi kaldırdı:

- Müşterek gâye uğruna, dedi; hür ve mesut yaşayacağımız günler için, Türkiye’nin kurtulması şerefi için.

O gece Ata’yı Harem Dâiresi’nde misafîr ettiler.”¹²²

¹²¹ CHP İstanbul İlyönkurul, 2/12/1937, (resmi yazısı) (Belge: 17/ a-b). Albayrak, a.g.e., ss. 156-157.

¹²² Atatürk tekkeleri ve zaviyeleri kapattıktan sonra bir ara Bektaşî dede babası Ali Nutki ile Haydar Naki beyleri davet etmişti. Kendileriyle yapılan görüşmelerde hazır bulunan kıymetli sanatkâr sayın Burhaneddin Ökte gördükleri ve duyduklarını şöyle anlatmaktadır;

Bu olaydan da anlaşıldığı üzere Atatürk'ün Bektaşî Tekkeleriyle ilgili herhangi bir olumsuz düşüncesi görülmemektedir.

Diğer taraftan Atatürk daha 1923 yılında, Atatürk Eskişehir – İzmit Seyahati ve İstanbul Basınıyla Mülakatı esnasında hocaları sevmediğini, camide namaz kıldırانların sarık sarmağa hakkı olmadığını ve namaz kıldırabilmek için sarığın lüzum olmadığını ifade ettikten sonra “*beyler! Siz bu memlekete merbutsunuz. Bu memlekette hocaların ne kadar kıymetsiz olduğunu ve bu milletin hocalardan ne kadar nefret ettiğini biliyorsunuz*” demiştir.¹²³

Atatürk'ün hocalar hakkındaki kanaatlerini ifade eden bir başka olay ise 1924 tarihinde yaptığı sonbahar Karadeniz gezisinde vuku bulmuştur. Buna ait tespit edilen metinde hocanın ismi her ne kadar açıklanmıyorsa da, Borak, adı geçen hocanın Mustafa Behçet Efendi olduğunu ifâde etmektedir. Mustafa Kemal Paşa elli gün süren bu son bahar gezisinde rastladığı “Ulum-i Diniye” hocasına soruyor:

- “*Rakı haram mıdır, helâl midir?*”

...Gazi babalara sofrada kendisine yakın bir yer gösterdi. Saza başladık. Birkaç eser çaldıktan sonra Ata Ali Nutki babaya döndü:

- “Bana, dedi: Bektaşî tarikatının hususiyetlerini anlatır mısın?”
- Yüzlerce sene evvel kurulan bir sosyete hayatıdır. O devirler de taassup yüzünden kadınlı – erkekli bir toplantı yaparak yemek ve içmek kabil değildi. Tarikat namı altında bugünkü sosyete hayatımızı Hacı Bektaş o gün kurmuştur.”

Ata bu defa Haydar Naki Babaya hitap ettiler:

“- Bu sosyetenin hususiyetleri nelerdir?”

“Efendim, Bektaşî tarikatine mensup canlar (tarikatin üyeleri) haftanın tayin edilen gününde tekkeye gelirler, akşam üzeri Baba'nın etrafında halka olurlar. Babanın karşısına tesadüf eden köşede en yaşlı ve kıdemli bacı (kadın üye) başkanlığında kadınlar otururlar. Önlerindeki sofradan âdâp ve erkân dahilinde yerler ve içerler. Bu âleme musiki, şiir ve nükte karışır, güzelce vakit geçirirlerdi.”

Ata “- Bir saki meselesi varmış, bu nedir?”

“- Saki, Bektaşî sofralarının en mühim uzvudur. Bektaşiler rakıyı kapalı kadehle içerler, yani kadeh içindeki rakının miktarı görünmez. Herkes aynı kadehten içmeye mecburdur. Bu kadehi elden ele devrettiren saki ile Baba arasında bir bağlılık vardır. Canlar arasında biraz sarhoşluk alâmeti göstereni Baba'nın bir işareti üzerine ya boş kadeh veya pek az rakı konulmuş kadeh verilir. Tarikatın âdâbına göre can buna itiraz edemez. Sabaha kadar neşe ve samimiyet içinde sohbet devam eder. Gider.”

Ata: “- Musiki, şiir ve nükteden bahsediniz, bunlardan birer parça lütfediniz.”

Bu emir üzerine babalar bizim de bildiğimiz:

Eşrefoğlu al haberi arı biziz, gül bizdedir

Biz o Mevlânın kuluyuz, cümle din, iman bizdedir.

Güfteli nefesini okudular. Nefes bitti. Paşa memnun.

Bir müddet sonra Ali Nutki Baba'nın Mucur Kaymakamlığına, Haydar Naki Baba'nın da o tarihte inşası henüz biten Kadıköy Sebze ve Meyva Hali Müdürlüğüne tayin edildiğini öğrendik.” (Borak, a.g.e., ss. 48-54.)

¹²³ Bkz. İnan, M. Rauf, *Atatürk'ün Evrenselliği, Önder Kişiliği, Eğitimci Kişiliği ve Amaçları*, Türkiye Milli Komisyonu Yay., Ankara 1983, ss. 72-73.

Hoca, bu husûsta bildiği ve duyduğu bütün din kaidelerini ortaya koyuyor, sayıp döküyor. Ve bütün bunlarla ispat ediyor ki rakı haramdır. Ata, hocayı dikkatle dinliyor ve sonra soruyor:

- *Peki, haram ile meluf olan imama tabi olmak caiz midir, değil midir?*

Hoca cevap veriyor:

- *Değildir.*

Gazi, gülümseyerek cevap veriyor:

- Allah'ın bildiğini kuldandan saklayayım, ben rakı içerim; rakı ile, yâni haram ile melufum, hem de cumhurreisiyim, yâni ümmetin imâmıyım. Senin bu hükmüne göre bana tabi olmak caiz değildir.

Hocada ses seda yok. Ata suali tekrarlıyor

- *Öyle mi?*

Sarıklıda şafak atıyor, söylediklerini tevil ediyor, “öyle demek istemedim” diyor, kemküm ediyor, bir türlü işin içinden çıkamıyor. Fakat Ata yakasını bırakmıyor:

Hoca ağlayacak hale geliyor:

- *Kanâatimi açık söylüyorum.*

Diyor, fakat bir türlü mecliste hazır bulunanlara kanâat veremiyor. O zaman Atatürk

- Efendiler, diyor; işte bunun içindir ki Hazreti Peygamber: “Müslümanlıkta rahiplik yoktur” demiştir. Çünkü hangi din olursa olsun rahibin, hocanın, yobazın eline düşünce felâket olur. İsa'nın zuhuru zamanındaki Yahudi mabedinden engizisyon mahkemelerine, oradan da bize “eşkiya” diyen İstanbul şeyhülislâmlarına kadar bakınız. Tarihin her devresinde bu hakîkati ispat eden deliller vardır.”¹²⁴

3.1.4.1.2. Dinî Mekanların Durumu

15 Teşrinisani (15 Kasım 1935) tarih ve 2845 sayılı kanuna göre, sınıflandırma dışında kalan câmiler, başka maksatlarda kullanılmak üzere kapatılıyordu.¹²⁵ Böylece meselâ

¹²⁴ Borak, Sadi, *Atatürk ve Din*, Anıl Yay., İstanbul, 1962, s. 63

¹²⁵ Bu konuda, sadece İstanbul'un içinde bulunan 6 cami hakkında Vakıflara, müftülüğün verdiği şu cevap, genel durumun akışı hakkında bir bilgi verir mahiyettedir:

Vakıfların 17/7/1936 tarih ve 54 554/9 sayılı yazısına karşılıktır:

- 1) Ayvansaray'da Nakşidil Camii: Kadro haricidir. İmamı 1930'da Cibali Seferikoz Camiine nakilden ve müezzinin de Eylül 1930'dan itibaren vazifeleri tasarruf (edilmiştir)
- 2) Balat'ta Kadı Sadi Camii: İmamı vefatı üzerine kadro harice verilmiş, müezzinliği de tasarruf edilerek, kadro haricine çıkarılmıştır.
- 3) Cibali'de Karabaş Camii: Kadro haricidir. Son imamı Fatih'te Dülgerzade'ye nakledilmiş, vazifesi Ağustos 1930'dan itibaren tasarruf edilmiştir. Mezkur cami evkaf tarafından yıktırılmış ve enkazı satılmıştır.

Ayasofya, Hıristiyan mozaiklerinin meydana çıkarılmasından sonra, 1 Şubat 1935'te müze haline getirildi. Memleketimizin her tarafında yüzlerce, binlerce mescit ve câmileri kapatıldı. Elmalı'da Niyazii Mısri'nin türbesi zorla yıkıldı. Murad Hüdavendigar zamanında yaşamış olan bir Kutbun harbdeki zafer sancağı parçalandı ve yakıldı.¹²⁶ Kapanan câmilerden çoğu, ordunun yararına kullanıldı. İstanbul'da daha 1928 yılında bir cami Halk Partisi'ne satılmıştı.¹²⁷

Fergan, câmiler ile ilgili yapılan diğer olayları şöyle anlatmaktadır:

“Ayasofya'nın minareleri de yıktırılıyordu. Fakat mabede zarar getireceği için bu şenaati irtikaba yol bulamadılar. Birçok câmiler câmilikten çıkarılmış, hangar haline getirilmiş, ahır olmuş, Yahudilere, Ermenilere satılarak şarap deposu olmuştu. Afyon'da şimdiki Zafer Parkı'nın bulunduğu yerde “Kışla Camii” vardı. Afyon'un en büyük tarihi camii idi. Bir gece içinde yerle bir oldu. Cami duvarlarında asılı olan Ka'betullaha, Beytullaha aid tablolar toplattırılıyor, parçalıyor, yahud bilinmeyen yerlere götürülüyordu. Bugün bu nefis tabloların hiçbirinin nam ve nişanı kalmamıştır.

---

4) Ayasofya'da Kabasakal Camii: Cami yanmıştır.

5) Bahçekapı'da Meydancık Camii: İmamının Hobyar Camiine nakline mebni vazifesi tasarruf edilmiştir. Cami yıkılmıştır.

6) Hacı Mustafa Camii: Semti bilinmedikçe ve gösterilmedikçe bu konuda bir bilgi verilemeyecektir.” (Dahiliye Vekaleti, sayı: 1470/2695, tarih: 5/2/1936, (Belge: 9)'dan aktaran, Albayrak, a.g.e., ss. 136-137.)

¹²⁶ Fergan, Eşref Edip, *Kara Kitap (Milleti Nasıl Aldattılar?, Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?)*.(2. Baskı), Aksisada Matbaası, İstanbul, 1967, ss. 38-39.

¹²⁷ Bu konuyla alakalı gelişen bir olay şöyledir:

Kadro harici olan bir camii şerif müzayedeye konulmuştur. Birisinin üzerinde kaldı. O da bir kunduracıya kiraya verdi. Fakat Allah tarafından kunduracı iflâs etti. Mevkiin işlek olması İnhisarlar Dairesinin gözünden kaçmadı. Burayı alıp depo yapmağa karar vermişti. Hamiyetli bir Müslüman haber aldı, senelerce Müslümanlara mâbet olan bu yerde şarap, rakı, likör, ispiroto, tütün vesairenin istif edilmesine dinî hamiyetine yediremeyen bu zat camii satın alan adamı aradı, buldu. Ortaya bir aracı koydu, zaten bir kunduracının iflâsına sebep olan bu yerden bir hayır göremeyeceğini anladığı için o da elinden çıkartmak istiyordu. Nihayet pazarlık yapıldı, hamiyetli Müslüman camii aldı, yeniden tâmir ederek mâbet yaptı. İmam ve müezzin buldu, eskisi gibi cami mâbet yaptı. İmam ve müezzin buldu, eskisi gibi cami mâbetlik vazifesini görüyordu. Günün birinde evkaftan bir zat ile cami sahibi arasında şöyle bir muhavere cereyan etti:

Sizi tebrik ederim, cami çok güzel olmuş.

Siz hayrı iptal ettiniz Allah yardım etti, biz ihya ettik.

Madem ki ihya ettiniz, tabî daimî bakamazsınız. Yine Evkafa devretseniz ya...

Emniyetimiz kalmadı... satılacak malımız yok...“Satılacak Malımız Yok...”, Latifeci, *Ehli Sünnet*, Sene, 3, C. 3, sy 70, 15 Ekim 1949, s. 12.

Böylece memleketin her tarafında yüzlerce, binlerce cami, yıkıldı, satıldı, depo ve ahır yapıldı. Merhum Risale-i Nur müellifi Barla'ya sürüldüğü zaman, orada bir mescidi tamir ettirmişti ve orada namaz kılıyordu. Halkçılar bu mabedi de hak ile yeksan ettiler.”¹²⁸

Cumhuriyet Halk Partisi'nin, 15 Mayıs 1944 olağanüstü büyük kurultâyında yayımlanan bir rapor ile câmilerin statüsü aşağıdaki şekilde değiştirilmek istenmiştir:

“1 – Dünya işlerini din işlerinden tamamıyla ayırmış olan bu rejimde Diyanet İşleri Reisliği gibi teşkilatın yer almaması.

2 – Kur'an ve din tatbikatının öztürkçe olarak tanzim ve tertibi,

3- İbadet yerlerinin Türk geleneğine uygun bir tarzda konularak halkevlerinin ibadet yeri, ibadet yerlerinin de halkevlerine benzer bir şekle ifrağı,

4 – Rûhbanlığın icâbı olan herşeyin silinmesi, ezcümle sarık, cübbe ve din tatbikatında kullanılan her nevi kıyafetin ilgası,

5 – İbadet usûl ve zamanlarının tanzimi,

6 – Diyanet İşleri Reisliği yerine, Dil Kurumuna benzer bir teşkilât ikame edilerek din teşkilâtının devlet bünyesinden çıkarılarak millete mal edilmesi.”¹²⁹

11 Kasım 1937 tarihli yayımlanan Nizamnâmede ise, câmilerle ve din görevlileriyle alâkalı görevler yeniden düzenlenmiştir.

8 ile 12 maddelerde; Müftülerin, Vâizlerin, Dersiâmların, görev ve yetkilerine yer verilmiştir. 8 maddenin ç) fıkrasında Müftülerin, Cami Hademesi Nizamnâmesi mucibince cami hademelerinin işlerine bakmak üzere vilâyet ve kazâ merkezlerinde kurulacak encümenlerde bulunacakları yazılmaktadır. Bu madde içerisinde ayrıca alt başlık olarak şu maddelere de yer verilmiştir:

“Madde 2 – Cami ve mescit hademesinin vazîfelerini ne sûretle yapmakta olduklarını ve tavr ve hallerini murakabe etmek Evkâf Umum Müdürlüğüne aiddir. Bunlardan Vâizlerle hatiplerin Vâiz ve hutbeleri Diyanet İşleri Reisliği'nce murakabe edilir.” Bu madde Diyanet İşleri Başkanlığının yetkilerini son derece sınırlamak anlamına gelmektedir.¹³⁰

¹²⁸ Fergan, a.g.e., ss. 27-28.

¹²⁹ Fergan, a.g.e., ss. 31-33.

¹³⁰ Gotthard, a.g.e., ss. 61-62.

Ancak vakıflara verilen bu geniş yetkiler daha zararlı olmuş, vakıflar idaresi korkunç bir akıbete doğru yola çıkmıştır. Her tarafta yıkık minareler, bakımsız câmiler, kapanmış imaretler, satılmış mescidler, harabeler, baykuş konakları oluşmuştur.¹³¹ Yakın bir mazide bir çok müessese, imarethane, ilmî medrese teşkilatında binlerce talebeyi ve hocayı geniş geniş ve hakkıyla besleyen Vakıflar İdaresi, cami imam ve müezzinlerine ayda ellışer lira ücret verebilmek için, hükümetin kendisine bir milyon liraya yakın bir yardımda bulunmasına ihtiyaç arzeder hale gelmiştir. Diğer ihtiyaçlarını, vazîfe ve maaşları karşılamak için ise, geçen sene olduğu gibi, bu yıl da, hükümetten ayrıca iki milyon liradan fazla yardım görmüştür.¹³²

Fergan, durumu şöyle yorumlamaktadır: “*Bu arada, sadece İstanbul’da 1924’de dört sınıfa ayrılmış 698 cami mevcutken, bunların dışında yanmış, harap olmuş ve yıkılmış bir*

---

¹³¹ Ne yazık ki, tarihimizin şanlı ana şehri Bilecik’te Osman Gazi’nin ve Orhan Gazi’nin hayratından eser kalmamış ve Vakıflar İdaresi kapanmıştır. Koca bir İl merkezi Kars’da 4 mescid kalmış, bu mescidlerin kapıları yanındaki odalar ve cami duvarlarına bitişik dükkanlara varıncaya kadar satılmıştır. Edirne’de 107 camiden, üçü bakımlı olmak üzere, yalnız 19 u bakımsız bir halde bırakılmış, akarlar mahalle mahalle, çarşı çarşı satılmıştır.

Çanakkale’de, çarşı ortasında kurşun kubbeli muhteşem bir camiye, otomobil tamirhanesine çevirmişlerdir. Sivas’ta, Büyük Cami yerlere serilmiş, minaresi eğilmiştir. Birkaç örneği verilen camiler tüm yurtta benzer duruma düşürülmüştür. (Yörükân, Yusuf Ziya, İslâm – Türk Ansiklopedisi, C. 2, No. 92, Ocak 1948, ss. 13-15.)

¹³² Vakıflarla ilgili durumu gözler önüne seren bir olay da “Mabetlerimiz saman deposu oluyor, Evkaf İdaresi ise lüks dairelerde yaşıyor!” başlığıyla İslâm – Türk Ansiklopedisinde yayımlanmıştır:

Ne bedbaht milletmişiz! Üzerimize ne müthiş bir kabus çökmüş!.. Hepimizin şahamet ruhunu uyuşturmuş.. Bizim şuur ve idrakimizi adeta manyatize etmiş. Sanki taş kesilmişiz.. Gözümüz önünde nice mukaddes varlıklarımız yıkılmış.. Görmemişiz, görememişiz.. Hislerimiz donmuş, gözlerimiz yaşlarını bile dökememiş..

Şimdi saman deposu olan bu harap mabedin, dibinde oturmuş, düşünüyorum. Görüyorum ve ağlayabiliyorum.. Üzerime serpilmiş ölü topraklarından silkiniyorum... Gözümün önüne çekilen perdeler yırtılıyor, vadilerin, mabedlerin, yeşil dağların üzerine çöken sisler dağılıyor.. Artık her şeyi görebiliyorum. Fakat ne kadar derin uykularda imişim.. sanki asırlar geçmiş, herşey değişmiş, duvarlar örümcek bağlamış, kandiller sönmüş, şadırvanlar kurumuş...

Bir zamanlar bu muazzam mabedi ezan sesleri inletirdi. Cemaati taşar, avluları doldururdu. Beyaz kelebekler gibi genç talebeler, feyzi manevi aşkıyla bu yeşil sahayı şenlendiriyorlardı.

Ne olmuş, nasıl olmuş? Şimdi bunların hepsi çökmüş, hepsi silinmiş.. Bunları kim yapmış?.. Bunu yapan bizden mi, bizim içimizden mi? Yoksa hariçten biri mi gelip bunları hak ile yeksan etmiş?.. Bunu hiç arayan soran yok mu?..

Evkaf idaresi, camilerimizi saman deposu haline getirdikten sonra, artık pııyı pırtıyı toplayıp, başımızdan çekilse daha iyi eder.. Bu mabedin mimarı kıymeti hakkında Güzel Sanatlar Akademisi ve Asarı Atika mütehassısı tarafından verilen rapor, Vakıflar Umum Müdürlüğüne gönderileli nice zaman oldu. Fakat hiç bir netice çıkmadı. Evkafı mazbuteye alınan bu güzel mabed, bakımsızlık yüzünden, günden güne daha ziyade çöküyor, harap oluyor.

Bundan daha feci bir sahne: Halk, onbeş, yirmi bin lira sarfıyla yaptırdığı camiye Evkaftan imam, müezzin tahsisatı istedi. Evkaf İdaresi bununla da hiç alakadar olmadı.. Halk cami yaptırdıysa, masrafını da kendi temin etsin, dedi. (Ahmet Hacı Durmuş, Çankırı *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No. 95, Şubat 1948, s. 16.)

halde de 216 cami mevcuttu. Sadece on yıl içinde birçoğu da yıkılmış, ortada bir kaç yüz cami faal durumdaydı. Bunların çoğunda da dinî hizmet ifa etmek için “izin” gerekiyordu. Şehirlerde çok az bir maaşla görev yapan “din hizmetlileri”nin yanında köylere kadar nasıl bir hizmet götürüleceği merak konusudur? Bu bakımdan Vakıfların yed-i tasarrufuna geçirilen câmiler ile mescidler, Diyanet’in kontrolünden çıkmıştı. Dolayısıyla da bu teşkilat görüldüğü gibi, mülki amir ve memurların “düzenleme” sahası içine girmişti.”¹³³

Yörükân câmilerin o zaman ki, durumlarını ve sebeplerini aşağıdaki şekilde belirlemiştir:

“Büyük şehirlerde, büyük câmiler bilirim ki, cemaat, akşam namazında cami açılmadığı ve ezan okunmadığı için geri dönmüştür. Yine bazı büyük şehirlerde yatsı ezanının vaktinden evvel okunduğu görülmüştür. Bir mescidde hatip, vaktinden kırk dakika sonra gelmiştir. Bir mescidde ikinci hutbeyi terketmiştir. Bazı yerlerde cami içinde namazdan evvel mecmua veya kitap satışı yapılmaktadır. Tasavvur buyurulsun ki, îtikadata ve ibadeta müteallik mesalihi bakmaya yetkili olan müftüler, imamları tâyin edecek encümünde bu işlerde salahiyeti olmayan Vakıflar Memurunun reisliği altındadır. Vakıfların ve bütün gayretlerin gâyesi olan bu mukaddesat, işte böyledir.

Şimdi Vakıfların ve câmilerin bu duruma sürüklenecek kadar elim bir halde bırakılmasının âmillerini arayalım:

1 – 3 Mart 1340 tarihli ve 429 sayılı kanunla, Diyanet İşleri Başkanlığı tesis edildiği zaman, cami ve hayrat hademesi işleri, ilmî ve dînî işlerden sayılarak Diyanet İşlerine, akarat ve inşaat gibi işler de, mali ve idari mâhiyette görüldüğü için, Vakıflar İdaresine – birer ihtisasa göre iş bölümü sahası olarak – bırakılmıştı. Günün birinde müesseselerin bu mâhiyeti hilafına ilmî ve dînî işlerden olan cami ve hayrat hademesi işleri Vakıflar İdaresine devredilince, bilgisizlik ve aksaklık kendini gösterdi ki, geçen yazıda bu iki idarenin birleştirilmesi hakkındaki mütalaa, bu ihtisas ve salahiyet bakımından yürütülmüştü.

2 – Vakıf işlerinin bir ihtisas işi telakki edilmeyerek mali ve idari olduğu anlayışından bu idarenin başına yalnız idareci adamlar getirilmesi cihetine gidildi. Ahkâmı evkâfa, vakıfnamelerin tanzim edildiği zamanlarda cari kanunlara ve bunların şartlarına ve tevliyetlerine, bilhassa dinî mesalihe ve ibadetlere vakıf olmayan zatların yapacağı şeyler,

¹³³ “Camilerdeki lafza-i celal levhaları indiriliyor, Bizans putları meydana çıkarılıyordu. Facialar yangın gibi her tarafı sarmıştı!”, Fergan, a.g.e., ss. 27-28.

şahsi tedbir ve idari sanılan hareketlerden ibaret olurdu; nitekim olanlar öyle oldu. Halbuki Vakıflar İdaresinin başına getirilecek kimselerde en az şu üç vasfın bulunması şarttır:

a – Vakıf işlerinde ihtisas ve bilgi,

b – Bu müesseselere karşı inan ve sevgi,

c – Vakıfları tekamül ettirecek ve muntazam yürütecek faal, hamleci bir azim ve irade...

Masa başında uyuklamak ve ihtiyaçlar karşısında: “Biz câmilere azaltmak isteriz.” demek ve asıl düşünülecek vazifelerini düşünmemek, bunlar işbaşı adamının şırası değildir.

3 – Vakıf işlerinin başına mütehasıs, enerjik, Vakıfların mâhiyet ve hikmetini müdrik kimselerin gelmemesi, düşman işgali zamanında tahrip edilen hayratın ve akarların yüzüstü bırakılmasına, zelzelede yıkılanların tamir edilmemesine, yangınlarda ve afetlerde harap olanların ihyâ edilmemesine, böylece bütün ecdad yadigârlarının bedavaya gitmesine sebep oldu. Meşrutunleherin ve mevkufunaleyhin ne olduğunu idrak etmeyenler, onları tasfiye ettiler ve yer yer encümenler akdettiler. Kazâra kurtulmuş bulunan vakıflar, bunlar tarafından idarei maslahat edildi. Vücuhi hayır birer birer ortadan kaldırıldı ve akarlar sıra sıra elden çıkarıldı.”¹³⁴

3.1.4.1.3. Kur’ân Eğitime Bakış Açısı

Yukarıdaki olaylara bakıldığı zaman, idarî, siyâsî, sosyal ve kültürel yeni bir yönetimin, Cumhuriyetin yerleştirilmeye çalışıldığı ve bu amaçla örgütlenmede yenileşmelerin yapıldığı, oluşturulan yeni sistemin korunması, topluma benimsetilmesi ve kabullendirilmesi için bir takım değişiklik ve yeniliklerin yapıldığı görülmektedir. Bu sıkıntıların yaşandığı dönemlerde, Kur’an kursları, çok zor şartlarda ve sınırlı imkânlarla, oldukça az bir öğrenci kadrosu ile çok ferdi fedakârlıklarla faaliyet gösterebilmişlerdir. Öcal’ın da belirttiği üzere bu yıllarda; “*Sembolik olarak açılan birkaç Kur’an Kursunun dışında ne yaygın ve nede örgün eğitim olarak hemen hiçbir faaliyet yoktur. Artık bunca baskı ve sıkı kontroller neticesinde müslüman halkın dînî hayatı her geçen gün geriye doğru ve koyu bir karanlığa yöneltilmiş, cehalete sevk edilmiştir.*”¹³⁵

Daha 1340 (1924) yılında İzmir Maârif Müdürü bazı evlerde Kur’an dersi verildiğini haber alınca, derhal polis müdüriyetine bir tezkere yazmış, bunlar hakkında tatbikat

¹³⁴ Yörükan, Yusuf Ziya, İslâm – Türk Ansiklopedisi, C. II, No. 92, Ocak 1948, ss. 13-15.

¹³⁵ Öcal, Mustafa, *a.g.e.*, s. 259.

yapılmasını emretmişti. Yine sene 1340 (1924)'te Hafız yetiştirmek üzere Konya'da tesis edilmiş olan Darülhuffaz, Maârif Vekâletinin emriyle kapatılması üzerine, hafızların cami-i şerifte hıfzı Kur'an dersine başladıklarını haber alan Maârif Müfettişi, ders esnasında camie baskın yaparak hıfzı Kur'an'a çalışanları "cürm-i meşhud" halinde yakaladığını mübeyyin bir rapor kaleme alarak Maârif Vekâletine vermişti. Keza Maraş'ta hıfzı Kur'an'a çalışan iki a'ma hakkında aynı muamele yapılmıştı. Kanunlarda hiçbir madde, hatta bir kelime olmadığı halde hıfzı Kur'an tâliminde bulunan dinî müesseseler kapatılmıştı.¹³⁶

Dönemi yaşayanlardan, Mustafa Barçın naklediyor:

"Yeni yazı çıktığı sıralarda idi. İstanbul'da saray, köşk, yalı, türbe, çeşme, köprü, elhasıl resmî ve husûsi bütün binaların ve evlerin dış kısmında binalara asılmış, yazı san'atı bakımından da çok yüksek kıymetli, büyük yazı levhaları vardı. Ne hak, ne mesken hürriyeti düşünülmeden verilen emir üzerine bekçiler, omuzlarında uzun merdivan, uzun sırtık, yanlarında çöp arabaları olduğu halde, sokak sokak dolaşarak o canım levhaları dürterek düşürdüler, parçaladılar. Yazılarında "Ya malik – el mülk" gibi kıymetli yazıları, tuğraları kırıp çöp arabalarına doldurdular.

Evlere de arayacaklarmış, meskenlerdeki levhalar da indirilecekmiş yolunda haberler yaydılar. Korku ve endişe içinde kalan Müslüman halk, odalarındaki ayat-ı kerime yazılı levhaları indirdiler, tavan aralarına sakladılar.

1935'de Ziraat Bankası müfettişi olarak Hayrabolu, Keşan'da bulunmuştum. Buraya Tekirdağ mahkeme azasından bir zat hâkim vekili olarak geldi, bir sohbetimizde şunları anlattı:

- Mevlid, Kur'an gibi kitaplarda "Abdülhamid" adı olduğundan toplatılması emredilmiş, jandarmalar köylere çıkıp gelişigüzel evlerde, câmilerde arama yapıp kitapları toplamaya başladılar. Bu kara haber üzerine çok kıymetli basma, el yazısı kitaplar toplandı veya sahipleri tarafından toprağa gömüldü. Ben de mahkeme azası olmama rağmen, ecdad yadigarı Kur'an ve kitapları sandıklayıp gözyaşlarımla geceleyin bahçeye gömdüm.

Kadirşinas bir zat, değerli tarihçimiz ve yazarlarımızdan üstad Konyalı İbrahim Hakkı ile görüşmek istemiş, bugünlerde çalışmakta olduğu Vakıflara ait Yazma Kur'anlar Tetkik mahallinde bulunmuş, Halkçular tarafından Fatih Sultan Mehmed ve sonraki devir hattatlarının Kur'anlarının toplatılıp üstüste yığıldığını, çürütüldüğünü, tetkik edenlerin,

¹³⁶ Fergan, Eşref Edip, *Kara Kitap (Milleti Nasıl Aldattılar?, Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?)*. (2. Baskı), Aksisada Matbaası, İstanbul, 1967, ss. 77-79.

teaffünden ağızlarını, burunlarını sararak çalıştıklarını görmüş, hüingür hüingür ağlamıştır.”¹³⁷

Yine Albayrak’a göre; “*Kur’an öğretmek ve öğrenmek polis ve kültür çevirgenliğinin murakabesi altında yürütülüyordu. Bunun da sorumluluğunu müftülükler, kontrolörlüğünü de Maârif, gerekli takibatını da Emniyet Teşkilâtı yapıyordu. Bu konuda İstanbul Müftüsü M. Fehmi (Ülgener) Efendi’nin imzasıyla İstanbul valiliğine yazılan yazıda gerekli açıklık mevcuttur:*

“İstanbul vilâyeti yüksek makamına,

Kur’an öğreticileri dâimi sûrette mahalli polisin ve kültür çevirgenliğinin murakabesi altında bulunmaları için dersane yerleri ile çalışma saatlerinin makam-ı aililerine bildirilmesi Diyanet İşleri Reisliğinden alınan 27/6/1935 tarih ve 1821/2268 sayılı yazıda bildirilmiş ve bunların okuttukları dersaneleriyle ders saatlerini gösterir yapılan cetvel ilişik olarak takdim kılınmıştır. / M. Fehmi (Ülgener) İstanbul müftüsü.”¹³⁸

Fergan’a göre ise; “*Kur’an Diline karşı husumet o kadar ilerlemişti ki câmilerde gizli gizli Müslüman çocuklarına namaz sûrelerini okutan hocalar polisler tarafından yakalanıp cürm-i meşhud (suçüstü) mahkemelerine sevk olunurdu. Harf Kanununa aykırı hareket suçuna ile günlerce, aylarca mahkemelerde süründürülürdü.*

Diğer taraftan Halkçuların zabıtası, çarşı pazarlarda Kur’an cüzlerini satanları takip ediyor, eline geçirdiklerini mahkemelere sevk ediyordu.

Çocuklara, Kur’an okutan hafızları karşından dinlemeyi bile menetmişlerdi. Çocuklar Kur’an sesi işitmeyeceklerdi.

---

¹³⁷ Fergan, a.g.e., ss. 77-79.

¹³⁸ İstanbul müftülüğü, sayı: 318, 17 Temmuz 1935, (Belge 6) Albayrak, a.g.e., s. 130-131. Bu yazıya göre beş ayrı yerde iki hoca Kur’an okutuyor ve onların yerleri de şöyle tesbit ediliyordu:

Fatih Camii; hergün saat : 08 : 00 – 11 : 00

Hacı Evliya Camii (Çarşıda); Pazardan maada hergün, saat : 13 : 00’dan sonra,

Yeni Cami; Pazartesi-Salı, saat : 09:30 – 12: 00

Beyazıt Camii; Çarşamba-Perşembe, saat: 09:30 – 12 : 00

Nuruosmaniye Camii: Cuma – Cumartesi, 09 : 30 – 12 : 00

Bu kurslardan son üç camide Hafız Hasan (Akkuş), ilk ikisinde de Hafız Ömer Efendi hocalık ediyordu. (T.C. İstanbul kültür direktörlüğü, istatistik kalemi, genel sayı: 6855, özel sayı: 4570, 27 Eylül 1935, (Belge 7). Albayrak, a.g.e., ss. 133-134.)

*Senirkentte “Halkevleri” kütüphanesi tesisi bahanesiyle Müslüman halktan toplanan dînî kitaplar, kıymetli yazma Kur’anlar, tefsirler yok edildi. Bu eserlerin bir tanesi bile meydanda kalmadı. Müslümanlar, evlerinde bulunan Kur’anları, tefsirleri, dînî eserleri, hakayık-ı Kur’aniye ve imaniyeden bahseden risaleleri, polisin eline geçmemek için, zahire anbarlarında, odun depolarında, samanlıklarda saklıyorlardı.”*¹³⁹

Bu arada dînî neşriyata karşı da amansız mücadele sergilenmiştir. 1945’de Matbuat Umum Müdür Muavini İzzettin Nişbay imzası ile, İstanbul gazetelerine şöyle bir tebliğde bulunuldu:

*“Gazetelerinizin son günlerdeki neşriyatı arasında dinden bahis bazı yazı, mütalaa, ima ve temsillere rastlanmaktadır. Bundan sonra din mevzuu üzerinde gerek tarihi, gerek temsili ve gerek mütalaa kabilinden olan her türlü makale ve fıkra ve tefrikaların neşrinden tevekki edilmesi ve başlanmış bu gibi tefrikaların en son on gün zarfında nihayetlendirilmesi”*¹⁴⁰

Yine Tahsin Banguoğlu’nun Millî Eğitim Bakanlığı zamanında (1948) Yeni Mersin Gazetesi, Adana’da din hürriyetine karşı vukubulan bir hadiseyi büyük manşetlerle cihâna ilan ediyordu: *“Adana’da Arapça din dersleri veren gizli iki ev basıldı. Yakalanan kadınlar Cumhuriyet Savcılığına verildi.”*¹⁴¹

Bu baskıların etkisi günümüze kadar devâm etmiştir. Bu etkiyi gösteren bir örnek olması açısından, 26 Eylül 2005 Hürriyet gazetesinin "Cumartesi eki"nde, Doğan Hızlan’ın, *“Devlet Parasıyla Adam Olanlar”* başlıklı yazısı ve Vakit gazetesinde bu yazının iki yazar tarafından eleştirisinden bahsedeceğiz:

---

¹³⁹ “Camilerdeki lafza-i celal levhaları indiriliyor, Bizans putları meydana çıkarılıyordu. Facialar yangın gibi her tarafı sarmıştı!”, Fergan, *a.g.e.*, ss. 27-28. 1935 yılında şöyle garip bir hadise cereyan etmişti: Olay Isparta’nın Atabek kazasının bir köyünde cereyan ediyor. O zamanlar, Bediüzzaman Saidi Nursi’nin eserleri toplattırılıyor ve kimde bulunursa mahkemeye sevk olunuyor. Köye baskın yapan jandarmalar, üstadın Ramazan münasebetiyle neşrettiği bir risalesinin üzerinde (Ramazan’a aittir) ibaresini görünce:

Bu Ramazan kimdir? derler.

Köyde ararlar, okuma yazma bilmeyen (Ramazan) isminde birini bulurlar, paldır küldür adamcağızı yakalayıp Isparta hapishanesine götürürler. İki ay orada yattıktan sonra Ağır Ceza Mahkemesi huzuruna çıkarılıp isticvabı yapılırca mesele anlaşılır. Heyeti hakime gülmekten kendilerini alamıyorlar. (Fergan, *a.g.e.*, ss. 77-79.)

¹⁴⁰ T.C. Başvekalet, Matbuat Umum Müdürlüğü, İç Matbuat Dairesi, 1945. Fergan, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁴¹ Fergan’a göre; “Çocuklara okutulan Kur’an dersi idi. Basılan evler, Müslüman Türk evleri idi. Halbuki Hıristiyanlar ve Yahudiler tam bir serbesti içinde mekteplerinde, evlerinde, umumi ve hususi surette çocuklarına din dersleri veriyorlar; İncillerini, Tevratlarını okutuyorlardı. Fergan, *a.g.e.*, ss. 44 – 45.

Hızlan, İş Bankası Yayınları'ndan çıkan, Kansu Şarman'ın "*Türk Promethe'ler-Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da*" adlı bir kitâbın tanıtımını yorumlarken şöyle diyor:

"Cumhuriyet rejimini kuranlar; bunun kültürle, bilimle, sanatla yaşayacağını bilincindeydiler. Değişik mesleklerden, değişik alanlardan birçok kişi Avrupa'ya gönderildi. Cumhuriyet'in benimsediği Avrupa uygarlığı'nın gerçekleştirilmesi ancak böyle sağlanabilirdi. Devletin parasıyla okuyan, bunu kat kat ülkesine ödeyen insanların öyküsü.

Doğan Hızlan neden Avrupa'ya giden öğrencilere "*Promethe*" adı verildiğini kitâbın sunuşundan bir bölüm aktararak açıklıyor:

"Promethe ya da Prometheus, 'önceden bilen, önceden hisseden' anlamına geliyor. Yunan mitolojisine göre Titan Promethe insanlara önce soylu ve tanrılarını andıran bir biçim vererek onların ayakta durmasını sağladı. Daha sonra Tanrı Zeus'un Ateş Tanrısı Hephaistos'un ocağına hapsedtiği ateşi çaldı ve onu ilahi bir armağan olarak insanlara götürdü. Bazı Batılı tarihçilere ve filozoflara göre Promethe'nin çaldığı ateş 'bilgi'ydi. Bu mit daha sonra insanların tanrılara meydan okuması ve aydınlanma çağıının sembolik başlangıcı olarak kabul edildi.

*Türk Promethe'ler, yâni Cumhuriyet'in öğrencileri de tıpkı Prometheus gibi medeniyetin yükseldiği ülkelere giderek oradaki bilgiyi meşalelerine alıp kendi ülkelerindeki aydınlanmayı sağladılar.*¹⁴²

Vakit Gazetesinin köşe yazarlarından D. Ali Taşçı önce, "*Sıbyân mekteplerinden Promethe'lere*" başlıklı yazısında (26.Eylül 2005), Sibel Eraslan'ın yazısından¹⁴³ etkilendiğini belirterek "Sıbyân Mektepleri"yle ilgili olarak hasta yatağında yatan 88 yaşındaki sevgili hafız babasının birçok hatıraları olduğunu belirtmiş ve bu hatıralardan bir tanesini Taşçı köşesinde aşağıdaki gibi yazmıştır: "*Sevgili babacığım bir kızılağaç tepesinde hıfzını tamamlamış! Bizim bölgede (Doğu Karadeniz) hiç meyve vermeyen kızılağaca, yöreye özgü meyve olan kokulu-kara üzüm asması verilir ve kızılağaçtan üzüm toplanır. Babam da çocukluğunda, hocasıyla birlikte işte bu ağaca çıkarak üzüm toplamak bahanesiyle hafızlık*

¹⁴² Doğan Hızlan, Devlet parasıyla 'ADAM' olanlar, Hürriyet Gazetesi, 24 Eylül 2005

¹⁴³ İsmail Kara'nın "Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri" adlı kitabını Sibel Eraslan 24.09.2005 tarihli Vakit gazetesinde "Mektepsiz ve Aminsiz" başlıklı yazısı ile yorumlarken "*Sıbyan mekteplerini okurken en çok bunu düşündüm, mektebini kaldıran bir milletin, hafızasını kaybetmiş çocuklarıyız*" diyordu.

eğitimi görmüş! Bir ağacın tepesinde aylarca, yıllarca eğitim görmüş bir nesil (insan) dünyanın neresinde görülmüştür? Peki, niçin böyle yapılır? Korkudan! Kimden korkuyorlar? Herkesten! En yakınlarından bile. Herkes birbirini jurnal edebilir. Kolay mı "Arap harfleri"yle yazılı bir kağıdı bulundurmak! "Evlât, camimizin meydanında, jandarmanın dipçikle yere çaldığı Kur'an-ı Kerim'e, sırf yağcılık, işgüzarlık olsun diye ayak basan kaç kişi bilirim köyümüzden!" derken babam, her seferinde gözlerinden yaşlar boşandığını bilirim. "O zaman on yaşlarındaydım. Babam da yeni ölmüştü, yetimdim. Elde avuçta hiçbir şey yoktu, yiyecek ekmek bulamıyorduk. Ama ben günlerce açlığa dayanabiliyordum da, sayfalar halinde, yırtık gömleğimin içinde sakladığım Kur'an'ıma öyle şeyler yapılıncaya dayanamamış, bayılmışım. Beni uyandırdıklarında, baygınlığımın sebebini soran jandarmalara, köyümüzün muhtarı 'açlıktan' diye cevap vermişti. Elimle, göğsümdeki Kur'an sayfasına bastırırken, 'Hayır, Kur'an'ımdan, Kur'an'ımdan!' diye bağıraramamışım, korkumdan!"

D. Ali Taşçı, Hızlan'ın yazısı hakkında ise şunları söylüyor:

"O yazıyı okuyunca zihnim sanki buharlaştı. Babam ve onun gibiler bütün bunları yaşarlarken aynı dönemde "Devlet parasıyla 'adam' olanlar" diyen Doğan Hızlan, (1925-1945) arasında Avrupa'ya öğrenci olarak gönderilen insanların nasıl aydınlandıklarını "Türk Promethe'ler" adlı kitapla anlatmaya çalışıyor. "Promethe, tanrı Zeus'tan ateşi çalarak onu ilahi bir armağan olarak insanlara götürdü. Bu mit daha sonra insanların tanrılara meydan okuması ve aydınlanma çağının sembolik başlangıcı olarak kabul edildi. Türk Promethe'ler, yâni Cumhuriyet'in öğrencileri de tıpkı Prometheus gibi medeniyetin yükseldiği ülkelere giderek oradaki bilgiyi meşalelerine alıp kendi ülkelerindeki aydınlanmayı sağladılar."

Ve Doğan Hızlan ekliyor: "Sanırım bu kitaplar, Cumhuriyet'e karşı iman tazelemek için gerekli."

Sevgili babacığım, senin "Ağaç Mektep"te hıfzını tamamladığın Kur'an-ı Kerim, senden bana miras olarak kalan en kıymetli hatıradır. Ben onu her gün okuyarak imanımı tazeliyorum. Rabbim, iman üzre, emanetini senden güzellekle alır inşallah".¹⁴⁴

Günümüzde artık ülkemiz her geçen gün biraz daha çoğalan ahlaki ve sosyal problemlere ev sahipliği yapan bir ülke olmanın buhranını yaşıyor. Televizyonlar, radyolar, gazeteler, artık üçüncü sayfa haberleriyle doluyor. Kapkaç, yankesicilik, dolandırıcılık derken kanunlardan, güvenlik güçlerinden yakasını bir şekilde kurtaran insanları durdurabilecek tek güç olan "vicdânlar" ise yürekleri ve zihinleri bir bir terk ediyor. Bu iç burkan durumu elleri

¹⁴⁴ Taşçı, D. Ali, "Sıbyan Mekteplerinden Promethe'lere", *Vakit Gazetesi*, 26 Eylül 2005

kolları bağılı olarak seyreden politikacılar, eğitimciler, din adamları ve en önemlisi âileler ise çocuklarını ahlak erozyonundan sağ sâlim çıkarabilmenin çarelerini arıyor. Her gün ortaya yeni projeler, yeni fikirler atılıyor. Öcal'a göre; Tümü bunların sebebi; “Cumhuriyet’in ilk yıllarından demokratik hayata geçinceye kadar, okullarımızın programlarında dînî-ahlâki derslere ve manevî değerlere yer verilmemesi ve nesillerin manen bir boşluk içerisinde yetiştirilmiş olmaları gelmektedir.”¹⁴⁵

3.1.4.2. Ders Programlarında Yeni Yaklaşımlar

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Millî Eğitim çevrelerinde, modern eğitimin lâik bir sistem içinde geliştirilmesiyle, din dersleri, genel eğitimin dışında bırakılmıştır. 1924’te liselerin, 1927’de orta okulların, 1930-1931 öğretim yılından itibaren genel öğretim kurumlarından, 1939’dan itibaren de köy ilkokullarından Dinbilgisi dersleri çıkarılmıştır.¹⁴⁶

Böylece, Türkiye Cumhuriyeti, ilk on yıl içinde eski eğitim sisteminin tamamını değiştirmeyi ve yerine çağdaş eğitim ilkeleri koymayı başarmıştır. Din eğitimi veren okullar kapatılmış, okul kitaplarından ve programlarından bu eğitimi besleyen bölümler çıkarılmıştır. Lâiklik okullara da uygulanmış, hiçbir dînî propagandanın okul kanalı ile yapılmasına izin verilmemiştir. İki cinsin bir arada okuması cumhuriyetin eğitim anlayışı içinde yerleşmiş, Türk okullarının vazgeçilmez ilkelerinden biri olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası eğitimi ilkokullarda zorunlu kılmış ve her derecedeki eğitimin de ücretsiz olması esasını getirmiştir.¹⁴⁷

Osmanlı devletinden intikal eden Din Eğitimi müesseselerinin birer birer kapatılması, yerine yenilerinin açılmaması, din dışı düşüncelerin ekmeğine yağ sürmüştür. Üstelik bu anlayışa sahip olanlar dînî inancı yıkmak istemenin ilmî yöntemlerini denemiştir. Dînî akademik kadronun yokluğundan istifâde eden kesimler, önce ilmî yazılar, daha sonra da bir takım anketler uygulayarak millî ve dînî hayatı sahipsiz ve sessiz bir ortama sürüklemek istemişlerdir. Din ve din eğitimi öğretimi konusunda hassasiyeti olan bazı yazarlar bu konuyu eleştiren yazılar kaleme alarak neşretmişlerdir. Bu konuda neşriyatta bulunanlardan biri de Eşref Edip’tir. Eşref Edip “Din müesseselerini kapattılar, ahlak mezbahaları açtılar.”

¹⁴⁵ Öcal, Mustafa, 15. *Millî Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Raporu*, Takdim kısmı.

¹⁴⁶ Bilgin, a.g.e., s. 46,

¹⁴⁷ Anayasa M. 80: “Hükümetin teftiş ve kontrolü altında ve kanun çevresinde her türlü eğitim serbesttir. M. 87. Kadın ve erkek bütün Türkler ilk öğretimden geçmeye mecburdur. İlköğretim devlet okullarında parasızdır.” Nevzat Ayas, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi, Ankara 1948, s. 103.

Başlıklı yazısında din derslerinin kaldırılmasının ortaya çıkardığı olumsuzlukları anlatmıştır.¹⁴⁸ (Bkz. EK-8)

3.1.4.2.1. Lise Ders Kitaplarında Yaratılış, İnanç ve Din Hakkında Yaklaşımlar

1930'larda ders kitâbı olarak okutulan kitaplara bakmak, dinden yoksun bir neslin yetiştirilmesi yolunda yıllar önce başlatılan bir icrâatın Türkiye'yi düşürdüğü noktayı görmek bakımından büyük değer taşır.

Bugün, maneviyattan uzak yetişen milyonlarca insanın, hiç olmazsa yavrularını kurtarmak için dînî terbiye verebilmek gâyesiyle çarpınmalarını anlayabilmek için temeli 1930'lu yıllarda atılmış olan eğitim uygulamalarına bakmalıdırlar.

Anayasadaki “Devletin dînî din-i İslâmdır” maddesi çıkarılıp, TBMM'nin mühim bir vazîfesinin de “Ahkâm-ı Şer'iyyenin tenfizi”, yâni “Şeriat hükümlerinin uygulanması” olduğu hükmünün kaldırılmasından ve Müslüman halka zoraki benimsetilen bir seri devrimin gerçekleştirilmesinden sonra eğitime el atılmıştır. Temel hak ve hürriyetlerin rafa kaldırıldığı o devrede okullarda okutulmak üzere hazırlanan ders kitaplarının temel karakterinin İslâmi kültüre bütünüyle zıt olduğu görülmektedir. Mesela:

1931'de basılan tarih kitaplarına bakıldığında, bütün kitapların önsözü ile ‘kitabın hazırlanmasında çalışanlar’ listesinin aynı olduğu görülmektedir.¹⁴⁹

3.1.4.2.1.1. Lise I Tarih Kitabı

Söz konusu Lise I tarih kitâbının içeriğiyle ilgili aşağıdaki bilgilerin verilmesinde fayda görülmektedir:

---

¹⁴⁸Eşref Edip, *Kara Kitap (Milleti Nasıl Aldattılar?, Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?)*. (2. Baskı), Aksisada Matbaası, İstanbul, 1967, ss. 18-20.

¹⁴⁹ 1931'de basılan Lise I Tarih I kitabının “Türk Tarih Tetkik Cemiyeti” tarafından yazıldığı belirtilmekte ve kitabın hazırlanmasında yer alan isimler şu şekilde sıralanmaktadır:

M. Tefvik Bey (Riyaseticumhur Umumi Katibi ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reisi), Samih Rifa Bey (Çanakkale Mebusu ve T.T.T.C. Reis Vekili), Akçuraoğlu Yusuf Bey (İstanbul Mebusu, Ankara Hukuk Mektebi Siyasi Tarih Profesörü ve T.T.T.C. Reis Vekili), Reşit Galip Bey (Aydın Mebusu ve T.T.T.C. Umumi Katibi), Hasan Cemil Bey (Bolu Mebusu ve T.T.T.C. Azası), Afet Hanımefendi, (Musiki Muallim Mektebi ve Medeni Bilgiler Muallimi ve T.T.T.C. Azası), Baki Bey (Erkanı Harbiye Miralayı, Büyük Erkanı Harbiye Harp Tarihi İkinci Şube Müdürü), İsmail Hakkı Bey (Balıkesir Mebusu ve T.T.T.C. Azası), Reşit Saffet Bey (Kocaeli Mebusu ve T.T.T.C. Azası), Sadri Maksudi Bey (Şarki Karahisar Mebusu ve T.T.T.C. Cemiyet Azası), Şemseddin Bey (Sivas Mebusu ve İstanbul Darülfünun Türk Tarihi Sabık Profesörü ve T.T.T.C. Azası), Şemsi Bey (Miralay, Harita Umum Müdürlüğü Harita Şubesi Müdürü), Yusuf Ziya Bey (Eskişehir Mebusu, İstanbul Darülfünunu Hukuk Tarihi Sabık Profesörü ve T.T.T.C. Azası). (Bkz. Tarih I, İstanbul, 1931, Devlet Matbaası.)

Kitap "*Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*" başlığını taşıyor. Kitapta yer alan ilk bölüm, "Beşer Tarihine Giriş"tir. Bu bölümde, Kâinat ve Tabiattan bahsedilirken, Kâinatın Cenab-ı Hak tarafından yaratılmadığı açıkça söyleniyor. Kur'an-ı Kerim'e taban tabana zıt olan düşünce şu şekilde işleniyor:

"Kâinatın varlığından anlaşılan kuvvet, hareket, kâinatın kanunlarına tabiidir" denildikten sonra şöyle devam ediliyor:

"İşte, tabiat, hem kâinatın varlıklarının birliğidir ve hem aynı zamanda, kâinatın kanunlarına tabi hareket ve kuvvettir. O halde tabiat hem kanunların sahibidir, hem aynı kanunların tabiidir."

"Bütün varlıklar, tabiata dâhil ve onun kanunlarına tabi olunca, hayat sahibi olan ve her nevi mahlûklar, insanlar da hiç şüphesiz bundan hariç ve müstesna olmazlar."

"Filhakika, insan, tabiatın mahlûkudur. Hayatın büyük kaidesi de tabiata tabi olmaktır. Tabiatta hiçbir şey yok olmaz ve hiçbir şey yoktan var olmaz. Yalnız tabiatı vücuda getiren varlıklar, tabiatın kanunları icâbı olarak şekillerini değiştirirler."¹⁵⁰

Yukarıda da müşahade edildiği gibi tabiat Cenab-ı Allah'ın yerine ikame edilmek istenmiştir.

Dünyanın yaratılışı ile ilgili olarak, "*Dünya ve Hayat Hakkında Yanlış Fikirler*" başlığı altında, insanın ve kâinatın yaratılışı hakkındaki bahislerden "*din kitaplarındaki hikayeler*" şeklinde bahsedilmektedir. Bu kısımda şöyle deniliyor:

"Bundan 200 sene evveline kadar dünyanın 5-6 bin sene önce yaratıldığı ve insanın Basra'ya iki günlük yolda, Fırat nehri üzerinde bulunan Cennet'te yaratıldığı zannolunmakta idi. "Bu kanâatler hep din kitaplarındaki hikayelerin, olduğu gibi hakikat sanılmasından doğuyor. "Artık, hayatın 6 bin senelik değil, milyonlarca senelik olduğu anlaşılmıştır."¹⁵¹

Hayatın nasıl başladığı, insanın nasıl yaratıldığı husûsunda, Tarih kitabında yer alan görüşlerde ise hayatın yaratıcısının Cenab-ı Hak olduğu açıkça inkâr edilmekte, hayatın yaratılışı sebeplere bağlanmaktadır:

"Herhalde şunu kabul etmek lazımdır ki hayat tabiatın haricinden gelmiş değildir ve tabiatın fevkinde bir âmilin eseri de değildir. Hayat tıpkı suyun buhar olması; bazı cisimlerin billur haline geçmesi, hararet tesiri ile toprağın ısınması kâbilinde zaruri bir tabiat

¹⁵⁰ *Tarih I*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 2.

¹⁵¹ *Tarih I*, s. 3.

hadisesidir ve husûlî için lazım olan tabî sebepler mevcut olduğu zaman kendiliğinden hâsıl olmuştur.”¹⁵²

İnsanın yaratılışı mevzuunda da Kur’an-ı Kerim’deki bahisler tamamen inkâr edilmekte, insanın hayvandan geldiği, husûsan maymundan geldiği açıkça belirtilmektedir. Bu bahis kitapta şu şekilde yer almaktadır:

“... Bu hayvanlar arasında birtakımları vardır ki, bunlar, sürüler halinde bir arada bulunuyorlar, birbirlerine bakıyorlar, birbirlerini taklit ediyorlar, birbirlerinin hareketlerinden ve seslerinden anlıyorlardı. Bu devir inkişâf ettikçe, nebatlarının ve hayvanlarının bugün dünyada görülenlere benzeyişleri de arttı. Yavaş yavaş çirkin kaba nesiller, bugünün mütekâmil memeli hayvanlarına inkılâp etti. Bu hayvanlar zümresinin başında: sıra ile maymunlar, kuyruksuz maymunlar ve nihayet insanlar bulunmaktadır. Gördük ki, hayat zincirinin son halkası insandır. Bu zincire nazaran insanın sair memeli hayvanlar gibi, daha basit bir sınıfa ait cetlerden geldiği kanâatine varılır.

Filhakika Umûmiyetle iddia olunuyor ki, insanın ve büyük maymunların müşterek bir cetleri vardır. Bu cet dahi, daha basit şekilleri haiz bir nesilden, ilk memeli hayvan cinslerinin birinden ayrılıyor. Bu memeli hayvan da bir nevi yerde sürünen hayvandan ve nihayet bu da balıklardan geliyor. Bunların hepsi de ilk hayat şekli olan iptidai hücreye dayanıyor. İnsanın bu şeceresi, insanın teşrihile sair kemikli hayvanların teşrihi arasındaki mukayeselere müstenittir.

Hülasa insanlar, sularda kaynaşıp çırpınan bir mevcuttan, çok yavaş yürüyen bir tekâmülle, bugünkü şekle geldiler. İnsanın bugünkü yüksek zekâ, idrak ve kudreti, milyonlarca nesilden geçerek hazırlandı. Artık o, bugün, tabiatın, nihayetsiz büyüklüğüne ve tabiat içinde, kendi nev’inin, mukadderatına, gittikçe büyüyen bir irade ve şuur ile bakıyor.

İnsanların cediti olarak tavsif olunan mahlûk kayalar arasında saklanan koşucu bir mahluk idi. Bu mahluk kolayca ağaçlara tırmanabiliyor, ayaklarının baş parmakları ile ikinci parmakları arasında bir maddeyi tutabiliyordu. Şüphesiz bu insanlar bugünkü nesillere nazaran pek kaba yapılı idiler. Fakat kendilerinden evvelki cetlerinden daha az kaba idiler.”¹⁵³

---

¹⁵² Tarih I, s. 5.

¹⁵³ Tarih I, ss. 4-7.

3.1.4.2.1.2. Lise II Tarih Kitabı

Lise II Tarih kitabı¹⁵⁴ “*Ortazamanlar*” başlığını taşıyor. Kitap birinci kitap gibi Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından yazılmış. Önsöz yine aynıdır. Liselerde okutulmuş olan bu ders kitabının “*İslâm Tarihi*” bölümü, kitabın en dikkat çekici kısmıdır. Buradaki bilgiler de Liselerin birinci sınıfında okutulan tarih kitabı gibi İslâm kaynaklarındaki bilgilere taban tabana zıttır.

Kitaptaki bahislerden bazıları şöyledir:

“Kabe çok eskidir. Ne vakit ve kim tarafından yapıldığı bilinmiyor. Arap an’anesi kabenin inşasını İbrahim Peygambere atfetmektedir. Bu mukaddes karataş an’anesi Friklerde de vardı. Friklerin mukaddes sayarak ihtiram ve ibadet ettikleri karataş bugünkü Afyonkarahisar şimalinde kadim Pessinüs şehrinde bulunuyordu.

Arapların aralarında yayılan bu an’aneye göre İbrahim, karısı Hacer ile oğlu İsmail’i buraya getirmişti; Zemzem de onlar için fıskırmıştı; İbrahim, oğlu İsmail ile birlikte Kabeyi bina etmişlerdi. Cebrail kendilerine o zaman beyaz bir mucella olan Haceriesvedi getirmişti; bu taş sonradan günahkârların ellerini sürdüklerinden dolayı kararmıştı. Bunların hepsi, bittabi sonradan uydurulmuş masallardır.”¹⁵⁵

Bu ders kitabındaki Peygamberimizin hayatı, İslâm’a davet, vahiy ve Kur’an-ı Kerim ile ilgili kısımlar da bütünüyle İslâmi hükümleri ve kaynakları inkâr eder tarzdadır. Kitapta Peygamber Efendimizden (sav) hep “Muhammed” diye bahsedilmektedir. Diğer İslâm büyüklerinden bahsedilirken de hürmet ifâdesi kullanılmamakta ve doğrudan isimleri anılmaktadır. Peygamber Efendimizin hayatının her safhası inceden inceye bilinmesine ve asırlar boyunca meydana getirilmiş binlerce sıhhatli kaynaklarda yer almasına rağmen, Tarih II kitabında şöyle denilmektedir:

“Muhammed’in çocukluğuna ve gençliğine ait malumata sonradan katılmış çok uydurma şeyler vardır; onun vatandaşlarını dine davete başladıktan sonraki hayatı daha çok malumdur.”¹⁵⁶

---

¹⁵⁴ Maarif Vekilliği Talim ve Terbiye Heyetinin 12.IV. 1932 tarih ve 11 sayılı kararı ile ders kitabı olarak kabul edilmiştir.

¹⁵⁵ *Tarih II*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s. 85.

¹⁵⁶ *Tarih II*, s. 89.

Ders kitabında Peygamber Efendimizin (sav) Cenab-ı Hak tarafından vazifelendirilişi inkar edilmekte ve sanki Peygamberimiz (sav) kendi kendini peygamber ilan etmiş gibi nazarlara sunulmaktadır. Kitapta şöyle denilmektedir:

*“Kırk yaşına geldiği zaman peygamberliğini ilan ve vatandaşlarını, kendinin bulduğu ve doğru olduğuna inandığı yeni bir dine o zamanın hanifilerine imtisalen “İbrahim dinî” inkıyat manasını ifâde eden “İslâm” denilmiştir.”*¹⁵⁷

1930’lu yıllarda liselerde okutulmuş olan bu ders kitâbında Kur’an-ı Kerim, vahiy, Peygamber Efendimizin (sav) vazîfesi, cin ve diğer mukaddes değerlerden de İslâm’a, Kur’an’a aykırı bir şekilde bahsedilmektedir. Bu bahisler ders kitâbında aynen şu şekilde yer almaktadır:

*“Muhammed’in koyduğu esasların toplu olduğu kitâba Kur’an denir. Bu esasları ihtiva eden cümlelere Ayet, ayetlerden mürekkep parçalara da sûre derler. İslâm an’anesinde bu ayetlerin Muhammed’e Cebrail adında bir melek vâsıtası ile Allah tarafından vahiy, yâni ilham edildiği kabul olunur. Tarihi noktai nazardan da mütalaa edildiği zaman görülüyor ki: Muhammed birden bire Allah’ın Resulüyüm diyerek ortaya çıkmamıştır. O, Arapların ahlak ve adetlerinin pek fena ve pek iptidai ve ıslaha muhtâç olduğunu anlamış, bunları ıslah için تنها yerlere çekilerek senelerce düşünmüş ve yıllarca tefekkürden sonra kendisinde vahiy ve ilham fikri doğmuştur. Vahiy, ilham fikri Muhammed’den evvel de Araplarca meçhul değildi. Bütün iptidai kavimler gibi Araplar da, şairlerin, akıl erdiremedikleri kuvvetlerden ilham aldıklarına inanırlardı. Bu kuvvetler Araplar için cinlerdi....”*¹⁵⁸

Ders kitaplarında ilk vahiy, Risalet vazîfesi ile ilgili bilgiler de tamamen Kur’an-ı Kerim’e ve bütün İslâmî kaynaklara aykırıdır. Tarih II kitâbında şöyle deniliyor:

“Muhammed’in peygamberliğinin başlangıcına dair birçok rivayetler vardır. Bunlar pek çok efsanelerle karışmıştır. Hakîkatte Peygamberin ilk söylediği Kuran ayetlerinin ne olduğu kat’i sûrette malum değildir. Muhammed uzun bir devirdeki tefekkürlerin mahsulü olan ayetleri lüzum ve ihtiyaçlara göre tahrir ediyordu. Bununla beraber kendisini tahrik eden kuvvetin tabiat fevkinde bir mevcûdiyete olduğuna samimi sûrette kani idi. Muhammed’i harekete getiren ilk âmil bu samimi heyecanlar olmuştur. Muhammed bidayette irticalen dînî

---

¹⁵⁷ Tarih II, s. 89.

¹⁵⁸ Tarih II, ss. 90-91.

hitabette bulunan bir Vâiz oldu. Vâizlikten Nebiliğe, nebilikten nihayet Allahın Resulü haline geçti.”¹⁵⁹

Saçak Dergisi, 1986 Mart sayısı Dış Kapakta “İlk Kez Yayınlanıyor! Atatürk’ün elyazısıyla Hz. Muhammed ve İslâmiyet” manşeti ile yayımlanmıştır. Derginin 23 ila 29. sayfaları arasında işlenen bu konu ile ilgili Atatürk’ün elyazısıyla yayımlanan aşağıdaki ifâdeler yukarıda Lise Tarih II kitâbından yapılan alıntılarla içerik olarak aynı olduğu görülmektedir. Buna göre Atatürk, Kur’an-ı Kerim’i Peygamber Efendimiz (sav)in yazdığını aşağıdaki şekliyle ifâde ediyordu:

*“Muhammed bu sûrelere birçok kere çalıştıktan ve tetkikler yaptıktan sonra edebî bir şekil vermiştir... Muhammed daha sonra irticalen dînî hitabede bulunan bir Vâiz oldu. Vâizlikten nebiliğe, nebilikten de nihayet Allahın Resulü haline geçti....”*¹⁶⁰

Liselerde okutulmuş olan bu tarih kitâbında halifenin seçimi ve Hülefa-i Raşidin yâni dört halife devri de bütün sıhhatli İslâm kaynaklarından çok farklı bir şekilde anlatılmaktadır.

Halifenin seçimi ile ilgili bölümde, Sahabeler iktidar kavgası içerisinde ve iktidarı ele geçirmek için birbirleriyle amansız bir çekişme içerisinde ve bu uğurda her türlü hileyi yapmaktan çekinmeyen kişiler olarak gösterilmektedir. Ayrıca Hz. Ebubekir’in (ra) halifeliğe seçilmesi, bir oldu bittiye getirilmiş hadise olarak nazarlara sunulmaktadır. Kitapta halifeliğin seçimi hadisesi bu minval üzere hiçbir sağlıklı İslâm kaynağında bulunmayan değerlendirmelerle anlatılıyor ve şöyle deniliyordu:

“Görülüyor ki, Ebubekir’in intihabı, pek fırtınalı bir sûrette cereyan etmiştir; bu intihap, bütün Müslümanların reylerine müracaat sûreti vukua gelmemiş, bilakis husûsi bir evin avlusunda tesadüfen toplanmış küçük bir ekalliyetin gürültülü ve acele bir teşebbüsü neticesinde olmuştur. Bu intihabın muntazam ve meşru sayılmayacağı hakkında ve hiçbir vekalet sıfatını haiz olmayan bir avuç adamın böyle bir şey yapmaya hakları olmayacağı tarzında iddialar serdolanmıştır. Ebubekir’in muvaffakiyeti, bilhassa Uslarla (Evs) Hazreçlerin arasındaki eski husumetten ileri gelmiştir.

Ne kadar ibrete şayan bir vaziyettir ki, daha Muhammedin öldüğü anda bütün eski nifaklar, ihtiraslar, zincirden boşandılar; o derecede ki, hakkında korku ve hürmet beslenen Peygamberin henüz ılık cesedi, son nefesini verdiği basit odada unutulmuş ve ihmal edilmişti. Âile ve yakın akrabaları, Muhammed’i terki hayat ettiği kerpiç odada kimseye haber

¹⁵⁹ Tarih II, ss. 91-92.

¹⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Saçak Dergisi, Mart 1986, ss. 23-29.

vermeksizin açtıkları bir mezara acele gömdüler. Peygamberin karıları bile bundan haberdar edilmedi; onlar yalnız bitişik odada kazma sesleri işiterek az çok ne yapılmakta olduğunu anlamışlardı.”¹⁶¹

3.1.4.2.1.3. Lise III Tarih Kitabı

Aynı yıllarda okutulan Lise Tarih III kitabı “Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı Türk Tarihi” başlığını taşıyordu. Yazarları ve önsöz kısmı diğer tarih kitaplarıyla aynıydı.

Bu kitapta Osmanlı tarihi ve Osmanlı idarecileri için küçümseyici, tenkit edici ifâdeler kullanılmıştır. Osmanlı devrinde kazanılan mühim zaferlerle Halifeliğin Osmanlılara geçmesi gibi mühim hadiseler bile sert bir şekilde tenkit edilmiştir. Kitapta Yavuz Sultan Selim’in babası Sultan II. Bayezid hakkında şöyle deniliyor:

“Fatih zamanında ilişilmeyen Hıristiyan mabetlerinin çoğu camiye tahvil edildi; manastırların çoğu Tekkeye çevrildi, Şarktan gelme âlim ve şeyhlerin sarayda itibarı arttı. Onlar da Sultanı mütemadiyen sofuluğa teşvik ettiler ve kendisine veli ünvanını takdirdilar. O zamanlar ekseri memleketlerde olduğu gibi, Osmanlı memleketinde de heyeti İçtimâiyeye öncü olan saraydı; devletin büyükleri de, sultanı taklit ile hiç olmazsa zahiren, sofu görünmeye çalıştılar. Hâsılı Beyazıt II zamanında, Osmanlı devletinin hars ve siyasetinde bir irtica meşhuttur.”¹⁶²

Kitapta halifelik “paslanmış silah” a benzetilmekte ve daha sonra şöyle denilmektedir:

“İşte bu paslanmış silahı, pazusunun kuvveti sayesinde işe yarayacak bir hale getirmek ümidi ile Yavuz Selim eline almıştı. İslâm âlemini istila ile birleştirmekte, onu da kullanmak istiyordu; fakat ileride görülecektir ki, Osmanlı sultanları, hilafet sıfatlarından ciddi bir fayda görememişlerdir.”¹⁶³

3.1.4.2.1.4. Lise IV Tarih Kitabı

Türk Tarih Tetkik Cemiyeti Tarafından yazılmış olan Tarih IV Ders kitabında ise, “Türk inkılâp ve ıslahat hareketlerinin tatbikatında güdülen usûl” başlığı altında, “devrim” diye de anılan “inkılaplar”ın nasıl gerçekleştirildiği açık açık anlatılmaktadır.¹⁶⁴

---

¹⁶¹ Tarih II, s. 115.

¹⁶² Tarih III, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s. 36.

¹⁶³ Tarih III, s. 38.

¹⁶⁴ Tarih IV, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.

3.1.4.2.1.5. Sosyoloji Dersi

Son olarak 1930'lu yıllarda okutulan Sosyoloji derslerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Sosyoloji kitabında, milleti yapan unsurlarla, milliyetçilik mevzuları işlenirken, “din” unsuruyla adeta kıyasıya bir hesaplaşma içerisine girildiği görülmektedir. Millet ve milliyetçilik mevzularında dinin bir tarafa bırakılması için büyük gayret sarfedildiği açıktır. Kitapta “*Milleti yapan unsurlar*” bahsinde şöyle bir soru soruluyor:

“Din, millet birliğini yaratan bir âmil midir?”

Bu sorunun cevabı şu şekilde veriliyor:

*“Din, en ilkel cemiyetlerde siyasi ve sosyal zümrenin ilk kadrosu olmuştur. Fakat zaman ile siyasi inançlar, dînî inançtan ayrılmıştır. Başlangıçta insanları aynı zümre içinde birleştirici, kuvvetli bağ olan din, orta zamanlardan sonra kuvvetini kaybetmiş ve siyasi âmil olmaktan çıkmıştır.”*¹⁶⁵

Milliyetçilik hakkında da şöyle denilmektedir:

*“Meselâ, milliyeti dincilik sananlar veya öyle gösterenler oldu. Türk millî cereyanı karşısında bir panislâmizm cereyanı çıkarıldı. Bunlar, dinin bu asırda hala sosyal bir bağ olduğunu sanarak bütün Müslümanları Türk milleti içinde görmek isteyen câhil politikacılar.”*¹⁶⁶

Bu ders kitabında din ile adeta kıyasıya bir kavga içine girilmiştir. Dinin ilâhi vasfı bütünüyle inkâr edilmekte ve dinin insanlar tarafından meydana getirildiği söylenmektedir. Ayrıca din duygusunun cemiyetten çıktığı ve dinî doğuran sebeplerin tamamen sosyal olduğu ileri sürülmektedir. “*Din nedir?*” şeklindeki soruya kitapta şu cevap verilmektedir:

“Sosyoloji, din hadisesini, kendi metoduna göre, yâni dışardan ‘eşya’ gibi, bir sosyal müessese olarak tetkik eder. Bunun içinde en eski zamanlardan beri yaşamış olan dinleri mukayese eder. Bu dinlerin, ilk şeklinden bugüne kadar nasıl tekâmül ettiklerini, hangi sebepler altında değiştiklerini arar, kanunlar çıkarır.”

Dinin ilk ve en sade şeklini aramak için en iptidai cemiyetlere baktığımız zaman görürüz ki, buralardaki ilk dönem sosyal teşkilatın bir şeklinden ibarettir. Din kudreti, din duygusu bizzat cemiyetten çıkan manevi kudretten başka birşey değildir. Dinin, cemiyetten

---

¹⁶⁵ Sadık, Necmeddin, *Sosyoloji (Liseler İçin Yeni Programa Göre yazılmıştır.)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1936, s. 43.

¹⁶⁶ Sadık, a.g.e., s. 47.

gelen sosyal bir hadise olduğunu ispat eden şey, dinlerin, cemiyetlerin bünyesine göre değişmesi, tekâmül etmesidir.”¹⁶⁷

Kitapta laiklik için şöyle deniliyor:

“Devletin din karşısında ilgisiz olmasına, ‘laiklik’ adı veriliyor.”¹⁶⁸

Laiklik bu şekilde tarif edilirken, gerek bu kitâbın yazıldığı, gerekse okullarda okutulduğu yıllarda çok farklı şekilde tatbik edilmiştir.

Kitapta laikliği izah için şöyle deniliyor:

“Eskiden, ferdin taptığı ilahları devlet kudreti temsil ederdi. Cemiyetlerde demokrasi başlayınca sadece millî vicdânı temsil eden, milletten kuvvet alan devlet, Allah ile kul arasına giremez oldu. Laik devlet demek, her ferdi keni inançlarında serbest bırakan, Allah ile kul arasına girmeyen devlet demektir. Din ile devletin bir olduğu devirlerde, devlet din namına idare ederdi: Kanun dindi, ahlak dindi, ilim dindi, âile din namına kurulurdu, mahkeme, mektep hep dînî idi.”¹⁶⁹

Ders kitâbında ahlak dinden ayrı gösterilmekte bunun neticesi de şu şekilde açıklanmaktadır:

“Ahlâk, dinden ayrılınca, bir cemiyetin ahlakî kaidelerinin ifâdesi olan hukuk da laikleşti. Hırsızlık etmek, adam öldürmek, hilekâr olmak, kadına tasallut etmek gibi ahlâksızlık sayılan hareketleri kanun cezalandırır. Ahlâk laikleşince ceza kanunu da laikleşti. Bunun içindir ki bizde bile en evvel laikleşen, çok eskiden beri dinî ahkâmdan kurtulan kanun, ceza kanunu olmuştur. Nihayet, eğitim ve kültür müessesesi olan mektepler de laikleşti.”¹⁷⁰

Ders kitâbında Osmanlı devrinde hukuk sisteminin İslâmî yapısı da şiddetle tenkit edilmektedir. Kitapta bu bahsin başlarında şöyle deniliyor:

“İslâm ününün, Allah tarafından geldiği için hiç değişmeyen bu hukukunu, zamanın ihtiyaçlarına uydurmak isteyen fıkıhçılar, kıyas ve mantık yolları ile işi büsbütün karıştırmışlardı. Peygamberin emirlerini kendi mezheplerine göre tefsir eden Hanefi, Şafii, Maliki ve Hambeli imamları bu ahkâmı içinden çıkılmaz hale soktular. Nihayet “içtihat

---

¹⁶⁷ Sadık, a.g.e., s. 97.

¹⁶⁸ Sadık, a.g.e., s. 107

¹⁶⁹ Sadık, a.g.e., s. 108.

¹⁷⁰ Sadık, a.g.e., s. 110.

*kapısı” da kapanınca bu hukuk, eski fosiller gibi taşlaşmış kaldı. Hukuk tamamen dînî olunca, bunun okunduğu yer medrese, tatbik edildiği yer de Şer’iye mahkemeleri oldu.”*¹⁷¹

İslâm tarihi boyunca, bütün İslâm ülkelerinde tatbik edilmiş olan hukuk sisteminden bu şekilde küçümseyici ve tenkitçi ifâdelerle bahsedildikten sonra o anda mevcut olan hukuk sistemi şu şekilde anlatılıyor:

*“Hukukta tam anlamıyla sosyal bir değişme olmak için, ilk önce cemiyette esaslı bir devrim lazım geliyordu: Devleti dinden ayırmak. İşte Türk inkılâbının temeli hukuk değişimi laiklik ile beraber esas olan medeni kanun ve Avrupa milletlerinin aynı olan diğer birçok yeni kanunlar ancak Cumhuriyet devrinde çıkmıştır. Bunlar arasında en mühimleri, İsviçre’de ‘Code Civil’inden alınan ve 1926 senesi çıkan ‘kanunu medeni’ ile bu kanunu tamamlayan ‘Borçlar kanunu’dur.”*¹⁷²

1934 lise programı, bir değişiklik ifâde etmemektedir. Bir toplama mâhiyetindedir. 1935 yılında her ders için ayrı ayrı program kılavuzları yapılmıştır. Bunlardan Ahlâk dersi sosyoloji içerisinde okutulmakla iktifa edilmiştir. Sosyoloji bahisleri bilhassa Türk inkılabının ideallerini hedef yaparak tertip ve tadrîs olunacaktır.¹⁷³

3.1.4.3. Basın – Yayının Dini Hayata Etkisi

Dinî hayata yapılan baskılarda basın-yayın önemli yer tutmuştur. Basın-yayının bu etkisini daha iyi anlayabilmek için çeşitli yıllarda faaliyet gösteren basından birkaç örnek verilecektir.

3.1.4.3.1. İctihad Dergisi

Jön Türk hareketini başlatanlardan biri olan Abdullah Cevdet, İctihad adlı bir dergi çıkarıyordu. İctihadın 1 Mart 1922 tarihli¹⁴⁴. sayısında yeni bir din olarak Bahâîliğin kabul edilmesini tavsiye edince hakkında bir dava daha açıldı. 20 Nisan 1922’de iki yıl hapse mahkûm olduysa da dava temyizce bozuldu. Cumhuriyet döneminde de süren dava, 30 Aralık 1926’da "enbiyâya ta'n-fezâhat-i lisâniyye" suçlarıyla ilgili maddenin ceza kanunundan çıkarılması üzerine düştü. İctihad dergisinin bir bölümü devlet yayını olarak basılan önemli biyolojik materyalist eserlerdi. Bunların başlıcaları, Baron Holbach'ın Akl-ı Selîm adlı eseri (İstanbul 1928) ile Voltaire'in Râhib Mesher'nin Vasiyetnamesi Hakkında (İstanbul 1924) adlı kitabıydı. 29 Kasım 1932’de öldü. Hayatı boyunca büyük tartışmalara sebep olduğu gibi

¹⁷¹ Sadık, *a.g.e.*, ss. 182-183.

¹⁷² Sadık, *a.g.e.*, s. 186.

¹⁷³ Yücel, *a.g.e.*, ss. 189-190.

ölümünden sonra da cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı konusunda tartışmalar olmuştur.¹⁷⁴ Bu zamanda, sonradan büyük şöhret olmuş birçok felsefeci ve şair, dînî ve dince kutsal sayılan esaslara şiirleriyle yaptıkları saldırılar, apaçık “imansız” bir batıl kültürü aldıklarının birer isbatı olarak İctihad Dergisinde yayımlanmıştır. Bu yazılardan Nazım Hikmet’in “Kitab-ı Mukaddes” isimli şiiri şöyledir:

*“...Yaldızlı meşin kabı,
Parçalanmış kitabı,
Varsın gömülsün diye bir ebedi uykuya,
Attık kör bir kuyuya.
Yazık yazık bize, ki asırlarca aldandık,
Karanlıkta çizilen yüzleri görmek için,
Görüp yüz sürmek için...
Yazık yazık bize ki bir چراغ gibi yandık!
Ne gökten necat geldi, ne bir parça merhamet,
Çalışan esirlere İsa, Musa, Muhammed,
Yalnız bir kuru dua, bir tütsü buhur verdi.
Masal cennetlerinin yollarını gösterdi.
Ne beş vakit ezanı, ne Angelos çanları,
Yokluktan kurtarmadı esir çalışanları...”¹⁷⁵*

Yine İctihad Dergisinde yayımlanan, Mustafa Doğan isimli bir şairin “Felsefem” isimli şiiri ise şöyledir.

*“Aldanıp ahiret efsanesine,
Yıllarca bir hiçe bel bağlamışım.
Yalancı bir aşkın uyup sesine,
Mevhum bir hicranda kan ağlamışım.”*
....
*“Bir sağır kubbede yayılmış kalmış,
Her şikâyetim, her ahım, eninim,
Anladım varlığı tatlı masalmış,
Anladım abid de, mabud da benim.”¹⁷⁶*

¹⁷⁴ Şükrüoğlu, M. Hani, “Abdullah Cevdet” *DİA*, C. 2, s. 90.

¹⁷⁵ Hikmet, Nazım, “Kitab-ı Mukaddes”, *İctihad*, 1 Şubat 1927, sayı: 221, s. 4253.’den nakleden, Albayrak, a.g.e., s. 98.

İşte 1929-1930'lu yıllarda yeni dönem din ve inanç yönünden böyle bir çağdaş gelişmeye ulaşmış, eski düşünce ve fanatik hayatın çok gerilerde kaldığı yolunda yorumlarda bulunulmuştur. Din ve iman konusunda hatta dînî sosyal hayattaki fonksiyonun yerine bu şekilde felsefi ve secularist bir düşünce hayatı ikame edilmek istenmiştir.

3.1.4.3.2. *Hür Fikir Gazetesi*

Basın – Yayın yoluyla saldırılarda bulunan ve örnek göstermek istediğimiz bir diğer gazete “Hür Fikir”dir. “*Dinimiz yaşamaktır*” serlevhası altında çıkan bu gazete, İzmit’te kurulmuştur. II. Meşrûtiyet’te dine saldırılarıyla tanınan, Abdullah Cevdet’in tuttuğu yolun en hararetli takipçisi ve aynı zamanda, bir mebus olan, Kılıçzade Hakkı (Hakkı Kılıçoğlu)’nın kuruculuğunu ve Kumandanoğlu (Kasım Tevfik)’nin başmuharriri olduğu “Hürfikir” gazetesinin manşetinde, baştan başa yer alan bir yazı vardı. Kumandanoğlu Kasım Tevfik tarafından kaleme alınan, “Türk’ün Kur’anı” adlı bu başmakalede, dinî hassasiyetleri yoksayan ve değişik bir imandan bahseden yazı aşağıdaki gibiydi:

“Gençler!.. Köhne bir maziye arka çevirerek inkılâba ve cumhuriyete iman ederken: İnzibata, ahlâka, doğruluğa, secîyenin kuvvetine, ilme de iman ediniz. Ulu müşşidin size tevdi ettiği büyük emaneti, ancak bu silahlarla mücehhez olursanız müdafaa ve himaye edebilirsiniz.” Bu sekiz sütunluk manşetten sonra, aynı gazetede şöyle bir başmakale yer alıyordu:

“Türk’ün Kur’anı”

“Uzaklarda mevzu aramayan kalemimiz dâima kendimizden ve kendi dertlerimizden bahs etmek ister.

Tamam bir asır evvel yâni 1240 (1826) tarihinde Yeniçerilen ilgasıyla başlayan inkılap, bin çeşit istihaleler geçirerek en nihayet üç sene evvel kemal buldu.

...Dehrin ve tarihin ebediyyen parlayacak olan bu hakikat güneşi ve fazîlet kaynağı Gazi’ye, kısır kalemlerden dökülen şu cılız kelimelerin arasından kurtulmak ve hiç olmazsa eserine ve ölümsüzlüğüne yaraşacak bir destan yaratmak, bu asır neslinin bir vazifesi ve hatta biricik vazifesidir. Çünkü bu destan, gelecek neslin kitabı olacak, Kur’anı olacak ve bu ilhamla ancak din ve imanları nurlanacak, feyizleri genişleyecek ve Cumhuriyeti ta ebede kadar ilim ve irfan şehbali üzerinde yükseltecektir.

---

¹⁷⁶ Doğan, Mustafa, “Felsefem”, *İçtihad*, 1 Mart 1928, sayı : 247, s. 4717.den nakleden, Albayrak, a.g.e., s. 99.

Çünkü bu kitap, hakkın kitâbı, Gazi'nin ef'al ve tarihidir. Hak ve hakîkate susamış insanlar ve medeniyet sesinin ezeli âşıkları bu kitâb-ı mukaddesin hafızı olacaklar ve buna "Türk'ün Kur'anı" diyecekler."¹⁷⁷

3.1.4.3.3. Resimli Ay Dergisi

Bir diğer örnek ise; "Resimli Ay"¹⁷⁸ dergisi ve çevresinde yayımlanan küçük risalelerdir. Bu dergi ve risalelerin 1926-1927'li yıllarda, manevi ve dînî değerleri söküp atmakta nasıl materyalist bir yöntem takip ettikleri incelemeye değer bulunmuştur. Aşağıda, dine ve dolayısıyla "İslâm"a nasıl bakıldığını ve 'manevi hayat'a nasıl kast edildiği, "Yeni Ay"ın bir sayısında görülmektedir:

"...Bugün biz, cihânın bütün dinlerini de sağduyu huzuruna çağırarak muhakeme etmekteyiz. Bugünkü kanunumuz, büsbütün yeni bir şey olan "insanın hukuku"dur. Bizim bu kanuna uymamıza hak verdiren şey de dünyayı, hükümdarların ve bir takım yalan, esassız an'anelerle dolu bulmuş olmağımızdır. Bu muhakemede ölçümüz hakikat ve insanlığa fayda ve hizmettir. Eski zamana ve eski nizama mensup olup da ölçümüzü teşkil eden hakikat ve faydayı haiz olmayan her şeyi insanlık meydanına koyduğumuz idam makinesine büyük bir sükûnetle teslim edeceğiz."

¹⁷⁷ Kumandanoğlu, Kasım Tefvik, "Türk'ün Kur'anı", *Hür Fikir Gazetesi*, 9 Temmuz 1928, yıl : 5, sayı: 223, s.1'den nakleden, Albayrak, a.g.e., ss. 104-105.

¹⁷⁸ Bu dergiyi Sabiha ve Zekeriya Sertel çıkarıyordu. 20 Eylül 1946'da CHP tarafından Meclis'e sunulan ve uzun tartışmalardan sonra kanunlaşan Basın Kanununun 50. maddesini değiştiren yasa tasarısına, göre gazete ve dergi kapatma yetkisi Bakanlar Kurulu'ndan alınarak mahkemelere devrediliyordu. Hükümet bu kanundan sonra sol basına gözdağı vermeye başladı.

Bu tarihe kadar basında tutuklamalar, yargılamalar ve kapatmalar devam etti. Özellikle *Tan* gazetesi hakkında birbiri ardına davalar açıldı. 2 Ocak 1946'da *Yeni Sabah*'la birlikte *Tan* gazetesine açılan dava 23 Ocak 1946'da mahkumiyetle sonuçlandı. Hükümetin manevi kişiliğine hakarettten açılan davada *Yeni Sabah* gazetesi sahibi A. Cemaleddin Saracoğlu, yayın müdürü H. Lütfi Dördüncü ve başyazarı M. Zekeriya Sertel 3,5'ar ay hapis cezası aldılar. 20 Şubat 1946'da ise *Tan* gazetesinden H. Lütfi Dördüncü, Zekeriya ve Sabiha Sertel ve *Yeni Dünya* başyazarı Cami Baykut hükümete ve Meclis'e hakarettten tutuklandılar. İkinci bir dava açıldı. 23 Mart 1946'da Sabiha ve Zekeriya Sertel 1'er yıl, Cami Baykut 10 ay, H. Lütfi Dördüncü 9 ay hapis cezasına çarptırıldı. Her iki dava da Yargıtay'ca bozuldu ve gazeteciler serbest bırakıldılar. 25 Temmuz 1946'da Sıkıyönetim, seçim sonuçlarında yanlış bilgi verdikleri gerekçesiyle *Yeni Sabah* ve *Gerçek* gazetelerini süresiz kapattı.

Sıkıyönetimin varlığı, demokratik bir adım sayılabilecek Basın Kanunu'nun işlevselliğini azalttı. 16 Aralık'ta iki sosyalist parti (Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi) ile birlikte mevcut iktisadi ve sosyal düzen bozucu yayım yaptıkları gerekçesiyle parti yayım organları *Ses*, *Gün*, *Yığın*, *Dost*, *Sendika* gibi dergiler süresiz, aynı gerekçeyle *Yarın* gazetesi ve gerici fikirler içerdiği gerekçesiyle *Büyük Doğu* dergisi 4 ay süreyle sıkıyönetim tarafından kapatıldı. ("Sol basına gözdağı", *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, C. 1, (1940-1960), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000, s. 101.)

“Bu hareketi bir takım yeni kafalı delikanlılarla kızların cihânı yeni fikirle telakki etmeleri tarzında hoş, ehemmiyetsiz bir levha saymayınız. Bugün dine karşı bütün cihân isyan etmiştir. Türkiye’nin yeni idare adamları tutucu ve câhil Müslümanlığa karşı mücadele ediyorlar. Hindistan’ın, Çin’in, Japonya’nın ve Mısır’ın genç talebe ve âlimleri tarihi dinlerini ve kutsal kitaplarını, eskiden çok fazla bir hararetle münakaşa ve tetkik ediyorlar.”

“Bu dine karşı isyan hareketi şehirlerden vadilere, hatta çöllere kadar yayılır.”

“Bugün önümüzde olan mesele “Mabudlar” meselesi değil, bir mabud, yâni “Allah” meselesidir. Bundan ikibin seneden fazla bir zaman önce Asya kıtasında da bizimkine oldukça benzer bir din tarihi safhası açılmıştı. (...) Eski tarihte hiç bir hareket ve hadise yoktur ki, gerek derinliği ve gerek genişliği itibariyle bugünkü dine karşı isyan hareketine bir parça bile yaklaşılsın!”

“Bu isyan öyle geçici bir şey değildir. İki asırdan beri devâm eden bir inkişâf ve tekâmülün son merhalesidir. (...) Darwin, tekâmül nazariyesi üzerinde daha tek bir satır yazmadan evvel, bu isyan aydın sınıfı içinde adeta umûmi idi. Bu noktayı olanca gerçeği ile anlamamız lazımdır. (...)”

“Bundan önce de zaman zaman tarihte dinsizlik ve şüphecilik devreleri görülmüştü ve bunları dindarlık devreleri takip etti. Dinlerin tarihine göre insanların yaratılış bakımından, tabî bir duygu ile dindar oldukları iddiası doğru görünmüyor. Bütün dünyaya baksak görürüz ki insanların ancak bir kısmını dindarlığa benzer bir halde bulundurabilmek için milyonlarca hocalar, kâhinler ve rahiplerin filan uğraşmasına lüzum görülüyor. Ve bir dinsizlik devresinden sonra insanların dindarlığa avdet etmeleri hiç bir zaman gönüllü olarak vaki olmamıştır. Bu avdet ancak dînî yahut (dînî-siyasi) cebir ve zorlama altında vaki olmuştur.”¹⁷⁹

Yazar, dinsiz dönemler gelip geçtikten sonra, yeniden dînî duygular kabartılıp, gerilik dönemlerinin zuhurunu ifâde edip, bu sefer aynı şekilde “dinsiz” bir dönemin başlaması gerektiği ve bunun da ilk işaretlerinin görüldüğünü, ayrıca toplum olarak içinde bulunan gelişmeler de yeni “fenlere” inanmayı gerekli kıldığını söyledikten sonra, halkın yapısını şöyle yorumlamıştır:

---

¹⁷⁹ Resimli Ay No: 15, ss. 3-7.

“...Halk kapalı şekilde olsa anlıyor ki, dünyanın şimdiye kadar görmemiş olduğu derecede büyük bir kuvvet, yâni “fen” denilen şey, eski yaratılış hikâyesini ve ona bağlı rivayetleri parçalayıp atmıştır. Mabudlar hanedanı artık tahtlarından yuvarlanmışlardır.”

“...İnsanlara layık olan idare ve hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kani olduk. Sonra da dînîn asırlardan beri uygun gördüğü esaret usûlünün zincirlerini kırdık. XIX. Asrın toprağı parçalanmış, kırılıp dökülmüş an’anelerin, akidelerin ve a’yânların enkazı ile doludur. (...) Bugün Türkler ırklarının en kutsi an’anelerini parçalayıp atıyorlar. (...) Dînî hürriyet için de mücadele ediyorlar.”¹⁸⁰

Bu tür broşörlerle, halkı ve gençliğin inancını sarsmak ve onun boşluğa itilmiş hayatına, maddeci bir “put” dikmek isteyen okur-yazar takımı, Türk gençliği ne istediğini, ne okuduğunu ve neye tapıldığını bilmiyordu.

Aynı derginin Mart 1927 tarihli nüshasında bir anket düzenlenmiştir. Bu ankette sorulan sorulardan biri şöyle idi:

“ – Dînîniz için ölür müsünüz?”

23 yaşında, Darü'l-Fünûn mezunu Nevzat Galip diyor ki:

“ – Dinden maksat semavi din ise, böyle bir kayıt ile bağlı değilim.”

Hukuk Fakültesinden Mehmet Tevfik adlı bir okuyucu da şöyle demiştir:

“ – Dinim için ölmem, çünkü dinim “dinin için öl” dememiştir. Şu kadar ki, umurun menfaati, vatan ve milletin kurtulmasını nazar-ı dikkate alarak bazı tehlikelere girmemi uygun görmüştür. Gerektiğinde bu tehlikelere girerim.”

Bu ve benzeri cevaplar ışığında, anket neticelerinin yorumu da mecmua tarafından şöyle yapılmıştır:

“Türk gençliğinin kabul ettiği kahramanlar, diğer insanların üstüne çıkıp mürşit rolü oynayanlar, dînî kahramanlar ve mefkûre kahramanlarıdır.”

“Türk gençliğinin mukaddesler hakkındaki iman ve kanâati din ve namusta toplanıyor. Cevap verenlerin yüzde 40’ı hayatlarında en kutsal şeyin din ve Kur’an, yüzde 40’ı namus, yüzde 10’u milliyet, yüzde 5’i vatan, yüzde 2’si mefkûre, diğer yüzde 2’si de hukuk-u beşer, kendisi, enternasyonalizm gibi aykırı kanâatler ileri sürüyorlar. Fakat en kuvvetli kanâat din

---

¹⁸⁰ Resimli Ay No: 15, ss. 9, 13-14.

ve namus etrafında toplanıyor. Ve bu cevap da Türk gençliğinin iman ve kanâatini göstermesi itibariyle çok mühimdir.”¹⁸¹

Fakat aynı dergide bunlardan daha enteresan karmaşalıklar çağrıştıran sorularla bir başka anket düzenlenmiştir. Anket soruları şöyledir:

Allah’ın varlığına iman eder misiniz?

Ahiret’e inanır mısınız?

Hz. Muhammed’in hakîki peygamber olduğuna iman eder misiniz?

Kur’an-ı Kerim’in Allah’ın ilhamıyla yazılmış kutsal bir kitap olduğuna inanır mısınız?

Oruç ve Namaz’ın Allah’ı memnun eden bir vâsıta olduğuna inanır mısınız?

İbadetten herhangi birini yapıyor musunuz?

Âilenizin dindar olup olmaması sizi alâkadar eder mi?

Evde ibadet eden var mı?

Dindar bir evde mi doğduğunuz?

Çocuğunuza dînî bir terbiye veriyor musunuz?

Dînî hayatta lazım olan bir âmil olduğuna kani misiniz?

Meleklerle inanır mısınız?”¹⁸²

Bu sorulardan sadece birine, “ahirete inanır mısınız?” sorusu ile ilgili olarak, o devirde, “mütefekkir” sayılan kişilerin düşünceleri sorulmuş ve bunlardan beşi şöyle cevap vermiştir:

Ahmet Rasim:

“ – İnanırım. Hatta dünyada bile sayısız emsallerini görmüşümdür. Meselâ fenalığın ahireti, fenaliğe uğramak olduğuna sarsılmaz imanım vardır. Bu sorunuzdan asli maksat “ba’sü ba’del-mevt” ise, ölüp dirilmeden evvel buna cevap vermek pek mevsimsiz bir malümat furuşıktur. Dünyanın üstü olduğu gibi elbette bir de altı vardır. Bu alt yerin yolları nereye gider? Her halde, “Allahu a’lem bi’s-sevab” derim.”

¹⁸¹ Resimli Ay, c. 4, sayı: 37-1, Mart 1927, ss. 28-29.

¹⁸² Resimli Ay, c. 4, sayı: 37-1, Mart 1927, s. 29.

Köprülüzade Mehmet Fuat:

“ – Ben olan şeyleri tespit ile meşgulüm, olacak şeyler hakkında bilgim yoktur. Buna cevap vermek “ma bade’ttabiacı’lara aittir.”

Reşat Nuri (Güntekin):

“ – Dünyaya gözlerimizi kapar kapamaz başka bir dünyaya doğacağımızı, bütün düşündüğümüz, istediğimiz, sevdiğimiz şeyleri orada bulacağımızı ümit etmek çok güzel bir şeydir. Fakat ben bu saadeti çoktan kaybettim.”

Ali Canip (Yöntem):

“ – İnanmamak “amentü”ye muhalif! Haddime mi düşmüş!”

Selim Sırri (Tarcan):

“ – Dünyadaki ömrüm sona erdikten sonra rûhumun ahiret denilen yeni bir âleme intikal ederek yeryüzündeki efalinin bir mizan imtihanından geçeceğine, iyiliklerim galip ise mükafat olarak cennet bağında huriler ve gilmanlar arasında safâ süreceğime, kötülüklerim galip ise, cehennemın ortasında zebaniler elinde ceza göreceğime inanmayışım dolayısıyla mahdut düşünenler arasında beni küfür ile itham edenler olacaktır. Ben hakîki bir müslüman olduğuma kaniim. İyiliği, doğruluğu, çalışmayı ve vazîfeye bağlılığı, temizliği, dostluğu, nimet-şinaslığı da bu evsafi tavsiye eden bir din olduğu için müslümanım. Sağlığında hareketlerimin rehberi idrakimdir. Öldükten sonra tasavvur ettiğim ahiret benden sonra yaşayacak olanların hakkımda verecekleri hükümlerdir. Bir hayat adamı idi, en büyük zevki memleketine faydalı olmaktı. Dürüst, namuslu, çalışkandı, derslere cennete girdiğime; tyneti bozuk, hırsız, yalancı, riyakâr, tenbelin biri idi, derlerse cehenneme düştüğüme imanım vardır.”¹⁸³

3.1.4.3.4. Köy Enstitüsü Dergisi ve Köy Enstitüsü Yayınları

Köy Enstitülerinde hâkim olan ideoloji; baştaki Millî Eğitim Bakanı ve Köy Enstitülerinin idarecisi İsmail Hakkı Tonguç’un sahip olduğu Marksist ideoloji idi. Gerek ders kitaplarında, gerekse köy enstitüsü dergilerinde bu ideolojinin propagandası yapılıyordu. Ayrıca bu okulda okuyan talebelerin ahlaki hislerini bütünüyle yok etmek için de büyük

¹⁸³ Resimli Ay, c. 4, sayı: 37-1, Mart 1927, s. 43.

gayret sarfedilmekteydi. Hakkı Tonguç, bu okulları ziyareti esnasında talebelerle birlikte içki içiyor, kız – erkek birlikte okuyan talebelerin gayrı meşru münasebetlerini teşvik ediyordu.¹⁸⁴

Bu enstitünün ders kitaplarında ve dergilerinde dinî inançlara müthiş bir şekilde hücum edilmekteydi. Dine bu şekilde büyük tepki gösterilirken Nazım Hikmet gibi, vatan haini kızıl komünistler el ve baş üstünde tutulmakta ve onun şiirleri ders kitaplarıyla dergilerde yer almaktaydı.¹⁸⁵

Köy enstitülerinde bilhassa o devrin Yurt ve Dünya, Adımlar, Ant, Pınar, Gün, Ses gibi komünistler tarafından çıkarılan ve komünizmi memleketimizde yaymayı gâye edinen dergiler okutulmuştur. Ayrıca, “Köy Enstitüleri Dergisi” çıkarılıyordu, bu dergide millîyetçilik kötüleniyor, vatanseverlik istihkar ediliyor, dinsizlik övülüyordu, memlekette bir kısım halk, bir kısım halka düşman ediliyor, bir İçtimâi ihtilalin tohumları atılıyordu.¹⁸⁶ Köy enstitülerinde şu fikirler yayınlanıyordu: “Vatan diye bir şey yoktur, millî sınır diye bir şey düşünülemez, mülkiyet kaldırılmalıdır, alie uydurma bir müessesedir.”¹⁸⁷

“Umûmiyetle sûret-i mahsusada köyden, köy çocuğunun âilesi muhitinden çok uzaklarda, adeta dağ başlarında kurulup, gerek köylülerin ve gerek şehirlilerin çevresinden

---

¹⁸⁴ Ataer, İbrahim Erol, *Kızıl Rapor (1919-1975) Milli Eğitimde Olaylar ve Belgeler*, Kıracı Yay., İstanbul 1976, ss. 188-221.

¹⁸⁵ Ataer, *a.g.e.*, ss. 192-196.

¹⁸⁶ Milli Eğitim Bakanlığı Baş Müfettişi Fethi İsfendiyaroğlu, köy enstitülerinin faaliyetleri ve yapısı hakkında şunları söylemektedir:

“Bu enstitülerin iç hayatlarını, çeşitli ve aşırı solcu telkinlerini ve faaliyetlerini, kütüphanelerinde tıklım tıklım doldurulmuş olan ve herbiri milliyet aleyhine, askerlik aleyhine ve hatta pek açık ve âşıkarak olarak komünistlik lehine eserleri görünce, bu resmi cesarete, bu mel’unane faaliyete hayret etmemek, elimizden gelmedi. C.İdden elem duymuştuk. Enstitülerin kitaplıklarında milli tarihimizi, milli an’ane ve ahlakımız kökünden yıkmayı istihdaf eder (hedefler) mahiyette çok muzır neşriyata rastladığımız gibi. Sovyet diktatörlüğünü medhü sena eden yazılar bile gördük. Her ne kadar bunlara ait pek çok mahrem raporlar yazmış ise de, Maarif Vekâletinin eski binasında, bu raporlarımızın toplu olarak birikmiş bulunduğu Teftiş Reisliği odasının tavanında (çok şayan-ı dikkat bir tesadüf olarak, sırf Teftiş Reisliği makam odasından) esrarengiz bir surette ani bir yangın çıkmış ve raporlarımızın hepsi vekâlet binası ile birlikte kül olmuştur.

“Teftişlerimiz sırasında, enstitülerin muhaberât dosyalarında da bir takım resmi muameleli garip emirlere, yazılara rastladığımızı Vekâlete bildirmiş olduğumuzdan merhum vekil Reşit Şemsettin Sırer bizi Ankara’ya çağırarak, İlköğretim Umum Müdürlüğünün bütün gizli dosyalarını inceleyip bir rapor hazırlamamızı emretmişti. O tarihteki ilk tedrisi Umum Müdürlüğünün bu dosyaları tarihteki ilk tedrisi Umum Müdürlüğünün bu dosyaları muhteviyatının milli hislerimize külliyyen aykırı olduğu gibi, varlığımız için de çok tehlikeli bir takım telkinleri ihtiva ediyordu. Bu resmi emirlerin asıllarını bulup, yazdığımız raporlara iliştiyerek Vekile verdik. Bu yıkıcı faaliyete son derece üzülen vekil, ilk iş olarak muzır neşriyatın en başta gelen kaynağı olan bütün delilleri ve vesikalarıyla sabit olan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü’nü hemen kapattıktan başka, “Köy Enstitüleri Dergisi” adıyla hem askerlik aleyhine, hem de milli ananemiz, tarihimiz, edep ve ahlakımız aleyhine şahlanmış ve Maarif Vekâleti bütçesinden sarfolunan, yani millet parasıyla basılan dergilerin neşrini de kat’i surette meneylemiştir. Bozgeyik, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁸⁷ Kafılı, Kadircan, “Köy Enstitüleri Savunulamaz”, *İslamın İlk Emri Oku*, Dinî, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, Aralık 1972, Sayı: 128, s. 20.

ayrı bulundurarak her türlü muzır telkinlere kolayca imkân ve fırsat bulacak ıssız yerlerde işler bir hale getirilen ve 40 binden fazla köyümüze millî rûhtan mahrum, muzır ve solcu fikirlerin telkinine memur birtakım köy öğretmeni yetiştirmeye çalışmışlar ve bunların vatan sevgisiyle dolu olmayanlardan bir miktarını maalesef tamamıyla zehirlemişlerdir.”¹⁸⁸

Görüldüğü üzere devlet parasıyla çıkarılan komünist fikirlerle, dinsizlik propagandalarıyla dolu olan bu dergide, Askerlik hizmeti bile kötüleniyor, komünist olmayanlar cahil olarak gösteriliyordu.

“Bizim Köy” isimli; köyü, muhtarı, imâmı aşağılayan, bir piyes defalarca temsil ediliyordu. Dergideki komünistliği metheden yazıları Köy Enstitüsü öğretmenler hazırlıyor, öğrenciler yazıyormuş gibi gösteriliyordu.

Edepsiz, ahlaksız hikâyeler, derginin başlıca sermayesi idi. Ezcümle karısını, kardeşinin kolları arasında zina halinde seyreden kocanın hikâyesi, “Kaymak Tabacı” isimli rezil, iğrenç ve adi bir hikâyenin el yazılı nushası öğrenciler tarafından elden ele dolaştırılır, idare de buna göz yumardı. Bu hikâyelerden birinde bir fahişe ile geçirilen bir gecenin rezaleti anlatılıyordu.

Gizli Komünist Partisinin teşkilâtına mensup olanların “Hasan Oğlan Köy Enstitüsünde” geniş bir sûrette faaliyet ve rezaletlerde bulunduğu emniyetçe resmen tesbit edilmişti. Öğretmenler öğrencilere tecavüz ederlerdi. Adliyenin müdahalesiyle bazıları evlenmek zorunda kaldılar. İnkılâpçılık edebîyatı yaparak, karşısındakini inkılâp düşmanı durumuna sokup sindirmek metodunu takip ettiler. Batıl davalarını yürütmek için hep Atatürk’ü siper olarak kullandılar.¹⁸⁹ Köy Enstitülerinde Marks ve Engels’in komünist beyannâmesi okutuluyordu. Düziçi Köy Enstitüsünde Türk bayrağındaki ay-yıldız yerine orak-çekiç konulmuştu. Osmanlı devrini baştanbaşa bir katil, idam, yağma ve işkence devri olarak gösteriyor.¹⁹⁰

Köy enstitülerinin bir eğitim yuvasından ziyade, ahlaksızlık tohumu ekilen bir ocak olduğu, buradaki talebelerin komünist ideoloji çerçevesinde yetiştirildikleri, dergilerde ve ders kitaplarında komünizm telkin edildiği Millî Eğitim Bakanlığı’nın 1950’den sonra yapmış olduğu araştırma neticesinde müşahhas bir şekilde ortaya konulmuştur. Köy enstitüleri hakkında hazırlanan pek çok resmî raporlardan birisi olan, Millî Eğitim Bakanlığı’nın 27

---

¹⁸⁸ Ataer, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁸⁹ Fergan, *a.g.e.*, ss. 31-33.

¹⁹⁰ Fergan, *a.g.e.*, ss. 36-37.

Haziran 1951 tarih ve 64064 sayılı emirleriyle tanzim olunan ve bilahare adli mercilere de verilen raporda¹⁹¹ bu husûslar açık seçik ve belgeleriyle ortaya konulmaktadır.¹⁹²

Köy enstitülerinin kuruluşuna ön ayak olan ve komünist ideolojinin telkin edildiği bu müesseselere her türlü devlet desteğini sağlayan Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, bütün mukaddesata düşman olduğunu her vesileyle ortaya koymuştur.¹⁹³ Öyle ki, kamyonlarla

¹⁹¹ Bu okullarda öğretmenler kız talebelerle zina yaptığı, talebelerin ahlaksızca münasebetlere teşvik edildiği ve idarecilerin bu duruma göz yumduğu, İlköğretim Genel Müdürü Hakkı Tonguç'un da köy enstitülerini her ziyaret edişinde sefahat âlemi tertiplendiği şahitlerin ifadesine ve belgelere dayanılarak ortaya konulmuş olan bu raporda, 45 hadiseden bahsedildikten sonra şöyle denilmektedir:

“Yukarıda vukuu kaydedilen gayri ahlaki olaylar, 21 köy enstitüsünden üç enstitüde, o da mahdut bir zamanda cereyan etmiş olaylardır. Diğer köy enstitülerindeki bu kabil olayların hepsinden burada bahsetmek mümkün değildir. Bu olayların ehemmiyetli ve keyfiyet itibariyle normal telakki edilmeleri mümkün değildir. Değil öğretmen yetiştiren kültür müesseselerinde, diğer müesseselerde dahi bu derece gayri ahlaki hadiselerin cereyan ettiği görülmemiştir. Kabahati saf ve temiz köylü çocuklarında aramak mümkün değildir. Enstitülerin heyeti umumiyesinin, menfi tesirler yapabilecek olan cemiyetlerden uzak yerlerde kurulduğu nazarı itibara alınır, ahlak bozukluklarının, muhitin kötü tesirlerinden ileri gelmesi ihtimalinin düşünülmesi de kabil değildir. Her enstitü kendi başına bir muhit olduğuna göre, bu tesir ve neticelerin de kendi bünyesinde doğmuş olduğunu bir hakikat olarak kabul etmek zaruridir. Bahsi geçen olaylarda, ahlaksızlık konusunda enstitü öğretmenlerinin bir kısmının aktif rol oynadıkları ve bizzat fail oldukları görülmektedir. Olayların büyük kısmının, bir muameleye mesnet bile teşkil etmemiş oldukları, belgelerin tetkikinden, sarahaten anlaşılıyor. Bir öğretmen olmak gibi mukaddes bir gaye ile köyünden enstitüye gelen saf bir köylü kızın, enstitüden diploma yerine kucağına bir bebek alarak çıkması kadar elim bir vaziyet tasavvur edilemediği gibi, şimdiye kadar okullarımızın hiçbirisinde bu derecesine rastlanmamış ve kaydedilmemiştir.

“Köy enstitülerinde ahlaksızlığın müsamaha gördüğü, terviç edildiği bir hakikattir. Daha okulda öğrenci iken, köy enstitülerinde kız ve erkek öğrencilerin birbirleriyle nişanlandırıldıkları ve muazzam nişan törenleri yapılarak, içkili ziyafetler verildiği, bu içkili ziyafet ve törenlerde o zamanki, Genel Müdür İsmail Hakkı Tonguç'un da bulunduğu, sarhoş olacak derecede içki içtiği ve esasen Hakkı Tonguç'un enstitülere her uğrayışında, kız ve erkek öğrencilerin içki dağıtmak suretiyle hizmet ettikleri içkili ziyafetlerde içki içtiği, ilişik belgelerin tetkikinden anlaşılmaktadır. Köy enstitülerinden gayri ahlaki vaziyetlerin bizzat Hakkı Tonguç tarafından da bu suretle terviç edilmiş olduğuna hükmetmek iktiza eder.

“Köy Enstitülerinin idaresini büyük bir salahiyetle eline almış olan Hakkı Tonguç'un, bu vaziyetlerden haberdar olmadığını kabul etmek mümkün değildir. Köy Enstitüleri Dergisi dolayısıyla Hakkı Tonguç'un geniş ölçüde solculuğu ve komünizmi yaymaya çalıştığı ve terviç ettiğinin bir hakikat olduğunun yukarıda tespit edilmiş bulunduğu göz önüne alınır, Hakkı Tonguç'un ahlaksızlığı terviç etmek suretiyle, bu menhus zihniyetin esaslarından birisini daha yerleştirmek gayesini güttüğünü kabul etmek icap eder. 200 milyona yakın bir servetin bu uğurda harcanmış olduğunu düşünmek (köy enstitülerinin kurulması mevzuunda yapılan masraflar) Hakkı Tonguç'un işlediği hıyanetin derecesini takdire kafî gelir. Hakkı Tonguç'un bu olayları ile birleştirildiği takdirde, daha sarîh bir hal alacağı görülmektedir. “Anaları ve babaları, dünyanın en velut insanları olan köy enstitüsü öğrencilerini bu yoldan ayıramayız” dediği, aşağıda arz edilecek olan başka bir belgeden anlaşılan Hakkı Tonguç'u bu konuda masum görmek mümkün değildir.” Ataer, a.g.e., s. 179.

¹⁹² Bozgeyik, a.g.e., s. 139.

¹⁹³ Olaylara ışık tutması açısından, Millet dergisinde, Millî Eğitim Bakanının Dikkatine sunulan, “Bir Köy Enstitüsünde bir hâdise, iki netice”, başlıklı yazı aynen aktarılmıştır:

“Bir köy enstitüsü öğretmeni geldi. Genç, dinç, mert yüzlü, açık sözlü, idealist bi Anadolu çocuğu... Anlattıklarımı, için için yanan bir derdin zerresi halinde başta hükümetin mesuliyetlileri olarak umumî efkâra arzettiğimden ismini mahfuz tutuyorum. Eğer, Millî Eğitim Bakanı, benim şu satırları karalarken duyduğum acıya benzer bir şeyler hissederek alâkadar olursa, vazifesini, ismini, hâdisenin yerini vermeye hazırım. Kendisi, benim böyle bir ihtiyat gösterdiğime bile üzülmiş olsa gerektir. Çünkü bu genç adamda koluna ve kafasına güvenenlerin minnetsizliği vardı.

Anlattı ki:

toplattığı namaz sûrelerini ihtiva eden din kitaplarını, ayaklar altına atarak çiğnemiş, bu tür eserlerin imhası için büyük gayret göstermiştir.¹⁹⁴

Köy Enstitüleri çok partili devreye geçilinceye kadar faaliyetini sürdürdü. CHP iktidarı bu okullara, o devrin parasıyla büyük miktarlarda harcama yaptı. Hiçbir masraftan kaçınmadı. Her 15-20 köye bir tane olmak üzere, yurdun dört bir yanında 300'ün üzerinde köy enstitüsü açıldı. 1946-1947 devresine kadar bu okullardan 5447 öğretmen, 8.756 eğitimci ve 541 sağlık memuru mezun oldu. Ayrıca 20 bine yakın talebe eğitim gördü. Demokrat Parti 1950'de iktidarı devralır almaz bu okullarda karma eğitime son verdi. Maârif Vekili Tevfik İleri'nin Köy Enstitüleri hakkında 26/12/1954 günü Büyük Millet Meclisinin 22 nci İçtimâında verdiği izahatı özetle aşağıdaki gibidir:

“1 – Tanınmış bir komünistin aynı illele malul karısı, bu müesseselerin birine öğretmen olarak alınmış, öğrenciler bu yolda zehirlenmiştir.

2 – Vesikalarla sabit olduğuna göre, bu Enstitülerde komünizme dair eserlerin hülasası talebe konferansları adı altında gençlere dinletilirdi.

3 – Hasanoğlan Köy Enstitüsü yüksek kısım öğrencilerinin konferanslarından tesbit edilmiş parçalar:

“Biz hala rejimi (komünizmi) kabul ettiremiyor isek bu, o rejimin kötülüğünden değil, bizim kafalarımızın geriliğindedir. Son varılacak nokta; vatan, sınır kavgaları atılarak âile ve memleket diye bir şeyin tanınmadığı, bütün insanların kardeş olarak yaşamaya çalıştıkları bir

---

Kendisinin öğretmen olduğu enstitüye Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü mezunlarından birkaç öğretmen tayin edilmiştir. Gelenler arasında talebeye, mukaddes saydığımız ve rejimin birer temel prensibi halinde gençliğe maletmek istediğimiz davalarla bağdaşmayacak fikirler aşılamaya çalışanlar vardır.

Şimdi kendisini dinleyiniz:

“ – Meselâ talebelere şöyle telkinler yapmaktadırlar: Milliyetçilik ne demektir? Milliyet diye birşey yoktur. Bu, dar ve ham bir görüştür. Nasıl Allah yoksa milliyet de yoktur. Bu ikisi, insanlığı menfî düşüncelere bağlayan safsatalardır.

Garp demorkasisi, sadece gaflettir. Asıl büyük demokrasi şark demokrasisidir.

Burada tavsiye edilen şark demokrasisinin nerede olduğunu bilmem anlatmaya lüzum var mı? Ve, benzemeye çalıştığımız garp demokrasilerinin insan haklarını sağlayan ve koruyan prensipleri yerine, her çeşit hürriyetsizlikleri birtarafa, toprak bütünlüğümüz ve millî egemenliğimize göz dikenlerin rejimini övüyorlar.

Kurban bayramının arife günü bunlardan birisi talebeyi toplamıştı. Elinde bu fikirleri yayan ve abonesi olduğu bir mecmua vardı. Bu mevzular üzerinde bir müddet konuştuktan sonra, çocuklardan birisine mandolin refakatinde ezan okuttu. Gaye, talebelerde yaşaması ihtimali olan maddî, manevî kıymetleri baltalamak ve sadece, kendi benimsedikleri gayeye bağlayıcı bir zemin hazırlamaktı. Orada bulunan diğer öğretmenlerle aralarında bir münakaşa oldu da bunun üzerine daha ileri gitmekten vazgeçtiler.” “Bir Köy Enstitüsünde Bir Hâdise, İki Netice”, Millî Eğitim Bakanının Dikkatine, Millet, Haftalık Siyasi Mecmua, Şaka Matbaası, İstanbul, Sy., 42, 21 Kasım 1946, s. 3.

¹⁹⁴ “Laik Öğretim”, (Dr. İsmail Parlatır), *Millî Kültür Dergisi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, Ocak 1977, s.47.

merkezdir. Bunun için yapacağımız iş, hükümeti devirerek yerine geçmek, komünistliği ilan etmektir. Âile kudsiyeti bir saçmadan başka bir şey değildir. Bunları ortadan kaldıracak elemanlar bizleriz.”

4 – Bir öğrenciye hazırlatılmış bir konferansta Rusya örnek olarak gösterilmıştır.

5 – Karl Marks’ın hayatı ve mezhebi hakkında konferanslar verilmiştir.

6 – Ahlaki gelenek ve göreneklerimize aykırı her türlü hareketler mazur görülmuş, hatta teşvik edilmiştir. Çirkin muamelelere hedef olan ve mukavemet gösteren kızlarımızdan bıçaklanarak tecavüze uğrayanların bulunduğunu gösteren vesikalar eldedir. İdarecilerin bunlara müsamaha ettiklerini gösteren şahadetler, vesikalar mevcuttur.

7 – Komünist partisinin manifestosunun teksir edilerek öğrencilere dağıtıldığı da tesbit edilmiştir. O zaman neşredilen “Köy Enstitüleri Dergisi” nde komünistliği telkin edici yazılar vardır.” (26/12/1954 – 22 nci İçtimâi)¹⁹⁵

1954’te de 6324 sayılı kanunla, Köy Enstitülerinin adı “İlköğretmen Okulu” olarak değiştirildi.

3.1.5. Türkçe İbadet Konusu

3.1.5.1. Cumhuriyet Öncesi Türkçe İbadet Hakkında Görüşler

Cumhuriyet öncesi, II. Meşrutiyet’in kısmi özgürlük havası içerisinde ibadet dilinin Türkçe olmasını öneren aydınlar vardı. Konuyla ilgili Sebilürreşad’da pek çok makale yayımlanmıştır.¹⁹⁶ Ancak burada biz örnek olması açısından üç kişi üzerinde duracağız.

Bunlardan ilki, Ali Suavi (1839-1878)’dir. Medrese çıkışlı olan ve II. Abdülhamit döneminde (1876-1878) Galatasaray Lisesi Müdürlüğü görevine getirilen Ali Suavi, ekonomiden dine çeşitli konularda yüzün üzerinde eseri bulunan bir Osmanlı aydınıdır.¹⁹⁷

Eserlerinde Türkçe’nin Arapça’dan daha üstün olduğunu savunan Suavi, Kur’an-ı Kerim ve ibadet konusunda da millî dille hareket edilmesini önermektedir. Yakın dönem tarihimizde bu konu üzerinde ilk duran kişi odur. Onun Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye tercümesi ve tercüme ile namaz kılınabileceği konusundaki düşüncesinin dayanağı, Ebu

¹⁹⁵ Fergan, *a.g.e.*, ss. 37-38.

¹⁹⁶ Bkz. Cündioğlu, Düccane, *Türkçe İbadet I*, Kitabevi Yay., İstanbul 1999, ss. 31-40.

¹⁹⁷ Bkz. Atay, Falih Rıfki, *Başveren Bir İnkılapçı*, Ankara 1954, s. 32.

Hanife'nin “*Kur'an'ın Farsça tercümesinin namazda okunabileceği*” şeklindeki düşüncesidir.¹⁹⁸

Namazın Türkçe kılınmasını “caiz” (uygun) bulan Ali Suavi, hutbelerin Türkçe okunması konusunda daha kararlı bir tutum içindedir. Ulum Gazetesi'nin ikinci cildindeki “*Zamane Hutbesi*” başlıklı yazısında (Nüsha 18, s. 1116), zamana uygun, siyasi ve askeri hutbe dinlemeye alışkın peygamber döneminden bir adamın mezarından kalkıp, Ayasofya Camiinde Arapça bilmeyen Türklere Arapça hutbe okunduğunu gördüğünde ne diyeceğini alaylı bir şekilde dile getirmektedir.¹⁹⁹ Bunların yanında ezan dilinin de Türkçe olmasını istemiştir.²⁰⁰

Kur'an ve ibadet dilinin Türkçe olması gerektiği konusunda düşünce ileri süren diğer bir kişi de Hocâzâde Mehmet Ubeydullah Efendidir (1858-1937). Ubeydullah Efendi, Cuma hutbelerinin Türkçe okunmasını istemesinin yanında, Ali Suavi gibi O da, Ebu Hanife mezhebine göre Kur'an'ın tercüme edilebileceğini, Kur'an'da asıl unsurun manalar olduğunu söyleyerek üstü kapalı bir şekilde namazda Kur'an'ın tercüme ile okunabileceğini hatta okunması gerektiğini söylemektedir.²⁰¹

Ubeydullah Efendinin Kur'an ve ibadet dilinin Türkçe olması isteğinden başka, câmilere ayakkabı ile girilmesi, secdegahın yerden yarım arşın (25 cm.) yükseklikte bulunması gibi fikirleri de vardır. Onun bu görüşü, ileride de ifade edileceği üzere, 1928 yılında ilahiyat fakültesi öğretim üyelerince hazırlanan ve “*bir dizi dinsel reform içeren; ancak ölü doğmuş olan*” raporda da yer alacaktır.²⁰²

İbadet dilinin Türkçe olmasını hararetle savunanlardan birisi de ünlü sosyolog Ziya Gökalp'tir (1875-1924). Ona göre bir ulus, din kitaplarını anlayamazsa, dinin gerçek yönünü de tanıyamazsa, vâizlerin ne söylediğini bilemezse ibadetlerinden zevk alamaz bu yüzden de Kur'an okuma (tilavet) dışında tüm ibadetlerin, hutbelerin Türkçe okunması gerekir.

Gökalp “*Vatan Şiiri*” adlı şiirinde de bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

“*Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın.*”

---

¹⁹⁸Bkz. Altuntaş, Halil, *Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1998, ss. 20-56.

¹⁹⁹ Bkz. Atay, a.g.e., s. 56.

²⁰⁰ Bkz. Akgül, Seçil, *Türkçe Ezan, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 8, Sy. 24, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1980s. 106.

²⁰¹ Bkz. Altuntaş, a.g.e., ss. 59-60.

²⁰² Bkz. Turan, Şerafettin, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK Yay., Ankara 1982, ss. 50-51.

*Bir  lke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
K c k, büyük herkes bilir buyruğunu Huda'nın.
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.*"²⁰³

Görüldüğü üzere, yukarıda bazı düşüncelerine yer verilen ve dönemin önde gelen simalarından olan bu  c düşünür, sadece ibadet dili hakkındaki düşünceleri değil din, dil, kültür gibi alanlarındaki g r Őleriyile de Türk toplumu ve aydınını etkilemiŐ düŐünürlerdi. Aynı zamanda, Cumhuriyet döneminde din ile ilgili radikal üzümlere giden yolun da hazırlayıcıları olmuşlardı. Özellikle bunlardan Ziya Gökalp'in Cumhuriyet döneminde bu düşüncelerin gelişmesine ve din ile ilgili radikal üzümlere baŐvurulmasına etkisi fazla olduğu bilinmektedir.²⁰⁴

3.1.5.2. Cumhuriyet Döneminde Türkçe İbadet Konusunda İlk Fikirler

Cumhuriyet döneminde Türkçe ibadet konusunda atılan ilk adımın Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye çevrilmesi üzerine olduğu görülmektedir. Atatürk bu konudaki düşüncesini, ilk kez 14 Ağustos 1923'te devletin eğitim politikasını belirleyecek bilimsel heyet onuruna Ankara Türk Ocağında verilen çay toplantısında gündeme getirmiş, fakat Kazım Karabekir'in itirazıyla karşılaşmıştır.²⁰⁵ Ancak onun bu isteği, itirazlara rağmen gecikmeli de olsa TBMM'e taŐınmıŐtır. Nitekim TBMM'nin 21 Şubat 1925/1341 tarihli oturumunda Diyanet İŞleri Başkanlığının bütçesi görüşülürken, "*hatalı Kur'ân  evirilerinin yayımlandığı ve mevcut Türkçe tefsirlerin yetersiz kaldığı*" gerekçesiyle konu gündeme getirilmiştir.

Bu fikri savunanlardan Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Efendi (Torun),²⁰⁶ söz olarak, her önüne gelenin Kur'an-ı Kerim'i tercüme etmeye kalkıŐtıęını, oysa güvenilirliği açısından bu işin, Diyanet İŞleri Başkanlığı bünyesinde kurulacak bir komisyonca yapılması gerekliliğini vurgular²⁰⁷ ve bu konuda arkadaŐlarıyla birlikte hazırladığı 53 imzalı bir  nergeyi Meclis Başkanlığına sunar. Netice olarak, 1341 (1925) senesi Diyanet İŞleri Reisliği Bütçesinin 214 Umuru hayriye maaş ve muhassesatı 260 951 lira iken Abdullah Azmi Efendi ve rüfekası Kuranı azim Őanın lisanımıza tercüme ve Türkçe tefsiri ve keza lisanımıza tercümesi elzem olan bazı asarı islamiyenin nakil ve tercümesi ve dînî islam aleyhinde intıŐar

²⁰³ Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1982, s. 194.

²⁰⁴ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Turan, *a.g.e.*, ss. 18-21.

²⁰⁵ Bkz. Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 49.

²⁰⁶ Abdullah Azmi Efendi hakkında bkz., Fahri  oker, *Türk Parlamento Tarihi (Milli Mücadele ve TBMM I. Dönemi 1919-1923)*, C. 3, ss. 407-408.

²⁰⁷ Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, C. 14, s. 249.

eden asarı ecnebiyeye mukabeleten neşriyatta bulunmak üzere 214 ncü fasla sekizinci madde olarak 20000 liranın zam ve tahsisi teklif edilmiş ve kabul edilmiştir.

Yine 213 Mazuliyet maaşı ve tahsisatı fevkaladesi 18 100 lira iken Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi “Mübarek Kuranla, Peygamber hadislerini yalnız Türkçe kaidelerle tercüme edecek Heyet masrafı) denilmesini teklif ettiği (Kuran-ı Kerim ve Buhari ve Müslimi Şerifin Türkçeye Tercümesi Heyeti) çalışmaları için de 213ncü fasla (A) maddesi olarak (20 000) lira “Kur’an-ı Kerim ve Ahadisi Şerife Türkçe Tercüme ve Tefsir Heyeti Muhasses ücret ve masarısı olarak kabul edilmiştir.”²⁰⁸

Ayrıca önergede; eksik ve hatalı Kur’an-ı Kerim çevirilerinin yayınlandığı²⁰⁹, mevcut Türkçe tefsirlerin de Kur’ân’ın ifâde ettiği ince manaları ifadede yetersiz kaldığı hususları gerekçe gösterilerek, uzmanlardan oluşturulacak bir bilim heyeti tarafından Kur’ân-ı Kerim’in dilimize tercüme ve Türkçe tefsirlerinin yapılması ve ayrıca gerekli görülen İslâmi eserlerin telif, tercüme edilmesi, İslâmiyet aleyhindeki yabancı yayınlara karşılık vermek üzere dinî yayın faaliyetinde bulunulması dile getirildikten sonra, önerilen yayınların yapılması için de Büyük Millet Meclisi 23 Şubat 1925’te, yukarıda da belirtildiği üzere, 213ncü faslın (A) maddesi olarak kabul edilen 20,000 Türk lirası tahsisat ile, Diyanet İşleri Başkanlığı’nda bir bilimsel bölüm (*Dâire-i İlmiye*) kurdu. Bunun amacı ise dinî eserlerin, özellikle yeni bir Kur’an çevirisinin hazırlanması ve yayınlanması şeklinde açıklandı.²¹⁰

6 Temmuz 1341 (1925)’te, “Diyanet İşleri Reisinin "Hür Fikir"e Beyânatı” başlığı yayımlanan yazıda, dönemin Diyanet İşleri reisi Rifat Efendi; *Hür Fikir* muhabirinin “*Meclis-i millîce verilen karara tevfikân Kur’ân-ı Kerim’in tercümesine başlandı mı?*” sorusuna aşağıdaki şekilde yanıt vermiştir:

“Milletimiz Türk ve lisânımız Türkçe olmak dolayısıyla evâmîr ü nevâhîden ibaret olan Kur’an-ı azîmü’s-şânın tercümesine esas itibariyle taraftarım. İyi bir tercümeyle vatandaşlarımla Allahu azîmü’s-şânın emirlerini daha kolaylıkla öğreneceklerine kâilim. Bunun için ehemmiyetle çalışıyorum. Fakat tercümenin mükemmel olmasını arzu ettiğim için ahval

²⁰⁸ Bkz. TBMM Z.C. Devre : I C. 14 Celse : 2, İçtima Senesi : 2, 61. İçtima 21.2.1341, ss. 223-227.

²⁰⁹ Cumhuriyet’ten önce ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında pek çok Türkçe Kur’an çevirisi yapılmıştır. Cumhuriyet öncesinde özellikle Mevakib ve Tıbyan adlarındaki Türkçe iki tefsirden yararlanılırken, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte oluşan hava içerisinde Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye çevirilerinde büyük bir artış olmuştur. Ne var ki bunların büyük bir çoğunluğu ticari amaçla yapılmış olup, ne Diyanet İşleri Başkanlığının onayından geçmiş ne de konunun uzmanı din bilginlerince tasvip görmüşlerdir. Aksine hatalı ve eksik olmaları nedeniyle sürekli eleştirilere hedef olmuşlardır. Elde işe yarar düzgün ve hatasız tercüme bulunmaması, Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye çevrilmesi işini hızlandırmıştır. (Bkz. Altuntaş, *a.g.e.*, ss. 65-97.)

²¹⁰ Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, C. 14, ss. 263-264.

ve zaman ile mütenâsip ve teşevvüşi mûcib olmayacak tabirâtın tesbitine ehemmiyet veriyorum. Binaenaleyh şimdilik bir ihzâr devresindeyim. Bu devre biter bitmez tercümeye başlanılacaktır. Şunu da ilâve edeyim ki tercüme edilecek yalnız Kur'an-ı Kerim değildir. Aynı zamanda Buharî-i şerîf de tercüme edilmektedir. Bunun yakında birkaç forması matbaaya verilecektir. Herhalde bu iki kudsî kitâbın tercüme maslahatını ehemmiyetle takip etmekteyim.”²¹¹

Bu çalışmalar üzerine, ilk önce Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye çevrilmesi görevini Mehmet Akif Ersoy'a vermiştir. Mehmet Akif Bey, tercüme yazarken, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da tefsirini yapacaktı. Bu amaçla, her ikisine 1000'er TL. avans verilmiştir. Ancak Mehmet Akif Ersoy'un daha sonra bu işten çekilmesi üzerine, Diyanet İşleri Başkanlığı hem tercüme hem de tefsir işini M. Hamdi Yazır'a vermiştir.²¹² Böylece M. Hamdi Yazır'ın hazırladığı *Hak Dinî Kur'an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir* adlı 9 ciltlik meal ve tefsir; Ahmet Naim ve Prof. Dr. Kâmil Miras'ın hazırladıkları *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi* adlı 12 ciltlik hadis tercümesi ortaya çıkmıştır. Başka bir ifâdeyle, Mustafa Kemal Atatürk'ün 14 Ağustos 1923 tarihinde açıkladığı düşüncesi kendisinin de desteği ile hayata geçirilmiştir.

3.1.5.3. Dinî Islâhat Lâyihası / Reform Teşebbüsü

Bu gelişmeler yanında, - aslı olmadığı halde - 1928 yılında ibadetin yeniden tanımlanması ile ilgili geniş kapsamlı bir reform iddiası ortaya atılmıştır. Buna göre dinin millîleşmesi, câmilere sıralar konulması ve ayakkabılarla girilmesi, namazda okunan ayet ve duaların türkçe olması, câmilere musiki aletlerinin kabulü hakkında bir ıslahattan ve bu konuda bir layihadan bahsedilmektedir.

20 Haziran 1928 Çarşamba günü *Vakit Gazetesinde*, 21 Haziran 1928 günü de *Son Posta Gazetesinde* yayımlanan²¹³ olay şöyle cereyan etmişti. İlahiyat Fakültesi müderrisleri²¹⁴ dine ıslahat esaslarını tetkik ve tespit üzere bir komisyon halinde toplanıyorlar, bu

²¹¹ *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1341 (1925), s. 2'den nakleden, Kara, *a.g.e.*, Ek 2, “Din İle Dünya” s. 121.

²¹² Bkz. Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 141-160.

²¹³ Bkz. Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 411, 61 nolu dipnot.

²¹⁴ Gazetede isimleri yazılı kişiler şunlardı. 1) Köprülüzade Fuat (Köprülü), 2) Terbiyecisi İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), 3) Rûhiyat Müderrisi (Mustafa) Şekip (Tunç), 4) İzmirli İsmail Hakkı, 5) Halil Hâlid (Çerkeşşeyhizade), 6) Halil Nimetullah (Öztürk), 7) Mehmet Ali Aynî, 8) Şerafettin (Yaltkaya), 9) Şevket, 10) Arapgirli Hüseyin Avni (Karamehmetoğlu), 11) Hilmi Ömer (Budda), 12) Yusuf Ziya (Yörükan)'dır. İsimlerin soyisimleri için Öcal'ın *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 410'dan faydalanılmıştır.

esasları bir layiha halinde tespit ve imza edip alâkadar makama takdim ediyorlardı. Dinde tasarladıkları ıslahat esasları şunlar:

- İçtimai bir müessese olan dînî millileşmesi.
- İbadetin şeklinde inkılâp yapılması, yani camilere sıralar konulması ve ayakkabılarla camiye girilmesi.
- İbadetin dilinde inkılâp: Namazda okunan ayet ve duaların türkçe olması.
- İbadetin sıfatında inkılâp: Camilere musiki aletlerinin kabulü.
- İbadetin fikriyatında inkılâp: Kur'an'ın ve İslam dînînin beşeri ve mutlak mahiyetini felsefi bir görüşle göstermek.
- Bu inkılâp ve ıslahatın Fakülte tarafından yapılması.

Bu konunun aslını ortaya koyan ve İslâm – Türk Ansiklopedisi'nde yayımlanan önemli bir röportaj olan “*Dinî inkilap ve ıslahat hakkında*”, başlıklı yazıda Ankara'da bu lâyihada ismi geçen, Yusuf Ziya Bey'le görüşüldüğü yazılmaktadır. Yusuf Ziya Bey o tarihte İlahiyat Fakültesinin Umûmi katibidir. Yusuf Ziya Bey, kapanmış bir meselenin tekrar tazelenmesinden müteessir olduğunu ve bu konuda konuşmak istemediğini belirtmiş ve bu konunun o zaman fakülte reisi olan Köprülüzadeye sorulmasını istemiştir. Yusuf Ziya Bey aynı zamanda layihada kendi imzasının ve hiçbir arkadaşının imzasının bulunmadığını belirtmektedir.

Röportaj şöyle devam etmiştir:

Yusuf Ziya Bey: “*Böyle bir layiha ne müderrisler meclisinde, ne de başka bir komisyonda müzakere bile edilmedi. Arkadaşlardan biri, müderrisler meclisinde müzakere edilmek üzere böyle bir şey kaleme almış, müderrislere birer suret vermiş, aynı günde bir suret de gazetelerden birine göndermiş. Bir emrivaki karşısında bırakılmak istenildiği anlaşılınca hepimizin çok canımız sıkıldı. Hiçbirimizin meselenin esasından haberimiz yokken bütün müderrisler namına işin gazetelere aksetmesi pek tuhaf bir şeydi. Bunun bir müzakere mevzuu yapılması doğru değildir, denildi ve müderrisler meclisi toplanmadı. Binaenaleyh layiha denilen bu şey imza edilmek şöyle dursun, müzakere bile edilmedi.*”

Eşref Edip: “*Fakat layihanın baş tarafında dinî ıslahat esaslarının bir komisyon tarafından tesbit edildiğinden bahsediyor.*”

Yusuf Ziya Bey: “*Hayır, böyle bir komisyon da teşkil edilmemiştir. Esasen böyle bir komisyon da olamazdı. Çünkü o tarihlerde fakülte meclisi iki, hatta üç sene içinde bir defa dahi içtima etmemişti ki içinden bir komisyon ayırmış olsun.*”

Eşref Edip: “*O halde bu layiha nereden çıktı?*”

Yusuf Ziya Bey: “Efendim, biz o sıralarda fakülte meclisini toplamak ve bir reis seçmek için her türlü kanuni yollara başvuruyorduk. Bir gün üç dört arkadaş reis vekili Fuad Köprülüü ziyaretle müderrisler meclisini toplamasını kendisinden isterler. Sebep olarak bir çok müzakere mevzuları gösterirler. Fuad Bey: “Bunlar ehemmiyetsiz şeylerdir. Sizden mühim şeyler, dînî bir ıslahat beklenmektedir. Siz buna dair bir şey hazırlayın, toplanalım. Onu müzakere edelim” demiş. Bunun üzerine Perşembe günü içtima etmek ve o zamana kadar da müzakereye zemin olmak üzere bir müsvedde hazırlanması bir arkadaşına havale edilmiş. İki gün sonra bu müsveddeden bir suret bize verildi. Bir suret de Vakit gazetesine gönderilmiş. Meselenin daha müzakere edilmeden gazeteye aksettiği görülünce reis vekili: “Bu ne iştir? Henüz müzakere edilmeden nasıl gazeteye verilmiş? Artık içtima edemeyiz, böyle bir mevzu müzakere edemeyiz” diye haber gönderdi. Bu suretle bu iş kaldı. İşte meselenin hakikatı bundan ibarettir. Şurasını da ilave edeyim ki İlahiyat Fakültesindeki müderrisler gayet samimi ve faziletkâr zatlardır. Onlara karşı: “Bu dînî nasıl tepelemek istediler?” gibi bir yazı yazmak hürmetsizliktir. Hakikatı bilmeden yazı yazmak ise teessüf edilecek bir haldir. Hem daha o zaman aynı gazetede böyle bir layihanın İlahiyat Fakültesince müzakere mevzuu olmadığı açıklanmıştı.”

Eşref Edip: “Mecmua, merhum Babanzade Naim Bey’le Ferid Bey’in bu layihayı imza etmediklerini yazıyor. Bu ne demektir?”

Yusuf Ziya Bey: “Bu, tamamıyla asılsız bir sözdür. Esasen gerek Naim Bey, gerek Ferid Bey İlahiyat Fakültesinde müderris olmadıkları için onların bu mesele ile uzaktan, yakından alakaları bahis mevzuu değildir.”

Eşref Edip: “Anlaşıyor ki müderrislerden biri tarafından böyle bir layiha müsveddesi yapılmış, fakat gazetelere aksettiği için müzakere bile edilmemiş, öyle kalmış. Peki, bu müsveddeyi kim kaleme almış?”

Yusuf Ziya Bey: “Bu hususta bir şey söyleyemem. Bu suali Fuad Köprülü ile İsmail Hakkı Baltacıoğluna tevcih etmeniz daha doğru olur. Yalnız şunu söyleyebilirim ki İzmirli İsmail Hakkı, Halil Halid, Halil Nimetullah, Mehmed Ali Ayni, Şerafeddin, Hüseyin Avni Beylerin ve benim bu müsveddeden haberimiz bile olmadığına emin olabilirsiniz.”

Eşref Edip: “Bu meselenin esasını tenvir etmekle hakikatın tezahürüne büyük bir hizmette bulunmuş, müderris arkadaşlarınızı suizan altında bulunmaktan kurtarmış oldunuz. Size en samimi ve derin teşekkürlerimizi sunmayı bir vazife addederiz.”

Eşref Edip, bu meselenin gazetede yayımlanması üzerine, Sarayda büyük hiddet ve infial husule geldiğini, Atatürk, reise “siz, kime sordunuz da böyle boyunuzdan büyük işlere

kalkıştınız?” dediğini ve böylece bu işe teşebbüs edenlerin olayı örtbas ettiklerini ifade etmiştir.²¹⁵

Niçin halkın aşırı tepkisine yol açan böyle bir teşebbüste bulunulmuştur? Bu Cumhuriyet ideolojisinin dine ve dinî müessese ve geleneklere karşı yürüttüğü millileştirme politikasının bir devamı olarak düşünülebilir. Nitekim biraz sonra görüleceği üzere 1932 yılına gelindiğinde dini millileştirme siyaseti fiilen resmîyet kazanmış ve bizzat Atatürk’ün direktifleriyle yurt çapında büyük bir direnme ile karşılaşmaksızın uygulamaya konulmuştur.²¹⁶

3.1.5.4. Hutbelerin Türkçeleştirilmesi

İbadetin Türkçeleştirilmesi bağlamında, hutbeler de söz konusu olmuştur. “Hutbe”, sözcük anlamıyla dinî öğüt demektir. Hutbe câmilerde Cuma namazından önce, bayram namazından sonra okunur. Burada ülkenin ve halkın sorunları dile getirilir. Çözüm yolları aranır. Hutbe okumanın bir diğer amacı da Allah’ı anmaktır.

Hutbelerin Türkçe okunması arzusunu duyanlardan ve bu konuda önerge veren ilk kişi, Dersim Milletvekili Tefik Bey (Abdülhak Tefik Gençtürk) dir.²¹⁷ O, bu konudaki isteğini 1920 yılında TBMM’e taşımış, ancak önergesi Şer’iyye komisyonunun “öneri bir kanun teklifi niteliğinde olmadığından reddine” dair raporu 27 Ekim 1920’de Genel Kurulda kabul edilmek sûretiyle reddedilmiştir.²¹⁸ Atatürk de yaptığı konuşmalarında hutbelerin Türkçe olmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu konudaki düşüncelerini, önce 1 Mart 1922’de Meclisin üçüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmasında açıklamıştır.²¹⁹ Daha

---

²¹⁵ Bkz. İslâm – Türk Ansiklopedisi, C. I2, No.73, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul 1947, ss. 9-10.

Yukarıdaki röportaj için aslını ortaya çıkarmasına rağmen bu konu basında aksine yansımıştır. Şöyle ki, Fuat Köprülü başkanlığında bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyonun vazifesi “dinde hangi reformların yapılması gerektiğini tesbit etmek”ti. Bu komisyon geniş bir rapor hazırlamış ve camilere müzik aletleri konulmasını ibadet dilinin değiştirilmesini teklif etmişti. (Bkz. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 572.)

²¹⁶ Bkz. Öcal, *a.g.e.*, baskı yılı 2007, s. 413.

²¹⁷ Cumhuriyet’in ilk yıllarında, ilk Türkçe hutbe, TBMM’nin Abdülmecid Efendiyi halife seçen kararının ilgiliye tebliği esnasında, 22 Kasım 1922 günü İstanbul Fatih Camiinde Kırşehir Milletvekili Müfit Kurutluoğlu tarafından okunmuştur. Milletvekilliği sona erdikten sonra uzun yıllar Kırşehir Müftülüğü görevini de yürüten Müfit Efendi, bu hutbesinde Arapça Allah’a ve Peygamber’e dua ve övgü bölümleri dışında hutbenin tümünü Türkçe okumuştur. Diğer taraftan 22 Kasım 1922 tarihinden önce 24 Eylül 1920 tarihinde Bolu Daru’l-Hilafe Medresesi Müdürü Hafız Mehmet Arif Efendi (Ö. 1921) tarafından - Cemaat arasından ayağa kalkan Te’dip Kuvvetleri Kumandanı Binbaşı Nazım Bey’in isteği üzerine - Bolu Ulu Camiinde Türkçe hutbe okunmuştur. (Konrapa, Zekai, *Bolu Tarihi*, Vilayet Matbaası, Bolu, 1964, ss. 727-728.)

²¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 5, s. 184.

²¹⁹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C.I., ss. 246-247.

sonra da 7 Şubat 1923 Cuma günü Balıkesir Zağnos Paşa Camiinde konuşmasını Türkçe olarak yapmıştır.²²⁰

Bundan sonra, 21 Şubat 1925 tarihinde TBMM’de Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi görüşülürken, Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye çevrilmesinin yanı sıra, hutbelerin Türkçe okunması konusu da gündeme getirilmiştir. Milletvekilleri konuyla ilgili görüşlerini açıklamışlardır.²²¹ Mecliste yapılan görüşmeler sonunda, Diyanet İşleri Başkanlığınca Türkçe bir hutbe kitabı hazırlanması kararı alınmıştır.²²²

Türkçe hutbe ile alâkalı bir hatıra, Sadettin Kaynak’a aittir. Saadettin Kaynak, 5 Şubat 1932 tarihinde, Türkçe Kur’an-ı Kerim ile Türkçe hutbe okunmasıyla ilgili hatırasını da şu şekilde naklediyor:

“Türkçe Kur’an’ın, anlattığım bu tecrübesinden sonra, Fatih Camiinde ilk defa Türkçe Kur’an okudum. Bunu müteakip, Türkçe hutbeye sıra gelmişti. Atatürk: ‘Haydi

---

²²⁰ Mimbereye indikten sonra kendisine sorulan yirmiyi aşkın soruya da cevap vermiştir. Hutbe hakkındaki ilk soruya şu cevabı vermiştir:

“Efendiler, hutbe demek, halka hitap etmek yani söz söylemek demektir. (...) Değerli hatiplerin siyasi ve toplumsal olayları ve medeni durumları ve gelişmeleri her gün izlemeleri zorunludur. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış bilgiler verilmiş olur. Bundan dolayı hutbeler tamamen Türkçe ve çağın gereklerine uygun olmalıdır. Ve olacaktır.” (Zülfikar, Hamza, *Atatürk’ün Balıkesir Hutbesi*, Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1999, s. 23-24.)

²²¹ Görüş bildirenlerden biri de Karasi (Balıkesir) Milletvekili Vehbi Beydir (Bolak). O da hutbelerin Türkçe okunması konusunda şunları söylemiştir:

“Efendim, bizde hutbe diye bir adet çıkmıştır. Taganni ve o taganni de ne şimdiki musikiye uyar, ne alafranga musikiye uyar. Hocaya da sorsanız camide taganni haramdır der. Fakat camide ibadet yerine teganni eder. Bendeniz Diyanet İşlerinden rica ediyorum. Bu harama da bir nihayet versin. Ve benim dilimle bana hitap etsin. Hiçbir Peygamber kavmine, ümmetine kendi dilinden gayri bir dille hitap etmemiştir. Binaenaleyh, bana hitap edecek adam, benim dilimle hitap etmeli ve orası uyku yeri değil, düşünce yeri olsun. Şimdilik onlardan yüksek iktisadiyat mevzeleri (konuları) beklemiyoruz. Fakat ahlaki mevzeler yapsın, siyasete de karışmasın. Siyasete de karışmasın, akli ermeyecek işe de karışmasın elinin hamuruyla. Yalnız ahlaki şeyler söylesin. Yalan söylemeyin. Hırsızlık yapmayın. Doğruluk yapın, birbirinize iyilik edin desin. Sokaklarda yetimler dileniyor, bunlara biraz bakın desin. Kimi hemşehrizedemiz, kimi kardeşimizin oğlu desin ve Türkçe söylesin. Ve ben alakadar olayım, dinleyeyim...” (TBMM Zabıt Ceridesi, C. 14, Ankara 1976, s. 214-215.)

Mazhar Müfit Bey, Türkçe hutbe okumanın dîni yönden uygun olduğuna değinirken, Urfa Milletvekili Şeyh Safvet Efendi (Yetkin) de şunları söylemiştir:

“Hutbelerin Türkçe okunması elzem ve ehemdir... Hatip Arapça söyler ve cemaat de Türk olursa anlamaz, şu halde bu abes olur. Halbuki hutbenin amacı cemaati aydınlatmak, telkin etmektir. Heyeti aliyenizce kabul buyurulur ve Diyanet İşlerinde heyeti ilmiye teşekkül ederse, bu heyeti ilmiye camilerde okunacak hutbelerin Türkçe bir mecmuasını tanzim eder ve etmelidir. Her hatip minbere çıktığı vakit o zamana ait münasip her ne ise ona göre mecmuayı açar ve onu bulur, Türkçe okur ve cemaate tebliğ eder. Yoksa bunları hatiplerin reyine (isteğine) bırakacak olursak – bunların içinde Türkçe hutbe okuyacak adamlar da bulunamaz – telkin edecekleri mesaili (örnekleri) tayin edemezler. Binaenaleyh, bir intizam dairesinde hutbelerin Türkçe okunması için her halde bir heyeti ilmiyenin teşkili ve sonra bu heyeti ilmiye tarafından Türkçe hutbelerin tanzimi icap eder.” TBMM Zabıt Ceridesi, C. 14, Ankara 1976, s. 216-217.

²²² Bu karar uyarınca, 1926 yılı sonlarında beş uzmandan oluşan bir komisyonca hazırlanan 58 hutbe örneği Diyanet İşleri Başkanlığına sunulur. (TBMM Zabıt Ceridesi, C. 14, Ankara 1976, s. 219-225.)

bakalım. Türkçe Hutbeyi de Süleymaniye Camiinde mukabele ile oku! Amma, okuyacağını, evvela tertip et, bir göreyim' dedi. Yazdım, verdim, beğendi. Fakat!

“Paşam, bende hitabet kâbiliyeti yok. Bu başka iş, hafızlığa benzemez...” dedim. “Zararı yok... Bir tecrübe edelim...” buyurdu. Bunun üzerine, tekrar sordum: ‘Hutbeye çıkarken sarık saracak mıyım?’

“Hayır, sarığı bırak... Benim gibi, baş açık ve fraklı!... “Ne diyeyim, inkılâp yapıyor, ‘peki!’ dedim.

O gün, hıncahınc dolan Süleymaniye Camiinde cemaat arasına karışmış yüzelli de sivil polis vardı. Bu tedbirin isabetli olduğu çok geçmeden anlaşıldı. Ben Türkçe hutbeyi okur okumaz, kalabalık arasından, bilahare Arap olduğu anlaşılan biri, sesini yükselterek: ‘Bu namaz olmadı!... diye bağırdı.

“Fakat çok şükür, itiraz eden yalnız bu Araptı. Onu da, derhal karakola götürdüler...”²²³

Hutbelerin tamamının Türkçe okunması 1932 yılında gerçekleştirilmiştir.²²⁴ Ancak bu iş, bir denemeden ibaret kalmıştır.

Hutbeler, M. Rifat Börekçi'nin 1927 yılındaki tâlimatnamesinde belirttiği üzere okunmaya devâm edilmiştir. Günümüzde de aynı tâlimatnameye uygun olarak, hutbelerin sadece öğütlerle ilgili kısımları Türkçe olarak okunmaktadır.²²⁵

²²³ Üngör, Etem, “Vefatının 5. Yıldönümünde: Büyük Bestekâr Hafız Sadettin Kaynak'ı Anıyoruz,” *Tohum*, İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Sene 2, Sayı 18, Çelikler Matbaası, İstanbul Ağustos 1967, ss. 16-17.

²²⁴ 3 Şubat 1928'de İstanbul'da Türkçe bir hutbe okunmuş, ancak süreklilik sağlanamamıştır. “Hutbelerin dili konusu 1932 yılında toplu olarak uygulanmasına geçilen ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi çalışmalarında tekrar ele alınmış ve 29 Ocak 1932 tarihinde Sultanahmet Camiinde Hafız Sadettin tarafından Türkçe bir hutbe ve Kur'an'dan bazı surelerin Türkçeleri okunmuştur... Atatürk ise, daha önceden Sadettin Bey'in okuyacağı hutbeyi dinlemiş, kendisinden sarıksız, başı açık ve fraklı olmasını istemiştir. Kaynak da hutbeyi Atatürk'ün istediği şekilde giyinerek okumuştur.” Ayrıca Sadettin Kaynak'ın bu olayla ilgili hatırası için bkz., Borak, Sadi, *Atatürk ve Din*, Anıl Yay., İstanbul, 1962, s. 70-71.

²²⁵ Kara'ya göre; “Doğrudan din işleriyle ilgili konular olmalarına rağmen 1927'de hutbelerin, 1932'de ezan, salâ ve tekbirlerin Türkçeleştirilmesi, 1934'de Ayasofya Camii'nin müze haline dönüştürülmesi gibi kararlar siyasî merkezin tasarrufu olarak gerçekleştirilmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı ise ya görüşüne hiç başvurulmadan veya aykırı görüş bildirmesine rağmen alınan bu kararları uygulamaya, hatta doğruluklarını savunmaya icbar edilmiştir. Meselâ ilk Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi, 1933 yılında, Türkçe ezan konusunda bazı ihmal ve suistimallerin yapıldığının Dahiliye Vekâleti'nce bildirilmesi üzerine müftülüklere şu tamimi göndermek mecburiyetinde kalmış / bırakılmıştır:

“(...) Şer'an memnu (yasak) olmayan böyle Türkçe ezan ve kamet hakkında bazı müftiler tarafından tereddüte meydan verildiği anlaşılmıştır. Binaenaleyh bu tamimi vusûlünü müteakip umum ilmiye memurları, imam ve hatiplere katî tebliğat icrası ile en ufak bir muhalefet irtikâb edeceklerin katî ve şedid mücazâta (cezalandırılmaya) maruz kalacakları tamimem beyan olunur efendim”.

3.1.5.5. Namazın Türkçeleştirilmesi

Hutbe çalışmalarının yanı sıra, namazında Türkçeleştirilmesi gündeme gelmiştir.

1925’li yıllarda, Ayasofya dersiamlarından bir medreseli hoca, yazdığı bir yazıda “dinde reform” sayılacak tarzda ileri sürdüğü fikirlerle, devrim anlayışına ve laiklik gelişmesine öncü fikirleri, Meclis’in bir kararı doğrultusunda, şöyle açıklanmış ve Türkçe Namazı da ilk defa gündeme getirmiştir.²²⁶

“Kur’an’ın, hadislerin, hutbelerin ana dilimize tercümesi hakkında geçenlerde Millî Meclisimizin pek mebrur bir kararı vardı ki, fitrat ve hak dinîne hürmeti olan ve halkı seven her kâmil insanın bu karardan gönül rahatlığı duymaması mümkün değildir. Kör bir ananeye bağlanarak din ve dünyanın maksadına câhil kalmaktan değil de bu ilim ve iman noksanımızın asırlardan beri devâm revacı nedendi? Araptan başka bir müslümanın öz anası dilinde okuyacağı Kur’an’ın da hatim sevabı bulunmamasına; tekbirini, duasını, niyazını Türkçe okuyup kıldığı namazın makbule geçmeyeceğine dair ne Allah’tan ne Resulullah’tan bir işaret yoktu ve olamazdı. Allah istediği kisvede, istediği kalbte muayyen bir milleti murad etseydi, peygamberini bütün âleme rahmet yapmazdı. Âlemlere rahmet olarak gelen Cenab-ı Nebi de imanı, lisânı, dînî, vicdânı tekel altına almayı hatırından bile geçirmemiştir. Arapçanın bir din dili yapılmasının sebebi dînî ihtiyaçlardan değil, siyasi emeller ve hülyalardan idi. Dinde dünyada hülyalarla yaşamanın şuur ve şiarın lanetlediği an’anelere yapışmanın modası çoktan geçtiği bilinmesi gerektir. Din ve dünya işlerini bir halita yapıp halka sunmak, cehaletleri ile gayretleri ile onların sırtlarından geçinmek modası İslâm’da Hz. Muaviye’nin istibdadı zamanında başlamıştı.(...)”

²²⁶ 1926’da İctihad Dergisinin sahibi, Abdullah Cevdet, yukarıda Türkçe Namaz hakkında görüşlerini sunan hocanın bu görüşlerini alkışlıyor ve övgüyle şöyle bahsediyordu:

“...Beklediğim gelecek, demiştim, beklediğim geldi. Beklediğim bir fikri ve askeri deha idi, geldi. Namert Avrupaya karşı mertçe vaziyet aldı. Bu Türkün ruhi uyanışıdır. Siyasi ve iktisadi kapitülasyonlardan milleti kurtardı. “Beklediğim gelecek” diyen ben değilim, milletin yüreğinde coşan ateşi ve imanı idi. Onun kerameti ve gayb aşinalığı açık ve ortadadır. Türkün beklediği geldi. Ve nur kılıcı ile zulmeti deldi. İctihad’ın fikir ailesinden ve Ayasofya dersiamlarından, Göztepe imamı Mehmet Cemaleddin Efendi’nin bir va’ızında söylediği gibi; “dînî kapitülasyonlardan kurtulmamız lazımdır. Millet bu esareti de yırtmak istiyor. Türk tanrısına ana dili ile hitap edecek. Allah yalnız Arapça bilmez. Türkçe de bilir. (...)”

“Göztepe imamı Cemaleddin Efendi ilk defa ibadette Türk dilini kullanmış olmak şerefini kazanmıştır. Bunu da milletin ilhamı ile yapmıştır. Millet, Tanrısı ile, istiklal ile ilişkiye girmek istemiştir. Artık manasını anlamadığı kelimelerle Tanrısına hitap etmenin manasızlığını anlamıştır. İnkılap yüzeysel ve derinliğine artacak; yalanın, rıyanın, tutuculuğun, kinin, çekememezliğin açık gizli kudurmasına ve nura ve nurlulara, için için dış bilemesine rağmen bunlar olacak; anladığımız ve iman ettiğimiz, manasıyla inkılabın, millete, istiklal, afiyet, refah, nur ve hareket veren inkılabın yaşaması ve pür afiyet yaşaması için gerektiğinde ölümün karşısına çıkmaya hazır olan müminleri vardır.”(Dr. Abdullah Cevdet, İlk defa Türkçe söylenen imam; İctihad, 15 Nisan 1926, sayı: 202, ss. 3941-42’den nakleden, Albayrak, a.g.e., ss. 94-95.)

“Çok şayan-ı teşekkürdür ki, Cumhuriyet hükümetimiz şuur ve şiarın vahdetine kıymet vermeyi bildi.”

“Dînî siyasete alet etmek yasak edildi. Kur’an’ın, hadisin, hutbelerin tercemesine karar verilmek sûretiyle bu şuur ve şiarı ışık katıldı. Hakkın kalemleri, halkın dilinden okundukça, esasen milletin sinesinde gizli iman nuru katmeşrleşecek, hak din ve dünyasında – lafla değil – işleyerek ve durumu gereği güçlük olmadığına akıl erdirecek, alnı açık, yüzü pak, gözü görür, kulağı işitir, uyanık millet, nuruna nur, rûhuna rûh katan elleri öpmek istiyor ve hayatlarına dua ediyor.”²²⁷

Yukarıda da görüldüğü üzere, İstanbul Göztepe Camii İmam-Hatibi Cemalettin Efendi (Seven) (1878-1964) Türkçe namaz konusunu, düşünceden eyleme dönüştürür. Cemallettin Efendi 22 Mart 1926 günü hutbeyi Türkçe okuduktan sonra Cuma namazını da Fatiha, Asr ve İhlâs sûrelerinin Türkçe çevirileriyle kıldırmıştır.²²⁸

Cemalettin Efendi, tekbir ve tesbihleri de Türkçe söylediği gibi, namazı da “selam size Allah’ın rahmeti size” söyleriyle tamamlamıştır. Halkın bu uygulamaya tepki göstermesi üzerine, Diyanet İşleri Başkanlığınca Cemalettin Efendi görevinden geçici olarak uzaklaştırılmıştır. Diyanet İşleri Reisi Rıfat (Börekçi) imzasını taşıyan 9 Ramazan 1334/26 Mart 1926 tarih ve 660/55 sayılı bu kararı önemine binaen sadeleştirilmiş şekliyle aşağıdaki gibidir:

“İstanbul Göztepe Cami-i Şerifin imam ve hatibi bulunan Cemalletin Efendinin Cuma günü hutbeyi Türkçe okuduktan sonra “Allah büyüktür.” ile namaza durduğu ve Fatiha ve zamm-ı sûrelerin de (Asr ve İhlas) tercümelerini okuyarak selama kadar bu yolda namaz kıldığından bahisle adı geçen hakkında yapılacak işlemin bildirilmesine dair İstanbul Müftülüğünden ve Müessesat-ı Dînîyye Müdiriyyetinden gönderilen ve heyetimize havale edilen, 20 Mart 1926 tarih ve 92-93 numaralı yazılar ve ekleri hakkında gerekli incelemeler yapıldı.

Namazda Kur’an okunması, icma ile farz ve Kur’an’ın herhangi bir dile çevrilerek, namazda Kur’an yerine çevirisinin okunmasına bütün mezhep bilginlerince izin verilmediği halde, aksini yapmaya cesaret ederek, namazın dînî kurallarını değiştirme, ehemmiyet vermeme ve oyun şekline getirmek sûretiyle müslümanlar arasında ayrılmaya, ihtilafa ve

²²⁷ El-Hac Mehmet Cemaleddin, *Halkın Fitrat-ı Dînîyesine Doğru*, İctihad, 1 Nisan 1925, sayı: 177, ss. 3541-43. ‘dan aktaran, Albayrak, a.g.e., ss. 88-89.

²²⁸ Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, C. II, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1991, ss. 63-64.

*memlekette fitneye sebep olacağından, yukarıda belirtildiği gibi, buna cesaret etmiş olduğu sabit olan Cemallettin Efendinin sorumluluğundaki ilmî ve dînî görevlerden uzaklaştırılması zorunlu bir hal almış olup, bu şekilde adı geçene tebligatın yapılmasına karar verilmiştir.”*²²⁹

Kamuoyundaki gelişmeler üzerine Diyanet İşleri Başkanı M. Rifat Börekçi 3 Mayıs 1926 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan şu açıklamayı yapar:

*“Namaz Türkçe kılınmaz. Zira namaz meselesi başkadır. Namazı Arapça kıraatı ile edaya mecburuz. Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye tercümesinden sonra namazı Arap lisânıyla eda etmek lazımdır. Belki bir iki sûreyi Türkçe’ye tercüme etmek mümkündür. Fakat bunlar namazda kullanılamaz.”*²³⁰

Ahmet Hamdi Akseki, bu konuda; *“Dilimizdeki kullanışlarına nazaran tapı, tapmak ve tapınmak kelimeleri ibadet değil, mutlak bir taatin manası olabilir. Mevlüt sahibi Süleyman Efendinin “Birdir Allah andan artık Tanrı yok” sözü, Allah ile ilah arasındaki mühim farka, hem de Tanrının Allah mukâbili olmadığına işaret etmiştir.*

*Tapmak ve tapınmak kelimelerinde az çok ne yaptığını bilmemek gibi bir şuarsuzluk manası anlaşıldığından bunları “puta tapmak, haça tapmak” gibi yerlerde kullanılır. Şu halde “İyyake na’büdü” ayeti kerimesini terceme ederken “ancak sana ibadet ederiz” yerinde sade Türkçe olsun diye “Sana taparız” demek, hiç olmazsa, dilimizin nezahatini kaybetmek olmaz mı?...” demektedir.*²³¹ Yine o tarihlerde Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti Üyesi olan Ahmet Hamdi Akseki de “Namaz ve Kur’an” adı altında bir yazı kaleme almış, konunun dînî boyutunu ortaya koyarak, böyle bir uygulamanın “dinen caiz olmadığı” kanâatine varmıştır.²³² Namazın Arapça kılınmasının mecburiyetini izah eden en önemli belge, Hamidullah’ın “Namaz Niçin Arapçadır” adlı makaledir.²³³

3.1.5.6. Türkçe Kur’ân Okuma Denemeleri

Kur’an-ı Kerim ve hadislerin Türkçeye çevrilmesi, konusundaki ilk girişimi yeni alfabenin kabulünden yaklaşık üç ay kadar önce 23 Ağustos 1928 günü Atatürk’ün Tekirdağ’a

²²⁹ Altuntaş, *a.g.e.*, s. 106.

²³⁰ Cumhuriyet, 3 Mayıs 1926, s. 1’den aktaran Altuntaş, *a.g.e.*, s. 108.

²³¹ Akseki, Ahmed Hamdi, “İslamda İbadetin Felsefesi”, *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. 2, No.72, Haziran 1947, ss. 2-3.

²³² Ertan, Veli, *Ahmet Hamdi Akseki*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s. 120-122.

²³³ Makale için bkz. Hamidullah, Muhammed, “Namaz Niçin Arapçadır”, çev: Vedat Çavgın, *Tohum*, İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Sene 2, Sayı 19, Çelikler Matbaası, İstanbul Eylül 1967, ss. 27-29.

yaptığı ziyaret esnasındaki uygulamasında görmekteyiz. Atatürk Tekirdağ Eski Camii İmam-Hatibi ve Müftü Vekili Hafız Mustafa Efendi'ye kağıt kalem vererek Arap harfleriyle bir sure yazmasını söylemiş, hoca da “Tin” suresinin beşinci ayeti başındaki “sümme” kelimesine kadar yazmıştır. Sonra da Atatürk kağıdı kendisi alarak altına aynı metni Latin harfleriyle yazarak “hangisi daha kolay yazıldı dersiniz?” diye sorunca da Mustafa Efendi hiç duraksamadan: “*sizinki efendim*” cevabını vermiştir.²³⁴

Yine Atatürk, Ramazan ayında Reşit Galip ve diğer zevatla Ayasofya'yı gezmiş sonra da Saray'a dönerek, Reşit Galip'in Müslümanlık hakkında hazırladığı tezini münakaşa etmişlerdir. Hazırlanan plana göre Müslümanlığın bir Türk dinî olduğu ispat edilecek; Dinde ibadeti Allahla kul arasında bir kalp bağlılığı olduğu tezi inkişâf ettirilecek; kulun, Tanrısına ibadet ederken söylediklerini kalbinden söylemesi gerektiği ve kalbin dilinin de ana dil olduğu, insan en güzel hislerini ana diliyle ifâde edeceği, onun için duaların ana dille yapılması gerektiği fikri müdafaa ve münakaşa edilecekti. Bu fikirde ittifak hâsıl olduktan sonra duaların Türkçeleştirilmesi hususunda bir iş bölümü yapılacaktı.

Plan böyle hazırlandıktan sonra Mustafa Kemal:

“İsterseniz ihtiyatlı olalım. Bellibaşlı duaları sen bir kere güzelce türkçeye çevir. Onların üzerinde münakaşa yapalım, daha iyi olur” dedikten sonra, Reşit Galip'e Tekbir ile Ezanın Türkçeleştirilmesini emreder ve bu hususta kimseye bir şey söylememesini sıkı sıkı tembih eder.²³⁵

Atatürk bu husustaki ilk uygulamayı 22 Ocak 1932 tarihinde, onbeş yıl yanından ayırmadığı Hafız Yaşar Okur'a İstanbul Yerebatan Camiinde yaptırır. Okur, 1932 Ramazanı'nın dördüncü gecesini, yemekten sonra ayrılmak üzere iken Atatürk'ün kendisini “*Siz kalınız Yaşar Bey*” diye bırakmadığını ve yanında bulunan Dr. Reşit Galip ve Kılıç Ali Beylere dönerek: “*Gazetelere haber ediniz, dediler. Yaşar Bey öbür gün Yerebatan Camiinde “Yasin sûresinin tercümesini okuyacaktır”* şeklinde direktifte bulunduğunu ifade etmiştir. Okur ertesi gün gazetelerde haberin yayımlanması üzerine tramvayda yolculuk yaparken “*Nasıl olur, diyorlardı. Kur'an nasıl Türkçe okunmuş?*” şeklinde halkın tepkisinden gazetelerin haberi yanlış aksettirdiğini, kendisinin Türkçe Kur'an okumayacağını, sadece Yasin sûresini Arapça okuyarak, Cemil Said Beyin tercümesini de cemaate nakledeceğini söylemiştir. Okur o gün Yerebatan Camisinde yaşadığı olayı şöyle anlatmaktadır:

---

²³⁴ Bkz. Altuntaş, *a.g.e.*, s. 112.

²³⁵ Bkz. Egeli, Münir Hayri, *Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar*, ss. 74-77.

“Cuma günü Yerebatan Camiine gittiğim zaman kalabalık camiden taşmış, sokakları sarmış, trafik durmuştu. Halkı yarmaklığıma imkân yoktu. Başkomiserin yardımıyla, binbir müşkilatla içeriye girebildim. Cami de pencere içlerine kadar doluydu. Bir köşeye etraftı şallarla süslü bir kürsü konulmuştu. Etrafı da gazeteciler ve foto muhabirleriyle doluydu. Cemaatin arasından kürsüye doğru ilerlemeye çalışırken dışarıdan kuvvetli bir korna sesi geldi. Kalabalık “Gazi geliyor” diye dalgalandı. Halbuki gelenler Maârif Vekili Reşit Galib ve Kılıç Ali Beylerdi. Kürsüye çıktım, nefesler kesilmişti, bütün gözler bendeydi. Arapça Besmele-yi şerifi çekip, arkasından yine Arapça olarak Yasin sûresini okumaya başladım. Kur’an’ı Türkçe okuyacağımı zannedenlerin gözlerindeki hayret ifâdesini görüyordum. Sûreyi “Sadakallahülazim” diye bitirdikten sonra:

Vatandaşlar, diye söze başladım. 16. sûre olan Yasin seksen üç ayettir. Mekkeyi Mükerrerme’de nazil olmuştur. Şimdi size tercümesini okuyacağım:

“Müşfik ve Rahim olan Allah’ın ismiyle başlarım. Hâkim olan Kur’an hakkı için kase ederim. Ya Muhammed! Sen, tariki müstakime sevk eden bir Resulsün, Kur’an sana aziz ve rahim olan Tanrı tarafından nazil olmuştur.” Sûreyi böylece devâm ederek 83. ayetin sonunu da şöyle okudum:

“Her şeyin hükümdar ve hakim-i mutlakı olan Tanrı’ya hamd olsun. Hepiniz Ona rücu edeceksiniz.”²³⁶ Hafız Yaşar Yasin sûresinin bitimi sonrasında Türkçe olarak şöyle dua yapmıştır:

“Ulu Tanrım! Bu okuduğum Yasin-i Şeriften hâsıl olan sevabı Cenab-ı Muhammed Efendimiz Hazretleri’nin ruhi saadetlerine ulaştır Tanrım! Hak ve adalet üzerine hareket edenleri sen payidar eyle. Türkiye Cumhuriyeti’ni ilelebet payidar kıl. Türk milletini sen muhafaza eyle. Şanlı Türk ordusunu ve onun değerli, kahraman kumandan ve erlerini karada, denizde, havada, her vechile muzaffer kıl Yarabbi. Vatan uğrunda veda-i can ederek şehit olan asker kardeşlerimizin ruhlarını şad eyle. Vatanımıza kem gözle bakan düşmanlarımızı perişan eyle. Topraklarımıza bol bereket ihsan eyle. Memleketin ve milletin refahına çalışan büyüklerimizin umurlarında muvaffak bi’l-hayr eyle. Âmin.”²³⁷ Hafız Yaşar’dan başka diğer hafızlar da İstanbul’un değişik câmilerinde ayetlerin Türkçe çevirilerini okumuşlardır.²³⁸

²³⁶ Bkz. Okur, Hafız Yaşar, *Atatürk’le 15 Yıl*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1962, ss. 15-17.

²³⁷ Bkz. Okur, *a.g.e.*, ss. 17-18.

²³⁸ Bkz. Cündioğlu, *a.g.e.*, ss. 141-153.

Bu konuda en görkemli dinî tören, Kadir gecesi dolayısıyla 3 Şubat 1932 tarihinde Ayasofya Camiinde gerçekleştirilmiştir. Hafız Yaşar Okur bu dinî törenle ilgili olarak şunları anlatmaktadır:

“Akşam namazından sonra kapılar kapatıldı. İçeride ve dış avluda benzerine az rastlanır bir kalabalık vardı. Ancak polisin yardımı ile müezzîn mahfiline kadar gidebildik. Teravih namazını Hacı Faik Efendi kıldırdı. Namaz sırasında ilahi ve ayın-i şerif okundu. Hoparlörler caminin her tarafına konulmuştu. Bu dinî merasim Türkiye’den ilk defa bütün dünyaya yayılıyordu.

Sıra mevlide geldi. Yirmi hafız iştirakiyle okunan mevlit, pek muhteşem ve ulvi oldu. Perde perde yükselen bu ilahi nağmeler Ayasofya Camiinin civarlarından Türkiye sathına ve bütün dünyaya yayılıyordu. Cemaat sanki büyülenmiş, gaşyolmuştu. Hele muazzam cemaatin de iştirak ettiği o tekbir sedaları insana havalanacakmış gibi bir hafiflik hissi veriyordu. Bu ulvi ve ilahi nağmeleri Atatürk de radyosu başında dinliyordu. Ertesi akşam huzuruna çağırılan Atatürk bana şunları söyledi:

- Dinî merasimi radyodan takip ettim. Çok memnun ve mütehassis oldum. Arkadaşlarınız hafız beyleri yarın akşam saraya iftara davet ediyorum. Kendilerini haberdar ediniz.

Okur, 1932 yılı Ramazanı’nın ilk günlerindeki bu iftara, Beşiktaşlı Hafız Rıza, Hafız Sadettin Kaynak, Sultan Selimli Rıza, Süleymaniye Camii Baş Müezzini Kemal, Hafız Yaşar Okur, Hafız Burhan, Beylerbeyli Fahri, Muallim Nuri ve Zeki gibi İstanbul’un ünlü hafızlarının katıldığını ifade etmiştir. Davetin nedeni ise hafızlara camilerde Kur’an’ın Türkçe çevirilerini okutmak olduğunu ve halka, dinini kaynağından öğretmektir. Bu amaçla hafızlarla çalışmalar yapmış, bu çalışmalarda Atatürk, kendisi dahi “ayağa kalkıp, ceketinin önünü ilikledikten sonra Fatıha suresinin tercümesini” okumuştur.

Çalışmalarının sonunda Atatürk, hafızlara şu tavsiyede bulunur:

“Arkadaşlar! Hepinizden ayrı ayrı memnun kaldım. Bu mübarek ay vesilesiyle camilerde yaptığınız mukabelenin son sahifelerini Türkçe olarak cemaate izah ediniz. Halkın dinlediği mukabelenin manasını anlamasında çok fayda vardır.” Hafızlara, Atatürk’ün emriyle iki yüzer lira ihsanda bulunmuş sonra yine Atatürk’ün emriyle hafızlar otomobillerle evlerine kadar götürülmüştür.²³⁹

Türkçe Kur’ân okunması ile ilgili bir başka anı ise Sadettin Kaynak’a aittir. Kaynak, Atatürk’ün Dolmabahçe Sarayında Cemil Said’in Türkçe Kur’an-ı Kerim’ini hafızlara

---

²³⁹ Bkz. Okur, a.g.e., ss. 14-23.

okutmuş ve sıra kendisine geldiğinde Kur'an'ı ötekilere verdiği gibi kapalı değil, açtığını, evvelden tespit ettiği anlaşılan sayfaların alt kısmını göstererek;

“Bu işaret ettiğim ayeti okuyacaksınız!” dediğini ifade etmiştir. Kaynak, Kur'an'a baktığında, Nisa sûresinin 23. Ayeti olduğunu görmüş ve aşağıdaki şekilde okumaya başlamıştır:

*“Validelerinizi, kızlarınızı, hemşirelerinizi ve birader ve hemşirelerinizin kızlarını, sütninelerinizi, süt hemşirelerinizi, kadınlarınızın validelerine, taht-ı nikâhınızda bulunmuş kadınların vesayetinize verilmiş kızlarını taht-ı nikâha almak size haramdır. Yalnız birlikte yatmadığınız kadınların kızlarını almakta hiç bir günah yoktur. Kardeş oğullarınızın zevcelerini ve iki hemşireyi nikâh etmeyiniz. Lâkin bir emir vaki olmuş ise Allah Gafur ve Rahimdir.”*²⁴⁰

Atatürk bu son cümleye “*Bu hezeyandır... Böyle şey olmaz.*”, diye hiddetle itiraz etmiş, okurken, bir yanlışlık olduğunu hisseden fakat kitâba göre harfi harfine okumak mecburiyetinde kaldığını ifade eden Kaynak, hemen ayağa kalkarak;

“*Paşam, bu tercüme yanlıştır. Kur'an böyle değildir!*” demesi üzerine Atatürk ispatını isteyince de “*Kur'an'daki aslı: İki kız kardeşi cem etmek (aynı anda ikisiyle de evlenmek) haramdır.*” demiştir. Daha sonra Atatürk'ün de hayret içinde kaldığı bu yanlışlığın sebebinin bu Kur'an'ın aslından değil, Fransızcasından tercüme edildiğinden dolayı olduğu anlaşılmış ve yarım saat bu tercüme yanlışlığını münakaşa edilmiştir.²⁴¹ Bu olaydan sonra namazlarda ve namaz harici Türkçe Kur'an (Kur'an Tercümesi) okumaktan vazgeçilmiş oldu.²⁴²

---

²⁴⁰ Nisa suresi 23. ayetin tercümesi: “Analarınız, kızlarınız, kızkardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kızkardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla (nikahlanıp da) henüz birleşmemişseniz kızlarını almanızda size bir mahzur yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.

(Ayetin “nikahlanıpta birleşmediğiniz kadınların kızları ile evlenmenize mahzur yoktur” mealindeki kısmından maksat anası nikah altında iken onun kızını da almak değildir. Caiz olan, bir erkeğin nikahlanıp da kendisi ile birleşmeden boşandığı kadının başkasından olma kızı ile evlenmedir. Ayet evlenilmesi kesin olarak yasaklananlar dışında kalan akraba ile evlenmek, bazı şart ve zaruretler icabı caiz kılınmış olmakla beraber, hadiseler akraba olmayanlarla evlenmeyi tavsiye etmiştir.) Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1993, s. 80.

²⁴¹ Banuoğlu, Niyazi Ahmet, *Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı, II*, s. 351-352'den aktaran, Altuntaş, a.g.e., ss. 78-79.

²⁴² Bkz. Öcal, a.g.e., baskı yılı, 2007, s. 421.

3.1.5.7. Ezan, Kamet, Salât ü Selâm ve Tekbirin Türkçeleştirilmesi

Ezan,²⁴³ Tekbir, Kamet ve Salanın Türkçeleştirilmeleri ile ilgili ilk çalışmalar ise, 1931 yılında, Atatürk'ün *Türkçe Kur'an çalışmaları için kurduğu ve yukarıda isimleri verilen hafızlardan oluşan komisyona bir de Ezan ve diğerlerinin Türkçeleştirilmesi için görev vermiştir*. Bu komisyon 1931 yılının Ramazanın 15'inden itibaren İstanbul'da Dolmabahçe Sarayında çalışmalarına başlamıştır.

Böylece yukarıda bahsi geçen, Ali Suavi'nin ve Ziya Gökalp'in ezanın Türkçeleştirilmesi yönündeki istekleri, 1932 yılında bizzat Atatürk tarafından hayata geçirilmiştir.

Dr. Reşit Galip ve Hasan Cemil Çambel'in başkanlığında çalışan; Hafız Sadettin Kaynak, Beşiktaşlı Rıza, Süleymaniye Camii Baş Müezzini Hafız Kemal, Hafız Burhan, Hafız Fahri, Hafız Nuri, Hafız Yaşar, Hafız Zeki, Sultan Selimli Hafız Rıza gibi İstanbul'un tanınmış hafızları da Atatürk'e bu konuda yardımcı olmuşlardır.²⁴⁴ İlk Türkçe ezan, 29 Ocak 1932 tarihinde Kuşadası'nda Hafız Sadık tarafından okunmuştur. Sonra 30 Ocak 1932'de İstanbul Fatih Camiinde Hafız Rıfat tarafından önce Arapçası okunduktan sonra Türkçesi okunmuştur.²⁴⁵ Daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığının 18 Temmuz 1932 tarihli genelgesi

²⁴³ Ezan ve tarihçesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Köksal, Asım, *İslam Tarihi (Mekke Devri)*, 1966, s. 148; Maide Suresi, ayet: 58-59, (Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim, H. Basri Çantay); Fergan, Eşref Edip, "Ezan Meselesi", *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. 2, No.86, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Kasım 1947, ss. 8-10; Ağırbaşı, Ahmet, "İslamın İlk Emri Oku, Ezan Niçin Türkçe Okunmaz?", Yıl 12, C. 2, Dinî, İctimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul ss. 16-17, 27.

²⁴⁴ Bkz. Okur, a.g.e., s. 12-13.

²⁴⁵ Ezan ve kametin Türkçeleri şöyledir:

Ezanın Türkçesi

Tanrı uludur
Şüphesiz bilirim; bildiririm
Tanrı'dan başka yoktur tapacak
Şüphesiz bilirim; bildiririm
Tanrı'nın elçisidir Muhammed
Haydi namaza; haydi halasa
Namaz uykudan hayırlıdır (sadece sabah namazları için)
Tanrı uludur, Tanrı'dan başka yoktur tapacak

Kamet'in Türkçesi

Tanrı uludur
Şüphesiz bilirim; bildiririm
Tanrı'dan başka yoktur tapacak
Şüphesiz bilirim; bildiririm
Tanrı'nın elçisidir Muhammed
Haydi namaza; haydi halasa
Namaz başladı; Tanrı uludur
Tanrı uludur, Tanrı'dan başka yoktur tapacak (Resimli Şark Mecmuası, Sayı: 22-23, 24, Birinci Teşrin-İkinci Teşrin-Birinci Kanun, İstanbul, 1932, s. 24.)

uyarınca tüm yurttta ezan ve kametin, 636 sayılı yazıyla²⁴⁶ ezan ve kaametın birkaç ay içinde Türkçe okunması uygulamasına geçilmiştir.²⁴⁷

1 Şubat 1933 tarihinde Bursa’da ezanın Türkçe yerine Arapça okunmasını isteyenlerin sebep olduğu olay²⁴⁸ dışında Türkiye genelinde başka bir olayla karşılaşılmmıştır.²⁴⁹

Atatürk bu şekilde Türkçe ezan ve Kur’an okutmak için uzun uzadıya hazırlık yapmış ve nihayet bütün yurttta Türkçe ezan ve Kur’an okunulması emrini vermişti. Artık bütün câmilerde Ezan-ı Muhammedi Türkçe okunacak, kamet Türkçe getirilecek, Kur’an-ı Kerim de Türkçe meâlınden okunacaktı. Yâni o ana kadar, tam ondört asır devâm etmiş olan “Şeair-i İslâmiye” değiştirilecekti.

Türkçe ezan ve kametten sonra sala ve tekbirler de Türkçeleştirilmiştir. 6 Mart 1933 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığınca Hz. Peygamber’e saygı anlamı içeren “salât ü selam”ın

---

²⁴⁶ Atatürk Devrimi Kronolojisi, Sami N. Özerdim, Varlık Yayınevi, 1966, s. 87.

²⁴⁷ Turan, Şerafettin, Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, TTK Yay., Ankara 1983, s. 53.

²⁴⁸ Bursa’da 1 Şubat 1933 günü öğleden sonra Evkaf Müdürlüğü önünde toplanan yaklaşık yüz kişilik bir grup Türkçe ezan aleyhinde gösteri yaptı. Olayı 4 Şubat’ta Afyon’da haber alan Gazi Mustafa Kemal gezi programını iptal ederek Bilecik üzerinden 5 Şubat’ta Bursa’ya vardı.

İçişleri Bakanı Şükrü (Kaya) ve Adalet Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) beyler de Bursa’ya gelerek incelemelerde bulundular. Mustafa Kemal, Bursa’dan ayrılmadan önce Anadolu Ajansı’na şu açıklamayı yaptı: “Bursa’ya geldim. Olay hakkında ilgililerden bilgi aldım. Olay aslında önemi haiz değildir. Herhalde cahil mürteciler Cumhuriyet adliyesinin pençesinden kurtulamayacaklardır. Olaya bilhassa dikkatimizi çevirmemizin sebebi, dînî, siyaset ve herhangi bir tahrike vesile etmeye asla müsamaha etmeyeceğimizin bir daha anlaşılmasıdır. Meselenin mahiyeti esasen din değil, dildir. Kati olarak bilinmelidir ki, Türk milletinin milli dili ve milli benliği bütün hayatına hakim ve esas kalacaktır.”

Kazanlı Tatar İbrahim’in başı çektiği olay, Bursa Ulucami müezzininin vazifesi başına gelmemesi üzerine Halil adında birinin ezanı Türkçe yerine Arapça okuması ve sivil polis memuru Hamdi Efendi’nin müdahalesi sonucu çıktı. Tatar İbrahim’in kışkırtmasıyla cami cemaatinden bir grup, “Dinîni seven bizimle gelsin” diyerek Evkaf Müdürlüğü’ne doğru yürüyüşe geçtiler.

Vilayet Konağı önüne gelen kalabalık, zabıta kuvvetleri tarafından dağıtıldı ve tahrikçiler yakalanarak soruşturmaya başlandı. 23 kişinin yakalandığı olaydan sonra Bursa Ulucami hatibi Hafız Tevfik Efendi de İstanbul’da tutuklanarak Bursa’ya gönderildi. Ankara’ya dönen adalet ve içişleri bakanları, Bursa’daki incelemelerini ve aldıkları tedbirleri Bakanlar Kurulu’na bildirdiler.

13-14 Şubat tarihlerinde soruşturma sona erdi. Aralarında Bursa müftüsü Nurettin Efendi, Ulucami hatibi Hafız Tevfik Efendi ve fabrikatör Gaffarzade Mehmet Efendi’nin de bulunduğu 24 sanık 15 Şubat’ta Bursa Ağır Ceza Mahkemesi’ne sevk edildi. Daha sonra tutuklu sanıkların Çorum’a nakledilmesi emri geldi. Bursa olayı davası Çorum’da görüldü ve 1 Mayıs’ta karar açıklandı. Buna göre, 4 kişi beraat ederken, 5 kişi ikişer yıl ağır hapis, 7 kişi birer yıl ağır hapis, 7 kişi de 6 ay ağır hapis cezasına çarptırıldı. Bursa Ulucami hatibi Hafız Tevfik iki buçuk yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı. Bursa müftüsü Nurettin ve katibi Kamil efendiler, yine Çorum’da görülen davada 12 Haziran 1933’te beraat ettiler. Bursa olayının ardından İzmir ve Salihli’de de Türkçe ezan okumamakta direnen dört imam ve müezzin tutuklanarak mahkemeye sevk edildi. Komisyon “Bursa’da Türkçe ezan karşıtı gösteriler”, *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, C. 1, (1923-1940), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, s. 208.

²⁴⁹ Bursa olayı hakkında ayrıca bkz. Albayrak, Sadık, *Türkiye’de Din Kavgası*, İstanbul 1975, ss. 250-251.

üç ayrı Türkçe örneği ile bir Türkçe “tekbir” örneği İstanbul Müftülüğü ile Evkâf Müdürlüğüne gönderilmiştir.²⁵⁰

Ancak sala yürürlüğe konmasından 4 yıl sonra, “ölüm haberini ilan eden salanın hasta ve asabı bozuk insanlar üzerinde uyandırdığı acı tesir” dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığının valiliklere gönderdiği 15 Nisan 1937 tarih ve 1378/528 sayılı yasa ile kaldırılmıştır.²⁵¹

2 Haziran 1941 tarih ve 4055 sayılı kanunla, Türk Ceza Kanununun 526. maddesi değiştirilmiştir. Yapılan değişiklikle Arapça ezan ve kamet okuyanların üç aya kadar hafif hapis veya 10 TL’den 200 TL’na kadar hafif para cezasıyla cezalandırılması karara bağlanmıştır.²⁵²

Tekbir hakkında yasal bir zorunluluk bulunmamasına karşın, 22 Eylül 1948 tarihine kadar Türkçe okunmaya devâm etmiştir. Bu tarihte Diyanet İşleri Başkanlığının 22.09.1948 tarih ve 1287 sayılı tâlimatı ile tekbirin Türkçe okunması uygulamadan kaldırılmıştır.²⁵³

---

²⁵⁰ Salat ü selam’ın üç şekli aşağıdaki gibidir:

1. Şekil:

Tanrı elçisi Muhammed salat sana selam sana
Tanrı sevgilisi Muhammed salat sana selam sana
Tanrı elçileri salat sizlere, selam sizlere!

2. Şekil:

Ey Tanrının elçisi Muhammed senin üzerine olsun rahmet ve selamet
Ey Tanrının sevgilisi Muhammed senin üzerine olsun rahmet ve selamet
Ey Tanrının elçileri sizin üzerinize olsun rahmet ve selamet

3. Şekil:

Ey Tanrı elçisi Muhammed sanadır rahmet ve selamet
Ey Tanrı sevgilisi muhammed sanadır rahmet ve selamet
Ey Tanrı elçileri sizleredir, rahmet ve selamet

Diyanet İşleri Reisi Rıfat imzalı 6.3.1933 tarihli genelgesinin son bölümü:

“Öz dilimizle her tarafta Türkçe ezanın okunduğu minarelerde Arapça salat ü selam okumak ahenksiz düşeceği gibi, hükümet-i Celile’nin takip buyurduğu maksad-ı milliyeye uygun gelmediğine binaen İstanbul’daki erbab-ı ihtisas ile bilmuhabere balaya yazılan üç suret (salat ü selam) ile Türkçe tekbir gönderilmiştir. Her hangisi arzu olunursa icabında alakadarların ondan okumaları lüzumu tamimen beyan olunur efendim. Altuntaş, *a.g.e.*, s. 113.

²⁵¹ Altuntaş, *a.g.e.*, s. 113.

²⁵² *Türk Ceza Kanunu Bütün Ek ve Değişiklikleriyle Beraber*, Görkey, Mehmet, İstanbul 1943, ss. 185-186.

²⁵³ Altuntaş, *a.g.e.*, s. 114.

Öte yandan 2 Haziran 1941 tarih ve 4055 sayılı yasayla değiştirilen Türk Ceza Kanununun 526. maddesi, 17 Haziran 1950 tarih ve 5665 sayılı kanunla tekrar değiştirilmiştir.²⁵⁴ Yapılan bu değişiklikle Türkiye’de uzun yıllar Türkçe okunan ezan ve kamet 12 Haziran 1950’de yeniden Arapça’ya döndürülmüştür.²⁵⁵ Böylece Türkçe Ezan sıkıntısı sona ermiş ve Müslüman halk her tür ibadetini, ibadetin asli dili ile yapma huzurunu yaşamaya başlamıştır.

---

²⁵⁴ Düstur, C. 31, III. Tertip, Ankara, 1950, s. 2116. Kanun değişikliğinin TBMM’de görüşmesi esnasında yapılan konuşmalar için bkz., TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Birleşim: 9, 16.06.1950, C. 1, ss. 181-188.

²⁵⁵ Turan, *a.g.e.*, s. 55-56.

SONUÇ

Cumhuriyet döneminde ikame edilmeye çalışılan eğitim anlayışı, Osmanlı'nın son 100-150 senesinde batılılaşma çabalarının bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı devletinin son döneminde ıslah ve modernize edilen medrese sisteminin Cumhuriyetin daha ilk yılında ortadan kaldırılmasıyla Türkiye'de din eğitimi alanında bir boşluğun oluşmasının başlangıcı olmuştur. Onu, din eğitimi ve öğretimi adına olumsuz olarak nitelendirilecek diğer gelişmeler takip etmiştir. İmam ve Hatip Mektepleri ile Dâru'l-Fünûn İlähiyat Fakültesinin açılıp birkaç yıl içerisinde tekrar kapatılmaları, okul programlarından dinî derslerin çıkarılması başlıcalarıdır.

3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılıncaya kadar Türkiye'de dinî eğitim medreseler vasıtasıyla yapılıyordu. Aynı tarihte kabul edilen 429 sayılı kanun ile Şer'îye Vekâleti ilga edilip Diyanet Riyâseti / Diyanet İşleri Başkanlığı tesis edilmiştir.

Tevhid-i Tedrîsat Kanunu'nun uygulamaya konulmasından sonra din eğitimi ve öğretimi adına yaşanan olumsuz gelişmeler, yüzyıllardır medrese geleneği içinde düşünmüş, onunla kültür hayatını ve bütün kurumlarını oluşturmuş bir millet için kolay hazmedilir olmamıştır. Devlet bazında bakıldığı zaman ise, Türkiye daha baştan aydınlanma felsefesinin pozitivist mantığı içerisinde kalmayı ideolojisi için esas kabul etmiştir. Bütün ideolojilerde ve uygulamalarda olduğu gibi bu mantık, Türk eğitim sisteminin yüzyılın başında yapılan tartışmalar seviyesinde kalmasına sebep olmuştur.

1924 tarihinde medreseler lağvedilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanununun âmir hükmü gereği medreselerin yerine İlähiyat Fakültesi ile İmam ve Hatip Mektepleri açılmıştır. Ancak bu iki dinî eğitim ve öğretim kurumu kapatılan medresenin ortaya çıkardığı boşluğu dolduramamıştır. Esasen alınan bazı tedbirlerle kısa zamanda kapanışları sağlanan bu dinî eğitim kurumlarının kapatılan medreselerin yerini tutması da beklenemezdi.

Peki, İlähiyat Fakültesi ile İmam ve Hatip Mekteplerinin kapatılmasının sağlanmasından sonra ne gibi bir durum ortaya çıktı? Yeniden dinî okulların açılmasına kadar, aradan yirmi küsur sene gibi uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen, bir taraftan

Maârif Vekâletinin Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla taahhüt eylediği dinî vazîfelerde istihdam edilecek elemanları verememiş / yetiştirememiş olması, diğer taraftan Diyanet Riyâsetinin de din adamları yetiştirecek meslekî bir müesseseye sahip bulunmaması yüzünden memleketin birçok yerinde hakîki bir din adamı bulmak şöyle dursun, hutbe okuyacak bir hatip, namaz kıldırarak bir imam bile bulunamaz hale gelmiştir. Hatta bazı köylerde ölülerin teçhiz ve tekfini merasimini ifa edecek kimselerin kalmadığı da resmi ağızlar tarafından ifâde edilmiştir.

Böylece hakîki din rehberlerinin yetiştirilmemesi cemiyette manevi bir buhranın baş göstermesi neticesini doğurmuştur. Çocukların din ve ahlâk terbiyesinden mahrumiyetleri kalplerde bir boşluk husûle getirdiği gibi, yabancı akide ve ideolojilerin tesirlerine müsait bir zemin de hazırlamış oldu. Halbuki çocukların ve gençlerin, her türlü yabancı, menfi ve muzır tesirlere karşı mukavemet edebilmeleri için kendilerine çok temiz ve asil bir karaktere dayanan manevi bir terbiyenin verilmesindeki büyük faydayı takdir etmeyecek bir kimse bulunduğuna inanmak çok güç olsa gerektir.

Bu dönemde, milletimizin dünya gerçeklerini görebilen yetişmiş din görevlisine olan ihtiyacı izaha lüzum hissettirmeyecek kadar açık olmasına rağmen, bunun aksine mevcut din adamları da câhil yerine konuldu ve görevden men edildi. Gerçekten de mesleklerinde kırk elli sene görev yapmış yaşlı hoca efendilerden birçoğunun ilkokul diploması bile yoktu. Bu nedenle bunlar, hariçten ilkokul bitirme imtihanlarına girip, bir diploma edinmek zorunda kaldılar. Aslında, ilkokul diploması olmamak bir insanın okuma yazma bilmediğine delil sayılmaz. Kaldı ki, en ücra bir dağ köyüne geçici bir zaman için, Meselâ bir ay R amazan imamlığı için görevlendirilecek olanlar bile, mahalli müftülüklerde, Kur'anı düzgün okuyup, namaz, abdest ve oruç gibi konulardan lüzumlu bilgileri bildiğini meydana koymadıkça ve kendisine verilecek görevi yapabileceği kanâatını uyandırmadıkça eline bir belge verilmezdi. Bu şart, tamamen özel olarak hizmet edecek ve devletten maaş almadan vazîfe yapacaklar içindir. Çok sınırlı sayıda da olsa kadrolu olarak maaş veya ücret karşılığı tâyin edilecekler ise, çok daha ciddi imtihanlardan geçmek ve meslekî ehliyetlerini ortaya koymak zorundaydılar. İmtihan vererek ve meslekî ehliyetlerini ispat ederek vazife almış binlerce insanın ulu orta, okuma yazma bilmeyen câhillikler olarak nitelenmesine ve ehliyetsizlikle itham edilmesine hiç gerek yoktu. Kaldı ki onları bu hale getiren uygulanan sistemdi. Ama ne yazık ki suçlayanlar da bu sistemi uygulayanlardı.

Bu dönemde, milletimizin oluşması, kaynaşması ve şahsiyet kazanmasında önemli bir etken durumunda olan din realitesi ve bu alanda yap(tır)ılacak eğitim gözardı edildi ve devlet

bu gerçeğe adeta sırtını döndü, görmezlikten geldi. Bu tavrın kaçınılmaz sonucu olarak din konusunda çözümlenmesi güç problemlerin ortaya çıkması muhtemeldi, nitekim öyle de oldu.

1946-1950 arası demokratik hayata geçiş denemelerinin yapıldığı ve din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerinin yeniden başlatıldığı yıllar olarak yakın tarihimizdeki yerini aldı. Bu yıllarda, Türkiye’de en çok konuşulan konu din eğitimi olmuştur. Özellikle 1947’deki CHP’nin 7. Kurultay’ında, CHP Meclis grubunda ve TBMM’de en çok tartışılan konu din ve din eğitimi olmuştur. Tartışmalar neticesinde ilk olarak, 1948’de halkın din görevlisi ihtiyacını karşılamak amacıyla İmam ve Hatip Kursları açılmıştır. Ancak gerek süresi, gerek kursiyerler için konulan şartlar ve uygulanan programın yetersizliği sebebiyle kurslardan hedeflenen amaç gerçekleştirilmemiştir. Üstelik bu alandaki sıkıntı her geçen gün artmaya devam etmiştir.

1949 tarihine gelindiğinde Ankara’da bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Bu fakültenin açılışı bir umut olmuş, Tıp, Mühendislik, Siyasal Bilgiler, Edebiyat Fakültelerinde kayıtlı öğrencilerden bir kısmı kendi fakültelerinden ayrılarak İlahiyat Fakültesine geçmişlerdir. Ancak özellikle ilk yıllarda uygulanan programları arasında Kur’ân-ı Kerim’in olmaması ve mesleki/dinî derslerdeki yetersizlik ilk dönem öğrencilerini sukut-u hayale uğratmıştır.

Bu dönemde İlkokullara Din Bilgisi dersinin konulması ise ayrı ve başlı başına tartışma konusu olmuştur. Uzun ve çetin tartışmalar sonucu 1949 yılında 4. ve 5. sınıflara isteğe bağlı olarak konulan ders için ileri sürülen önşartlar bu dersleri programa koymak mecburiyetini hissedenlerin samimiyetlerinin(!) ifadesi idi. Çünkü dersin okunması için değil adeta okunamaması için ne gerekiyorsa her tür tedbir alınmıştı. Ama elbetteki bu bir başlangıçtı ve hiç yoktan iyi idi.

Öte yandan bir yaygın din eğitimi sayılan Kur’ân Kursları ve burada yaptırılan Kur’an eğitim ve öğretimi ise başlıbaşına incelemeye değer bir alan olarak karşımızdadır. Araştırmamızda kısaca da olsa tespitlerimizi vermeye ve görüşlerimizi ifade etmeye çalıştığımız Kur’an Kurslarının geniş çaplı ve detaylı bir şekilde incelenmesi gerektiğine inanıyoruz.

Sözlerimizi tamamlarken ifade etmek isteriz ki, Cumhuriyet Türkiye’sinin ilk çeyrek asrında din eğitimi ve öğretimi alanında adeta bir ölüm-kalım mücadelesi yaşanmıştır. Mücadelenin taraflarından biri; dönemin tek ve aynı zamanda devlet yöneticiliğini üstlenmiş olan siyasi parti ve onun yöneticileri idi. Diğeri ise; halkın kendisi idi. İlk insandan beri var

olan ve kıyamete kadar da devam edeceği kesin olan din gerçeği ve onun eğitimini yaptırmak devletin ve onun adına yöneticilik yapanların asli görevi iken maalesef bu dönemde bu görev ihmal edilmiştir. Hatta uygulamalara bakılırsa, ihmalin ötesinde kasıtlı olarak engellenmiştir. Ama şurası bir gerçektir ki, herhangi bir alanda vakıya ters düşecek engellemeler ve yasaklamalar ilânihaye süremez. Hele din ve din eğitimi ve öğretimi konusundaki yasakların uzun süre devam etmesi mümkün değildir. Tıpkı bir ırmağın önüne set çekip, baraj yapmakla devamlı akan ve birikim sağlayan suyu sonsuza kadar orada tutmanın mümkün olmadığı gibi. Nitekim yaklaşık çeyrek asır devam eden baskılar ve yasaklar, çok partili sisteme geçildikten sonra aynı zihniyet tarafından ister-istemez kaldırılmak durumunda kalınmıştır. Bu gelişme üzerine dinî alanda büyük sıkıntılar yaşayan halk derin bir nefes almaya ve rahatlamaya başlamıştır. Daha sonraki yıllarda ise rahatlama daha da artarak gelişmiştir. Zaman zaman yine de sıkıntılar da yaşanmış olmakla birlikte öyle tahmin ediyoruz ki gelecek zaman diliminde ülkemizde din eğitimi ve öğretimi alanındaki faaliyetler devamlı genişleyerek gelişecektir.

EKLER

EK 1

UMÛRU ŞER'İYE VE EVKÂF VEKİLİ ABDULLAH AZMÎ EFENDİ'NİN MECLİSE SUNDUĞU “ŞER'İYE VEKÂLETİ BÛTÇESİNİN ESBABI MUCİBE LAYİHASI”

“Şer’iye Vekâletinin vazai fi esasiyei şâmilesi üç şeyde hulasa edilebilir: Üfta; kazâ, tâlim ve irşât.

Üfta salahiyetini haiz olan Şer’iye Vekâleti bu kadar mühim ve İslâmşümul olan emri üftayı taşralarda müftiler, merkezde bilumum müftilere merci ve kendisine emin bir muavin olacak bir müessesesi dînîye ile ifa edegelmiş ve bu müesseseye fetvahane ve heyeti üftanın en yüksek memuruna fetva emini namı verilmiştir.

Şer’iye Vekâleti üfta heyetini mâhiyeti noktasından tetkik ettiği cihetle bu heyeti yalnız sorulan suallere cevap vermek vazîfesiyle mükellef bir heyet değil, aynı zamanda kanunu İslâmi olan fihkî celilimizin zamanın icâbatına göre tecelli ve inkişâfını, tabiri diğerle ezmine ve emkenini, ahval ve avaidin tağyiriyle yeniden yeniye tahaddüs eden şunun ve hadisatın fihkî İslâmiye ciheti tatbikini temine yegane vâsıta olan bir heyeti aliye olmak üzere telakki ve kabul eder.

Şer’iye Vekâleti, vazai fi esasiyesinden olan tâlim ve tadrîs umûruna da bir ehemmiyeti mahsusa atfetmektedir. Malumualileridir ki: Asrın ulum ve fûnûniyle mücehhez, rûhi şeriate vakıf talebe yetiştirmek maksadıyla evvelce Anadolu’nun bazı mahallerinde Dârü’l-hilâfe Medresesi teşkilâtı yapılmış ve Ders Vekâletince bittetik lüzum gösterilen mahallerde Meşihatça peyderpey teşkilât yapılabileceği de 21 Muharrem 1336, 19 Teşrinievvel 1333 tarihli ve 3034 numaralı Takvimi Vakayile intişar eden Nizamnâmenin 17 nci maddesinde tasrih edilmiştir. Bugün Anadolu’da mevcut onbeş Dârü’l-hilâfededen başka, son senelerin ilcaatı zaruriyesiyle hemen hemen inhidam tehliklerine maruz kalmış olan Medâris-i İlmiye nin bazıları da Büyük Millet Meclîsinin müzaheretî meşkûresiyle, geçen sene tadil ve icâbatı zamana ve ihtiyacı nasa göre mümkün mertebe ıslah edilerek yeniden ihyâ edilmiş ve bu

sûretle halkın ahkâmı dînîye husûsunda maruz kaldığı inhitat ve gafletin önüne geçilmek istenilmîştir.

Mamafih bir müessese ne kadar ulvi düşüncelerle açılır, ne kadar iyi esaslara ibtinadettirilirse ettirilsin, ciddi bir murakabe ve teftişten mahrum kalacak olursa kendisinden beklenen intizam ve faideyi kemaliyle gösteremeyeceği ve belki de faide yerine zarar tevlidedeceği şüphesiz olmasına ve Dârü'l-hilâfe medreseleriyle Medâris-i İlmiye nin talebe ve müderrislerine ait bilcümle muamelatı idariye ve umûru tadrîsiyesini merkezde yalnız bir Müdürü Umûminin tedvir edebilmesi imkân haricinde bulunmasına binaen bilumum medârisin tadrîsatını, talebe ve müderrislerin umûr ve mesalihi Umûmiye ve idariyesini ciddi bir teftiş ve murakabe altında bulundurmak, tadrîsatı tetkik ve programlarını icâbı hale göre ıslah ve tertip ve tanzim etmek için Tadrîsat Müdüriyeti Umûmiyesine merbut üç aza ve bir kâtipten mürekkep bir “Tadrîsat ve Teftişat Heyeti”nin kabulü Heyeti Aliyeye teklif olunmuştur.

Memleketin irfân ordularını teşkîl eden müderris ve muallimlerin mümkün olduğu kadar tehvini ihtiyaçlarına çalışmak, sefalet ve perişaniye düşmemelerini temin etmek şüphesiz ilim namına en büyük bir vazîfedir. Böyle olduğu halde Dârü'l-hilâfe medreseleri müderrislerinden bazılarının ancak hademe maaşı kadar, yâni beşyüz kuruştan ibaret bir maaş verilmesi şerefi ilmî ile gayrimütenâsip görülmüş ve maaşları beş lira ile altı lira arasında olan bu muallimlerin bir kısmına üçer ve bir kısmına da dörder lira zammedilmiş ve evvelce mevcûd olduğu halde bilahara hangi sebebe mebni lağvedildiği anlaşılmayan lisânı ecnebî dersinin Dârü'l-hilâfe medreselerine tekrar konulması ve Farisi dersi için de ayrıca bir muallim tâyini ve yeniden altı tali medrese ile bir sahn medresesinin küşadına müsaade olunması teklif olunmuştur. Şer'îye Vekaleti bu teklifatını yaparken Heyeti Aliyeye ve Meclîsi Aliye mühim ve cidden nazarı dikkate alınmaya şayan bir meseleyi de arz etmek ister. Malumalileridir ki bütçenin 217 nci faslının ikinci maddesini müderrisin maaşatı teşkîl etmektedir. 9015 liradan ibaret ve onbeş, yirmi seneden beri verilegelmekte olan bu tahsisatın, bir yanlışlık neticesi olarak geçen sene kat'ı cihetine gidilmîş ve bunun hikmeti vaz'ı asla nazarı dikkate alınmamıştır. Halbuki bu tahsisatın bir kısmı bilfiil tadrîs ve irşât vazîfesiyile muvazzaf “Müderrisin”e, bir kısmı da senelerce fahrî bir sûrette neşri füyuzat ile sinleri reşidei kemal olan ve memleketin hüsün teveccühünü kazânmış bulunan zevatı muhteremeye verilmekte olup bununla halkın dâimi sûrette tenviri ve memlekete hüsünü hizmetleri sebk etmiş olan zevatı muhteremenin ahiri ömürlerinde mümkün olduğu kadar sefalete düşmemeleri düşünölmüştü. Bu zevatı muhteremenin pek çokları Hükümeti millîyemizin hini

teşekkülünde de büyük yararlık göstermiş ve bu sûretle kumandanların ve Hükümet memurlarının bile mazharı takdiri olmuş ve bu fedakarlıklarına mükafat olmak üzere maaşı sabıklarına bir miktar daha zam yapılması mahallerinden Şer'îye Vekaletine yazılmıştır. Fakat ne acıklı bir hadise ki, fedakarlıklarına mukâbil maaşlarına zam yapılması teklif olunduğu bir sırada, senelerden beri almakta oldukları iki yüz kuruşun da kat'olunduğu ve şayet tarihi kat'ından sonra hala maaş alanlar varsa istirdadolunacağı cevabı verilmiştir.”¹

24.8.1338 (1922)

Umûru Şer'îye ve Evkâf Vekili

Abdullah Azmi

---

¹ TBMM Z.C.Devre :I C. 22, Celse : II, İçtima Senesi : 3, 90. İçtima, 24.8.1338, ss. 334-337.

EK 2

17 NİSAN 1340 (1924) TARİHLİ “MAARİF VEKÂLETİ BÜTÇESİ”NDE, TEVHİD-İ TEDRİSAT

Karahisarısahip Mebusu Kâmil Efendi - “(İnni buistü li etemmimü mekârîmül ahlak) Gâye, nakli mekârîmi ahlakiyeyi ikmalinden ibaret olduğunu kendileri beyan buyuruyorlar. Binaenaleyh terbiyei ahlakiye terbiyelerin en yükseğidir. Biz terbiyei ahlakiye husûsunda nasıl bir tarik takip etmeliyiz, nasıl bir istikâmet almalıyız ve Maârif Vekili Beyefendi bu husûsta nasıl düşünüyorlar? Terbiyei ahlakiye husûsunda, malumu ihsanınız terbiyei ahlakiye denince müeyyedei ahlakiye hatırlanır. Terbiyeyi hangi müeyyedelerle teyit etmeliki, ahkamı ahlakiye muvafakiyet pezir olsun? Müeyyedei ahlakiye deyince hatıra kutsi duygular gelir. Ulemâyı İslâm evladı vatanın bir taraftan terbiyei ahlakiyesi ile mukaddes duygularını, diğer taraftan müeyyidei ahlakiye olmak üzere muahazayı tarihiyeyi öne sürerler. İşte insan böyle fena olursa tarih şöyle muaheze eder.

Şöyle iyi olursa tarih mükafatlandırır. Fakat tebayiin değişmesiyle bu muahezeyi tarihiye de değişiyor.

Sonra vicdân, muahezeyi vicdân bu da (mesaibu kavmin inde kavmin fevaidü) denildiği gibi bir hadiseyi birinin musibet, diğerinin fayda telakki ettiği kerraren görülüyor. Binaenaleyh bunlar bir miyarı ahlaki olamaz müeyyedei ahlakiye olamaz.

Ben derim ki, kutsi duygular muhafetullaha istinâd etmedikçe terbiyei ahlakiye nakıstır ve natamamdır. Bugün binlerce halk gönüllerini muhafetullaha vermedikçe, aralarında zaptu rapt temin etmek, zabıta hükümetin işi değildir, zabitanın görebileceği işlerden değildir. Binlerce halk her biri bir türlü düşünür. Binaenaleyh onları zapteden şey terbiyei ahlakiyedir. Memleketin terbiyei ahlakiyesini böyle muhafetullaha istinâd ettirmek mecburiyeti vardır. Binaenaleyh vekili muhterem hazretlerinden bu husûsta da izahat isterim.

3 Mart tarihli kanunla Maârif vekaletine birçok vazîfeler yükletildi. (işitemiyoruz sesleri) 3 Mart kanunuyla dedim; Maârif vekaletimize birçok vazîfeler daha yükletildi.

Medâris; medreseler iki kısımdı. Birisi “Dârü’l-hilâfe” ünvanı altında ve hakîkaten iyi bir programa malik... Çünkü aciz arkadaşınız da 1324 senesinden beri medârisin asri bir şekle girmesi için hayli çalıştım ve mesai neticesinde –sabıkan – Dârü’l-hilâfe ünvanını taşıyan medreseler, ciddi bir programla, asri bir programla, asri bir teşkilâtla halihazırını iktisap etmişti. Diğer taraftan müktedir heyeti tadrîsiye bulmak bütçede karşılığı mühim bulunan bir mesele

olduğu için Dârü'l-hilâfe unvanıyla yadedilen bu medreselerden otuz tane açılabilmiş, bakiyesi için (Mala yedruk küllehu geniş memleketimizde pek çok köyler var, bu kadar imama, mümkün olduğu kadar çocuklarını okutmak için bir muallime ihtiyacı olduğundan, medârisi ilmîye namıyla ve hükümeti millîyenin teessüsüsünden sonra Mustafa Fehmi Efendi Hazretlerinin Şeriye Vekaleti zamanında bir nizamnâme ile medârisi ilmîye unvanıyla ikinci bir kısım medreseler meydana gelmiştir. Bunlar da bütün bütün programsız değildi. Efendiler; bunların da programı vardı. Fakat diğer programlar gibi yüksek ve asri değildi. Çünkü o programı takip etmek için mükemmel bir heyeti tadrîsiye var, mükemmel bir heyeti idare var. Fakat diğer bir programı tatbik etmek için iki üç muallim, bundan ibaret. Onun için teşkilâta göre basit bir programla da ikinci olarak medârisi ilmîye meydana geldi. Medârisi ilmîyenin adedi – gazetelerde gördüğüme göre – hayli çok. Vekil Beyefendi pek isticâl buyurarak bunların hepsini birden kapatmışlar. Bendeniz kendilerinin yerinde olsaydım, bunların içerisinde müderrisleri uygun olmayan, kifayeti ilmîyesi muvafık olmayanlar vardır. Teftiş edilir, tetkik edilir, o gibiler tadrîsten men edilir ve diğer kudreti ilmîyesi kafi derecede görülenler tadrîsata devâm ederdi. Çünkü memleket muhtâctır. Bugün Dârü'l-hilâfe medreselerinde imam ve hatip yetiştirmek üzere bu ünvanla mektebe kalbettikleri medreseler otuz tanedir. Bu kadar mektep memleketin neresine kifayet eder? Bu gayri kafidir.

Mustafa Feyzi Efendi (Konya) Kırk bin köy var.

Kâmil Efendi (Devâmla) – Onun için vekalet isticâl etmiştir. Bunları tetkik etmeliydi. Programa muvafık değilse onu ıslah etmeliydi. Fakat bunların heyeti mecmuasını birden kapatmamalıydı. Sonra ilahiyat şubesi açılacak, 3 Mart kanunu mucibince de efendiler. Tevhidi tadrîsat denilince tabîi, tadrîsatı iptidaiyenin tevhididir. Tadrîsatı İptidaiye taliye, aliye meslekleri ayrıdır. Çünkü tadrîsatı taliyeli; iptidaiye, tadrîsatı aliye de tadrîsatı taliye yetiştirecektir. Yâni ali müesseselere talebeyi, tali mektepler yetiştirecektir. Bunun için meslekî müesseseler tadrîsatı taliyeden başlar. Yoksa tadrîsatı aliye vardıği zaman me'luf olmadığı ilimler, fenler talebinin önüne sürülerek olursa hiç birini hazm edemez, hiç birini kavrayamaz. Bunun için tetkik ederken aşağıdan yukarıya doğru çıkalım.

Bendenizce Darülfünûn meslekî şubatına göre, fakültelerine göre her halde tali liseler olmalı. Şimdi bugünkü liselerimizden çıkan bir efendi; ilahiyat şubesine verildiği zaman tefsir, hadis, tasavvuf gibi derin ulumu İslâmiyeyi nasıl okur, nasıl anlar?

Kâbil değil efendim.

Görülüyor ki Arabi ve Farisi lisânlarını okutmak için ihzari sınıflar açılıyor. Efendiler! Lisânı bilmek başka, bir ilmîn ali kısmına talebeyi yetiştirmek için onlara verilmesi lazım gelen malumatı taliye başkadır. Ha! ne yapılması lazım gelir? Ben olsaydım bu Dârü'l-hilâfe kısmına tabi olan medreseleri; Darülfünûnun ilahiyat fakültesi için mahreç olmak üzere teşkilâtı hazırasıyla ipka ederdim, medârisi ilmîyeyi de iyi bir teftişe tabi tuttuktan sonra öteden beri müderrisleri ve tedrîsatı dereceyi matlubede görülenleri imam ve hatip mektebine kalp ederdim ve memleketin din mekteplerinde de hiçbir kayıp devre ve hiçbir ilmî noksanlık hasıl olmazdı. Bendeniz düşünüyorum, acaba Darülfünûnun ilahiyat şubesine bugün biraz talebe bulabilirler mi diye?...

Necip Bey (Mardin) – Bir tek yok...

Kâmil Efendi (Devâmla) – Bunun için eski mevcuttan biraz sarfedebîlirsiniz, fakat üç sene sonra hiçbir tek bulamazsınız ve ihtimali yoktur efendiler.

Ziyaettin Efendi (Erzurum) – Zaten maksat odur.

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – Talebe olmazsa maksat hasıl olur.

Kâmil Efendi (Devâmla) – Ben öyle zan ediyorum ki, vekalet böyle maksat takip etmez. Onun için bütçenin bu noktai nazardan ıslahı zaruridir, derececi vücuptadır. Bunu da ıslah için bilmem Muvazenei Maliye Encümenine mi gönderelim. Islah edelim, yoksa mutehassısın tarafından tetkik mi edilmelidir? Orası Heyeti Celilenize aittir.

Mustafa Feyzi Efendi (Konya) – Efendim, bendenizin arz edeceğim noktaların kısmı mühimmini Kâmil Efendi Hoca Hazretleri söylediler. Bütçede imam ve hatip mektepleri diye bir fasıl vardır. Bu eskiden Dârü'l-hilâfe namıyla tevsim ediliyordu. Şimdi imam ve hatip mektepleri diye tevsim olunuyor. Hiç olmazsa Darüleimme vel huteba namıyla tevsim edilse idi daha münâsip olurdu. Darülmuallimin ve darülmuallimat gibi. Fakat demin de Diyanet İşleri bütçesi münasebetiyle de arz ettiğim gibi muamelatı dînîye ile iştilal edecek zevatın mahreçi gösterilmîyor. Madem ki, tevhidi tedrîsat kanunu kabul edilmiştir. Tedrîsat kanunu denince her dersin okunması lazım. Diyanet dersleri de okunmak lazım. Şimdi Diyanet derslerini tâlim için bir mektep yoktur. Evet mekatibi iptidaiyemiz, liselerimiz mevcut. Fakat bunlar bir ihtisas mektebi, bir meslek mektebi değildir. O öyle bir mecmuadır ki, yâni iptidai, mebadi kısmıdır. Beyefendiler! Bundan on sene sonra, on beş sene sonra müftüler liselerden mi çıkacak? (İlahiyat şubesinden sesleri) İlahiyat şubesinden çıkacak bir efendi, müftü olamaz. Sebebi, İlahiyat şubesinde okunacak dersler, müftülerin haiz olması lazım gelen malumatı kanuniyeyi orada veremez, yoktur.

Halil Bey (Zonguldak) – Kanuniye mi?

Mustafa Feyzi Efendi (Devâmla) – Çünkü o şube ilahiyat ile nazariyat ile iştilal eden bir kısımdır. Hatta geçenlerde manzurunuz olmuştur ki, Darülfünûnun ilahiyat şubesi müderrislerinden bir zat: “Biz ilahiyat şubelerine softaları kabul edemeyiz, Darülfünûna softalığı sokamayız.” Diyordu. “Çünkü bizim orada okutacağımız şeyler sırf nazaridir. Dînî İslâm, Dînî Nasraniyet vesair beynel beşer, ne kadar dinler varsa onların tetkikatiyle iştilal edeceğiz. Bunların her birlerinin dînî İslâma muarız olan kısmını iptal için lazım gelen malumatı istihsal edeceğiz, o mefkûre ile tesis edilmiştir bu”, diyordu. Evet, doğrudur. O nokta o cihetli iştilal edecek. Fakat bugün cemiyetimize lazım olan bütün ulum ki, ilmî din, ilmî hukuk, ilmî ceza bunların hepsi ulumu İçtimâiyedendir. Bu ulumu İçtimâiye ile iştilal eden, bunların bir siyasi kısmı var, bir dînî kısmı vardır. Beyefendiler! rica ederim, Meclîsi Alinizde tanzim edilen kavaninin kuvvei müeyyidesi, o faslı mahsusunda gösterilen beş altı maddeden ibaret midir zan edersiniz? Bu kavanini mevcûdenin faslı mahsusunda gösterilen bu fasıllar kavaninin kuvveyi müeyyidesi olamaz. Hoca efendi hazretlerinin buyurduğu gibi kudsi mefkûrelerdir. Diyanet hissidir.

Arif Bey (Eskişehir) – Allah korkusudur.

Mustafa Feyzi Efendi (Devâmla) – Hatta efendiler; bir müddei davasını ispat için esbabı hüküm, medarı hüküm dört şeydir. İkrar, beyyine, yemin, yeminden nükul. Müddei aleyh, ikrar ederse ikrar ile ilzam edilir. Edemezse beyyine getirir. Beyyinei şahsiye bunlardan da aciz kalırsa müddei elini yanına salıverdiği vakitlerde müddei aleyhe karşı diyor ki, “senin vicdânına muhafetullah ile müracaat ediyorum. Mademki sen kendi dînînce şu din ile mütedeyyinin diyorsun, o dînî muhafazası olmak üzere en kutsi şeyi veriyor ki, o da muhafetullahtır. Yemin et, vicdânına müracaat ediyorum.” Evet beyefendiler, bu gibi vaki olan davaların yüzde doksan dokuzunda hiç kimse bigayrı hakkın yemin etmemiştir. Bu, dînî tesiridir beyefendiler, binaenaleyh hiçbir memlekette Diyanet İşleri ile iştilal edilmemek olamaz. Onun için bizim şu Maârif bütçesinde imam ve hatip mektepleri otuz mektepten ibarettir. Bu, gayrı kâfidir. Bu böyle olabilir. Fakat 30 mektep 30 vilâyet merkezindedir. Diğer kazâlarda livâlarda katiyen ulumu dînîye ile işgal edecek bir mahreç yoktur. Medreseler mesduttur. Medreseler açılır, kemafis –sabık, bazı mahallerde – çünkü bütçe ile yapmak imkânı yoktur beyefendiler, parayı bulamayız veremeyiz – alelusûl medreseler açılmalı, medârisi ilmîye vardı. Hani kısmen programa tabi medrese vardı ki, bunlarda bazı teceddüdat icrâ edilmiş ve asri program tertip edilmiştir. İşte bu medreselerden çıkacak olan efendilerin bir kısmı hatip olur, bir kısmı imam olur, bir kısmı muallim olur. Bugün muallim denince;

Maârif vekaleti muallimlik kadrosu tespit edebîlmîş midir? Bugün seksen bin muallime ihtiyacımız vardır. Maârif vekaletinin elinde acaba seksen bin muallim var mıdır? Beyefendiler olsa bile bu bütçeyi sarfederek bu memleketi ihyâ etmenin imkânı var mıdır? Yoktur. Şimdi şurasını da ayrıca arz edeyim. Benim en ziyade nazarı dikkatimi celb eden mesele ihtisas meselesidir. İhtisas meselesi Beyefendi; Malumu aliniz ciheti askeriyenin kendine ait mektepleri var, en müterakki mektepler Türkiye’de askeri mekteplerdir. Diğer mektepler ve hiç bir mektebimiz gerek hukuk, gerek edebîyat vesaire fakülteler ve diğer mekâtip, mekatibi askeriye kadar terakki edememiştir. Çünkü bizde en evvel tesis edilen mekâtip, mekatibi askeriye kadardır.

Doktor Mustafa Bey (Çorum) – Tıp fakültesini unuttunuz.

Mustafa Feyzi Efendi (Devâmla) – Unutmadım, fakat daha onun lisânını anlayamadım. Millete bir rapor yazar. Onda hala ibrani, arabi, fransızca vesair lügatları istimal eder. Ne hakimi okuyabilir, ne de müddei Umûmisi okuyabilir. (Bravo sesleri) (Handeler)

Tunalı Hilmî Bey (Zonguldak) – Hocam yerden göğe kadar bin teşekkür, milyon teşekkür!...

Mustafa Feyzi Efendi (Devâmla) – Şimdi Beyefendiler! İhtisas meselesini arz edeceğim. Madem ki dinsiz olamayız. Diyanet bizim için lazımdır. Kavaninimiz de bunu emreder. Her vakit müracaat edeceğimiz Kur’anımızın emri de budur.

Hafız İbrahim Efendi (Devâmla) – Yâni ilmîye mektepleri, müftülerimizi, kadılarımızı, ulemâmızı yetiştirmek için her halde lazımdır. İmam-hatip mektepleri gayri kafidir. Binaenaleyh maruzatım şu ki, bütçeyi tekrar muvazenei Maliye Encümenine iade edelim. (Olamaz sesleri).

Izzet Ulvi Bey (Karahisarısahip) – Vaktimiz çok dar...

Mustafa Feyzi Efendi (Devâmla) – Medreselerin ihyâsı için yüz bin lira daha bütçeye para koysunlar.

Raif Efendi (Erzurum) – Arkadaşlar! Söylenecek sözleri refiklerimden iki zat tamamen söylemiş gibidir. Onun için uzun boylu tekrar ile tasdi etmek istemiyorum. Müsaadenizle Maârif Vekili Beyefendiye soru şeklinde birkaç şey arz edeyim. Onlara cevap vermelerini rica ederim. Bir tevhidi tedrîsat kanunun çıkmıştır. Zannediyorum ki, Maârifte inkilap ve tecdüt hareketleri hep bunun altında yapılıyor. Harekatımız hakîkatten kanuni

olursa bunlardan beklenen faydalar husûl bulur. Yok eğer kanunları bir tarafa atar ve bildiğimiz gibi bir takım manalar verirsek, onları başka sûrette istimal ve tatbik edersek zannedirim ki, gittiğimiz yolun neticesi fena olur.

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – Müstemleke yok.

Raif Efendi (Devâmla) – Bu tevhidi tadrîsat kanununun çıktığında ben burada bulunmadım. Fakat esbabı mucibecesini vesairesini okudum. Bunda hiçbir müesseseyi ilmîyenin seddine dair hiçbir şey görmedim ve olmaması da gerekir. Çünkü memlekette ilme, irfâna ihtiyacı olan cüz'ü vatanlarımız yâni köylerimiz kırk bine balığ oluyor zannedirim.

Bugün mevcut mekâtibi iptidaiyemiz zan etmiyorum ki, bu ihtiyacın öşrünü ihata edebilsin. Binaenaleyh bu milletin herhalde bir mevcûdiyeti var ve biz bir milletiz ve bir benliğimiz var diye herkese karşı ispat ediyoruz. Efendiler; bu rûhu, bu mefkureyi, bu istiklal mefkuresini yaşatan Mehmetler ki onların süngüsüyle zaferi kazândık. Bugün bunlar ne ile ne sayede olmuştur? Bunlar böyle hüdayi nabit mi olmuştur?

Izzet Ulvi Bey (Afyon Karahisar) – Türk kanıyla..

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – İslâm rûhu ile...

Raif Efendi (Devâmla) Müsaade buyurunuz, herhalde bunlar ilimsiz ve terbiyesiz olarak kendi kendisine kalırsa hiçbir vakit bu gibi bir mefküre sahibi olamaz. Bu millete mefrûke driye bir şey vardır. Evet, zamanın icâbatı, neticesi olarak medreselerin noksan cihetleri de vardır. Fakat bunu biliniz ki efendiler; bugün kapattığınız o medreseler ki 400 şu kadar medresedir. Evvelce bu daha çoktu. Tedrici tedrici Maârif mekteplerine taklip edilmiş ve bu kadar kalmıştır. İşte o medreselerden yetişen imamlarımızdır ki, o Mehmetlerin göğsüne öyle çelikten muhkem bir iman koymuş ve öyle bir iman koymuş ki, bütün noksanîyetimizle beraber hiçbir şeyimiz olmadığı halde bütün dünyaya karşı koyduk ve kendimizi gösterdik. İşte efendiler; bu mefrûkeyi bize veren adamları bundan sonra nereden yetiştireceğiz? Maârif Vekiline soruyorum. Kaç bin tane köy vardır? Kaç bin tane mektebi iptidaiyesi vardır ve bu mekteplerde kaç tane muallim bulundurabilir? Ve darülmualliminden senede kaç tane muallim yetiştirecektir ki bu köylülerin îtikâdatı dînîyelerini, ihtiyacı rûhisini ve zarureti dînîyesini kendilerine telkin edebileceklerdir bunlar kimler olacaktır?... Maazallahutaala bu sûretle gidecek olursa, o güvendiğiniz Mehmetlerin her biri vahşi hayvan olur efendiler! (Hiçbir şey olmaz sesleri); (Olur sesleri) Olur, olur, Okumamış bir köylüye sen muallim gönderme, okutma ve kendisine diyanetini belletme, ne olur efendiler?... Türklük dediğiniz şey efendiler; imanını İslâmiyeti Türk Milletinin göğsüne yerleştirmektir. İmamsız

muallimsiz kalırlarsa vahşi olurlar, Böyle mi istiyorsunuz? Böyle olduğu halde niçin diğer mektepleri açıyorsunuz?...

Izzet Ulvi Bey (Afyon Karahisar) – Vahşete gitmiyoruz.

Raif Efendi (Devâmla) – Vahşete gitmemek için işte böyle bir şeyi koymaya henüz hazırlanmaksızın 400 bu kadar müessesesi ilmîye ve dînîyeyi kapatıp, yıkıp üzerinde zevk aldık denilmesin. İşte bunun için soruyoruz. (Doğru sesleri)

Arif Bey (Eskişehir) – Aferin hocam....

Hüseyin Hüsnü Efendi (Isparta) – Hangi kanunla, hangi kanunla kapatmıştır?

Ali Bey (Rize) – Tevhidi Tadrîsat kanunuyla...

Raif Efendi (Devâmla) – Tevhidi tadrîsattan maksat bütün müessesatı dînîye ve ilmîyede tadrîsatı ve bunların içinde irfânı, fenni, dînî, ahlaki müesseseselerin hepsinin bir merkeze bir makama merbut olması manasıdır. Yoksa demek değildir ki, bunları yıkıp da bir tanesini bırakmak değildir. Bendeniz bu kanunu okudum ve katiyen böyle bir mana görmedim. Vahdetten maksat, murat bu ise, yâni bir tarafını yıkıp diğerlerini bırakmak ise hepsini bütün yıkmalıydı. Hangisi idi bakâlim ortada kalan?... Binaenaleyh tevhidin manası budur işte Ali Bey! Yâni merkezleri muhtelif olmasın, Umûmi bir merkeze merbut olsun demektir. (Anladın mı Ali Bey sesleri.)

Ali Bey (Rize) – Anladım anladım (Handeler.)

Raif Efendi (Devâmla) – Şimdi Maârif Vekili Beyden tekrar soruyorum. Bu kadar kapanan medreselerin yerini ne ile temin edecektir? Bu kadar medreselerden kovulan çıkarılan adamları ne yapacaktır? Zannediyorum ki, halihazırdaki kavanin itibariyle mekatibi iptidaiyeye de alınamıyorlar. Çünkü kimisini sin noktai nazarından, kimisini de başka noktadan mekatibi iptidaiyeye de almıyorlar, giremiyor, zaten köylerde, civarında başka mektep de yoktur ki, girebilsin. Bu adamların kısmı küllisi nevahide ve köylerde; dînîne aşkullah ile sahip olan bir takım ashâbı hayratın tesis ettikleri vakıflar sayesinde bunlar okuyup yazıyorlardı. Şu halde o vakıflar da berbat olacaktır. Bu ashâbı hayratın vakfettiği medreseler kapanacak olursa ötekine berikine me'kel olacaktır. Binaenaleyh bu vakıf medreseler hiçbir sûretle hükümetin bütçesinden bir şey istemeyerek açılmış ve bu sûretle idare edilen bu mekatibin seddinde mazarrattan başka bir fayda göremiyorum ben. Evet ikmal edelim, çalışalım, nesi varsa noksanını yapalım. Yoksa bunları yıkalım, tamamıyla kapatalım ve ileride bunların yerine başkalarını koyacağız dersek aldanırız. Zannediyorum ki, epey

zamandan beri bu sûretle çalışıyoruz. Yıkmaktan başka hiçbir şey yapabildiğimiz yoktur. İmam ve hatip yetiştirmek üzere açılmış olan 30 müesseseyi gördüğüm bu programla idare edecek ve atideki feyizleri de eğer sırf imamet ve hitabete münhasır kalacak ise bunlardan edilecek istifâde pek ekalilalildir. Zira imam olmak için köylerden, nahiyelerden merkezi vilâyetlere kadar gelip de okumazlar. Bu sûretle bunlardan da matlub olan fayda hasıl olmayacaktır. Onun için imamsız kalan köyde mektep yoktur, imam yoktur. Dînî, ilmî hiçbir sahibi irfân yoktur. Bunların neticesi nedir? Demin de arz ettiğim gibi bir şey ile bağlamazsanız onların neticeis vahşettir.

Izzet Ulvi Bey (Afyon Karahisar) – Vahşet değildir hocam.

Raif Efendi (Devâmla) – Vahşettir, İzzet Ulvi Bey!.. Binaenaleyh imamları olmayan ve bundan sonra da olmayacak olan köylerin ahalisine bütün millete karşı tadrîsatı dînî, fenni ve ilmîyi derûhte eden, temin eden Maârif Vekili Bey bu köylerin ihtiyacı rûhiyesinden olan ihtiyacı dînîsini kimler vâsıtasıyla temin edecektir. Bunları nereden, ne sûretle temin edecektir? Bunlara cevap versinler. Netice itibariyle Kâmil Efendi biraderimizin teklifine bendeniz de iştirak ediyorum. Aynen demin Şeriye Vekaleti bütçesinde arz ettiğimiz gibi katiyen kulpsuz, bucaksız gelmiştir. Ne iki satır esbabı mucibe vardır, ne de kimsenin imzası vardır. Ne de tetkike imkân görülmüştür. Zaten bu bütçeler dün verildi, bugün buraya geldi. Bunun için böyle alelacele yapılmış olan bir bütçe ati için, memleket için bendenizce vahim olur. Bendeniz de teklif ediyorum. Bu bütçe Encümene gitsin ve muhalifi kanun olarak seddedilmiş olan konsun. Bu cihetle tetkik edildikten sonra tekrar buraya gelsin. Encümene iadesini teklif ediyorum.

Reis – Efendim! Daha söz almış birçok rüfeka vardır. Maârif Vekili Bey de söz almıştır. Müsaade buyurursanız on dakika teneffüs edelim.

Hitamı Celse Saat : 4 : 15 İkinci Celse Saat : 4 : 30

Reis : Ali Fethi Bey

Reis – Efendim! Celseyi açıyorum.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Sarûhan) – Muhterem arkadaşlarım! Maârif bütçesinin heyeti Umûmiyesi hakkında, muhterem rüfekaın serdettikleri mütalaaları dikkatle dinledim. Bu mütalaat, bütçenin heyeti Umûmiyesi itibariyle iki nokta üzerinde toplanabilir. Biri, doğrudan doğruya vekaletin, Meclîsi Alinin mukarreratına istinâden yaptığı bazı icrâatın kabul etmemek noktası, diğeri de vekaletin umûru ruzmeresinde, muamelatı adiyesine müteallik olan noktalardır. İkinci kısmın cevabını sonraya terkederek evveli; doğrudan

doğruya üç muhterem refikimin, tevhidi tadrîsat kanununun tatbikatı dolayısıyla serdettikleri mütaalata cevap vereceğim:

Arkadaşlar! Bu kürsüden mukerreren söyledim ki, kanâatlarında, fikirlerinde çok samimi ve sarîh olan bir adamım. Aynı zamanda şunu tekrar sarahaten arz edeyim ki yaptığım bütün icrâata ve yapacağım bütün icrâata Meclîsi Alinin neşrettiği kanunları, Meclîsi Alinin vereceği kararları kemali itaatle nazarı itibara almak mecburiyetindeyim. Fakat arkadaşlar; kanunları tatbik ederken, kanunların bana verdiği salahiyetle icrâat yaparken şunu sarîh olarak huzuru alinizde söyleyeyim ki, mefkûrelerimde ve kanâatimde samîmiyet taşıyan bir adamım. Bu vuzuh ve samîmiyeti hiçbir mesele için feda edemem.

Arkadaşlar! Efkârı Umûmiye karşısında, huzurunuzda ve bütün tarihin karşısında bir prensip adamı olarak yaşıyorum. (Bravo sesleri.) Meclîsi Ali ve Meclîsi Alinin Azayı kiramı, icrâatında kanuna, kanunun ahkamına muhalefet gördükleri zaman, dâima beni tahtie ve muateb tutmak hakkına maliktirler. Şunu da sarahatten söyleyeyim ki, arkadaşlar! Meclîsi Alinin kabul ettiği, neşir ettiği herhangi bir kanun benim mefkûreme, kanâatime muhalif olduğu zaman bir ferdi millet sıfatıyla o kanuna itaat ederim. Fakat hiçbir zaman o kanunu icrâ için mevkii icrâyâ geçmem. Muhterem refiklerim; Kâmil Efendi, Feyzi Efendi, Hoca Raif Efendi Hazretleri öyle zannediyorum ki, aynı esaslar dâhilinde iradı kelam buyurdular. Binaenaleyh müsaadeleriyle üçüne birden cevap vereceğim. Buyuruyorlar ki: Maârif Vekaleti Tevhidi Tadrîsat Kanununu tatbik ederken ne hak ve salahiyette istinâden medârisi ilmîyeyi ilga etti? Arkadaşlar! Müsaade buyurursanız bu medârisi ilmîyenin ne olduklarını, vaziyetlerini arz edeceğim. Medreselerin memlekette eski teşkîlâtları itibariyle yaptıkları tahribat, Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki ulemâyı dînîmiz tarafından da itiraf edilmiş ve bunun tesiriyle yapılan yeni teşkîlâtta, darulhilafetül aliye medreseleri teşkîl edilerek, bu medreselerin yavaş yavaş mevcûdiyetine ve vazîfelerine nihayet verilmiştir. Arkadaşlar! Türkiye Cumhuriyetinin mesnet ve mebdei olan hükümeti millîyeler, bilmiyorum hangi sebebe istinâden bu medreseleri tekrar açmıştır? Bu medreseler, eğer emir buyurursanız mahalleriyle, heyeti tâlimiyeleriyle, bütün teferruatıyla, tamamıyla arz ve izaha hazırım ki, memleketin muhtelif yerlerinde gâyet harap, izbe köşeler içerisinde bir tek müderris tarafından bütün ulum ve fûnûn tadrîs edilerek açılan ve idameleri arzu edilen medreselerdir.

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – Öyle değil...

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Arkadaşlar! Şeriye Vekaletinin eski bütçesini lütfen tetkik buyurunuz. Eski Şeriye Vekaletinden bana müdevver olan bütçede medârisi

ilmîye için tahsis edilen müderris ve muallimler mektepleri adedine nazaran birbuçuk mislidir.

Arkadaşlar! Tahsili iptidai ve taliyi temin etmek için açılan bir müessesede, en aşağı bir mikyas ile en aşağı bir mektep için on muallime ihtiyaç vardır. Halbuki medreseler için kabul edilen heyeti tâlimiyenin nispeti bir buçuk mislidir. Yâni bazı medreselerde bir bazılarında iki muallimden mürekkep olmak üzere teşekkül eden heyeti tâlimiyeler, Hoca Efendi Hazretlerinin iddia buyurdıkları veçhile ilim ve fen fikrini veriyormuş, nasıl mümkündür arkadaşlar?... Buna dünyanın hiçbir yerinde imkân yoktur. Dünyanın hiçbir ilim ve terbiye ve hiçbir tadrîs kaidesi, bir yahut iki muallimle bir mektebin veyahut bir müessesenin idare edileceğine müsaade veremez.

Raif Efendi (Erzurum) – Mekatibi iptidaiyenizde kaç mualliminiz var?

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Bendeniz, Zâtalinizin ve diğer arkadaşlarımla sözlerini söylerken, itiraz etmedim. Zâtalilerinin de aynı sukunetle bendenizi dinlemelerini rica ederim.

Ziyaattin Efendi (Erzurum) – Yalnız bir şey var Vasıf Bey! O noktayı kayıt buyurmadınız.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Bu mektepler nedir? Soruyorum. İptidai derecede mektepler midir? Tali derecede mektepler midir?

Raif Efendi (Erzurum) – İptidaisi de vardır, talisi de vardır.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – İptidai derecede mekteplerse arkadaşlar! Dünyanın hiçbir tarafında tadrîsatı iptidaiyede meslek meselesi mevzuubahs olamaz. Hiçbir akıl, mantık 7-8 yaşındaki bir çocuğa – ki terbiye ve Maârifî Umûmiye sistemi dâhilinde yetişmeye mecburdur – her hangi bir hükümet çocukları bu şerait dâhilinde mekatibi iptidaiyede meslek esasına göre terbiye etmek cihetini kabul edemez. Efendiler; Meclîsi Alinizin neşrettiği Tevhidi Tadrîsat Kanunudur ki, bana bu salahiyeti vermiştir. (Gürültüler.) Yaptığım icrâat, bu kanunun bana verdiği salahiyettir, yaptığım icrâat Meclîsi Alinin kabul ettiği kanunun tatbikatından ibarettir. (Hayır, hayır sesleri.)

Ihsan Bey (Cebelibereket) – Reis Beyefendi! Muhterem Hatip Beyefendiyi hürmetle dinleyelim, diğer hatiplere nasıl hürmet ediliyorsa buna da o sûretle hürmet edilmelidir. Mukâbil taraf gürültü ederse bizde gürültü ederiz. (Mukâbil taraf yok sesleri.)

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Muhterem efendiler! Bu esas, yâni tederîsatı iptidaiyeye hiçbir meslek fikir ve düşüncesini kabul edememek esasını bu sûretle Huzuru Alinizde tespit ettikten sonra diğer bir noktai nazara geçeceğim. Arkadaşlar! Bizim iptidai mekteplerimizden bu günkü mevcut teşkîlâta göre bir Maârif vekili sıfatıyla huzurunuzda itiraf ediyorum ki, ben memnun değilim, buna rağmen bu günkü teşkîlâtlarına nazaran eğer altı sınıflı iptidai mektebi ise laakal altı muallimle, dört sınıflı iptidai mektepleri ise laakal dört muallimle idare edilmektedir ve ancak dört ve altı muallimle tederîsatı iptidaiye vaziyeti temin edilebilmektedir. O halde arkadaşlar! Meclîsi Ali verdiği her hangi bir kararın hilafında, her hangi bir zamanda bu medârisi ilmîyenin tederîsatı iptidaiye yapabileceğini tespit buyursa bile o zaman arkadaşlara sorarım; bir, bir buçuk veya iki muallimle bu tederîsatı iptidaiyeye temin etmeye imkân var mıdır? İmkan olmadığı netayici ile, asarı ile gâyet bariz ve bahir bir şekilde görünmektedir.

Arkadaşlar! Eskiden medreselerimiz, hiç şüphesiz, iki – üç asır evvel birçok kıymetli adamlar yetiştirmiştir. Müessesatı ilmîyemiz medrese namı altında mevcut idi. Fakat bilahare arkadaşlar: Medeniyetin, fenin ve ulumun mütemadi tekamülü karşısında bizzat biz, yüz seneden beri, 150 seneden beri ayrı tederîsat yapmak mecburiyeti karşısında kaldık. Ondan sarfınazar olunursa arkadaşlar, bugünkü vaziyette, tasvir ettiğim vaziyette mevcut olan talebe için iki yol vardır. Biri askerlikten kaçmak, diğeri medreseye ismini kaydettirerek dışarda sanatla işigal etmektir. Arzu buyurursanız bunun için zatıalilerine istatistikler arz edeyim (Gürültüler)

Arkadaşlar! Medreselerde (18) bin talebe okumaktadır. Size ihsai malumat veririm ki, bu (18) bin talebenin ancak (6) bin şu kadar küsürü medreselerde mevcut idi. Geri kalan on iki bini medreseye kaydettirmiştir. Vesikasını almıştır ve ondan sonra bakkallık ve esnaflık yapmaktadır, muhterem arkadaşlarım tederîsi dînî bu mudur, tederîs bu mudur? (Gürültüler)

Ali Rıza Efendi (Amasya) – Hilafı hakikat söylüyorsunuz, biz bu memleketli değil miyiz?

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Muhterem arkadaşlarım! Şeriye Vekaleti bütçesinde vaziyet, yâni medârisi ilmîye müderrislerinin maaşı olarak 400 – 500 kuruş bir miktar tespit edilmiştir. 400 -500 kuruş mukâbilinde mevcut olan bir iki müderrisle tahsil ve terbiye temin edilmekte idi. Size kemali katiyetle ve bir Maârif Vekili sıfatıyla arz edeyim ki, muhterem arkadaşlarım; tederîsat iptidaiyede herhangi bir meslek düşüncesini, her hangi bir meslek fikrini düşünmedim. Bendeniz Maârif Vekili sıfatıyla Huzuru Alinizde katiyetle arz

ediyorum ki; iptidai tadrîs ve terbiye ancak hükümetin açacağı mekteplerde olabilir. (Şüphesiz sesleri) Evet tekrar olarak arz ediyorum ki; tadrîs ve terbiye doğrudan doğruya hükümetin ve Maârif Vekaletinin açacağı iptidai mekteplerinde olabilir. Bunun hilafını da hiç bir kimse iddia edemez ve tâlim ve terbiyeye müsaade edemez.

Mustafa Feyzi Efendi (Konya) – Evet o doğru. (Bravo sesleri)

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – O halde arkadaşlar! Tevhidi tadrîsat yapıldıktan sonra ve dünyanın bütün mektepleri tarafından kabul edilen bir esasa göre iptidai tadrîs ve terbiyede hiç bir meslek meselesi düşüncesine müsaade edilmedikten sonra rica ederim arkadaşlar memleketin çocuklarını ve memleketin evlatlarını ben yalnız kendi iptidai mekteplerinde tadrîs ettirebilirim. Bunun hilafında hareket ettiğim gün Meclîsi Alinin karşısında mesul kalacağım gündür. Bunun hilafında hareket ettiğim gündür ki, Meclîsi Aliniz beni tahtie etmelidir.

Muhterem arkadaşlarım, şimdi de tali derecesine geçiyorum. Bir kere şunu Heyeti Celilenize arz edeyim ki, daha evvelce de arz ettiğim gibi medârisi ilmîyede ve bunun ekseriyeti azimesinde, kahir ekseriyeti azimesinde iptidai dâhil ve hariç sınıfları yoktu. Eğer buna itiraz buyurulursa Şeriye Vekaletinden bana devredilen cetveli kendilerine arz ederim. Yoktur arkadaşlar. Var ise de pek müstesnadır, bazı medreselerde açılmıştır.

Tali tahsilde; meslek ve fikir düşüncesine geliyorum. Arkadaşlar! Muhterem rüfekam buyurdular ki; her mesleğin bir mektebi vardır ve her meslek için tali mektepler mevcuttur. Nerede arkadaşlar? İstirham ederim Tıp Fakültesine doktor yetişmek için giren efendilerin ayrıca bir tali mektebi var mıdır? Arkadaşlar.

İstirham ederim arkadaşlar! Son tevhidi tadrîsat kanunu mucibince askeri mekteplerini bile bize devrettiler. Bundan sonra Harbiye mektebine de yalnız bizim liselerden talebe gidecektir. Liselerin askeri ve Harbiye mektebi içinde meslekî şubesi var mıdır? Hukuk için, edebîyat için, tıp için, dünyada mevcut bilumum bütün mesalik için hatta arkadaşlar ısrar ediyorum. Ziraat mektebi alisi, ticaret mektebi alisi için rica ederim arkadaşlar Maârif idaremizde teşkilâtı Maârifimizde bana bir meslek mektebi, tesisatı gösteriniz? Yoktur arkadaşlar. (Doğru sesleri) Bütün ali tahsil ve bütün meslek tahsili doğrudan doğruya Maârifin yeknesak ve müttehit bir programına malik olan liselerde yetişiyor. Meslek mekteplerine mahreç olan liselerimizdir.

Fakat arkadaşlar tevhidi tadrîsat kanununun bana emrettiği bir kısım vardır ki, elbette onu tatbika mecburdum. Tevhidi tadrîsat kanununda Meclîsi aliniz memleketin ihtiyacı noktai

nazarından gördüğünüz lüzum üzerine imam ve hatip mektebi diye bir mektep, bir meslek mektebi kabul buyurdunuz. Buna itaat etmek, Arkadaşlar! Eğer yalnız dünyanın mevcut olan Maârif nazariyesine, terbiye ve tevhit nazariyesine istinâd ederek Maârif kanununda tali tahsilde meslek düşüncesi mevcut olamaz dese idim ve imam hatip mekteplerini açmamış olsa idim, o vakit Huzuru alinizde elbette tahtie edilirdim. Muatep tutulurdum. Halbuki arkadaşlar! Dârü'l-hilâfe mekteplerini tay noktai nazarından bu vaziyeti itibariyle imam ve hatip mektebine kalbettik. Efendim! Bana Şeriye Vekaletinden devredilen kadrolarıyla dersleriyle, müfredat programlarıyla aynen ipka ettim. Daha ne istiyorlar? Arkadaşlar! Yalnız bu Dârü'l-hilâfe medreselerinde ihzari sınıflar gördüm.

Tunalı Hilmî Bey (Zonguldak) – Yâni zannederim bu da hata.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Arkadaşlar! Yalnız tali sınıflarda ihzari sınıflar gördüm. Programlarını tetkik ettim. Bir kısmının ihzari bir kısmının iptidai dâhil ve hariç olarak ikiye taksim edildiğini gördüm.

Raif Efendi (Erzurum) – Sahn da vardır.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Evet Medresi Süleymaniyede sahn de vardır. İptidai kısımları ihzari sınıflarına yâni tabirleri veçhiyle, ihzari sınıflarına evvelce de arz ettiğim veçhiyle kati olarak Maârif prensibi noktai nazarından elbette muvafakat edemezdim. Onların ihzari sınıflarını ilga ettim. Kendi iptidai kısımlarımıza naklettirdim. İptidai dâhil ve hariç sınıflarıyla, programlarıyla, müfredat dersleriyle, muallimleriyle, kadrolarıyla ipka edilmiştir ve bugün mevcuttur.

Raif Efendi (Erzurum) – Hiç bir tane mektep yoktur, bırakmamışsınız, on, onbeş saatlik yerlerde mekteplerde yoktur.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Efendi hazretleri ben sizi çok dinledim. Biraz söz dinlemeye alışınız! (Fazla oluyorsunuz sesleri)

Raif Efendi (Erzurum) – Mukabeleten yapıyoruz. Sözüme karşı beni söz söylemeye mecbur edenler vardır. Biinayetullahi teala terbiyeyi çok öğrenmişimdir. Sizden öğrenecek değilim.

Reis – Müsaade buyurunuz, rica ederim, gürültü etmeyelim!

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Arkadaşlar! Medreseyi Süleymaniyeye gelince: Kabul edilen tevhidi tadrîsat kanunu mucibince İlahiyat fakültesine nakledilmiştir. Efendiler! Bu kanunu yapan Heyeti Celilenizdir. Bu kanunu yaparken dînî tadrîsatın, dînî tahsilin ali

derecesinde İlahiyat kısmını temin eden Heyeti Celilenizdir. Maârif Vekili, Heyeti Celilenizin kararını tatbik etmiştir. İlahiyat fakültesi bu da tasdik edilir edilmez açılacaktır. Buyurdular ki, orada okunacak dersler, bu maksadı temin edemez. Arkadaşlar İlahiyat fakültesi için mütehasısların yaptığı programlarda, o programları bilhassa Seyit Beyefendiye terk etmişim. Fıkıh, Fıkıh tarihi, Kelam, Kelam tarihi, Hadis, Hadis tarihi hepsi mevcuttur.

Mustafa Feyzi Efendi (Konya) – Kaç talebe mevcuttur. (Gürültüler)

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Hülâsa bütün Süleymaniye Medresesinde okunan dersler mevcuttur. Verdiğim tâlimatta Medresei Süleymaniye'deki talebenin tahsillerinin ali kısmını teşkil eden Medresei Süleymaniye talebesinin, Darülfünûnun İlahiyat fakültesine nakledilmesi emri verilmiştir ve Medresei Süleymaniye talebesi Darülfünûn İlahiyat şubesine tevdi edilecektir ve bu sûretle en kuvvetli bir heyeti tâlimiye ve tedrisiyenin tahtı tedrisinde ve terbiyesinde memleketimiz için lazım olan din ulemâsı yetiştirilecektir. Sarahatle söylüyorum ki, İlahiyat şubesi talebesi çok yüksek olacaktır ve çok kıymetli olacaktır memleketin dînî şiarı secîyesi itibariyle çok kıymetli olacaktır ve çok müfit tesirler yapacaktır. (Bravo sesleri)

O halde muhterem arkadaşlarım! Verdiğim bu izahat üzerine tevhide tedrisat kanununun hangi maddesini ihmal etmişim, yahut hangi maddesine muhalif bir vaziyet almışım? Bunu bir türlü anlayamadım. Maârif vekaleti milletin arzusuna istinat ederek Meclîsi Alinin verdiği karara hürmetle mutavaat etmiştir. Maârif Vekaleti Meclîsi Alinin daha dün en derin bir heyecanı vatanperverane içerisinde memleketi en yüksek noktai kemale isal etmek için vaz ettiği esasları tatbik etmiştir. (Maateessuf edememiştir sesleri) ve sonuna kadar edecektir. (Bravo sesleri alkışlar) Maârif Vekaleti bu medârisi ilmîyenin lağvı dolayısıyla, her hangi bir ihtimal dolayısıyla husûle gelecek bir açıklığı da nazarı dikkatten kaçırmamıştır.

Bütçe, tetkik edildiği zaman manzuru aliniz olacaklardır ki bilhassa köylü çocuklarını iyi yetiştirmek için, hakîki ve terbiyevi esaslar dâhilinde yetiştirmek için, leyli iptidâiler tahsisatı koymuştur. Bütçe Heyeti Celileniz tarafından kabul edildiği takdirde bu leyli iptidâiler açılacaktır ve her sene tezyit edilecektir. Bu sûretle ilmîn, terbiyenin esasları memleket çocukları yetiştirecektir. Hoca Raif Efendi Hazretlerinin söyledikleri Mehmetçikleri ancak bu mektepler yetiştirecektir. Bu çocuklardır ki, mekteplerimizden alacakları feyizle, kudretle, ilimle bu memleketin istikbal ve vazîfesine doğru koşacaklardır. Koştukları zaman daha çok kahraman olacaklardır. Arkadaşlar! Hoca Raif Efendi Hazretleri, istiklal muharebesinden bahis buyurdıkları zaman husûle gelen zaferin dînî terbiye tarafından

olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunun hilafında bir iddia serd edilmiş değildir. Maârif Vekaleti tarafından kendînin müsaadeleriyle şu noktayı arz etmek isterim. Cenab-ı Hak, yalnız dînî kuvvetle, yalnız manevi kuvvetle insanların dünyada muvaffak olacaklarını emretmemiştir. Beşeri ihtiyacata göre ilimle mücehhez olmak, silahla mücehhez olmak, vesaitle mücehhez olmak emrini vermiştir. Soruyorum. Eğer böyle olmasa idi, arkadaşlar! 93 Muharebesindeki hezimetimizde Türkle Müslüman değil mi idi, size soruyorum, Balkan harbinde muharebe eden, feci sahnelerde harp eden Mehmetçikler Müslüman değil mi idi? O zamanın medreselerinden dînî terbiye almamış mı idi.

Ali Rıza Efendi (Amasya) – O vakit dînî inkılap yapılmamıştı.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Fakat muhterem arkadaşlar, bu dînî terbiye, dînî şuur ile birlikte bu istiklal harbinde Mehmetçiğin kalbinde yatan kuvvetli bir millîyet ve istiklal aşkı vardı.

Ziyaettin Efendi (Erzurum) – O kuvvet din idi.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – O Mehmetçiğin kanında Türk haşmetine, kuvvetine, zafere timsal olan bir asalet vardı. Zafer onun neticesidir. (Alkışlar)

Hamdullah Suphi Bey (İstanbul) – Dört beş bin seneden beri aynı asaletle muharebe ediyor, bin seneden beri iki bin seneden beri değil, kanındaki kahramanlık beş bin seneden beri değişmemiştir.

Tunalı Hilmî Bey (Zonguldak) – Türkün gösterdiği kahramanlığı niçin diğer müslümanlar göstermemişlerdir?

Raif Efendi (Erzurum) – Göstermişlerdir efendi, göstermişlerdir.

İzzet Ulvi Bey (Afyon Karahisar) – Hicaz da ne oluyor? Hicazda... (Gürültüler.)

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Muhterem arkadaşlarım, terbiyei ahlakiyeden bahsetmişlerdir. Muhterem arkadaşlar! Maârif Vekaleti Maârif siyasetinde takibedeceği secîyeyi, iradeyi, ahlakı, fazîleti en ulvi, en müspet ve kati bir hedef olarak telakki etmiştir ve bunu ilan etmiştir. Ben de arkadaşlarla beraberim. Elbette memleketimizin terbiye sistemini, tadrîs sistemini tespit ederken ve bunu takip ederken milletin gençliğine yüksek bir secîye, yüksek bir terbiye ve yüksek bir irade vereceğiz. Bu bizim hedefimizdir. (Bravo sesleri) Muhterem rüfekamın Umûmi hutut üzerindeki suallerine bu sûretle arzı cevap ettikten sonra bazı arkadaşlarımın müteferri suallerine geleceğim.

Feridun Fikri Beyefendi, vilayati şarkiyede Maârif ve idarei husûsiye mesailinin daha elli sene halledilemeyeceğini ifâde buyurdular. Bendeniz de huzurunuz da kemali samîmiyetle itiraf edeceğim ki, arkadaşımınla beraberim. Bugünkü mevzuatı kanunimiz devâm ettikçe memleketin harap olan yerlerinde Maârif esasını kurmak ihtimali yoktur. Hiçbir Maârif Vekili bugünkü mevzuatı kanuniyeye göre memleketin fakir olan yerlerinde kuvvetli bir Maârif hayatı uyandırabileceğini iddia edemez. Bunu vekalet kuvvetle düşünmüştür. Tetkik etmektedir. Gelecek defa Heyeti Celilenize bunu halledecek kanunlarla gelecektir. (Teşekkür ederiz sesleri) Darülfünûn tadrîsâtı hakkında söylediklerine tamamen müşterekim, Darülfünûnu, garbın tekemmulatı medeniyesi derecesine isal etmek ve tesis etmek ve onun hayatı mesaisini bu noktaya doğru tevcih ve teksif etmek vekaletn umdesidir, hedefi faaliyetidir. Vekalet tarafından tab edilen kitaplar meselesine gelince: Gene kendileriyle beraberim. İçinde kıymetsiz birçok kitaplar olduğunu ben de biliyorum. İşe başlar başlamaz bu kitap işine nihayet verdim, kestim. Benim zamanımda hiçbir kitap basılmamıştır ve bundan sonra tab edilecek olan kitapların evvela kuvvetli bir ilme müstenid olduğu en kuvvetli mütahassıslarımız tarafından ve Darülfünûnumuz tarafından tespit edildikten sonra tabına müsaade edeceğim.

Gümüşhane Mebusu Muhteremi Zeki Beyefendi, Orta tadrîsat muallimleri kanununu tatbik etmediğimi ve tatbik ettiğim kısımları da yanlış tatbik ettiğimden bahis buyurdular. Evet elbette zam kısmını tatbik edemezdim. Malumualileridir ki, bütçe meselesi ancak Martın birinden itibaren muteber olabilir. Binaenaleyh biz Martın birinde işe başladık ve bütçemiz daha yeni çıkacaktır. Binaenaleyh bu Martta yâni bundan evvelki Martta zam yapmaya imkânı kavi yoktu. Heyeti Celilenizin çıkardığı kanun diyor ki: Zamlar Mart iptidasında yapılır. Bendeniz Mart iptidasında vekil değil idim ki Mart iptidasında zamları yapabileydim. Bazı idare memurlarının tebdil edilmesini veyahut kendi ifâdeleriyle azledilmesini – ki azledilmiş yoktur – ya tekaüde sevk edilmiştir veyahut tebdil edilmiştir. Böyle bir şeyi orta tadrîsat muallimlerinin kanununa muhalif görüyorlar. Ben böyle bir şey hatırlamıyorum. Orta Tadrîsat Kanununun mazbata muharriri bendim ve o kanunu müdafaa ederken fikirlerini samîmiyetle müdafaa etmiş idim. Elbette onu da samîmiyetle tatbik ederim. O kanun yalnız Maârif müdürleri için değildir. Eğer Gümüşhane Mebusu muhteremi Zeki Beyefendi, Orta Tadrîsat Muallimleri Kanununda herhangi bir muallimin kanun hilafında tebdil edildiğine, azledildiğine bir misal gösterirse kendilerine hak veririm ve kendimi huzuru alinizde muatap tutarım ve efendiler sizi temin ederim ki, yaptığım hatadan dolayı itirafı kusur ederim. Eğer kabul etmezseniz çekilmeye de razı olurum.

Zeki Bey (Gümüşhane) – Söyleyeceğim.

Maârif Vekil Vasıf Bey (Devâmla) – Arkadaşlar! Böyle havadan söz söylemek ve herhangi bir vekile mevcut olmayan bu vakıaları ifâde etmek doğru bir esas değildir. Orta Tedrîsat Muallimleri Kanunu muallimlerin tebdilini salahiyyetar bir heyete tevdi etmiştir.

Bendeniz vekaletе geçер geçmez bunu neşrettim ve kanun neşri tarihinden muteber olduktan sonra kanunu tatbika başladım. Bütün muamelat ahkamı kanuniye dâhilindedir. Buyurdular ki filan ve filan birçok isimler okudular, gazeteden. Tebdil edildiklerini söylediler. Halbuki azledildiklerini beyan ettiler. Hayır arkadaşlar! Azledilen yoktur. Üç Maârif müdürünü sinleri geldiği için tekaüt ettim. Müddeti tekaüdiyesi gelmiş tekaüde sevk ettim. Çünkü onlardan bir faaliyet, icrâat bekleyemezdim. Müfettiş raporları onu amirdi. Memleketleri Maârifinin vaziyeti perişanisi onu amirdi. Fakat buna rağmen kendilerine muallimlik teklif ettim, dışarı atmadım. Bolu Maârif Müdürüne muallimlik teklif etti ve doğrudan doğruya meslekten dışarı atmadım. Arkadaşlar! Muallimlik yapacak olan bir adam Maârif müdürlüğü yapamaz. Muhakkak onu yerinde ipka etmek hiçbir zaman muvafık değildir. İcraat için teşekkül eden bir Hükümetin içerisinde, icrâat yapmak için huzurunuzda mesuliyet kabul ederek işe başladım. Vesaiti icrâiyemin vesaiti idariyemin kıymetli anasırdan olmasını istemek, kuvvetli anasırdan mürekkep olmasını temin etmek benim hakkımdır. Ancak o zaman karşınızda kendimi mesul tutabilirim.

Merkezde ve taşradaki masarifi kırtasiyeden bahsettiler. Taşranınki çok imiş, içerdeki azmış, zannedilmesin ki sarf edilen para yalnız vekaletın muamelatı tahririyesi için sarf edilmektedir. Merkezdeki kırtasiye ve evrakı matbua, mekteplerin sicil defterlerini, umum muamelatını temin ve defterleri tabetmek için konan paradır. Elbette merkezde konan para daha çok olacaktır.

Avrupa'ya talebe göndermek meselesine gelince; Ben kendi zamanımda Avrupa'ya hiçbir talebe göndermedim ve şimdilik göndermek fikrinde de değilim. Avrupa'ya gönderilen talebenin çok sakim usûller tahtında gönderildiğine ve hiç bir fayda temin edilemediğine ben kaniim. Binaenaleyh evvela Avrupa'ya talebe göndermek meselesini akli selimin kabul edeceği bir esasa irca etmek isterim. O zaman eğer sakim vaziyetler görürlerse Zeki Beyefendinin beni bu kürsüden muatep tutmaya hakları olabilir.

Kitap ve levazımı tederîs nerelere verilecektir? Bu sualin cevabı gâyet sarihtir. Liselerimize verilecektir. Darülmualimlerimize verilecektir. İtiraf edeyim ki bugün levazım noktai nazarından mekteplerimizin hali pek perişandır. Halbuki kuvvetli mektep olabilmesi

için levazımı tedrîsiye şarttır. Bütçeye tahsisat vaz edilmiştir, getirilecektir ve mekteplere tevzi edilecektir.

Darülfünûndan bahis buyurdular. Edebîyat ile tıp fakültesi arasında bir mukayesede bulundular. Zannediyorum; refiki muhteremim edebîyat fakültesini bir şube zannediyorlar. Halbuki bendeniz kendilerine arz edeyim ki, edebîyat fakültesi bir çok kısımlara mümkasemdir ve birçok ulüm ve fûnûn tedrîs edilmektedir. Şunu sarîh olarak arz edeyim. Fûnûnu istisna ederseniz, tıbbî istisna ederseniz; hukuku istisna ederseniz ondan sonra aklınıza tebadür edecek olan dersler bunda tedrîs edilmektedir. Elbette onun muallimi fazla olacaktır. Bahusûs bunu bendeniz koymamışımıdır. Ta eskiden beri devâm eden tedrîs kürsüleri vardı. Onların üzerine bir tane ilâve etmiş değilim. Mevcut olan tedrîs kürsülerine konan paradır. Bu muallimler hakkında serdettikleri mütalaaya cevap verirken arz edeceğim ki kürsü ihdas etmek, kürsü vaz etmek Darülfünûn Meclîsi idaresine, Meclîsi müderrisine ait bir salâhiyettir. Maârif Vekilinin bu husûsta dahli yoktur. Yalnız efendiler! İzam etmeyelim. Şunu da arz edeyim ki, Darülfünûnun bugünkü vaziyeti Avrupa darülfünûnlarının rûhu bile değildir. Kürsüler, müderrisler, dersler itibariyle rûhu bile değildir. (Bravo sesleri) Arkadaşlar! Türk milleti yeni bir hedefe doğru yürüyor. Medeniyete doğru yürüyor. Timsali medeniyet, Darülfünûn olacaktır. Maârif Vekaleti Darülfünûnu basit bir vaziyette bırakamaz. Bıraktığı vakit vazîfesini yapmamış olacaktır. (Alkışlar) Muallimlerin müderris olması meselesine gelince: Arkadaşlar! Muallimleri müderris yapmak salâhiyeti Maârif Vekaletinin elinde değildir. Müderris olmak için bir çok şerait vardır. O şerait hasıl olduğu gün Darülfünûn divanınca muallim müderris olur. Maârif vekaleti yalnız verilen kararın nizamnâmeye derececi tetabukunu tetkik eder. Eğer nizamnâmeye, usûlüne mugayir görürse ret eder. Zannediyorum ki, muhterem arkadaşlarım, muhterem rüfekamın bütçenin heyeti Umûmiyesi hakkında serdettikleri tenkit ve itirazlara cevap verdim. Huzurunuzda bir daha arz ve tekrar ediyorum: icrâatım, yaptığım tatbikat Meclîsi Aliniz neşretmiş olduğu kanuna tamamen muvafıktır. Esasen mefkürem, kanâatim de bunu amirdir. Bu kanunun bana verdiği salâhiyetin haricinde hiçbir idarei maslahat politikasına giremem. Bunu milletimin karşısında alenen söylüyorum. (Alkışlar)

Raif Efendi (Erzurum) – İrticâı tamamıyla red ediyoruz. Efendiler!... Mürtecilerin kafası kesilecektir. Neden irticadan bahs ediliyor?

Arif Bey (Eskişehir) – Bir hafta evvel a15 – 20 imza ile Eskişehir'den bir mektup aldım. Dârü'l-hilâfe kapatılmış ve yerine imam hatip mektebi açılmamış şikâyet edildi. Bu mektubu da aynen takdim ettim zatı alinize, bir şey buyurmadınız. Esbabı nedir? Soruyorum.

İkinci suâlîm; orduda hizmeti fiiliyei askeriyei tenkis ederken mekteplerimize güveniyorduk. Bu esas mekteplere vaz edilmiş midir? Mekteplerde yapılacak terbiyei iptidaiyede askeri esas nazarı dikkate alınarak ordu zabitanından istifâde edilecek mi ve bu dâhil edilmiş midir? Bunu anlamak istiyorum.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Sarûhan) – Efendim! Birinci sualiniz...

Arif Bey (Eskişehir) – Üçüncü bir suâlîm var efendim. Bazı büyük memurlar varmış. Aynı zamanda da Darülfünûnda müderrislik ediyorlarmış, her iki taraftan maaş alıyorlar mı? Bunu soruyorum.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Efendim, Eskişehirdeki imam ve hatip mektebi için hiç bir şey yapılmamıştır. Hiç bir emir verilmemiştir. Tarafı Alinizden mektup gelir gelmez Maârif müdüriyetinde sordum: Hangi emre istinâden bu muamele yapılmıştır, dedim. Bana gelen cevapta mektebin kapatılmadığını ve fakat talebenin dağıldığını söylüyor, Talebeyi toplayacağız, kendilerine söyleyeceğiz ve nesayihde bulunacağız ve tekrar mektebi açacağız diyor. Binaenaleyh Maârif Vekaleti hiç bir imam ve hatip mektebini kapatmak için emir vermemiştir.

İkinci meseleye gelince: Sualinizi müphem gördüm, anlayamadım. Tadrîsatı iptidaiyede esası askeri nedir?

Arif Bey (Eskişehir) – Orduda hizmeti fiiliyei askeriyei birbuçuk seneye indirdik. İki sene iken biz bir buçuk sene yaptık ve dedik ki “mekteplerimizde spor yaptıracağız, tâlim yaptıracağız, idman tâlimi yaptıracağız, ayak tâlimi yaptıracağız, şunu yaptıracağız, bunu yaptıracağız, ve bu sûretle askerlikten tenkis etmiş olduğumuz müddeti mekteplerimizde yaptıracağız terbiyei iptidaiye ile telafi edeceğiz.” Bundan haberdar değilseniz teessüf ederim.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Efendim; mekteplerimizde yapılan terbiyei bedeniye tadrîsatı şimdiye kadar noksan idi. Vekalet kabul ettiği prensipler arasında mekteplerin terbiyei bedeniye tadrîsatına ehemmiyet atfedecektir ve kıymet verecektir. Fakat şunu da sarahaten arz edeyim ki, terbiyei bedeniyeden gâye ve maksadımız da gâyet iyi ayak atan asker yetiştirmek değildir. (Handeler)

Üçüncüsü Darülfünûn müderrislerinden bahis buyurdular. Arkadaşlar; müderrisler içinde mebus olan da vardır. Başka vazîfesi olan da vardır ve dünyanın her tarafında böyedir. Mebuslar için tabî Teşkilâtı Esasiye Kanunu kesbi katiyet ettiği gün kendilerine tebligat yapacağız, ya müderrisliği, ya mebusluğu tercih edeceklerdir. Diğerlerine gelince: Tâlimi ve ilmî bir vazîfe olduktan sonra Darülfünûn nizamnâmesi buna müsaittir. İlmi ve fenni bir

Darülfünûn müderrisi ilâveten ilmî ve tâlimi vazîfe derûhte edebîdir. Bunu men edemeyiz ve bu zaruridir. Tasavvur buyurulabilir misiniz ki tıp fakültesinin en kıymetli, en kuvvetli bir müderrisini dışarda bir klinikte çalışmayasın diye ben men edebileyim. Emredebilir miyiz? Darülfünûnda bulunan müderrisliği terk ve hariçte çalışır.

Halil Bey (Zonguldak) – Kızların değil efendim, gençliği istikbale hazırlamak ve bilhassa kızları iyi bir valide ve zevce olarak yetiştirmek.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Sual değişiyor, efendim. Kızlarla erkekler arasında gençlik noktasından ve tahsil noktasından Maârif Vekaleti hiçbir fark düşünmemiştir ve düşünmeyecektir. Genç kızlarımızla genç erkeklerimiz aynı sistem dâhilinde aynı tadrîs sistemi dâhilinde yetişecektir. Şimdiye kadar maalesef ayrılık vardı. Kız liselerinin sınıfları başka idi, erkek liselerinin sınıfları başka idi. Programları başka idi. Bunlar tevhid edilecektir. Kız ve erkek aynı yolda gidecektir.

Halil Bey (Zonguldak) – Gençliği ihzar etmek...

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Biraz müsaade buyurunuz bitireyim, gençliği ihzar etmek için Maârif Vekaleti ne düşünmektedir? Meselesi bir terbiye Umûmiye, terbiye Umûmiye programı meselesidir. Vekalet bu esasları tespit etmek için Pazartesi günü birçok mütehasısları İctimâa davet etmiştir. Kitaplarımız, programlarımız, terbiye programlarımız, tadrîs programlarımız bu mütehasıslarca uzun bir tetkikten sonra ve bütün muallim ve mütehasısların mütalaaları alınarak tespit ve ilan edilecektir. İlahiyat fakültesinden vekaletin istihdaf ettiği gâye yoktur. Meclîsi Aliniz bir kanun kabul etmiştir. İlahiyat Fakültesinin tesisini bu kanunla emretmiştir. Hepimizin arzusu, yalnız Maârif Vekaletinin değil hepimizin arzusu din üleması yetiştirmektir. Zabitan muallimlere gelince liselerde zabitan ve muallimler kadrolarıyla mevcutlarıyla bize devredilmiştir. Onları muhâfaza etmekteyim, ehliyetle iktidarla ifayı vazîfe ettikleri müddetçe benim muallimlerimdir. Fakat işlerinde kâbiliyete malik olmayan ve iktidara malik olmayan ve bu müfettiş raporlarıyla sabit olanları elbette tebdil edeceğim.

Halil Bey (Zonguldak) – Şimdi faraza yüzbaşı olan bir adam, ilanihaye yüzbaşı mı kalacaktır; vazîfesinde devâm ettiği müddette bile;

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Terfi etmek istiyorsa orduya gidecektir.

Mazhar Müfit Bey (Denizli) – Orduya gidecektir. Maârif Vekili yüzbaşı, binbaşı yapamaz ya!...

Naim Hazım Efendi (Konya) – Kapatılan medreseler arasında şanlerde vardır. Şanler niçin kapatıldı? Bunların sekiz yüz kadar talebesi ne olacaktır?

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Şanlerin programını kendi nizamnâmesi mucibince tetkik ettim. Şanlar ali müesseselerdir. Yüksek tahsil talebeleridir. Ne talidir, ne iptidaidir. Binaenaleyh talebesi İlahiyat Fakültesi talebesidir. Tahsillerine devâm etmek istedikleri takdirde İlahiyat Fakültesine girerler ve tahsillerine devâm ederler.

Naim Hazım Efendi (Konya) – bu talebenin bir çokları medreseler kapandıktan sonra Darülfünûna, İstanbul'a koşmuşlardır. Katiyen bunlara ruyu kabul göstermiyorlarmış.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Efendim; rica ederim. İlahiyat şubesi yoktur. Teşekkül edecektir.

Naim Hazım Efendi (Konya) – Bizzat İsmail Hakkı Bey söylemiş. Talebeden mektup alıyorum, medreseden gelen talebe alınmaz diyormuş. Eğer bu talebenin 8 – 10 senelik hayatı tahsiliyesi heder olacaksa hüsrandır.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Efendim, İlahiyat daha açılmamıştır. Meclîsi Aliniz bütçeyi kabul buyurduktan sonra İlahiyat Fakültesi açılacaktır, yâni tadrîs dînînin yüksek kısmını havi olan bu fakülteye talebe alınacaktır.

Mustafa Feyzi Efendi (Konya) – Efendim, bendenizin suâlim şu cihete müteveccihdir. Kazâlarda mevcut medreseler sed edildi. Yerine bir mektep ikame edilmedi. Malumualiniz serbestii tadrîsat vardır. Bir kimse arzu ettiği ilmî tadrîs edebîdir, bir hoca filan medreseye oturup da hadis, tefsir, filan okuturken bunu men etmeğe Maârif Vekaletinin selahiyeti var mıdır? Ve bu selahiyeti nereden almıştır. Bunu rica edeceğim. Sonra bunun yerine açılacak mektepleri vilâyet merkezlerinde mi, kazâlarda mı, yoksa köyde mi açacaksınız.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Efendim, birinci sualinize arzı cevap ederken mevcut olan bir esası kanuni ile cevap vereceğim. Serbestii tadrîsat yoktur, hükümetlerin mevzuatı kanuniyesi dâiresinde serbesti tadrîsat vardır. Ve hiçbir hükümet başıboş tadrîsata müsaade edemez. Efendiler! Ecnebî memleketlerin serbestii tadrîsatını kabul etmiyoruz, dünyada serbestii tadrîsat denilen bir şey yoktur. Tadrîsat, Maârif Vekaletinin esasları, kanunları, programları dâhilinde cereyan edebîdir. Vekaletin kanunları, programları haricinde serbestii tadrîsat yoktur ve dünyanın hiçbir tarafında yoktur.

Mustafa Feyzi Efendi (Konya) – Dünyada hürriyeti efkar yoktur demektir. Devri Cumhuriyette Hürriyet yok demektir. (Gürültüler)

Maârif Vekili Vasıf Bey (Devâmla) – Efendim! Hürriyet kanunla mukayyettir, kanun hilafında hürriyet olamaz.

Ali Rıza Efendi (Amasya) – Öyle ise serbestii vicdân da yoktur.

Tunalı Hilmî Bey (Zonguldak) – Müsaade buyurunuz efendim. Terbiyede üssülesas olarak iki istikâmet vardır. Biri – müsaade buyurulursa Fransızca söylemek mecburiyetindeyim – Gerek kendisi için gerek gayrisi için “idealizm” derler. Maârif Vekaleti acaba memleketin yavrularını yarın ki millet için azim sahibi olarak yetiştirebilmek itibariyle bu iki esastan hangisini intihap etmiştir. (İkisi de sesleri)

İkincisi : Şimdiye kadar yâni 23 Nisandan beri.... “Egoiste” Yâni hodbin derler. Yalnız kendînî düşünür. Kendinden başkasını düşünmez. Öbürüne “Digergam” derler ki, cemiyet için kendisini feda eden.

İhsan Bey (Cebelibereket) – Dört senedir bize Arapça, Farsça söyletmeyen bu zat şimdi bize Fransızca dinletiyor.

Tunalı Hilmî Bey (Devâmla) – Mekteplerimiz için ne kıraat ne elifba hiçbir kitap meydana getirilmeyecek mi? Ne kitap meydana getirdiler, (Patırdılar) Acaba Maârif Vekaleti bu sene için bu kitapları yetiştirebilecek midir? Binaenaleyh Maârif Vekaleti tedrîsatı mevzuubahseden bir şey kaleme almış mıdır? İmam ve hatip mekteplerinde programların aynen ipka edildiğinden bahsediyorsunuz. Kırk seneden beri bağıryorum. Medreselerde Arapça okunamaz, ancak Kur’anın metni okutulabilir. Siz gene “Nasarayansuru” yu ipka edînz mi? Bu memlekette, bu vatanın başına en büyük bela bu uydurma Türkçedeki Arapça, Farsça kaideleri atmak için bir karar ittihaz ettiniz mi? (Handeler) (Müzakere kafidir sesleri)

Reis – Efendim, kifayeti müzakere hakkında müteaddit takrirler vardır. Ziyaettin Efendi aleyhinde söylecektir.

Ziyaettin Efendi (Erzurum) – Müzakere gayri kafidir. Bazı rüfekanın söyledikleri gibi bütçenin nevakısı ikmal edilmek üzere bir heyeti mütehassısaya havale ve tetkik edilerek imkal edildikten sonra gelmesi lazımdır. Encümene de mütehassıs ilâve edebîlir. Malumualinizin Tevhidi Tedrîsat Kanunu mucibince müessesatı ilmîye Maârif devredilmiştir. Sonra ayrıca imam, hatip mektebi açılacak, yüksek tedrîsat Kanununun hülasası budur. Mamafih medârisin seddine dair kanunda hiçbir kayıt mevcut olmadığı halde 479 medrese seddedilmiş. Daha garibi var efendiler! Yazıyorlar ki, Lazistan vesair taraflarda kırk elli medrese kapatılmış ki, burada Maârifin rûhu yok, mektep yok.

Ali Bey (Rize) – Benim memleketimdir, öyle bir şey yoktur.

Ziyaettin Efendi (Devâmla) – Vardır. Hatta Ankara etrafındaki bazı nevahide dahi.

Reis – Kifayet aleyhinde söyleyecektiniz efendim.

Ziyaettin Efendi (Devâmla) – Kifayet aleyhinde söylüyorum, bunlar esbabı mucibesidir. Mektep açılmadan medreseler seddedilmiştir. İkincisi efendim, malumualiniz bir kanu, bir nizamla küşat edilen bir müessese mutlak bir kanunla ilga edilebilir. Dârü'l-hilâfe medreselerinin programlarına ihtiyacı asra muvafık fününü cedîde, riyaziye, hikmet, cebir, müsellesat hatta Fransızca lisânı bile konmuştur. Bu medrese ki, Darülfünûna bir mahreç olacak iken vekil hangi salahiyet ve kanunla açılmış olan bu müesseseyi imam ve hatip mektebine kalbetti.

Maârif Vekili Vasıf Bey (Sarûhan) – Sizin kanununuzla!

Ziyaettin Efendi (Devâmla) – Evet kanunen açılmış olan bir müessese ve programları yine nizamla usûlü cedîde üzerine tesis edilmiş bir medrese hangi kanunla imam ve hatip mektebine kalbedilmiştir? Tevhidi Tadrîsat Kanununda Dârü'l-hilâfe medreselerinin imam ve hatip mektebine kalbolunacağına dair bir kayıt var mıdır? Bu da hilafı kanundur. Demin Maârif Vekili bir şey söyledi ki, aynı programlar ipka edilmiş, halbuki hilafı vakidir. Efendiler Dârü'l-hilâfe medresesi 9 sınıf idi, üç sınıf ihzari, 3 iptidai hariç, üç iptidai dâhildir. İhzari lağvedilmiştir. Şimdiki programda dahi hadis, tefsir dersi de konmuş, fakat üç arabi mualliminden ikisi tayyedilmiş, işte bütçede görünüyor. Yalnız bir arabi muallimi, halbuki yalnız sarfı nahv gören bir talebe hadis ve tefsir okuyamaz. Yüksek ulemâ yetiştirilecek Darülfünûna mahreç neresi olacak? İmam, hatip mektebi olursa yüksek tadrîsatı dînîye namzetleri nereden yetiştirecektir?

Tunalı Hilmî Bey (Zonguldak) – Fen fakültesinden.

Ziyaettin Efendi (Devâmla) – Sükut!...

Tunalı Hilmî Bey (Zonguldak) – Tekrar ediyorum; Fen fakültesidir.

Ziyaettin Efendi (Erzurum) – Sen anlamazsın sükut et! (Devâm sesleri)

Ali Saip Bey (Kozan) – Esbabı mucibedir efendim.

Ziyaettin Efendi (Devâmla) – Elbette esbabı mucibedir, efendim. Bütçe noksandır, şayanı kabul değildir. Eğer Hükümet Heyeti Vekile layuhtı ise ve her getirdiği, her arzu ettiği şeyi emri semavi gibi hemen kabul, tasdik edilecek ise Meclîsin manayı vücudunu anlamam.

Bu tutulan, takip edilen meslek ya cehalet saikasıyla veyahut başka bir maksatla müessesatı dînîyeyi imha etmektir. (Hayır sesleri, gürültüler) (Cehaleti kimse kabul etmez sesleri)

Reis – Efendim, kifayet aleyhinde kafi derecede söyledinîz. Esbabı mucibeyi kafi derecede beyan buyurdunuz.

Ziyaettin Efendi (Devâmla) – Efendiler! Hırsı menfaat, hissiyatı redie; insanları her türlü mezayayı necibeden tecrit edecek kadar bir kudreti sahire gösterebilir. Fakat zannetmem ki, Meclîsi Alide bazı menafii hasise zımnında haktan sükut edecek bir ekseriyet bulunsun. Onun için her ratbü yabisi efvahi kadide gibi belledecek değiliz ve etmemeliyiz. Hasılı bütçe mütehasıs Encümen huzuruyla tetkik edilsin! Yâni mütehasıslar tarafından müessesatı dînîyemizin gâyet muntazam esaslar dâhilinde tespit edilmesi lazımdır. Binaenaleyh bendeniz bütçenin iadesini teklif ediyorum.

Reis – Efendim, müzakerenin kifayetini reyi alinize koyacağım; müzakernin kifayetini kafi görenler lütfen el kaldırsın... Aksini reye koyuyorum. Kafi görmeyenler lütfen el kaldırsın... Müzakere kafi görülmüştür.

Efendim! Fasıllara geçilmesine dair tahrir olduğu gibi bütçenin iadesine dair de Isparta Mebusu Hafız İbrahim Efendinin tahrir vardır, okuyacağız:

Riyâseti Celileye

Ahiren kabul edilen Tevhidi Tedrîsat Kanununun 2, 3 ve 4 ncü maddeleri sarahatı veçhile bilumum maddesi ilmîye halihazır teşkilâtıyla ve bütçesiyle Maârif Vekaletine devir ve rapdedilmiştir. Vekalet ayrıca İlahiyat Fakültesiyle imam ve hatip mektepleri küşadıyla mükelleftir. Halbuki Maârif Vekaleti hatta şahsi bir kanâatin zevkiyle kanunu ihmal ederek medreseleri tamamen kapatmıştır. Dârü'l-hilâfeleri imam mektebine kalb sahn medresesini seddeylemiştir. Bu gayri kanuni hareketin tashihi lazımdır. Binaenaleyh bütçenin Tevhidi Tedrîsat Kanununa tevfikân tanzimi için iadesini teklif eylerim. 17 Nisan 1340 Isparta

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – Tahririmi izah edeceğim Reis Bey!

Reis – Buyurun efendim.

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – Efendim, Maârif Vekili Beyefendi öteden beri malum olan belagatı hitabiyesiyle bizi gaşyetti. Lâkin hiç birisi hakîkata tevaffuk etmiyor. (O sesleri)

İşte kanunun maddelerini okuyorum:

2 – Şeriye ve Evkâf Vekaleti veyahut husûsi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maârif Vekaletine devir ve rapdedilmiştir.

3 – Şeriye ve Evkâf Vekaleti bütçesinde mekâtip ve medârisi tahsis olunan mebalîğ Maârif bütçesine nakledilecektir.

4 – Maârif Vekaleti yüksek dînîyat mütehasşısıları yetiştirmek üzere Darülfünûnda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı dînîyenin ifası vazîfesiyle mükellef memurların yetişmesi içinde ayrı mektepler küşat edilecektir, diyor. Yâni (479) medreseyi bir hazzı manevi, bir zevki manevi duyarak sedetmek...

Maârif Vekili Vasıf Bey (Sarûhan) – Öyle şey yok efendim.

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – On gün sonra tekzip ettin. Bırak onu istemiyorum. Size hücum etmek istemiyorum. Yalnız hakîkat üzerinde konuşacağım. Rica ederim efendiler! On beş seneden beri inkılap içinde yaşıyoruz. Bir efendi gelir, o, şahsi zihniyetiyle bütün memleketi yıkar. Diğer bir efendi gelir, o da bilmem ne zihniyetiyle memleketi yıkar. Burası müstemleke değildir. Burası kanun memleketidir. Kanun Meclîsidir. Herkes itaata mecburdur. Eğer Maârif Vekilinin, diğer hakkı tefsiri varsa doğrudan doğruya Meclîsi Alinizin hiç salahiyeti yok demektir, eğer bu kanunda müphem nokta varsa, Maârif Vekaletinin tereddüt ettiği noktalar varsa doğrudan doğruya bir takrirle Meclîsi Aliye müracaat ederek tefsirini talep ederdi. Hangi noktası vazıhtır. Bakınız efendim, ben bugün dâirei intihabiyemden aldığım mektupları, telgrafları arz edeyim. Şarkikaraağaç'ta yüz küsur talebeden mürekkep medrese vardı. Bunlar 25 – 30 yaşlarında tahsili iptidaiyi... (Asker kaçaklığı sesleri.) Müsaade buyurun asker kaçağı değildir. Asker başka... Askerleri gider, askerlikten terhis olunmuş. Burası müslüman memleketidir. Ben müslümanlığı öğreneceğim diyor. Bir müslüman Maârif Vekili müessesatı İslâmiyeyi nasıl kapatır?

Ali Bey (Rize) – 30 yaşına kadar İslâmiyeti öğrenememişler mi?

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – Öğrememiştir! Rica ederim; mügalatanın manası yoktur. Ben usûlü fıkıh öğreneceğim diyor. Hadis öğreneceğim diyor.

“Ben ilmî kelam öğreneceğim, hadis okuyacağım. Kur'an okuyacağım paranız lazım değil, biz hepsini vereceğiz” diyor. Emri tadrîsin serbest olduğu bir Cumhuriyet memleketinde, bir müslüman memleketinde ne sıfatla ve ne sûretle medreseleri kapatıyorsunuz? Bu keyfi hareket yapılamaz. Rica ederim. Fazla söyleyemeyeceğim. Yalnız şunu da söyleyeyim. Medâris iptidai mektebi değildir. İptidai mektebine sekiz yaşında efendiler gelir. Medârise 16 yaşında efendiler girmek mecburiyetindedir. Askerliğine kadar

dört sene maksûreye tabidir. Öyle bir vekilin şahsi kanâatiyle, zihniyetiyle, ihtirasiyle medreseler kapatılamaz. (Öyle şey yok sesler.) Evet! Şahsidir. Hoca İbrahim Efendinin muhakemesinde “bir softa zümresi var” demişti. Ve bunu bir İstiklal Mahkemesi müddeiUmûmisi sıfatıyla söylemişti. Evet! Meclîsi temsil eden bir İstiklal Mahkemesi müddeiUmûmisi sıfatıyla “bir softa zümresi vardır.” demişti. Evet! Bir adamın münasebetsizliği yüzünden “bir softa zümresi vardır” demişti. Eğer şahsi ise sana iade ediyorum. (Gürültüler.)

Ali Saip Bey (Kozan) – Reis Bey! Bu sözlerin bugünkü müzakeremizle ne münasebeti var efendim? (Gürültüler.)

Reis – Rica ederim. Sükûneti muhâfaza buyurunuz! (Gürültüler, reye sesleri.)

İhsan Bey (Cebelibereket) – Yalan söylüyorsunuz! Böyle bir şey yoktur. Ben İstiklal Mahkemesi Reisi idim; böyle bir şey söylenmedi. Demek ki intikam alıyorsun! (İntikam alıyorsun sesleri.) (Gürültüler.)

Hafız İbrahim Efendi (Isparta) – Söyledîñîz. Gazeteler yazdı. (Gürültüler.) Tekzip edeydîñîz. Ben de söylerim.

Reis – Efendim, takrirlerini izah ettiler. Binaenaleyh bütçenin Tevhidi Tedrîsat Kanununa tevfikân tanzimi için Encümene iadesini teklif ediyorlar. Bu teklifi reye koyuyorum. Kabul edenler lütfen el kaldırsın... Aksini reye koyuyorum. Kabul etmeyenler lütfen el kaldırsın... kabul edilmemiştir efendim.

Raif Efendi (Erzurum) – Tâynini esami takriri var. (Geçti sesleri.) (Kabul edilmedi sesleri.)

Reis – Binaenaleyh fasıllara geçilmesini reye koyuyorum. Kabul edenler lütfen el kaldırsın... aksini reye koyuyorum. Kabul etmeyenler el kaldırsın... fasıllara geçilmesi takarrür etti.

“İdarei merkeziye” hakkındaki bütün fasıllar aşağıdaki aynen kabul edilmiştir:

Fasıl	Lira
228 İdarei merkeziye memurin ve müstahdimin maaşatı	38 808
229 İdarei merkeziye masarifi	46 500
230 Masarifi müteferrika	7 500
231 Maârif idareleri maaşatı	49 272
232 Maârif idareleri masarifi	15 000

233	Yüksek tadrîsat, orta tadrîsat, Darülmualimin, Darülmualimat, Darülfünûn ve mekâtibi âliye maaşatı	1 344 478
234	Darülfünûn ve mekâtibi âliye ve taliye masarifi	1 952 900
235	Masarifi mütenevvia	110 200
236	İnşaat ve tamirrat ve levazımı dersiyeye ve tesisiye	600 000
237	İdaratı mülhaka maaşatı	55 518
238	İdaratı mülhaka masarifi	61 325
239	Matbaayı amire ve şubatı maaşatı	9 000
240	Matbaai amire ve şubatı masarifi	115 000
241	Tahsisatı fevkaladeyi şehriye	2 090 580
243	Mazulin maaşat ve tahsisatı fevkaladesi	30 098
244	Vilayat mekatibine muavenet	100 000
245	Leyli iptidâiler maaş ve masarifi	130 000
246	Spor teşkîlâtı ve beynelmilel müsabakalara iştirak masarifi	50 000
242	Telgraf ücreti	20 000
A/246	Stajyer tıbbiye talebesinin maaş ve tahsisatı fevkaladesi	<u>51 420</u>
	Yekünü Umûmi	6 877 626

Hitamı müzekeerat Saat : 6 : 00²

² TBMM Z.C.Devre :II C. 24 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 40. İçtima, 17.4.1340, TBMM Matbaası, Ankara 1960, ss. 811-835.

EK 3

12 AĞUSTOS 1928 TARİH ve 205 SAYILI

“CAMİ HADEMESİ NİZAMNAMESİ”

BİRİNCİ FASIL

Hizmetlerin neveleri, encümenler ve encümen azasının intihabı:

Madde 1- Cami hizmetleri iki türlüdür:

A – Hizmetin ifası ilme mütevakkıf bulunanlardır ki, bunlara “İlmi hizmet” denir. İmamlık, hatiplik, Vâizlik, reisülkurralık gibi.

B – Amel ve sanata mütevakkıf olanlardır ki, bunlara da “Bedeni hizmet” denir. Kayyimlik, mahyacılık gibi.

Madde 2 – İlmi ve bedeni hizmetleri ifa edenlerin intihabı, tâyin ve azilleri bu nizamnâmeyle, köy imamlarının tâyini köy kanununa tabidir.

Madde 3 – (Muaddel: 13 Mart 1932) (Neşri: 26 Mart 1932 – Resmî Gazete, No: 2060), Hizmet sahiplerine ait işlerle meşgul olmak üzere vilâyetlerde Evkâf müdürlerinin ve kazâlarda Evkâf memurlarının riyâseti altında mahalli müftüsü ile bir azadan mürekkep bir encümen teşkîl edilir.

Bu aza imam veya hatip veya Vâiz veyahut dersiam olmak üzere valiler ve kaymakamlar tarafından intihap olunur.

Evkâf müdür veya memuru bulunmayan vilâyet ve kazâlarda bu encümenlere müftü riyâset eder ve bu takdirde yukarıdaki fıkrada gösterilen şerait dâiresinde valiler veya kaymakamlar tarafından intihap edilecek azanın adedi ikiye iblağ olunur.

İstanbul Belediyesi hududu dâhilindeki kazâlarda ayrıca encümen teşkîl edilmez. İstanbul Evkâf müdürünün riyâseti altındaki encümen bu hudut dâhilindeki bilumum hizmet sahiplerine ait işleri rü’yet eder. Bu encümene vilâyetçe imam veya hatip veya Vâiz veyahut dersiam olmak üzere intihap olunacak bir azadan başka İstanbul Evkâf Müdürlüğü teşkîlâtına dâhil müdürlerden Evkâf Umum Müdürlüğüne intihap olunacak bir zat dahi iştirak eder.

İntihap olunacak azanın hüsnü ahlak sahibi olması ve bir suç ile mahkum edilmemiş bulunması şarttır.

Madde 4 - (Muaddel: 13 Mart 1932) Kazâlarda teşkîl edilecek encümen azasının isimleri kaymakamlar tarafından valilere bildirilir. Valiler kazâ ve vilâyet encümenleri azasının isimlerini Evkâf Umum Müdürlüğüne bildirirler.

Madde 5 – Encümenlerin vazîfeleri şunlardır:

A – İlmi hizmet imtihanlarının yapılması.

B – İlmi hizmetler ashâbının hizmetten ihracı hakkında Evkâf Umum Müdürlüğünün tasdikine arz olunmak üzere karar ittihazı ve icap ettiği takdirde işten el çektirilmelerine karar verilmesi.

C – Bedeni hizmetler ahasının tâyin ve hizmetten ihraçları.

D – İnzıbatı mücazat hakkında karar ittihazı.

Madde 6 - (Muaddel: 13 Mart 1932) Encümenlerce ilmî hizmetler hakkında verilecek kararlar esbabı mucibesıyla Evkâf Umum Müdürlüğüne bildirilir. Bu kararlar Umum Müdürlükçe tetkik ve tasdik edilir.

Bedeni hizmet sahipleri encümenlerce doğrudan doğruya intihap ve tâyin olunurlar. Bunların isimleri encümen reisleri tarafından Umum Müdürlüğe bildirilir.

Madde 7 – Encümen kararları ekseriyetle verilir. Reyler müsavi olursa reisin bulunduğu tarafın reyi racihtir.

İKİNCİ FASIL

İmtihanların icrâsı ve tâyin usûlleri

Madde 8 – İlmi ve bedeni hizmetlerde taliplerin aşağıda yazılı şartları haiz olmaları lazımdır:

A – Türkiye vatandaşlarından olmak,

B – Vazîfelerini ifaya mani olmayacak derecede sıhhatleri tabip raporu ile sabit olmak,

C – Kanuni cürümleri ve muhilli haysiyet lekeleri olmamak,

D - (Mülga: 13 Mart 1932)

Madde 9 – İlmi hizmetlerden Vâizlik Darülfünûn İlahiyat Fakültesinden mezun olanlara mahsustur. Bunlardan olmadığı veya olup da kabul etmedikleri takdirde aşağıdaki maddelerde yazıldığı veçhile müsabaka imtihanile hariçten talip kabul ve tâyin olunur. İmam

ve hatip mektebi mezunları eda ve sada müsabakasına duhul şartile ehliyeti ilmîye imtihanından müstesnadır.

Madde 10 – Evlada meşrut hizmetlerde evlat İlahiyat Fakültesi veya imam ve hatip mektebi mezunu olduğu veya imtihanında bu kâbil hizmetler için ehliyetini isbat eylediği takdirde babasına ait olan hizmet evlada verilir.

Madde 11 – İlmi hizmetlere ait imtihanların zamanı ve duhul şartları ve sûreti icrâsı onbeş gün evvel, bedeni hizmetler münhalleri de bir hafta evvel gazetelerle ve gazete olmayan yerlerde mahalli adeta göre münâsip vâsıtalarla ilan olunur.

Madd 12 – İmamlık, hatiplik, meyzinlik, Vâizlik, reisülkurralık imtihanlarında ilmî ehliyetin ve bedeni hizmetlerden mahyacılıkta sanata ait malumatın tahakkuku lazımdır. Tam numara on itibarile aşağıdaki maddelerde gösterilen suallere verilen cevapların aldığı numaralar mecmuunun yarısından fazlasını kazânanlar ehliyeti haiz addolunarak bunlardan imam, hatip, reisülkurra ve meyzinler “eda ve sada” imtihanına tabi tutulurlar. Bu imtihanında en çok numara kazânanlar münhallere tâyin olunurlar. “Eda ve sada” imtihanında müsavat halinde ilmî imtihanında fazla numara kazânanlar tercih olunur. Bunda da tesavi vukuunda kur’a çekilir.

Madde 13 - (Muaddel: 13 Mart 1932)

Madde 14 – İlmi hizmet ashâbının vefatında yetişmiş oğlu bulunmaz veyahut bulunur da imtihanında kazânamazsa yahut hizmeti kabul etmezse hizmet küçük oğlu bulunduğu takdirde müsabaka ile ehliyetini gösteren başka bir kimsenin niyabetile küçük oğluna verilir. Küçük oğullar çok ise hizmet yaşça büyüğünün hakkıdır.

Madde 15 – Bir şahıstan inhilal eden müteaddit hizmetlerin verilmesinde o şahsın yetişmiş oğulları bulunduğu ve hariçten müsabaka imtihanına girenlerle müsavi kaldıkları takdirde tercih olunurlar ve bunlar ehliyetle birbirleriyle müsavi olurlarsa aralarında kur’a çekilir.

Madde 16 – Küçük iken başkaca bir şahıs niyabetile ilmî hizmetlere tâyin edilmiş olanlar mesleke ait ilim tahsilinde bulunmak ve muzavvaf askerliğini ikmal etmek şartile yirmi dört yaşına kadar müsabaka imtihanı isteyeceklerdir. Onbeş yaşına girdiği halde tahsilde bulunmayanların veya tahsilde bulunduğu halde yirmi dört yaşına kadar müsabakaya girmeyenlerin veya imtihanında diğerleriyle müsavi derecede ehliyet göstermeyenlerin hizmetleri müsabakada kazânanlara verilir. Bilmüsabaka tâyin edilmiş olan naipler imtihandan müstesna olup çocuktan inhilal eden hizmet kendilerine verilir.

Madde 17 – (26 ve 31 maddelerle tevhidden muaddel: 13 Mart 1932) Bir camide ayrıca kadroları mevcut ve evvel ve sani itibarile mürettep hizmetlerin inhilali halinde evvela mevcut teselsül ettirilir ve bu sûretle son münhal kalacak hizmet alelusül ehline tevcih edilir. Böyle ayrıca mürettep ve müteaddit ve hizmet kadroları mevcut olmayan câmilerde inhilal eden ve bir şahıs tarafından ifası mümkün olan imamlık ile hatiplik, Vâizlik ve müezzinlik ile cüzhanlık, aşirhanlık ve kayyumluk birleştirilir. Şu kadar ki müezzinliğin kayyuma ilâveten tevcihi için ehliyet şarttır.

Cüzhanlık ve aşirhanlık gibi fer'i hizmetleri tevhit veya ilgaya Umum Müdürlük mezundur.

Madde 18 - (Mülga: 13 Mart 1932)

Madde 19 - (Mülga: 13 Mart 1932)

Madde 20 - (Mülga: 13 Mart 1932)

Madde 21 – Reisülkurralık imtihanına girebilmek için ilmî kıraattan mücaz ve hafız olmak şarttır. İmtihanlar “takrip” ten yapılır. Reisülkurralık imtihanlarında ilmî kıraatta vukuflarile tanınmış iki mümeyyiz bulundurulur.

Madde 22 – Mahyacılık imtihanları mütehasıs mahyacılardan iki zat huzurunda yapılır.

Madde 23 – Bedeni hizmet ashâbının vefatında yetişmiş büyük oğlu mevcut ve hizmete talip ise ahare tercih olunur.

Madde 24 – İlan edildiği halde talip çıkmayan ilmî hizmetlere encümenler münasibini vekil sûretile imtihansız alırlar; fakat bunların aylıkları tam verilir.

Madde 25 – Tahriri imtihanların evrakı encümenlerde hıfzolunur.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Madde 26 - (Mülga: 13 Mart 1932)

Madde 27 – İfası aynı zamana tesadüf eden veya şehir içinde başka başka zamanlarda olsa bile birinin hizmeti diğerinin hizmetini bizzat ifaya mani olacak derecede mahalleri yekdiğerine uzak bulunan hizmetler bir şahsa verilmez.

Madde 28 – Bir hizmet hissesele ayrılarak müteaddit kimselere verilemez. Evvelce müteaddit hissesele ayrılmış olan hizmetler inhilal ettikçe ikinci fasıldaki ahkama tevfikan hissedarlardan en ziyade ehil olana ilâveten verilir ve bu sûretle hisseler ilga edilir.

Madde 29 – Her ne sret ve Őekilde olursa olsun hizmetler hićbir sûretle baŐkasına devredilemez.

Madde 30 – Yanmış, yıkılmış, kapanmış câmilerin ilmî ve bedeni hizmetleri inhilalinde mülga olup bunlara kimse tâyin olunamaz.

Madde 31 - (Mülga: 13 Mart 1932)

Madde 32 – Hizmet sahipleri muvazzaf hizmeti askeriyesi haricinde silah altına alındıkta hizmetleri vekil ile temin olunur.

Resmî terhisi mteakp aynı kt'aya mensup emsalinin memleketlerine vuslnden itibaren bir ay zarfında işe baŐlamayanların ve tagayypleri halinde bir sene mürurunda vazîfeye avdet etmeyenlerin hizmetleri encümen kararile refolunur.

Madde 33 – Bir hizmet sahibinin vefatında silah altında bulunan oğlu Darülfünûn İlahiyat Fakültesi veya İmam ve Hatip mektebi mezunu ise veya bunlardan olmayıp da imtihanda meşrut dersler hakkında iptidai malumatı haiz ise terhisine kadar hizmeti vekil ile temin olunur. Birinci halde mezun olan talip badetterhis bu nizamnâme ahkam dâiresinde hemen tâyin olunur. İkinci halde terhis edildikten sonra kendisine terhis tarihinden itibaren bir sene içinde imtihana girmek için müsaade edilir. Bu müddeti geçirdiği veya müddeti içinde istinkaf ettiği yahut imtihana girip muvaffak olamadığı takdirde hizmet usûlüne tevfikân baŐkasına verilir.

Madde 34 – Vazfenin bizzat ifası Şarttır. Meşru mazerete mtenit gabubetlerde ehil bir vekil gösterilmesi lazımdır. Meşru mazerete müstenit olmayan devmszlıkta encümenlerce devmsza ilk defasında tahriren ihtar olunur. İkincisinde aylığın yarısının kesilmesi cezası verilip üçüncüsüne ise ihraç cezası tatbik edilir.

Madde 35 - (Muaddel: 13 Mart 1932) Hizmeti otuz seneyi geçen veya on seneden aşağı olmayıp da altmış yaşını tecavüz eden kimselerin hizmetlerini bizzat yapamayacak derecede maluliyetleri tabip raporile tebeyyün ettiği takdirde hizmetleri vekaleten görülmek kaydıyla bunlar dâimi mezuniyete sevkolunurlar.

Gerek hastalık, gerek sair esbap ilcasile bir haftaya kadar olan müddet için talep olunan mezuniyetler doğrudan doğruya ve nihayet bir ay kadar istenilen mezuniyetler encümenlerin kararile Evkâf müdür ve memurları tarafından verilir. Daha fazla müddetler için talep edilecek mezuniyetler encümenlerin kararile Umum Müdürlük tarafından ita edilir. Bunların hepsi için mezuniyet isteyen hademe tarafından yerine ehil bir vekil bırakmak Şarttır.

Madde 36 – Bir hizmet sahibi gerek vazîfesinden ve gerek şahsi bir cürmünden dolayı mahkemeye tevdi olunarak beraet ettiği takdirde bütün hukukuna sahip olur. Aleyhine verilen hüküm kat'iyet kesbedenlerin mahkumiyet müddetleri kanunen istihdamlarına mani olmadığı takdirde mevkufiyet ve mahpusiyet müddetinde yerlerinde vekil kullanılır ve aylığın yarısı kendisine, yarısı vekile verilir. Ancak namus ve haysiyeti ihlal eden bir cürüm ile ve mutlak sûrette ağır hapis veya o derecede mücazâtı müstelzim bir fiil ile veya vazîfesinden dolayı en az altı ay hapis ile mahkûm olanların hizmeti refolunur.

Madde 37 – (Muaddel: 13 Mart 1932) Gerek geçen maddedeki ahvalden gerek hizmet ashâbının dînî şîara yakışmayacak hal ve hareketlerinden dolayı mahalli encümen kararile tahkikat icrâ ettirilir. Cürmün sübutu halinde işten el çektirilerek evrakı Evkâf Umum Müdürlüğüne gönderilir. Kararın umum Müdürlükçe tasdikinden sonra hizmet refolunur.

Madde 38 – Niyabet veya vekalet sûretile verilen hizmetlerin aylığı hakkında naip veya vekil ile asil arasında uzlaşılmamış ise aylık yarı yarıya taksim olunur.

Madde 39 – Hatiplik ve Vâizlik gibi zaman ve mekan itibarile memuriyetlerle kâbili telif olan hizmetler memurlara verilebilir

Madde 40 – 23 Temmuz 1329 tarihli tevcihi cihât nizamnâmesinin tevliyet işlerine müteallik ahkamı Evkâfça mer'î olmak üzere diğer ahkamı mülğadır.

Madde müzeyyele – (13 Mart 1932) Cami hademelerinin vazîfelerini ne sûretle yapmakta olduklarını ve tavur ve hareketlerinin meslekleriyle mütenâsip bir tarzda olup olmadığını teftiş ve murakabe etmek Evkâf Umum Müdürlüğüne aittir. Vâizlerle dersiamların vazîfelerini murakabe etmek Diyanet İşleri Riyâsetine aittir. Müftüler ilmî hizmetler ashâbının vazîfelerine müteallik muttali olacakları husûsatı encümenlere bildirirler.

Madde 41 – Bu nizamnâme neşri tarihinden muteberdir.

Madde 42 – Bu nizamnâme ahkamının icrâsına Başvekalet memurdur.³

---

³ (Neşri: 1 Eylül 1928 – Resmi Gazete, No: 977) Tasvibi mutazammın Heyeti Vekile Kararnamesi, No: 6995) 12 Ağustos 1928 Kanun Numarası : 205, Kararname No: 6995 Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini (Kanunlar – Tefsirler - Kararlar) , C.: 12, 22 Temmuz 1336 – 26 Kanuni evvel 1928, ss. 890-896.

EK 4

13 MART 1932 TARİH ve 2060 NOLU

“CAMİ HADEMESİ NİZAMNAMESİ”⁴

Madde 1 – 5 - .....(12 Ağustos 1928 tarihli nizamnâmenin mevaddi müteallikalarına naklolunmuştur.)

Madde 6 – İmamlık ve hatipliğe talip olanların evvelemerde bir aşırı şerif kıraat ettirilmek sûretile imtihanları icrâ olunarak eda ve sadaları itibarile muvafık olanlar ilmî ehliyet imtihanına tabi tutulurlar.

İmamlık ve hatiplik için ilim imtihanı akaitten, ibadetten, tecvitten, siyeri nebeviden beşer sual tertip olunarak tahriren yapılır.

Müezzinlik için namaz ve ezan mes’elerinden şifahen beşer sual sorulur. Gerek eda ve sada gerek ilmî ehliyet imtihanlarında muvaffak olmuş addolunmak için kazânilacak numaraların yekünü tam numara on itibarile mecmuunun en aşağı nıfısından fazla olmak şarttır.

Vâizlik imtihanında taliplere tahriren bir ayeti kerime ile bir hadisi şerif tercüme ve izah ettirilir. Tefsir ve hadis ile siyer ve tarihe dair en az üçer sual sorulur ve tercüme ettirilen ayeti kerime veya hadisi şerifin mevzuuna müteallik bir mev’iza irat ettirilerek ifâde ve takrirdeki kudret tercihe sebep addedilir.

Reisülkuralık imtihanına girebilmek için ilmî kıraattan mücaz ve hafız olmak şarttır. İmtihanlar takripten yapılır. Reisülkuralık imtihanında ilmî kıraatta vukufu ile tanınmış bir mümeyyiz bulundurulur.

Bedeni hizmetlerde göstereceği işi yapabilecek kâbiliyeti haiz olduğunun tahakkuku icap eder.

Mahiyeciliğe talip olanların sanata ait malumatı haiz olduğu anlaşılmak üzere yapılacak imtihanda mütehasıs mahiyecilerden iki zat hazır bulundurulur.

Madde 7 - .....(12 Ağustos 1928 tarihli nizamnâmenin mevaddi müteallikalarına naklolunmuştur.)

⁴ Bu nizamname, 12 Ağustos 1928 tarihli 205 sayılı “Cami Hademesi Nizamnamesi”nin bazı maddelerini muaddil nizamnamedir.

Madde 8 – Muvazzaf olarak askere alınan hademenin nisbet ve alâkaları kat'edilir. Muvazzaflık haricinde silah altına alınanlar ile babasından intikalen hizmet sahibi olanların hizmetleri vekil ile temin olunur.

Hizmet kabul sırasında askerlik mükellefiyeti kanununun 91 inci ve müteakıbbı maddeler hükmüne göre muamele yapılır.

Madde 9 – 11- .....(12 Ağustos 1928 tarihli nizamnâmenin mevaddi müteallikalarına naklolunmuştur.)

Madde 12 – 12 Ağustos 1928 tarihli nizamnâmenin sekizinci maddesinin “D” fıkrası ile 13, 18, 20, 26, 31 inci maddeleri ve nizamnâme ile nizamnâmeye müzeyyel 26/4/1930 tarihli maddelerin buna muhalif hükümleri mülğadır.

Madde 13- Şurayı Devletçe görülmüş olan bu nizamnâme neşri tarihinden muteberdir.

Madde 14 – Bu nizamnâmenin hükümlerini icrâyâ Başvekil memurdur.⁵

---

⁵ 12 Ağustos 1928 tarihlicami hademesi nizamnamesinin bazı maddelerini muaddil nizamname, (Neşri : 26 Mart 1932 – Resmi Gazete, No. 2060) 13 Mart 1932, Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini (Kanunlar – Tefsirler - Kararlar) C. 12,ss. 896-897.

EK 5

23 ŞUBAT 1949 YILI

DİYANET BÜTÇESİ VE DİNİ İHTİYACIN GÜNDEME GELİŞİ

Başkanın bütçe müzakeresinde söz vermesi üzerine ilk sözü Ordu Mebusu Hamdi Şarlan almıştır:

“ Muhterem arkadaşlar, Diyanet İşlerinin 1949 mütevazi Bütçesinin bu yıl için şu ve bu şekilde tadiliyle biraz para ilâvesi bir kanâat ve mütalaa arzedecek değilim. Önümüzdeki Bütçe tasarısına göre, Devletin mali vaziyeti herhangi bir temenniye bu sene için dermeyan etmeye cesaret vermiyor. Yalnız arkadaşlar, bütçe tasarısında, raportör arkadaşın da tebarüz ettirdiği veçhile, Diyanet İşlerinin bugünkü şartlar ve ihtiyaçlar karşısındaki durumunun biraz daha takviyeyi, bu yıl velev temenni mâhiyetinde de olsa arzetmeyi kendim için bir vicdân borcu olarak telakki ediyorum. Raporda görüleceği üzere: Diyanet İşleri için bir Teşkilât Kanununun Yüksek Huzurunuzda girilmesi musammemdir. Filhakika Diyanet İşleri vezaifinin, bugünkü teşkilâtıyla ve kemaliyle ifasına imkân olmayınca bu teşkilâtın takviyesi bir zaruret halinde bulunmaktadır.

Muhterem arkadaşlar; bu zaruret bendenizce şundan tevellüt etmektedir. İnkılap kanunlarıyla menedilmiş olan bazı hurâfelerin, yurt içinde, şurada burada zabıta vukuatı olarak mahkemelere intikal etmekte olduğunu görüyor, işitiyor ve müteessir oluyoruz. Bu işi birazda başıboş bırakmış olmamız yüzünden bu hurâfelerin gün geçtikçe artmasına saik olduğumuza kani bulunuyorum. Ve bunu önlemek için Diyanet işlerine terettüp eden çok mühim vazaif olduğuna kaniim. Devlet geriliği ve hurâfeleri gidermek için ceza müeyyidesi altında kanunlar vazedebîlir ve bu kanunların memnuiyeti karşısında yanlış hareketleri cezalandırabilir. Fakat diğer taraftan da Diyanet İşlerinin hakîki din bilgilerini halkın bu husûstaki arzu ve isteklerine cevap olarak ve onların bu vadide ikna edebîlmek için hareketli, kudretli ve yetkili, her ihtiyaca yeter vaziyette bulunması lazımdır. Bu lüzumu biletraf Yüksek Huzurunuzda, maddelere istinâdettirerek tebarüz ettirebileceğime kani değilim. Hiç şüphe yok ki, Sayın Hükümet bu mevzuu derpiş eder ve icaplarını, Diyanet İşlerinin vazaifi cümlesine giren işleri, gerek kanunlarla ve gerek suveri saire ile Diyanet İşlerine tevdi edebîlir.

Bendeniz sadece bir iki hadisenin verdiği kanâatten mütevellit bir cesaretle bu ihtiyaçların karşılanması yolunda bir iki madde hatırlayabiliyorum.

Belki tahattur buyurulur, geçen sene Diyanet İşleri bütçesine 12 Vâiz için ufak ve mütevazi bir tahsisat koyduk.

Muhterem arkadaşlar; amatör din adamlarının memlekette yaptıkları vazîfe, velevki hüsnüniyete müstenit dahi olsa din bilgisine biletraf vukufı olmayan bu kimselerin yapacakları hizmet ya noksandır, yahut da bazı zamanlarda yanlıştır.

İşte geçen sene Diyanet İşleri Bütçesine koyduğumuz o mütevazî tahsisat yurdun şu ve bu tarafına gönderilen yetişkin birkaç hakîki din adamının gerek o bilgisiz olan Vâizleri ve gerek bu husûsta iyi din bilgisi ile kendilerine hitap edilmesini arzu eden büyük topluluğu tatmin bakımından o kadar çok ferahlık verdi ki aciz arkadaşınız, gördüğü bu ferahlığı şükran hisleriyle burada, huzurunuzda tebarüz ettirmeyi kendisine bir borç ve vazîfe saymıştır.

Binaenaleyh rica ediyorum ve istiyorum ki, bu şekilde bundan evvelki kanâatlerime göre adedîn çok az olduğunu zan ve tahmin ettiğim bu gibi hakîki din adamlarını inkılap kanunlarına hakkıyla vukufu olan bu gibi kıymetli din adamlarını, yurttan vazîfeye davet edip, yarının hurâfelerine mani olmak ve onları önlemek üzere Diyanet İşlerinin harekete geçmesi çok lazımdır.

Düşündüklerimden ikincisi de, iki türlü Dergi çıkarılması lazımdır. Bir dergide dînî bilgiye ihtiyacı olanların idrak seviyelerine göre muhtâç oldukları malumatı, din bilgilerini ihtiva etmesi lazımdır. Meselâ köyde ibadethanede ibadet eden bir dindarın telakkilerinde aldanmayacak bir şekilde ve dosdoğru hurâfesiz hakîki din bilgisine sahip kılınmasıdır. Bu işte Devlet teşkilâtında vazîfe alan Diyanet İşlerinin hazırlamış olduğu hatta parasız bir Dergiyi ibadethanede halkın okuyup öğrenmesidir. Ondan sonra da yüksek din bilgileri üzerindeki ileri geri, hatta savap neşriyat karşısında yazılan yazıları mesul din teşkilâtımızı hakemliğini tesis etmek lazım ve neşriyatı tanzim bakımından Diyanet İşlerinin de haftalık biri Avama diğeri Havasa ait iki mecmua çıkarıp; hakîki dînî ne olduğunu ve bu arada Devlet ve inkılap esaslarının hangi bakımdan korunacağını da lazımgeldiğini sağlamak elzemdir.

Bu sayede dindar vatandaşın inkılap prensiplerine dâiresinde îtikâdına ve ibadatına ve ahlâkına ait konuların dışına çıkmak salahiyetini haiz bulunmadığını o mecmualardan bilmesi, öğrenmesi lazımdır. Bunun için arkadaşlar Diyanet İşleri Bütçesi mütevazıdır. O tevazuu bugünün ihtiyaç ve şartlarına göre biraz gelişmiş ve genişmesi lazımdır. Diyanet işlerinin bugünkü teşkilâtının noksan olduğuna vicdânen çok kaniim. Bu kanâatimi yüksek Hükümetin tatminkar cevapları ile gelecek sene için karşılayacağını vadederse çok müsterih olacağım.

Diyanet İşleri teşkilâtında bu arzettiğim mecmuaları çıkaracak kurullar, Diyanet İşleri teşkilâtında müşavere heyeti namı altında çalışan ve fakat kafi derecede işleri başaracak kadar

elemena malik olmayan teşkilâtı takviye edecek yardımcı unsurları da eklemek sûretiyle bu teşkilâtın maksut ve bizce matlup neticeye doğru gitmesi için önümüzdeki sene zarfında Hükümetimin daha hazırlıklı olarak gelmesini ve bizi tatmin etmesini hassaten rica ederim.

Daha sonra Başkanın söz vermesi üzerine Seyhan Mebusu Sinan Tekelioğlu söz aldı:

Sayın arkadaşlar; yüzde doksansekizi Müslüman olan Türkiye’de Sayın Hükümetimizin din derslerini mekteplerimizde okutmaya başladığından dolayı bir Milletvekili sıfatıyla Hükümete teşekkürü bir borç bilirim.

Bu meyandan bir de İlahiyat Fakültesi açılacaktı. Hepimiz biliyoruz ki, inkılap başlayalı otuz sene olmuştur. 30 seneden beri din adamlarımızı yetiştirecek müesseselerimiz yoktur. Bir zamanlar İstanbul’da bir ilahiyat fakültesi açılmıştı. Bu fakülteden, ilahiyat fakültesinden çıkanlara verilen maaşın pek az olması dolayısıyla talibi zuhur etmediğinden kendi kendine kapandı. Yeni açacağımız ilahiyat fakültesinden çıkacak olanlar vilâyetlere ve bazı büyük kazâlar müftü ve ekseriya din işleriyle uğraşacak olan Vâiz ve saireyi temin edeceğine göre bunların maaşının diğer yüksek okullarımızdan çıkanlar gibi aynı kanuni şeraite tabi olması lazım gelmesi kadar tabîi bir şey olamaz. Fakat kemali teessürle söyleyeceğim ki, bugün elde kalan üçbeş yüz kadar altmış yaşını geçmiş müftülerimiz maaşları kendilerini temin etmekten çok uzaktır. Şüphe yok ki, onlar kendi vazîfelerini yapabilmeleri için biraz karınlarının doyması lazım gelir. İşte elimizdeki kadroya göre, yüksek tahsilli diye, yüksek mektep mezunları diye ellerinde vesikaları olan müftülerin, 15 lira asli maaşla işe başladıkları vakidir. 15 lira maaş aslinin ne kıymette olduğunu biliriz.

Bu sırada Yozgad Mebusu Sırrı İçöz; Odacı maaşı değil diye itiraz etti.

Sinan Tekelioğlu (Devâmla) – Binaenaleyh arkadaşlar bendeniz bir de laiklik bahsine temas etmek istiyorum. Bunu hepimizin bildiği halde, tekrarlamak zaruretinde olduğumu hissediyorum.

Arkadaşlar, laik demek din işi ile dünya işini yâni devlet işini ayırmak demektir ve aynı zamanda o memleket dâhilinde mevcut olan dinlerden hiçbirine imtiyaz vermemek ve tainamamak demektir. Bendeniz kendi payıma, Diyanet İşlerinin bugünkü vaziyetini biraz bu işe aykırı gibi görüyorum. Bir askerim fakat hukuk tahsili görmüş olmağımı dolayısıyla arizi olarak Hukukçu Hastalığı ile de malulum. Binaenaleyh bugün Türkiye’de Muhammedi, İsevi, Musevi dinleri mevcut olduğuna göre diğer dinleri temsil eden insanlar Devlet Bütçesinden maaş vermediğimiz halde Diyanet İşleri Riyâsetine ve onun idaresinde bulunanlara Devletin maaş vermesi bilmiyorum acaba laiklik esasına uygun mudur, değil

midir? Ötede iki din daha var, Musevi, İsevi, onlara da maaş vermek icap eder. Verilsin demiyorum bir düşüncedir, bu vaziyet İslâm dînî işlerine verilen bir imtiyaz mıdır, değil midir? Onu bendeniz münakaşa etmeyeceğim. Fakat yalnız Hükümetten ricam %98'i müslüman olan bir memleketin kendine mahsus dînîni idare ve idame ettirmekte olan Diyanet İşleri riyâsetine kendisi ile mütenâsip, yâni Türk Milletinin şerefi ile mütenâsip bir mevki vermesini istemek Milletvekili ommamız dolayısıyla hepimize düşen bir borçtur. Bilmiyorum. Diyanet İşleri Reisinin maaşı ne kadardır? Ama Meselâ, İsevilerin başlarında bulunan haham ve diğerlerini başlarında bulunan Patrik kadar herhalde maaş alamaz. Halbuki bunların üçü de bizim memleketimizde tutulan dinleri yürüten insanlardır, hepsi hakkında devletin yapmış olduğu kanunlar caridir. Bir papaz, dînî kıyafetiyle nasıl sokağa çıkamazsa, bir hoca da çıkamaz, yâni bizim yapmış olduğumuz kanunlara onlarda tamamıyla tabidirler.

Şimdi Hükümetten benim istirhâmım, tabîi bu sene bütçe geçmiştir, fakat gelecek sene bu müftülere geçinebilecekleri ve Devlet kanunlarına uygun olarak maaş vermesini tahtı emniyete almayı yine tekrar ediyorum, Türk Milleti namına rica ediyorum.

Bunlara bir odacı da verilmiyor. Bir vilâyetin, bir kazânın müftüsü ne demektir, arkadaşlar? Bilmiyorum artık söylemeye bilmem lüzum var mı?

Sonra hatip ve müezzinler; bunlara verilen maaş da topu topu 15-20 liradan ibarettir. Asli maaş değildir. Zavallı müezzin minareye çıktığı zaman bacakları titrediğini hisseder. Geçen sene burada arkadaşlar elli imza ile bir teklif yapmışlardı. Bunların maaşlarına beşer lira zam yapıldı. Acaba bu sene Evkâf Bütçesinde görecektir miyiz, bunlara ufacık dahi olsa birzam yapılmış mıdır? Bu günkü vaziyete dönecek olursak 15-20 lira tam maaş almaktadırlar. Bu neyi ifâde eder? Bunlar dışarıda ne yaparlar, bütün gün camiye bağlı, caminin ötesini berisini silmek süpürmekle meşguldürler. Ben tekrar Hükümetten rica ediyorum, bunların vaziyetini ıslah edelim ve kafi para verelim de minareye kuvvetli çıksınlar ve kuvvetli okusunlar.

Sonra arkadaşlar, taassup meselesine gelelim, bu memlekette taassuba yer veren hiçbir fert kalmamıştır. Buna emin olunuz. Türk Milleti hurâfe arkasından koşan bir millet değildir, ve koşmadığını göstermiştir. İstiklal Harbini yaşayan arkadaşlarımız çok iyi bilirler ki, biz dâima ilmîye erbâbı ile bu işleri yaptık. O zaman mürteci olmayan insanlar bugün 60-70 yaşına gelmişlerdir. Bundan sonra irtica falan yoktur, bu tehlike yoktur ve olmayacaktır. Türk Milleti namına ben söz veriyorum böyle şey olamaz. Türkler bu kadar budala ve sersem değildir, kendisini safsatadan kurtaran bir devlete karşı bu millet aykırı gözle bakmaz. Onun

için Hükümetten tekrar rica ediyorum bunların hallerine mehlem olâlim, bunları biraz yaşatacak bir hale getirelim, bu adamları dilenci vaziyetinden kurtarâlim.

Bu husûstaki sözlerimin nereye varacağını söylemek lazımgelirse memleketimiz etrafında dolaşan komünizm tehlikesini bastırarak dînîne sarılması ile – hurafat hariç-mümkündür. Öbür taraf tamamen dinsiz ve akidesizdir. Türk Milleti kendi dînîne sağlam ve sıkı bağlandığı içindir ki, hiçbir zaman Türkiye'ye girmemiş ve giremeyecektir. Ve girmişse o komünist olanlar herhalde bizden değildir.

Tekelioğlu'ndan sonra Balıkesir Mebusu Eminittin Çeliköz söz aldı:

Sayın Arkadaşlarım, bendeniz Diyanet İşlerinin şu veya bu esâsâtına temas etmeyeceğim.

Yalnız 2.859.215 liralık mütevazi bir bütçeye sahip olan Diyanet İşleri, son zamanda grubumuzda da bahsi geçen noktalar üzerinde hayli ilerleme kaydetmektedir, bunu şükranla görüyorum.

Ben bu esaslara dayanan müesseselerden bir müessesenin daha verimli bir sûrette yürütülmesi noktaları üzerinde konuşacağım; bu konuşacağım müessese Kur'an-ı Kerim okullarıdır. Diyanet İşleri Riyâseti birçok vilâyetlerde ve hatta bazı ilçelerde bu adda bir kolu açmış bulunuyor. Bunlar ya kendi parasıyla veya bulunduğu mahallelerde erbâbı hayrın yardımıyla meydana getirilmiş müesseselerdir. Bunlardan ben bir ikisini gördüm. Bunlardan birtanesini bir vilâyet merkezinde çok yakın bir zamanda ziyaret ettim. Bu caminin kenarında mütevazı bir şekilde üç odadan ibaret olan yıkılmış bir yerin bir erbâbı hayır tarafından gâyet güzel tamir edilerek, boyanarak iyi bir hale getirmesinden vücuda gelmiştir. Bugün bir defa giden bir daha gitmek ihtiyacını duyuyor. O kadar cazip ve can çekicidir. Tekrar bir defa gitmek ihtiyacını duyuyor, dedim. Çünkü haliyle iç açıcıdır. Bu Kur'an-ı Kerim Okulu yalnız Kur'an'ın tâlimi, tecvidi ve bazan fırsat bulursa din dersleri de vermekle de meşgul oluyor. Orada yalnız hademe yoktur. Öğretici diye bir zat 55 lira ile çalışıyor. bu zatı Diyanet İşleri Riyâseti tâyin etmiş. Gerçi aldığı 55 lira diğer hedemei hayrata göre çok görünür; fakat kayyam gibi, müezzin gibi değildir, sabahtan akşama kadar tıpkı bir memur gibi 9'dan 12'ye ve 13 : 30'dan saat 16:00'ya kadar çalışıyorlar. Oraya devâm edenlerin ezberlerini dinliyorlar, kıraatlerini tashih ediyorlar. İlçelerdekiler 45 lira ücret alıyorlar, illerdekilerin ücretleri 55 liradır. Eğer mümkünse ve Diyanet İşleri Reisliğinin salahiyeti varsa bu hizmetliler faslından gerek vilâyetlerde gerekse ilçelerde çalışan bu Kur'an-ı Kerim okullarındaki öğreticilerin

ücretlerine bir miktar daha zam yapılırsa çok hayırlı ve yerinde bir iş olur. Temennim budur. Tahsisatları da azdır, çoğaltılmalıdır.

Benim uğradığım yerlerde gördüğüm öğreticilerin kıraati çok güzel bir yerindedir. Hatta yanlarından iki saat kadar ayrılmadım, çocukların okuyuşunu, öğreticilerin onları dinleyişini takip ettim. Bir saat kadar da kendim, şuradan, buradan ve bugünün hallerinden, bugünün hallerinden dediğim de şudur, kendi çalışmaları ile denk gelen şeylerden sekiz günlük ömrü dokuz günlük çalışmanın, nafakanın lazım olduğundan, leyse lilinsani illa masea gibi şeylerden bahsettim, konuştum. Dikkatle ve zevkle dinlediler. Bunun içindir ki, öğreticilerin yalnız tâlim gibi, tecvit gibi şeylerden ziyade bugünün rejimi ve dünya işleri ile alâkalanma ve çalışmanın da mutlak lazım olduğuna taallük eden şeylerden bahisle uyandırıcı hareketler lazım geldiği kanâatindeyim. Bunun da teşkîlâtlandırılmasını ehemmiyetle rica ederim. Benim son yakın bir günde görmüş olduğum bir Kur'an-ı Kerim Okulunda 52 öğrenci vardı. Bu 52 öğrencinin yaşları 14'ten 30'a kadar tehalûf ediyordu. Bunların birkısmı hafızlığa çalışıyor, bir kısmı tâlim öğreniyor, hafız olmuş da; ağzını düzeltiyor, bir kısmı da imamlık etmekte buldukları için okumaları düzelsin diye yine tâlim görüyorlar. Bu yaşları mühtelif olan insanlar buldukları yerlerin adamları da değildirler. O ilçeye, o ile bağlı köylerden muhtelif yerlerden ve hatta çok uzak köylerden gelmiş çocuklardır.

Okula 3 odalı dedim. 2 odasında 6 şar kişiden 12 kişi yatıyor. Diğer bazı yerlerde de altışar altışar yayılmışlar, il merkezinin muhtelif yerlerinde yatıyorlar. Tıpkı eski medreselerde olduğu gibi kendileri pişirip yiyorlar. Fakat yerleri temiz, teşkîlâtlandırılmış ve başlarına büyüklerini mümessil yapmışlar, iyi yürüyorlar. Yalnız okuyuşları arzettiğim gibi tâlime, tecvide inhisar ettiriyorlar. Bu varlıklardan istifâde etmek lazımdır. Ben öyle zannediyorum ki, bunlar yakın zamanda sayıları itibariyle hem çoğalacak, hem de öğrenci itibariyle sayıları yükselecektir. Bunlara el koyarak, bunların mesai tarzlarına el koyarak bu varlıklardan istifâde etmek şarttır ve bunu ehemmiyetle nazara almak gerektir. Uyandırmaya layık bir kütle arz etmektedir.

İkinci bir cihet de şudur: birçok köylerde hocalar vardır, bu hocalar köylünün aralarında topladığı buğdaylar karşılığında çalışırlar, bunlar nasıl çalışırlarsa çalışsınlar, ne olursa olsun biz maaşını verelim, vermeyelim, fakat bunların kafalarını aydınlatmak şarttır, bugünkü gidişe göre. Şimdi Diyanet İşleri Riyâseti yaz mevsimlerinde tâyin edeceği bir müddet için, ben bunun iki buçuk aydan aşağı olmamasını istiyorum, bir kurs açsınlar, bu kurslarda dinlerine taallük eden işlerin de aydınlatıldığı gibi, dünün hallerinden dünya

hallerinden gidiş ve gelişten iktisadiyattan onları uyandırmak ve sonra da biraz ağızlarını düzeltmek, yâni okuyuşlarını kıraatlandırmek şarttır.

Diyanet İşleri Riyâsetinden bu maruzatımın ehemmiyetle nazarı dikkate alınmasını bilhassa istirhâm ederim.

Başkan Hatay Mebusu, Suphi Bedir Uluç'a söz verdi:

Arkadaşlar, 24 numaralı Batıniler ve Karmatiler namı altında Diyanet İşleri serisi olarak bir kitap neşredildi. Bu kitap bilhassa Hatay'ın ve Hatay'a muhit sahalarda bir kısım vatandaşlar üzerinde çok menfi tesir yaptı. Bir taraftan inkılabımızla din mevzuunu fertle Tanrı arasında manevi cepheye bırakmaya çalışırken bir taraftan da Devlet bünyesinde resmî bir şekilde yer alan ve bütün din ve itikatlerin fevkinde layık esasa göre hareket etmesi lazımgelen Diyanet İşlerinin böylebir kitâbı resmî olarak neşretmesi konusu üzerinde Hükümetin noktai nazarı nedir?

Kocaeli Mebusu ve Devlet Bakanı Ve Başbakan Yardımcısı Nihat Erim de söz alarak şöyle dedi:

Muhterem arkadaşlar, Diyanet İşleri Başkanlığının Bütçesi münasebetiyle Sayın Milletvekili arkadaşarımdan bazıları tarafından öne sürülen mütalaaları dikkatle dinledim. Filhakika nüfusunun %95'i müslüman olan bir memlekette Diyanet İşleri teşkîlâtının bugünkünden daha iyi bir hale getirilmesi temennisi hüsnü telakki etmemeye imkân yoktur. (Bravo sesleri) Bizden önceki Hükümet bu lüzumu takdir ederek bir yeni Teşkîlât kanununun üzerinde çalışmaya başlamıştır. Biz de bu kanunu ele aldık. Son tetkikleri Hükümetçe yapılmaktadır. Bu vesile ile şu nokta üzerinde bilhassa ehemmiyetle durmak isterim. Bizim Devletimiz laik bir devlettir. Millet camiası içindeki bütün dinlere ve mezheplere karşı Devlet olarak muamelesi müsavidir. Bunların hiç birisinin işine karışmak istemez. Devletin dinlerle, mezheplerle alâkası bunlarınbir sosyal vakıa olması dolayısıyladır. Her sosyal vakıa ile olduğu kadar, din vakıası ile de Devlet amme intizamı bakımından sıkı sûrette alâkalıdır ve bunu bir an dahi uzak tutamaz. Çünkü sosyal vakalar içerisinde, şirazenden çıktığı takdirde. Devlet ve milletin bünyesini en fazla zarara uğratacak hareketler suistimal edilmiş den kisvesine bürünmüş kötü zihniyetlerden veya teşkîlâtan gelir. Bu itibarla bu vesie ile Hükümetimizin görüşünü bir kere daha belirteceğim: Biz laik bir Devletiz, laiklikten bir adım dahi geri gitmemiz veyahut fedakarlık etmemiz mevzuu bahis değildir. Bu prensipi böylece tesbit ettikten sonra, sözümün başında da arzettiğim gibi, Diyanet İşleri ile yakından ilgilenmek ve Hükümet olarak, Devlet olarak ona elden gelen yardımı yapmakta,

nüfuzumuzun büyük çoğunluğunun inandığı, benimsediği bir din olmak itibariyle, elbette vazîfemizdir.

Sayın Suphi Bedir arkadaşımın temas ettiği mevzu, filhakika bizce de müessif bir hadise olarak karşılanmıştır.

Bu kitap hakkında Diyanet İşleri Başkanımız bizzat izahat vermek arzusunu izhar etti. Arzu ve müsaade buyurursanız tamamen teknik bir din ve mezhep mevzuu olan bu mesele hakkında kendileri kürsüden izahatta bulunsunlar Kitâbı Hükümet zararlı saymaktadır.

Bu esnada, Van Mebusu İbrahim Arvas'ın soru sormak için başkandan izin aldı ve devâm etti:

Efendim, ekseri umum müdürlüklerin barınacak birer binası, yeri vardır. Diyanet İşleri küçük bir otelin üstünde barınmaktadır. Buna da barınacak bir yer verilmesini düşünüyorlar mı?

İkincisi; Teşkilât kanunu 2 seneden beri Başbakanlıktadır. Bunu ne zaman çıkaracaklardır.

Bu husûslar hakkında malumat, lütfetmelerini rica ediyorum.

Cevap olarak Başkan Yardımcısı Nihat Erim;

Efendim; Teşkilât Kanunu hakkındaki görüşümü arz ettim. Kanunu çıkarmak bizim vazîfemiz değildir. Kanunu en kısa zamanda Yüksek Meclise sunacağız. Bunun ne zaman çıkacağını yüksek heyet takdir eder.

Diyanet İşleri Reisliği bir Devlet dâiresidir. Her Devlet dairisenin çalışma imkânlarını nasıl arıyorsak bunu da düşünmekteyiz. Bu dâireye daha müsait bir bina aranmaktadır.

Van Mebusu İbrahim Arvas'ın Teşekküründen sonra, Ankara Mebusu Dr. Ahmet Hamit Selgil söz aldı:

Sayın Başbakan Muavinin Nihat Erim'in arkadaşımızın konuşmasından sonra Diyanet İşleri Reisliğinden bir soru onmak ihtiyacını duyuyorum. Bu memleketin %95'i müslümandır. Çok doğru. Bu müslüman olan halk aynı zamanda Türk'tür ve de dili de Türkçe'dir. Türk Milletine mensuptur da. Bütün dünyada bir kültür gelişmesi içinde iken mukaddes kitaplarını kendi dilleriyle okurken, bizim Büyük Türk Milleti Kur'an-ı Kerim'i niçin Türkçe olarak okumuyor? Kur'an-ı Kerim'i niçin Türkçeye çevirmiyoruz? Bunun yapılmasını Diyanet İşleri Reisinden rica ediyorum.

Van Mebusu İbrahim Arvas, 50 milyon müslüman arapça okuyor dedi.

Ahmet Hamit Selgil (Devâmla) – Ben bu kürsüden elli milyon müslüman adına konuşmuyorum. 20 Milyon müslüman olan Türk adına konuşuyor, onun isteğini söylüyorum. Ben kendi dilinden kendi din kitâbını okumak isteyen Türk'ün hakkını istiyorum. Konuşmamız, dilimiz Türkçe'dir, onun için mukaddes kitâbımız da Türkçe olarak okunmasını istiyorum. Hükümetten bunun ne zaman yapılacağını da öğrenmek istiyorum.

Van Mebusu İbrahim Arvas İmâmı Ebu Hanefi olmaz der.

Ahmet Hamit Selgil (Devâmla) – İmam Ebu Hanefi olmaz der diyorsunuz. Gelin kürsüden olup olmayacağı hakkındaki cevabınızı verirsiniz.

Ben soruyorum? Ne zaman Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tercüme edecekler? Biz yabancı dilinden değil anamızın dilinden din kitâbımızın okunmasını istiyorum. (Alkışlar).

Muğla Mebusu Necati Erdem söz alarak:

Sayın arkadaşlar, Kur'an-ı Kerim Müslümanların mukaddes kitâbıdır. Hükümetin şekli laik olduğuna göre bu kitâba karışmamalıdır.

Sonra arkadaşlar, bu kitâbın bir husûsiyeti var, bu kitap lafzı itibariyle mucizdir, bir mucizedir. Yâni Kur'an-ı Azimüşşanın lafzını yapacak bugün bir fert yoktur. Kur'an bir Ayeti Celilei ile tahaddi ediyor, diyor ki: Eğer siz şu kitâbın Allah tarafından inzal edilmiş mukaddes bir kitap olduğundan şüphe ediyorsanız bu kitapta yazılı bir sûrenin mislini de siz getirin. Sizi Kur'an'ın mislini yapmaya davet ederken herbirinizin kendi kendîne yapmanızı istemiyor, hepimizin bir yere gelin, toplanın müzakere, müşavere edin, avan ve ensarınızı çağırın, yalnız Allah dışarda kalsın diyor.

Kur'an'ın Allah kelamı olmayıp sonradan vücuda gelmiş beşer kelamı olduğu hakkındaki kanâatte sadıksanız bunu yapın bekliyorum. Buradaki kaziyeyi mutlakâyı ammedir. Ve zamanla mukayyet değildir, ta kıyamete kadar hangi zamanda getirirseniz kabul ediyorum diyor. Efendim, Kur'an-ı Azimüşşan'ın lafzından akli eren de ermeyen de konuşuyor, şurama geldi efendim. Bakınız efendim. İyyake Nabüdü ve İyyake Nestain... (Gürültüler) Müsaade buyurun efendim, izah edeceğim. (Burası medrese değildir, sesleri) bunun aslı Nabüdü İyyake Ve Netainü İyyakedir.

Manisa Mebusu Dr. Necdet Otaman; Türkçe olsa anlayacağız. Burası medrese kürsüsü değil ki diye itiraz eder.

Necati Erdem (Devâmla) – Kur'an-ı Azimüşşan'ın lafzındaki belagati anlatıyorum. Türkçeye tercüme edilir mi, edilmez mi? Onu izah ediyorum. Şimdi bu mefulün âmili üzerine takdimi hasrı ifâde ediliyor. Yalnız sana ibadet ederim ve yalnız senden istiane ederim.”

Burada bir hasır vardır. Biz bu hasır bir mefulün âmili üzerine buluyoruz ve bundan zevk duyarız. Fakat bunu tercümeyle kalkıp birçok satırla ifâde edersek o mana kalmaz. Onda birçok manalar, birçok nükteler vardır. Çevrildiği zaman Namı Celilin kıymeti kalmaz.

Binaenaleyh müslümanların dînîne, kitâbına Hükümet müdahale etmez.

Sivas Mebusu Başbakan Şemsettin Günaltay:

Arkadaşlar; laik bir Devletin laik Meclisinde hiçbir dînî esası hakkı yoktur. Biz burada din kurucu bir heyet değiliz. Devletin siyasi İctimâi, idari, iktisadi ve kültürel esaslarını ve milletin müdafaası vâsıtalarını düşünmek ve nizamlamakla mükellefiz. (Bravo sesleri) Bizim kuracağımız İlahiyat Fakültesinden yetişecek gençler memleketin ihtiyacı ne ise ona göre bir veche verirler. Biz burada, bu meselelerde asla konuşmak hakkını haiz değiliz. (Bravo sesleri, alkışlar) binaenaleyh bu mesele kapanmıştır. Yalnız Diyanet İşleri Başkanının cevap vereceği mevzu üzerinde, mesul hükümet reisi sıfatıyla, ben cevap vereceğim.

Bizim memlekette her fikir hürdür. Hür olan bir memlekette yaşayan insanların akidelerine tecavüz etmek hiçbir vatandaşın hakkı değildir. Herkes kendi kanâatiyle kalır. Biz falan mezhebin adamıdır veya falan dine mensuptur diye kimse üzerinde bir hüküm yürütemeyiz ve kendisini ne için bu inanıştasın diye mesul tutamayız (Bravo sesleri) Eğer, Umûmi ahengi bozacak, memleketin ferdleri arasında düşmanlık yayacak şekilde bir yol alırsa, vaziyet sosyal bir mâhiyet aldığı için buna derhal müdahale ederiz. Bu da sırf memleketin asayişini temin bakımındandır.

Bu bahsedilen kitap neşredildiği mıntıkada yaşayan bazı vatandaşlar üzerinde kötü tesir hasıl ettiğini haber alır almaz kitâbı getirttim, okudum ve bu kitâbın kötü tesir yapacağına kani olduğum içindir ki, menettim (Bravo sesleri) Bir kanun hakkında ilmî tetkik yapmak veya bir mezhebin tarihini yazmak meselesi başka, yazılan kitap gibi bir mıntıkada yaşayan vatandaşların bir kısmının kanâatlerine muhalif ve onları rencide edecek bir eser neşretmek başkadır. Kitâbın tevzii menedildiği gibi bir kitâbın bulunduğu mıntıkadaki vatandaşlar arasında münaferet yaratacağını kavramayan eser sahibi memurun da oradan kaldırılmasını emrettim.

Başkan, Başbakanın bu konuda vaki izahatıyla mesele hallolmuştur dedi ancak Van Mebusu İbrahim Arvas, Bir şeye müsaade buyurun. Doktorun müslümanların akidesine taarruz etmeye hakkı yoktur. Yüzde 95'i müslüman olan bir memlekette, onların akidesine tecavüz etmeye hakkı yoktur. (Gürültüler) daha sonra tartışmalar aşağıdaki gibi devâm etmiştir:

Başkan – (Şiddetle zili çalarak) Müsaade buyurun, mesele hallolunmuştur.

Dr. Ahmet Hamit Selgil (Ankara) – Söz istiyorum. Rica ederim Reis Bey; bana taarkuz ediyor. Ben kendi dînîmin, inandığım dînîn akidesine tecavüz etmedim. Sözlerim meydanda söylendi. Herkes işitti. Ben türk halkının din kitâbını Türkçe olarak, ana diliyle okumasını istedim.

İbrahim Arvas (Van) – Başkanım, ona söz verirseniz, ben de isterim. (Zil sesleri, gürültüler, bağışmalar)

Dr. Ahmet Hamit Selgil (Ankara) – Bana taarkuz ediyor, müslümanlık akidelerine taarruz ettin diyor, yalnız İbrahim Arvas anlasan, bilsin ki mugalata ile bu işi kapayamaz. Ben Türk halkının inandığı dînîn, kitâbın kendi öz dili ile okunmasını istiyorum. Ne yazık ki, Arvasın kafası benim sözlerimi anlayacak halde değil.

İbrahim Arvas (Van) – Senin kafan benim sözlerimi anlamaz, sen câhilsin, %95'i müslüman olan bir cemiyette müslümanlara taaruz ediyorsun. Sen doktor olmakla her şeyi bilmen lazım gelmez. (Şiddetli gürültüler)

Başkan – İbrahim Bey, rica ederim bu şekilde hareket etmeyiniz. Tarafeyn hakkında tüzük gereğince hareket edeceğim.

Vehbi Kocagüney (Erzurum) – Reis bey hakkımızı istiyoruz, konuşacağız. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesi hakkında cevap vereceğim.

Dr. Memduh Necdet Otaman (Manisa) – Paşam; sen bir Türk paşasıydın, Arap paşası değilsin.

Vehbi Kocagüney (Devâmla) – Sayın Başkan, Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesi hakkındaki görüşlerimi ben de açıklayacağım. Ve Kur'an-ı Kerimimin kutsiyetini anlamamış olanlara cevap vereceğim. Söz istiyorum. Bana Arap paşası mısın diyenlere şunu söylerim; ben de laik zihniyette fakat halis bir Müslüman Türk Paşasıyım. (Gürültüler)

İbrahim Arvas (Van) – Reis bey söz istiyorum; cevap vereceğim. (Otur, otur sesleri)

Başkan – Lüzum yoktur, rica ederim oturunuz.

Bu konu hakkında müzakerenin kesilmesini kabul edenler. Etmeyenler... Kabul edilmiştir.⁶

---

⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi 1949, (23 Şubat 1949, 50. Birleşim, 1. Oturum:), TBMM Tutanak Dergisi, dönem: VIII, c. 16, ss. 4446-4452.

EK 6

1336 (1920) YILI,

“ŞER’İYE VEKÂLETİ BÜTÇESİ”DE DİN HİZMETLERİ

SEKİZİNCİ FASIL – (Cami Görevlileri Ve Tekke Görevlileri Hakkında)

Salih Efendi (Erzurum) – Evet efendim, bendeniz söz isterim. Efendim, bu sekizinci faslın birinci, ikinci maddelerinde cevami hademesi ve tekaya taamiyesi vardır. Bu taamiye 5 686 lira tutuyor.

Necip Bey (Ertuğrul) – Bir de iki kuruşun var.

Salih Efendi (Devâmla) – O iki kuruş ta biber parasıdır. Malumu âileridir ki, memleketimizin birçok yerlerinde tekaya vardır, imaretler filan vardır. Zaten Hükümete merbut olan bu cihetler kapandı, gitti. Şimdi elde Evkâfı mülhakadan taam için tekaya mahsus mahaller vardı. Bunları tetkik edersek adeta birkaç Şeyh efendinin ehibbasına hasredilmiş bir mesele halinde kalmış görürüz. Bunların içerisinde doğrudan doğruya hakîkaten mavuziün lehine sarfedilecek, müsafirin gelecek yerler de vardır. Fakat heyeti Umûmiyesi böyle değildir ve hem bunlar pek azdır. Tekkeler, siz daha iyi bilirsiniz ki, bir ahlak mektebidir. İki mektep vardır: Biri çocuklar için ilim mekteb; diğeri büyükler için bir ahlak mektebidir. Efendim. Biz bu ahlak mekteplerinin epeyce zamandanberi memlekete hiç bir hizmet yapamadığını; yapamayacağını görmekle müteessiriz. Meşâyihî izam hazaratının rûhu Cenabı Ahmedi’ye merbutiyetleri malum ben de bir bendesiyim. Fakat bir kısımları geride kalmıştır. Bu paraları da beyhude çürütmekte faide yoktur. Çünkü Şeyh Efendi hazretlerinin evine iki müsafir geliyor. Şeyhefendi ise bin lira, iki bin lira, para alıyor, paralar çürüyor. Memleketin sûreti katiyede buna müsaadesi olmamakla beraber zaten vakfın tebdil ve tağyiri de günahdır. Velayeti ammesi dolayısıyla Şeriye Vekili Efendi Hazretleri tabîi bilirler. Hiç bir tekkede fukaraya itamı taam edildiği yoktur. Bir kere vakıf tebdil ve tağyir ediliyor, şerait bozuluyor. İkinci defa olmak üzere bunu zamanımız iyice elemiş, denemiştir ve lüzumsuzluğuna kail olmuştur. Bunun Feshini teklif ederim. (Hayır, hayır sesleri), (Doğru sesleri).

Musa Kazım Bey (Konya) – Efendim, Refiki muhteremim Salih Beyefendinin mütalaatına kısmen bendeniz de iştirak ederim. Bazı tekayada suiistimal yapıldığı varittir diyebilirim. Vakfın fukaraya yedirmek üzere vakfetmiş olduğu vakfın şeraitini tebdil ve tağyire zannederim. Meclîsi Alinizin salahiyeti yoktur. Yalnız, eğer şartı vakıfa riayet edilmîyorsa, mütevellisi hilafı şer veyahut menfaati şahsiye saikasıyla suiistimal ediyorsa azli lazımdır. Fakat mütevellinin emin olup olmadığını ve suiistimal edip etmediğini bilmek mahkemei şeriyenin vazîfesidir. Mahkemei şeriye vardır. Çünkü bu, hükmen halledilecek mesailendir, aleliltlak reyi işari ile bu mesele halledilmez. Binaenaleyh bu; meşihatın, mehakimi şeriyenin Evkâf müdiranının vazîfesidir. Şeraiti vakfiyeye riayet ettirmeye mütevellileri cebreder. Ledelhace onlar hakkında ikamei dava eyler ve ifayı vazîfe etmediklerinden dolayı azleder. Daha ehlini nasbeder. Bu işe ahkamı şeriye, Meşihatı İslâmiye başta olduğu halde onlar memurdur ve Evkâf müdiranına verilmiş bir vazîfedir. Hüküm ister, ilam ister, ilamsız, hükümsüz olarak doğrudan doğruya bir karar vermek ve bu tahsisatı katedivermek, herhalde adalete muvafık değildir ve usûlden de inhiraf etmiş oluruz. Bu tahsisatın kabulü taraftarıyım efendim. (Doğru sesleri).

Salih Efendi (Erzurum) – Hoca Efendi diyorsunuz ki; şartı vakfı tağyir etmek caizdir. (Şartülvakıf Kenassuşşari'). Bu şartı talik ettiği vakit vakıf kime hasretmiştir? Bunu fıkara ve zuafaya mı, yoksa benim gibi bir mebusa mı?

Musa Kazım Efendi (Konya) – Ona cevap verdim. O vazîfe kendine terkedilen şeriye aittir, hüküme ait bir vazîfedir ve hükmü icâbeden şartı vakfı tebdile salahiyeti vardır demiyorum. Buna cevap verdim efendim.

Hüseyin Hüsnü Efendi (Isparta) – Efendiler; eslafı izam tekayayı medârîsi, cevamii o kadar intişar ettirmişlerdir ki, bu bize bir darülibrettir ve hem de darütterbiyedir. Nasıl olur da tekaya lağvolunur? “Şartülvakıf kenassuşşari” buyurdunuz. Oraya fıkara da gelir, zuafa da gelir, ağniya da gelir, hepsi de gelir. O kapılar açıktır. Hiçbir şeyi lağvolunmaz. Bunlarla iftihâr olunur. Hakîkaten iftihâr olunur, amma bakıp bakmamak, mütevellileri olup olmamak başkadır. Şuna dair bir şey söyleyeceğim; Sultan Süleyman zamanında birisi ava çıkmış, ava çıktığında (Gürültüler). Efendim kısa, çok kısa. Yalnız ibret için söyleyeceğim. Keyif için bir yılan vurmuş, yılanın beli kırılmış, gelmiş Sultan Süleyman'a şikayet etmiş. Sultan Süleyman o adamı kısas etmek istemiş, bunun üzerine yılan; aman kısas etme. Kısas edersen benim gibi sürünür demiş. Sonra Sultan Süleyman; öyle ise ne yapâlim, hiç olmazsa bir tekkeye müteveli tâyin edelim, onun cezası, onun belası kafidir demiş. Efendiler; cezayı manevisi büyüktür. Hakîkaten kendisi vazîfesine bakmazsa devleti de gider, babasından kalan da gider,

her şeyi gider, doğru bakarsa kendisini muhâfaza etmiş olur. Böyle suizan etmeyelim efendim.

Salih Efendi (Erzurum) – Efendim müsaade buyurun. Teşekkür ederim. Lütuf olmak dolayısıyla, şunu size söylerim ki; memleketimizde tâlimi sübyana meşrut olan mektepler kapanıp tekke yapılıyor. Ona da bari fetva lütfedîmîz.

Muhiddin Baha Bey (Bursa) – Efendim zavallı Bursa’da şimdi düşmanlar bulunmasa idi ve bizim tekkelerimizde melun Yunan kumandanları bulunmamış olsa idi bu sözlerimden belki bir menfaati şahsiye endişesi memul olabilirdi. Efendim evkâfa dikilen göz atide evlatlarımıza servet eshabı tarafından yapılacak iyiliklere dikilmîş gözdür. Ecdadımızın yaptığı şeyleri biz yıktıkça ahfadımız bizim yapacağımız şeylerden mahrum olur. Bursa’da nukudu mevkufe vardır. Ona evkâf vaziyed etti. Çeşmeler kapandı, mektepler kapandı, fukarahaneler kapandı. Evkâf onunla bilmem ne yapmaya başladı? Binaenaleyh ecdadımıza hürmetkar olâlim ki ahfadımızın bizden iyilik görmek ihtimali olsun (Pek doğru sesleri).

İsmail Fazıl Paşa (Yozgad) – Efendiler; bu meselede bendeniz salahiyettar değilim. Evkâf hakkında bir şey söyleyecek değilim. Fakat evkâfa bakılmak meselesinde ne kadar itina edersek, zannederim bizim vatanımızın her yarasına merhemsaz olacağız. Çünkü varidatı vakfiye bırakmakla ve ecdadımızın vakfa ettikleri hizmetlerle bize belağanmebalağ istifâdemizi temin edecek hazineler bırakmışlardır. Bunun bakılmamasından mütevellit olan bazı misaller göstereceğim. Yâni Evkâf İdaresi hakkında tutmuş olduğumuz usûlün fenalığından bahsedeceğim.

Bendeniz, insan kıtlığında Şam’da vali iken size görmüş olduğum hazin bir şeyi söyleyeceğim. Bakınız vakıf ne oluyor? Eslafımızdan Salahaddin Eyyübi tarafından müesses Salahiye mahallesi namında nefsi Şam’da bir mahalle vardır. Üçyüz altmış beş müessesesi ilmîye tesis etmiştir. Yâni bir seneni adedi eyyamına müsavi üç yüz altmış beş müessesesi ilmîye, bir talebe bugün bir dershaneden kalkar, ertesi günü diğer dershaneye gider, üçyüz altmış beş günde devir eder. Bakınız bu vakfın bir cilvesidir. Elyevm Arapta bir kaide vardır ki mutlakâ vakıfların şartnamelerini kapı üzerlerine hakkederler.

Bir ahırın kapısında bir vakıfname görürsünüz, gidersiniz, haşa minelhuzur bir abdestanenin kapısında bir vakıfname görürsünüz. Burası vaktiyle ya Darülhadisti, yahut darülhayırdı. Her birisinin ayrı ayrı bir şeyi vardı. Daha ağrebi ağlatacak bir şey söyleyeyim. Dimişkuşşam zaptolunduğu zaman eshabı kiramdan Eba Eyyub Radiyallahüanh Hazreti Ömer’i davet eder. Şam’ın etrafı sur ile muhattır. Hazreti Ömer Şam’a kalenin şark

kapısından girer, teberrüken oraya bir camii şerif yaptırmıştır. Şimdi o camiin yerinde ne memul edersiniz? O camiin yerinde Ermeni kilisesi vardır. Bakınız insanın yüreği neden yanıyor? Cami tamamıyla kalenin yanına gelmiştir. Arap usûlü mimarisinde minare kapıların üzerine yapılır. Binaenaleyh bu camiin minaresi kalenin kapısı üzerine yapılmıştır. Minare duruyor. Cami yıkılmış, evkâf bakmamış, edepsiz, namussuz, dinsiz vakıf memuru arsasını Ermenilere satmış. Ermeniler de kilise yapmıştır. Bu bir.

İkincisi: Vali olmak münasebetiyle patrikler gelmişler, beni ziyaret etmişlerdi. Benim hasbelmerasim onları ziyaretim lazımgeldi. Ortodoks Patrikinin patrikhanesine gitmek için arabaya bindim ve giderken araba birdenbire bir camiin kapısı önünde durdu. Arabacıya patrikhaneye gideceğiz. Dedim. Patrikhane burasıdır dedi. Suphanallah efendim. İndim, kapıdan içeriye girdim. Camiin hariminde patrikhane yapılmıştır. Yâni harimi patrikhaneye satılmıştır. Daha uzağa gitmeyeceğim, şurada bir cami duruyor. Vaktiyle ecdadımızdan Selçukiler zamanında yapılmış bir camidir. Bugün böyle bir nefis asarımız yoktur. Ben bunu gelelidenberi yirmi defadan ziyade söylemişimdir... Vakıfların düçar olduğu mesaip; bu kadar lakayt ve millete vurduğu darbe... Her gittiğim yere bakarım böyledir. Sivas'da böyle, Ankara'da böyle... Şu vakıf meselesi cemaati İslâmiye teşkilâtı olur da o vakit...

Mustafa Bey (Tokad) – Cemaati İslâmiye yapılırsa biz ona razıyız.

İsmail Fazıl Paşa (Devâmla) – Neden olmasın? Elhamdülillah vardır. Ne demektir? Hıristiyanların bugün müessesatı ilmîye ve dînîyelerinin payidar olması, kendilerini cemaat teşkilâtıyla idare etmelerinden ileri geliyor.

Salih Efendi (Erzurum) – Efendim tekayanın sebebi vazı; muhitini dolaşmakla irşâta mahzur gören vekil Cenabı Ahmet bilir, o peygamberin vekili olan, o eshabı maneviyat, kendilerine bir tekke inşa ederek halkı, zuafayı yavaş yavaş başına toplayıp, tekkede başını eğdirip, yâni düşündürmek ve saire için değil, doğrudan doğruya menafii aliyei İslâmiyeyi komite halinde telkin ve halkı irşât etmek için vazeylemişlerdir. Bunun aslı ve faslı bundan ibarettir. Kaidei Cenabı Ahmedi'de düşünürsek böyledir. Hatta Hazreti Risaletpenahinin Mekke'de ashâbı kırkı bulupta toplanıncaya kadar gizli gizli konuşmak istemesi de bundandır. Efendi Hazretleri bunları dolaşmakta mahzur görerek, kendilerine bir tekke yaptırarak fukara ve zuafayı topluyarak, içerisinde menafii aliyei İslâmiyeyi ve ittihadı İslâmiyi bunlara tebliğ için bir yer vazettiler. Mürurumuz zamanla bunu itamı taamiyeye döndürdüler. Sonra dolayısıyla ahıbbanın eğlencehanesi olmuştur. (Gürültüler). Bir kaçı müstesna olmak üzere bu

böyledir. Sûreti katiyede böyledir. Şimdi kabul etmezseniz dört sene sonra kabul edersiniz. Zaman gösterecektir. Benim gibi bir adam çıkar, alkışlarsınız.

Muhiddin Baha Bey (Bursa) – Salih Efendi Bilmiyor ki, Rumeli’de yegane müessesatı İslâmiye tekkelerdir.

Bu müzakerelerden sonra, Reis fasıl hakkında müzakereyi kafi görenleri el kaldırmaya davet etmiş ve müzakere kafi görülmüştür. Fasılda maalesef hiçbir değişiklik yapılmadan diğer fasla geçilmîştir.

Dokuzuncu fasıl aynen kabul edilerek onunca fasla gelinmiştir. Onuncu fasılda şer’iye vekili namına Evkâf Muhasebe Müdürü Ahmet Hamdi Bey itirazda bulunmuştur. Encümente diğer fasıl ve maddelerden tenziliyle inşaat ve tamirat kısmına 125 514 lira elli kuruş zammedilerek 209 647 lira noksanına olarak 19 529 lira kabul buyrulduğunu ifâde etmiştir. Bu faslın üçüncü maddesinde muharrer 141 529 lira 34 kuruş tahsisatı fevkalade Encümente 50 000 lira noksanına olarak 91 529 lira kabul edildiğini, halbuki 83 628 lirası maaşları muhassas ve mukannen olan memurin ve müstahdemine, 57 901 lira 34 kuruşta beratı ali ve vesika ile tahsis olunduğunun kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Akseki devâmla; Bilumum hayratı şerife ve hademe vezâifine ait bulunduğu müdüriyetçe tanzim ve Encümente kabul olunan müdüriyetlerin yeni kadrosu dolayısıyla dört aylık maaştan tasarruf edilen miktarın tahsisatı elli bin lira olmayıp ancak 3 484 lira olduğundan anın tenziliyle 138 045 lira 34 kuruş tahsisatı fevkaladenin kabul buyurulması esasen Hüdavendigâr ve Karesi livâlarına ait tahsisatı fevkalade miktarı bütçeye ithal edilmediğini savunmuştur. Halbuki Encümen bütçede dâhil zannıyla tenzilat icrâ etmiştir. Bununla beraber elli bin lira tenzil olunmak lazımgelirse zaten miktarı şehrisi 20 – 30 kuruştan ibaret olan ve tahsisatı fevkaladesi de memurin tahsisatına nispetle pek dun bulunan hademei evkâfî terki vazîfeye ve bilnetice cevami ve müessesatı dînîyenin kapanmasına yol açacağına altını çizmiştir. Netice olarak, bu cihetin Heyeti Muhteremece nazarı dikkate alınarak zaten sarfedilmiş olan 46 516 liranın inşaat ve tamirat kısmından tenziliyle tahsisatı fevkalade maddesine zam ve faslı mezkurun inşaat ve tamirat kısmına ait birinci maddesine Encümente ilâve edilen 125 514 liradan bu miktarın tenziliyle mezkur inşaat ve tamirat kısmınının 163 131 lira 29 kuruştan kabul buyurulmasını rica etmiştir. Ancak müzakereye gerek duyulmamıştır.

Ankara Mebusu Mustafa Efendi söz alarak, bütün memurin ve bütün hademeler zam aldığı halde cami ve medrese hademelerinin vazîfelerine bir türlü zam yapılmadığını ifâde etmiştir. Konuşmasına şöyle devâm etmiştir:

“Meselâ on lira bir adam lira para alacak iken hala şimdi on lira kayma para alıyor. Binaenaleyh şimdi Evkâf Vekaletinin nazarı dikkatini celbederim ki, bu sene geçti, oldu bitti, gitti, üçyüz otuz yedi senesinde bu husûs nazarı dikkate alınarak bunların vazîfelerini, nasıl ki, her şeyde bizim Maliye Vekili lirayı nazarı dikkate alarak beş misli alınmasını istiyorsa, beş misli zam yapıyorsa onu da nazarı dikkate alarak vermesi lazımgelir. Görüyorum ki, cami hademelerinin, geçen gün de arzettim, iki mecdiye Allahbilir aylığı, buna hizmet ediyor veyahut beş lira on lirayı tecavüz etmiyor. Bizim câmilerin ekserisinde bunlarla hizmet olunmaz. Şimdi bir dâire hademesine yirmibeş lira verilsin, yirmi lira verilsin. Bir cami hademesine ayda iki lira verilsin. Rica ederim, bunu Büyük Millet Meclîsinin şan ve şerefiyle mütenâsip görürseniz hali ile ibka edelim. Değilse bunları da nazarı dikkate alarak ona da diğer memurin gibi zamim icrâ olunmasını teklif ediyorum. Mütalaam bundan ibarettir.”

Erzurum Mebusu Salih Efendi, Erzurum’da Caferiye Camii’nde vaktiyle imamlık, müezzinlik yaptığını, evkâfın yapmış oldukları hayrat ve müberrat ve bıraktıkları müsakkafat bedelleri, doğrudan doğruya cami, mescit vesairedeki imam, müezzin, kayyum vesaireye hasrettiğini ifâde etmiştir. Hakîkaten Hacı Mustafa Efendi dediği gibi, meşrutiyetten bugüne kadar bütün ehli maaşı birer sûrette infak ve iâşe ettikleri halde cevami ve mesacit hademelerini yâni hizmeti dînîye erbâbını “Sizi terfi ettireceğiz, yarın ikdar edeceğiz, bu sene şunu yapacağız, bunu yapacağız” diye aldattıklarını söylemiştir.

Salih Efendi’ye itirazlar olmuştur. Ancak o devâmla şöyle konuşmuştur:

“Müsaade buyurun. Bu adamlara biz emvali Umûmiyeden para vermiyeceğiz, kendi haklarını vereceğiz. Yâni kesemizden veyahut emvali Umûmiyeden birşey vermeyeceğiz. Bunların maaşatına birşey zammetmeyeceğiz. Hayrat ve müberrat varidatı neden ibaret ise bunları akçe üzerine kendilerine vereceğiz. Bu sûretle ifa edeceğiz. Binaenaleyh bu gün odacı (2 500) kuruş maaş aldığı halde, bir imam efendi (400) kuruş, dört kağıt alamıyor. Hatta geçenlerde arzetmişim ki, bulunduğum mahallenin civarında bir cami var. Ezan okunmuyordu. Sordum, bu caminin imâmı, müezzini yok mu? Müezzine para verilmîyor, bunun için kapalıdır dediler. Bunlar ne oluyor da kapanıyor? Şimdi efendim imamlara (2 000) den (2 500) e kadar, müezzinlere (1 000) den (1 500) e kadar kayyumlara 1 000 – 1500 kadar mahiye bir maaş verilmek için bir teklifi kanunim vardır, rica ederim, bunu süratle Layiha Encümeni çıkarsın.”

Bu müzakerelerden sonra, Ankara Mebusu Mustafa Efendi, cevami ve mesacit müstahdeminin maaşat ve tahsisatının tezyidine (artırılmasına dair) Riyâseti Celileye tahrir sunmuştur.

Sunulan tahrir şöyledir:

Riyaseti Celileye

Cevami mesaC.İt ve diğ er müessesatı dînîye müstahdeminin, 1337 senesinden itibaren gilayı eş'ara ve vazifelerinin derecei kutsiyetlerine göre tezyidi maaşat ve tahsisatına himmet olunmasının karar tarzında Umuru Şer'îye Vekaleti Celilesine havalesini temenni ederim.

Ankara

Mustafa

Neticede bu takrir kabul edilmiş ve Şer'îye Vekaleti'ne havale edilmiştir.

Bursa Mebusu ve Şer'îye ve Evkâf Vekili Mustafa Fehmi Efendi söz alarak; Hademei Evkâfın maaşatının tezyidînî nazarı itibara aldıklarını, bunun 1337 senesi bütçesinde görüleceğini ifâde etmiştir. Fakat Ankara Mebusu Mustafa Efendi'nin arz ettiği derecede artırmaya imkânlarının müsait olmadığını belirtmiş ve bütçeyi takdim etmiştir.

Bu arada Ankara mebusu, Hacı Atıf Efendi; yalnız hademe değil, müderrislerin tahmis olunanları hakkında da bir zam lazım olduğunu söylemiş ama söylediği ile beraber kalmıştır.

Reis Onuncu fasıl hakkında müzakereyi kafi görenlerin el kaldırmalarını istemiş ve müzakere kafi görülmüştür. Evkâf bütçesinin yekünunu (511 148) lira, 64 kuruş olmak üzere kabul edenlerin el kaldırmasını istemiş ve kabul edilmiştir.⁷

Din eğitimi açısından bu yıllarda dikkati çeken bir meclis tartışması ise köy hocalarının daha verimli görev yapabilmeleri açısından eğitimlerini sağlayabilecek güncel ve dînî içerikli dergilerin köylere ulaştırılması meselesidir.

Bu manada bir girişimde bulunan, Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey'in, Köy hocası ve Sebilürreşad mecmualarının köylere kadar meccanen dağıtılmasına dair teklifi kanunisi (2/293) layiha encümenine gönderilmıştır.⁸ Bu kanun teklifi İrşat ve Muvazenei Maliye encümenlerince takdir edilmiş ve kabul edilmesi istenmiştir.

Bu Layiha aşağıdaki gibidir:

Layiha Encümeni mazbatası

Köyhocası ve Sebilürreşat ceridelerinin bilumum kuraya kadar teşmil ve tevzii lüzumuna dair Besim Atalay Bey'in teklifi kanunisi halkın dinen ve ahlaken tenvir ve irşadını temin noktasından muvafık olmakla encümenimizce şayanı müzakere görülerek İrşat ve

⁷ TBMM Z.C. Devre :I C. 8 Celse : II, İctima Senesi : 1, 153. İctima, 19.2.1337, ss. 308-319.

⁸ TBMM Z.C. Devre : I C. 10 Celse : I, İctima Senesi : 2, 25. İctima 25.4.1337, s. 85.

Muvazenei Maliye encümenlerine havalesi tezekkür olunarak Makamı Celilei Riyasete takdim kılındı.

30 Nisan 1337

Layihâ Encümeni Reisi

Mazbata Muharriri

Lazistan

Yozgad

Esad

Süleyman Sırrı

Katip

Ertuğrul

Necib

Ancak, daha layiha okunur okunmaz tartışmalar başlamıştır. Teklif sahibi Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey, halkın irşâda olan ihtiyacını kimse inkar edemeyeceğini, Köyhocası mecmuasıyla alış – verişinin olmadığını belirtmiştir. Bu mecmuanın gâyet sade bir lisânla halkın anlayacağı bir tarzda onlara dînî mübini, İslâmın mezayasını, ahlakîyatını, İçtimâiyatını, iktisadiyatını yazdığını ve öğretmeye çalıştığını savunmuştur. Her köye bunlardan birer nüsha gönderilse de köy hocaları bunu okusa fena olmayacağını ve müftülerin bu husûsta mecbur tutulmasını teklif etmiştir.

Bu konuşmadan sonra tartışmalar daha da artmış ve hararetlenmiştir. Tartışmaların devâmı aşağıdaki gibidir:

Nebil Efendi (Karahisarî Sahip) Gönderemezsin; vasaitin yoktur.

Besim Atalay Bey (Devâmla) – Sen hocasın, senin daha ziyade iltizam etmekteğin lazımdır.

Nebil Efendi (Karahisarî Sahip) – Gönderemezsin yahu; hangi vasaitle göndereceksin rica ederim. (Patırtılar) Şimdiye kadar yüz binlerce kuruş verilmiş de ne olmuş?

Besim Atalay Bey (Devâmla) – Postalar mektupları nasıl götürüyorlarsa bunu da öyle götürsünler. Ben ülemeden bir kimsenin bunu reddetmesine teessüf ederim, buna Allah razı olmaz, köylü parasını veriyor, askerliğini yapıyor, biraz buna dînî mübini İslâmı öğretmek fena mıdır? (Teklifin yanlış sesleri) yanlış değil. Bendeniz teklif ettiğim kanunun mevaddından birisinde diyorum ki, müftüler bunları tevzie Nezâretle mükelleftir. Bu mecmualar kazâ merkezlerine gelecek. Vaktiyle biliyorsunuz birtakım vilâyet gazeteleri vardı. Köylere kadar giderdi. Bunlar kaymakamlar vâsıtasıyla gelir Hükümet, her köyün şehirde bir mümessili, bir tüccarı vardır; Ona verir; Ondan köylüler alır gider; Seve seve okurlardı. Köylüye ahvali alemi öğretelim. Biraz da kendisini bellesin efendiler, irşâtsiz millet kördür,

irşâtsiz milletin dünyadan haberi yoktur. İsterseniz kabul edin istemezseniz kabul etmeyin. Biz İrşat Encümeninde bunu muvafık gördük. İrşat Encümeni bunun lüzumuna kaani olarak bunu sizden rica ediyor. (Gürültüler)

Zamir Bey (Adana) – Bendeniz zannediyorum ki, böyle bir şey yapmanın imkânı yoktur. Nasıl olur da köylere varıncaya kadar bunları tevzi etmeye memuru mükellef tutacağız? Binaenaleyh lüzum yoktur. Herkes parasını verir istediği yere abone olup getirebiliyor.

Hacı Mustafa Efendi (Ankara) – Köylüler para versin, sizin çocuklarınızı okutsun siz ona gazete göndermeyiniz. Adam utanır bunları söylemeye.

Dursun Bey (Çorum) – Efendim, Meclîsi Alinizin böyle bir kanun yapması kadar mantıksız bir şey olamaz. Bundan maksadımız nedir? Ahaliyi bu gazete vâsıtasıyla tenvir ve irşât etmek midir? Acaba bu gazeteyi değil binlerce gazete alsak bu vâsita ile biz köylülerimizi, ahâlimizi hakîkaten, hakîkatı İçtimâiyemize isal edebilecek bir çare bulduğumuza kaani olabilir miyiz?

Müfid Efendi (Kırşehir) – Teessüf ederim.

Dursun Bey (Çorum) – Benim nazariyeme göre efendim.

Müfid Efendi (Kırşehir) - Bir İslâmi gazeteyi köylere göndermemek için neler söylüyorsunuz? Sizin bunun hakkında söz söylemeye hakkınız yoktur.

Dursun Bey (Çorum) – Medreseleriniz mahvoldu, müderrisleri yok meydanda, köylerde imamlarınız yoktur. Siz bir gazeteye para kazandırmak için Hazineye mazarrat mı yaptıracaksınız? Milletın Hazinesinin mazzarratını tenkise çalışacağız. Milletın bir santimini bilerek boş yere sarf etmeye hakkımız yoktur. Eğer millet bizden hesap istemezse vicdânımız bizden hesap istemelidir. Biz hangi gündeyiz, hangi zamandayız?

Tunalı hilmî Bey (Bolu) – Halk zamanındayız.

Dursun Bey (Çorum) - Böyle İrşat gazetesi, bilmem ne gazetesi...

Tunalı Hilmî Bey (Bolu) – Tam zamanındayız efendim.

Dursun Bey (Çorum) – Rica ederim böyle şeyler... (Şiddetli gürültüler) Rica ederim arkadaşlar biz fena zihniyete gidiyoruz. Bu kanunun reddînî teklif ederim.

Reis - Hilmî Bey rica ederim susunuz.

Salih Efendi (Erzurum) – Efendiler, elimdeki istihbarat ve matbuat bütçesini tetkik ettiğim için bu mesele hakkında acizane bir şey söylemeye kendimde bir salahiyet görmedim. Lâkin siz daha iyi anlarsınız, hepimiz arzu etmez miyiz ki, bütün köylülerimizi değil, hatta bizim memleketimizde ufacak ufacak birkaç haneli köycükler vardır ki, onlara yayla tabir ederler, onları bile irşât etmeyi ve mezayayı İslâmiyeyi öğretmeyi tabî isteriz. Malumualileridir ki, köylerimizde imâmımız yoktur. Okur-yazarımız pek azdır. Hatta vilâyet merkezlerinde, kazâlarda, sancak merkezlerine bile şu gazeteden istifâdeyi temin edecek, bu gazeteye rağbet edebilecek münevverlerimiz pek azdır. Gazetenin münderacatı gâyet alidir. Fakat bunun ulviyetini takdir edecek ilmî zevat pek azdır. Zaten bunu. İlmi mesaili takdir, tetkik edecek bundan istifâde edecek; ondan kendisine hissei fazîlet ayıracak âlimlerimizdir.

Besim Atalay Bey (Kütahya) – Köy hocasını bir kere oku!

Salih Efendi (Devâmla) – Sonra, iyi tahsil görmemiş kardeşlerimize gelince: Bu gazetenin münderecatından o kadar fazla istifâde edemezler. Daha fazla açık bir lisânla köy hocası telhis edilirse ve köylüler namına gönderilirse bundan sûreti katiyede istifâde edilebilir.

Yahya Galip Bey (Kırşehir) – Hoca gönderiniz efendim, gazeteyi köylüler ne yapacak?

Salih Efendi (Devâmla) – Bizim malumualileri 300 bin köyümüz vardır. Bu bütçeyi tetkik ederken istihbarat bütçesinde 25 bin lira bir masraf gördüm. Bunu tetkik ettim, haftada on iki sayfalık 3500 nüsha meccanen Sebilürreşat tabediliyor. Kağıdı, mürekkebi tabîi Hükümete aidolmak üzere, bundan beşyüzünü alıyorlar. Mütebakisini Sebilürreşat heyeti tahririyesi alıyor. Bunun emsali çok. Yalnız, Sebilürreşat değildir. Bunları tadadetmiyorum. Bendeniz bütçede tutarı hesabettim. Ve bu, bütçe ile olmaz dedim. (Gürültüler) (Devâm sesleri) Yalnız bu, iki milyon lira kadar...

Reis – Sadede geliniz.

Salih Efendi (Devâmla) – Peki Reis Bey keseyim. Uzun meseledir, bütçeye taalluk ediyor. (Devâm devâm sesleri) Efendim, şunu hulasatan anlatmak istiyorum. Bu gâyet uzun bir masraftır. Yalnız 3500 nüsha için yirmi top kağıt gidiyor. Ayda ne kadar ediyor? 800 lira kağıt parası ediyor. (O başka sadaları) Başkası yok. Tab'ı ve sairesi masarifi hariç kalmamak üzere söylüyorum. On milyon lira para eder. İşte hesabımı yapınız Beyefendiler: 300 bin köye göndereceğiniz köy hocası ve Sebilürreşat...

Besim Atalay Bey (Kütahya) – Bu hesabı, Bağdad'ın bizde olduğu zamana göre mi yapıyorsunuz?

Salih Efendi (Devâmla) – Peki, Acem mübalağasından geri dönelim. Elli bin köye indirelim. Elli bin köye beşer kuruştan kaçta çıkarsa hesab ederek kendisi söylesin.

Mustafa Taki Efendi (Sivas) – Bendeniz bu meselenin bu kadar münakaşayı mucib olduğuna müteessir oldum. Münakaşaya değmez. Köylüler bir şey anlamaz rica ederim. Her köye bir imam efendi göndermeye iktidarımız olsa; masrafımız ve gücümüz yetse bugün göndereceğiz. Rica ederim şu bir kağıt parçasını göndermek için buna mı mani olâlim? (Gitmez ki, sesleri) Ecnebîler; bu kadar misyonerler gönderiyorlar. Milyonlar sarf ediyorlar. Ta bizim içimize kadar gönderiyorlar. İbret almalı. (Gitmez, sesleri)

Hamdi Namık Bey (İzmit) – Besim Atalay Bey biraderimiz köy hocasını köylülere tevzi edelim ve halkı bu sûret irşât edelim, teklifinde bulunuyorlar. Hakîkten şayanı temenni bir şeydir. Fakat acaba Sebilürreşat'ı okuyacak ve onu ihata edecek köylerde adam var mıdır? Evvela bunu düşünmek lazımdır. Sonra ne vâsita ile göndereceğiz. (Yoktur, sesleri) Sonra buyurdular ki; kaymakamlar, mutasarrıflar vâsitasıyla gönderelim, onlar da kendi vesaitiyle tevzi etsinler. Besim Atalay Bey de bilirler ki, vaktiyle bu yolda giden gazeteler jandarma ve polis dâirelerinde kalırdı. Hiçbir yere tevzi edilmezdi. Binaenaleyh hiçbir istifâde edilmez. Bundan maksat hakîkten hepimizin hürmetle okudğumuz bir mecmuai İslâm olan Sebilürreşat gazetesinin devâmı intişarı ise bunun için ayrıca; nasıl diğer gazeteler hakkında İstihbarat ve Matbuat Dâiresi muavenette bulunuyorsa Sebilürreşat hakkında dahi muavenette bulunsun. Fakat bu sûretle masraf yapmak hederdir. Yapacağımız masarifat hiçbir şey temin etmez. Binaenaleyh bendeniz bu teklifin reddi taraftarıyım, lazımsa muavenet için İstihbarat Müdüriyetini mecbur edelim. (Bravo, sesleri)

İsmet Bey (Çorum) – Müsaade buyurun. Bendeniz müzakere esnasında hasıl olan bir meseleyi tashih edeceğim. Bu haysiyeti mebusiyete taalluk eden bir mesele oldu.

Efendim, Müfid Efendi Hazretleri asabiyetle Çorum Mebusu Dursun Beyefendiye “bu kürsüden söz söylemeye hakkınız yoktur.” Dedi. Çorum Mebusu Dursun Bey Çorum'un bihakkın mebusudur ve hatta bu Meclîsi buraya biriktiren kuvvetin uzvu faalidir, o kuvvetin temelidir. Sivas Kongresine istihkarı hayat ederek iştirak etmiştir. Bundan dolayı bütün milletin mebusudur ve hakkı kelamı mahfuzdur. İçtihadı hürdür ve serbesttir. Rica ederim Müfid Efendi ifâdelerini tashih buyursunlar. (Sözünü beri alsın sesleri)

Mazhar Müfid Bey (Hakkari) – Hakîkten Sivas Kongresinde canı ile hayatı ile uğraşan bir zat olduğunu tasdik ederim. Çünkü bendeniz Heyeti Temsiliye arasında

bulunuyordum. Onun için Dursun Beyefendiye karşı söylenilen sözün geri alınmasını rica ederim. (Geri alınsın sesleri)

Şevki Bey (İçel) – Hakîkaten tenviri efkâr edilmesi için bu köy hocasının köylere kadar gönderilmesi husûsunda Besim Atalay Bey arkadaşımız bu gibi vesayaya müracaat ettiklerinden dolayı kendileri şayanı teşekkürdür. Fakat diğer rüfekayı kiram da burada söylediler, bunlar vilâyet gazeteleri gibi gidecek, hepsi kasabalarada, şehirlerde kalacaktır. Köylere gidecek bir şey olsa büyük istifâdeler temin edecektir. Binaenaleyh böyle buhranlı bir zamanımızda bizim ne bunları köylere kadar göndermek için vesaiti nakliyemiz ve ne de vesaiti maliyemiz vardır. Bunun için bendeniz bu husûsun reddînî teklif ediyorum. (Doğru sesleri)

Hüseyin Avni Bey (Erzurum) – Malumualiniz bu mesele para meselesi değil memleketin irfân meselesidir. Rica ederim, köylülerimizden aşar alırken; asker alırken; vergi alırken hiç düşünmüyoruz, onları tenvir için dînî, siyasi, ilmî mevkilerini yükseltecek bir gazeteyi diriğ ederse Büyük Millet Meclîsi köylünün kalbini rencide etmiş olur. İstirham ederim, 60 paralık kağıttır. Yalnız burada bir hata vardır. Gazetecilere ihtar edînîz. Milletın lisânıyla kendilerine hitabetsinler, milletin lisânıyla yazsınlar. Bunu kendilerinden istirhâm edelim. Yoksa gazete gitmesin, demek ne demek? Köylüler hepimizden daha iyi anlar. Efendiler; ben de köylüyüm, benden yüksek köylü vardır. İstirham ederim. Hep anlarlar. Anlamıyorlarsa onların anlayacakları lisânla hitabedînîz. Köy hocası, Sebilürreşat, diğer gazeteler bir mecmua halinde diğer medeni milletlerde olduğu gibi bizim de köylerimize elzemdir. Bu altmış paralık bir gazeteyi diriğ etmeyelim.

Besim Atalay Bey (Kütahya) – En ziyade itiraz iki noktaya vakı olmuştur. Birincisi, para meselesi, ikincisi, bunu köylülere kim okuyacak, diyorlar. Cevap vereceğim. Eğer bizim paramız yoksa bu kadar israfattan para yetmiyorsa, artmıyorsa, köylülerden bunu tahsil edebiliriz.

Yahya Galip Bey (Kırşehir) – İşte o fena. (Gürültüler)

Besim Atalay Bey (Devâmla) – Peki kabul etmezseniz o başka, efendiler; vaktiyle köylüler vilâyet gazetesine para veriyorlardı. İsterseniz o sûretle senede bu gazete için de yüz elli kuruştan ibaret olan abone parası versinler. Bir bu, bunu kabul etmezseniz, daha birçok şeyler vardır. Maârif teşkîlâtından ve sair teşkîlâtın bir takım tenkihat yaparsınız. Yarın gelecek Maârif teşkîlâtındaki israfattan ve sair teşkîlâtın artıralım, o gazeteyi gönderelim. (Kim okuyacak, sesleri) Köylerde kim okur, yazar, diyorsunuz? Varsa her halde imam efendi

köy hocası gazetesini okuyacak kadar bir tahsile maliktir. Gazetede Cenabı Allah'ın (Vema türselül mürseline illabilisâni kavmihi) ayeti celilesi mucibince köylülerin lisânıyla söylüyor. Katiyen kelimatı ecnebîye yok. Ahlaki, dînî, iktisadi husûsatta halkı irşâdetmek, tenvir etmek için eğer bunları daha evvel yapmış olaydık, vaktiyle yer yer çıkmış olan isyanlar o kadar tevessü etmezdi. Bu kadar ümmeti Muhammedin kanı dökülmezdi. Halk bilmiyordu, velhasıl o gazeteyi okuyan bulunabilir. Bu köyde bulunmazsa, öbür köyde bulunur.

Yahya Galip Bey (Kırşehir) – Matbuatın vazîfesi nedir?

Besim Atalay Bey (Devâmla) – Bizim de vazîfemizdir. Binaenaleyh, köylerde hoca yoksa bile mektup okuyacak kadar bir adam bulunur. Sonra Hamdi Bey arkadaşşıma cevap vereceğim.

Sen garnizon teklifinde bulunuyordun. Medeni milletlerde bir karantina teşkîlâtı vardır. Maddi hastalığa tutulan adamları karantinaya korlar. Fakat manevî maraza uğramış olanları karantinaya koymak istemiştiniz.

Hamdi Namık Bey (İzmit) – Paran varsa sen doğrudan doğruya tekeffül et, işte o zaman en büyük takdir sanadır. Eğer paran yoksa Rusya'ya giderden aldığın paraları verirsin.

Besim Atalay Bey (Devâmla) – İşte makbuzu yanımdadır. Beyefendi, işte makbuz parayı iade ettim. Ve hem de senin bilmediğin kitâbeleri okudum ve yazdım. Parayı da iade ettim. (Gürültüler) Yine söylüyorum, senin okuyamayacağın kitâbeleri okudum ve bu memleketin tarihini yazdım.

Sonra; İrşat Encümeni verdiği kararı Sebilürreşada da teşmil etti. Bizim teklifimize dikkat etmedi, efendiler; bendeniz Sebilürreşadı köylere gönderelim, dememiştım. Kendileri buyuruyorlar ki, Sebilürreşat da kazâlara, köylere gönderilecek, biz ise köy hocasının kazâlara ve köylere gönderilmesini teklif ettik. Biliyorsunuz ki, efendiler; hıristiyanlık aleminde bir cizvit teşkîlâtı vardır. Bunlar; değil hıristiyanca, Türkçe tevat ve incil yazıyorlar ve bin türlü mecmualar çıkarıyorlar, en ıssız yerlere kadar gönderiyorlar. Rica ederim, siz altmış parayı köylülerden esirgiyor musunuz? (Gürültüler) Eğer bu memleketle alâkadar iseniz bunu köylere gönderelim, bizde hıristiyan olmuş köyler vardır. Gidiyor, İslâm milleti gidiyor; (Şiddetli gürültüler) rica ederim yüz nüsha Köy hocası çıkarsa, elli tanesi, yirmi ve on tanesi okunsa bile hizmettir.

Şevki Bey (İçel) – Bendeniz vilâyet gazetesini acentesi oldum. Köylülere parasız vermiş olduğum halde katiyen almadılar. Bu gitmesin demiyorum, gitmez ve aynı zamanda almazlar efendim.

Besim Atalay Bey (Devâmla) – Müftüleri mecbur edin beyefendi. Dünkü köylülerle bugünkü köylüler bir değildir. Hepsi anlamak ve dinlemek istiyor. (Vesait yok sesleri) Vesait var. Mektuplar ne ile gidiyorsa bunları da öyle gönderiniz.

Reis – Müzakerinin kifayetine dair bir takrir vardır. Efendim, müzakereyi kafi görenler lütfen el kaldırsın. Müzakere kafi görüldü.

Tunalı Hilmî Bey (Bolu) – Nizamnâmei Dâhili mucibince söz söylemek hakkımdır, Reis Bey. (Gürültüler) Müsaade buyurunuz arkadaşlar, uzun bir nutuk iradedecek değilim. Karşınızdaki köylünün bir mümessilidir. Bu yürek on bir yaşından beri onun aşkıyla, onun sevdasıyla yanmıştır. (Alkışlar) Arkadaşlar vur abalıya, vermemiş çavuş tüccara, ver zenginlere! Ey Memiş Çavuş senin varlığın her şeyden büyüktür. (Alkışlar)

Daha sonra Reis tarafından takrirlerin okunmasına geçilmıştır. Üç red talebi takriri iki de Encümene havale takriri gelmiştir. Bu takrirlerden sonra oylama neticesinde maalesef bu kanun reddedilmiştir.⁹

Bahsedilen takrirlerin sayısı beştir ve aşağıdaki gibidir:

Riyaseti Celileye

İşbu teklifi kanuni İrşat Encümeninin ve Maarif Vekaletinin ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin ifasına mecbur olduğu vezaifi esasiyeye göre mesaili feriyeden olduğundan Meclisi Alinin izaai vaktini mucibolan işbu teklifi kanununun yalnız alakadarana tebliğiyle iktifa olunmasını teklif eylerim. 9.5.1337

Muş

Abdülgani

Riyaseti Celileye

Köy Hocası mecmuasının köylere kadar irsaline dair Besim Atalay Bey'in teklifinin reddinî teklif eylerim. 9 Mayıs 1337

İçel Mebusu

Şevki

Riyaseti Celileye

Bu vazife doğrudan doğruya Matbuat ve İstihbarat Müdüriyetine aittir. Eğer müdüriyeti mezkure o vazifeyi yapamıyorsa ona göre başka bir şekil düşünülebilir. Yoksa o mevcut iken, halkı her halde şu veya bu gazeteyi okuyacaksınız diye bir kanunla mecbur ve

⁹ TBMM Z.C. Devre : I C. 10 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 31. İçtima 9.5.1337, ss. 262-267.

mukayyet kılmak muvafık değildir. Binaenaleyh bu babtaki müzakerenin kifayetini ve layihanın reddiyle ruznameye geçilmesini teklif ederim. 9 Mayıs 1337

Sinop

Hakkı Hami

Riyaseti Celileye

Paraya taalluk eden bir mesele olduğu halde Muvazenei Maliye Encümenine gitmemiş olduğu anlaşılan bu meselenin Muvazenei Maliye Encümenine havalesini ve ruznamei müzakerata geçilmesini teklif ederim.

9 Mayıs 1337

Kayseri

Ahmet Hilmi

Riyaseti Celileye

Köylerde Sebilürreşad'ı okuyacak kadar kimseler varsa irşadı bizzat daha iyi ifa ederler. Bütçeden tenkiyat yaparken zammetmek doğru değildir. Müzakere kafidir. Teklifin reddinî teklif ederim.

Aydın

Doktor Mazhar

Aynı oturumun İkinci Celsesinde, Erzurum Mebusu Salih Efendinin, İmam ve hatiplerin maaşlarına zamaim icrâsına dair kanun teklifi ve Layiha Encümeni mazbatası (2/168) tartışılmıştır. Reis'in; Cevamii şerife müstahdemiminin terfihi hakkındaki tahririn Evkâf ve Şeriye Vekaletine havalesine dair Layiha Encümeni mazbatası olduğunu, bunu da muvafık görülürse, Evkâf ve Şeriye Vekaletine havale edilmesi talebi uygun görülmüştür. Daha sonraki oturumda kabul edilmiştir.¹⁰

---

¹⁰ TBMM Z.C. Devre : I C. 10 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 40. İçtima 9.5.1337, ss. 387, 418-419.

EK 7

“BU ŞARTLARDA DİN MEKTEPLERİ AÇILAMAZ”

Eşref Edib Fergan

Dînî tadrîsat memnuiyeti uzun seneler devâm ettikten sonra nihayet milletçe din bilgileri dersaneleri açılabilceği hakkında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından bir tebliğ neşrolundu. Demek ki hükümet istese halk tarafından din dersaneleri açılabilceğini millete bildirebilirmiş, kanuni bir mani yokmuş yâni ayrıca bir kanun çıkarmaya lüzum yokmuş. O halde yirmi küsür sene din tadrîsâtını men ile millet evladını din bilgilerinden niçin mahrum bırakmıştı? Bunun mesuliyeti yok mudur?

Bir kere tebliğin mukaddemesinde dikkate şayan bir nokta var. Hükümetle parti aynı şeymiş gibi gösteriliyor ve parti divanınca verilen karar hükümet tarafından halka tebliğ olunuyor.

Hamdullah Suphi Bey'in Meclisteki nutkunun partiyi ve hükümeti bu konu üzerinde durmaya saik olmadığı hakkındaki telakkiyi kabule imkân yoktur. Çünkü ancak o nutuktan sonradır ki matbuat bu meseleyi münakaşaya başlayabildi. Hamdullah Suphi Bey'in o nutku, “kadın, erkek, genç, ihtiyâr” bilaistisna bütün milletin kalbinde derin akisler husûle getirildi.

Tebliğdeki şartları dikkatle gözden geçirirsek hiçbirisinin ne demokrasi ile, ne anayasanın temin ettiği din hürriyeti ve tadrîs serbestisile telif kâbiliyeti olmadığını derhal görürüz:

Bir kere din dersanelerinin yalnız çocuklara hasrı doğru değildir. Çocukluk devresini geçirmiş olanlar için de bu ihtiyaç vardır. Yirmi küsür senedenberi gayrikanuni olarak – husûsi, Umûmi – din tadrîsâtı menedilmiş olduğu için bugün 25 -30 yaşında olanların bile din bilgilerini tahsile ihtiyaçları vardır. Vatandaşlardan biri yaş tahdid etmeksizin din tadrîsi için halk dersaneleri açmak istese buna izin verilmeyecek mi? Onun için buradaki “çocuklara” kelimesini kaydı ihtirazi telakki etmeye imkânı kanuni yoktur.

Din mekteplerinde yapılacak tadrîsâtın “İslâm dînînin akidelerinin ve ibadetlerinin esasları” na hasrı da doğru değildir. İslâm dînî yalnız akide ve ibadetten ibaret değildir, daha başka kısımları da vardır. Kur'an'da ve sünnette olan her şey dindir. Dînîn şu kısımları öğrenilecek, diğer kısımları öğrenilemeyecek gibi bir takyid yapılamaz. Laik bir hükümet,

Kur'an'ın şu ayetleri okutulabilir, şu ayetleri okutulamaz, gibi bir takyidde nasıl bulunabilir?
Bu, anayasaya aykırı değil midir?

Hükümet laik olduğu için din tadrîsâtını hiçbir kayıt ve şarta tabi tutmamak lazım gelir. Millî Eğitim Bakanı bir Müslüman ferdi sıfatıyla ancak noktai nazarını bildirebilir. Ne partiyi karıştırabilir, ne de hükümeti.

Hükümet, yalnız alenen adaba mugayir ve asayîşi ihlal edecek bir vaziyet görürse onu menedebîlir, ve bu men salahiyeti de ancak bu noktaya münhasır olabilir. Bunu vesile ederek o kısım haricinde bir müdahaleye hakkı yoktur. Meselâ din mektebinde, mezhep icâbı olarak farklı bir harekette bulunulsa hükümet yalnız bu hareketi meneder. Yoksa onu vesile ederek mektebi kapatamaz.

Din mektepleri açmak için idare amirine başvurmak ne demektir? İdare amiri laiktir. Din mekteplerinin açılabilmesi laik olan bir idare amirinin emir ve velayetine bırakmak doğru olur mu?

Din mekteplerinde öğretmen olanlar hakkındaki kayıt ve şartlarda tadrîsi ihlal etmez mi?

Köy imamlarının din dersi vermelerini Valinin müsaadesiyle takyid doğru mudur? Vali laiktir. Herhangi bir zatın din tadrîsine liyakati olup olmadığını nasıl bilebilir? Vali istediğine izin verecek, istediğine izin vermeyecek. Bunu ancak Diyanet Riyâseti takdir edebilir.

Din mekteplerinin ancak ilkokul bulunan yerlerde açılabileceği hakkındaki takyid hangi maddei kanuniniye münâsiptir.

Herhangi bir yerde ilkokul yok diye orada din dersanesi niçin açılmaz?

İlkokulu bitirmeyen çocuklara din dersi niçin verilemesin? Çocuk ilkokulu 13 yaşında ikmal eder. O zamana kadar çocuğu din bilgileri öğrenmesinden men etmeye ne hakkınız vardır? Çocuğa küçük yaştan din bilgisi verilmezse kalbinde iman yerleşemez. Çocuk okuyup yazmaya başlar başlamaz, din bilgilerini öğrenmesi gereklidir.

Laik hükümetin din mektebinin programını yapması da hürriyete aykırı değil midir?
Laik bir hükümet din mekteplerinin programını nasıl yapabilir?

Din mekteplerinde türkçeden gayri bir dil öğrenilmeyeceği hakkındaki takyid hangi kanuni esasa müsteniddir? Her millet, çocuklarına istediği lisânı öğretebilir. Bunda hiç bir manii kanuni yoktur. Memleketimizde bulunan gayrimüslimler din lisânlarını öğrenmek

haklarını haiz olsunlar da Türkler din lisânları olan arapçayı niçin öğrenmek hakkından mahrum olsunlar?

Din mekteplerini hükümetçe incelenen ve kabul edilen kitapları okutmaya mecbur tutmaya laik bir hükümetin ne hakkı vardır? Laik bir hükümetin kabul edeceği kitap da laik olur. Dünyanın hiç bir yerinde din kitâbını laik hükümet yapmaz.

Çocuklara belletilen Kur'an sûreleriyle duaların Türk harfleriyle yazılı olması mecburiyeti de kanuni bir esasa istinâd edemez. Harf kanununu yalnız arapça harflerle türkçe yazılamayacağı hakkındadır. Fakat arapçanın Arap harfleriyle yazılıp okunmasına hiçbir manii kanuni yoktur. Rumlar İncili rumca, Yahudiler Tevratı İbranice okutamazlar, diye bir kayıt var mıdır? Gayrimüslim unsurların haiz oldukları bir hakka Müslüman Türkler neden olamasınlar?

Din mekteplerinde okutturulan kitapların mezhep ve tarikatlerin üstünde olması ne demektir? Din tedrîsâtında bütün mezheplerin ve tarikatlerin mâhiyetleri bilinmek zaruridir. Bunlar, ayrıca ilmî kelimeler ve ilmî tasavvuf diye birer ilim olarak dînî müesseselerde okunur.

Din, siyasete alet edilemez, deniyor doğrudur. Fakat siyaset de dînî alet yapamaz. Din mekteplerini böyle kanunsuz bir sürü kuyud ve şurut altına almak, istediğim programı yapacağım, istediğim kitâbı okutacağım, demek de dînî kendi siyasetine alet yapmak demek değil midir? Laik hükümet din mekteplerine karşı adaba mugayir ve asayiş muhil hareketten başka hiç bir husûsta müdahale etmek doğru olmaz. Herhangi bir mektep kanuna muhalif bir hareketi olursa bunu halledecek mahkemedir.

Bakanlık, din öğretmeni ve imam hatip yetiştirmek üzere din seminerleri açmasını da halka bırakıyor. Halbuki 430 numaralı Tevhidi Tedrîsât Kanunu mucibince Millî Eğitim Bakanlığı bunları, yâni İmam Hatip mektepleriyle İlahiyat Fakültesini kendisi açmak mecburiyetindedir.

Sonra mühim bir nokta daha var: Bu mektepleri halk nasıl açacak? Her kasabada, her köyde ayrı ayrı şahıslar husûsi sermaye koyarak mı bu mektepleri açacaklar ve işletecekler? Yoksa cemaatler mi yapacaklar? Gayrimüslim ekalliyetlerde olduğu gibi Müslümanların cemaat teşkilâtı olmadığı için bunu yapmaya imkân yok. Her tarafta ayrı ayrı din tedrîsi hakkında cemiyetler teşekkülüne, cemiyetler kanunu müsait değil. Yalnız bir takım fertlerin husûsi sermaye ile din mektebi açarak işletmesi kalır ki, bunu da yapacak kaç kişi çıkar? Hem bu yalnız sermaye işi de değildir. Mektep açmak ve işletmek teknik bir iştir. Kaç tane husûsi mektebimiz var? Sonra bu on binlerce mektep için binalar nerede bulunacak? Câmilerde mi

okutacak? Çocuklar Millî Eğitim mekteplerine devâm ettiklerine göre bu din mektebine ne vakit devâm edebilecekler? Bu mekteplerin idaresi için her çocuk velisi ücret verebilir mi? Zenginler versin denecekse bu, bir teşkîlât işidir. Buna ise kanuni imkân yok.

Millî Eğitim Bakanlığı böyle yapacağına haftada bir saat olsun mekteplerde ihtiyârî bir ders koysaydı daha pratik bir sûrette bu işi halletmiş olmaz mıydı? Laikliğine hiç bir zarar gelmezdi. Diyanet Reisini hükümet tâyin eder, Diyanet ve Evkâf bütçelerini Meclisten geçirir... Bunlar laikliğe muhalif olmaz da bu neden olsun?

Haydi bunu da yapmış olmasın. Madem ki diyanet işleriyle uğraşacak bir müessese vardır? Ve onun belli başlı işi de yoktur. O halde bu din tadrîs işini ona bıraksaydı daha münâsip olmaz mıydı? Diyanet İşleri bu işin mütehassısı olduğu gibi hükümetçe kontrol işi de daha emniyet ve selâmetle temin edilmiş olmaz mıydı?

Her ne ise Parti Divanı böyle bir karar vermiş. Teşekkür olunur. Bu, bir merhaleidir. Bu kararın tatbik kâbiliyeti olmadığı anlaşılınca elbette tashih olunur. Elverir ki bu meselenin halli husûsunda samîmiyet gösterilmîş olsun. Allah bu hayırlı işi başarmayı bu Partiye nasip ettiyse doğru yolu da ilham eder. Nasip etmediyse ne yapsa boştur. Bizim için muvaffak olmasını temenniden başka yapacak bir şey yoktur.¹¹

---

¹¹ Fergan, Eşref Edip, Bu şartlarda din mektepleri açılmaz, *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, Asarî İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul, C. II, No.74, Temmuz 1947, ss. 11-15.

EK 8

“DİN MÜESSESELERİNİ KAPATTILAR, AHLÂK MEZBAHALARI AÇTILAR.”

Eşref Edip Fergan

“Cümlece malumdur ki, Halkçılar, evvela memlekette din müesseselerini kapatmakla dine karşı, İslâm dinine karşı taarruza başladılar. Din müesseselerinde Kırkbin din talebesi, yatakları omuzlarında, sokaklarda perişan bir halde, gözyaşları dökerken onlar ‘iyş ü işret sofralarında rakılar, viskiler, şampanyalarla, zevk ve kahkahalarla, sabahlara kadar icrâ-yı şadumani eylediler. Maârif Vekillerinin, şampanya kadehini kandırarak:

- Bugün kırkbin yobazın yuvalarını tarmar ettim diye attığı naralar, hala milletin kulağında çınlamakta, kalbini tutuşturmaktadır.

Din müesseselerinin kapıları üzerine vurulan kara ve kızıl kilitler, uzun yıllar, bir çeyrek asırdan fazla zaman asılı kaldı. Bu zâlimane, bu mulhidane hareket karşısında din adamı yetişmesine imkân kalır mıydı? Bu sûretle mabedleri imamsız, minareleri müezzinsiz, köyleri hocasız bıraktılar. Ölülerini gasledecek, defnedecek imam kalmadı. Cenazeler ortada tefessüh edecek hale geldi.

Halbuki bu din müesseseleri, Şeyhü'l-İslâm Hayri Efendi zamanında “Darü'l-Hilafe Medreseleri” namıyla yepyeni bir tarzda teşkîlâtlanmış, modern bir hale gelmişti. Bilhassa ahlak ve terbiyeye ehemmiyet verilmiş olmak itibariyle millet nazarında fevkalade teveccüh ve rağbete mazhar olmuş, çok büyük bir mevki kazânmıştı. O derece ki, birçok vatandaşlar, hatta hayli meb'uslar, çocuklarını liselerden alarak Darü'l-Hilafe Medreselerine vermeye başlamışlardı.

Maddi, manevi böyle mütekâmil bir şekilde meydana çıkan ve ilerlemekte olan bu din müesseseleri Halkçıların bozuk ideolojisi için büyük bir tehlike teşkîl ediyordu. Din müesseselerinin bu inkişâfından, devlet ve millet menfaatına, memnun olmak icâb ederken, kırkbin din talebesini bir anda sokağa döktüler, memleketteki bütün din müesseselerinin kapılarını zincirlediler.

Tarih, böyle bir şenaati kayd etmemiştir. Ancak, dinsiz, imansız bolşeviklerin diyarında böyle cinayetler işlenmişti. Apaşık görölüyor ki, bu cinayet, ancak dînîn, Din-i Mübin-i İslâm'ın kökünü kurutmak maksadıyla irtikap olunmuştur. Nitekim, öyle oldu. Bu tecavüz ve taarruzlar İslâmın varlığının temellerini sarstı.

Pekala anlaşılıyor ki, din müesseselerinin ve din ulemâsının İstiklal Harbi zamanında müslüman halkı mücadeleye teşvîk ve bilfiil harbe iştirak husûsundaki büyük hizmetlerini gören Halkçılar, bu manevi kuvvetin, ilerdeki mutasavver tatbikatlarına, planlarına engel olabileceği endişesiyle, din ehlinin kudret ve nüfuzlarını kırmak için, zaferden sonra din müesseselerini kapatmayı, din ehlini kudretsiz hale getirmeyi, ilkeleri, ideolojileri için bir zaruret telakki etmişlerdi. Nitekim yaptıkları bütün işlerle bu hakikat tezâhür etmiştir.

Şayan-ı dikkattir ki, Halkçılar, İslâm dîninin tâlim ve tadrîs müesseselerini böyle büyük bir gayz ve şiddetle yıkarken, hıristiyan ve yahudilerin ve diğer bütün gayri müslimlerin din müesseselerine karşı en ufak bir müdahalede bile bulunmadılar. Ezcümle Heybeliada'daki papaz mektebi ferih-fahur kemal-i emniyet ve serbesti ile hıristiyan din adamı yetiştirmekte devâm etti. Dâhildeki hıristiyan mabedlerinden ve mekteplerinden başka harice de din adamları gönderecek derecede faaliyette bulundular. Diğer taraftan, msiyonerlerin bütün din müesseseleri de kemal-i serbesti ile faaliyetlerinde devâm ettiler. Halkçılar onların kıllarına bile dokunmadılar. Demek, Halkçıların yegane hasmı, yegane taarruz hedefi, müslüman müesseseleri idi.

Halkçıların bu şenaati, Müslüman Türk Milletinin kalbinde çok derin yaralar açtı ki, asırlar bu yarayı iyi edemez. Bu acı, bu yürekler yakan hıyanetler hatıralardan silinemez. Bu şenaatları irtikap edenleri millet nasıl ister, ono nasıl itimat eder? Nasıl güvenir?

Din müesseselerinin kapılarını zincirleyen, kırkbin din talebesini sokağa döken, bütün mekteplerden din derslerini kaldıran halkçılar, açtıkları köy enstitülerinde komünist öğretmenler yetiştiriyor, bunları Rusya'ya gönderiyor, orada tahsilini ikmal ettiriyor, sonra onları masum Türk yavrularının başına geçiriyordu.

O köy enstitüleri ki, orada kız ve erkek çocuklar bir arada bulunduruluyor, her türlü rezaletler oluyor, sık sık idarecilere içkili, danslı ziyafetler veriliyor, mumlar söndürülüyor, diploma yerine, kucaklarında bir p.... evlerine dönenler oluyordu.

O köy enstitüleri ki, orada Marks'ın beyannâmesi, komünist eserleri öğretiliyor, Müslüman Türk Milletinin dînî örf ve adetleri tahkir, mukaddesatı tezyîf ediliyordu. En rezil hikayeler okutuluyor, en biedibane piyesler oynatılıyordu. Bu komünist batakhanelerine oluk oluk devlet parası akıtılıyordu.”¹²

---

¹²Eşref Edip, *Kara Kitap (Milleti Nasıl Aldattılar?, Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?)*. (2. Baskı), Aksisada Matbaası, İstanbul, 1967, ss. 18-20.

TABLolar

TABLO I

TABLO-I (1926-1927) yıllarında yayımlanan talebe rehberindeki Darülfünun İlahiyat Fakültesi ders programları			
G	SAAT	KIŞ SEMESTRİ	YAZ SEMESTRİ
			DERSİN ADI - MÜDERRİSİ
PAZARTESİ	9-10	Tefsir: Ahlâki ve içtimai âyetü fıkriyeye tefsir tarihi Tabakat ve Âdâb-ı müfessirin	Tefsir ve Tefsir tarihi: Şevket B.
		Şia	Mürce
	10,15-11,15	Had. Şer. sahihi buhariden mütehap ahadis Tarihi hadis, Medhal ve Tabakat muhaddisin	Kelâm Tarihi: Şerefeddin Bey Hadis ve Hadis Tarihi: Hüseyn Avni Bey
	11,30-12,30	Peygamber devrinde tepe'	Ashab devrinde tepe'
	13,45-14,45	Birinci kur: Sarf, nahiv tartbika n, tercüme mükâmele İkinci kur: Meân izahı.	Dini İslâm tar.: Şemseddin B. Arabi: Rifat Bey
SALI	9-10	Tefsir: Ahlâki ve içtimai âyetü fıkriyeye tefsir tarihi Tabakat ve Âdâb-ı müfessirin	Tefsir ve Tefsir tarihi: Şevket Bey
	10,15-11,15	Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinleri müstesna olmak üzere Asyanın sair büyük dinleri: Hint dinleri, Vahdizim, Brahmanizm, Hinduizm, Brahmanizm Hindu, Çin ve Japon dinleri: Millî dinler, Aksay şark budizimi, Mazahizm, Sümeru - Babil ve Âsiri dinleri	Tarihi edyan: Misyö Dömezil
	11,30-12,30	Dördüncü devirdeki vekayi Fıkhiye,	Dördüncü devirdeki vekayi Fıkhiye, Endülüsdeki vekayi ve şunat.
	13,45-14,45	Dördüncü asırda tasavvuf	Beşinci asırda tasavvuf
	15-16	Birinci Kur: Birilince tudinin birinci kitabı İkinci Kur: Tercüme tartbika ve bir metin izahı	Tarihi fıkıh: İzmirli İsmail Hakkı Bey Tasavvuf tarihi: Mehmet Ali Ayni Bey Fransızca: Nureddin Bey
ÇARŞAMBA	9-10	Mezhepler nası tekkik eddir. Asrı hazırda mevcut İslâm mezheplerine umumî nazır	Babi mezhebi, tarih tesis ve inkişafı, istihaleleri, babilik ve Bahailik, mezhep propandaları, mezhebin bu günkü vaziyeti
	10,15-11,15	Afrikanın nısı şimaliyeinde akvam İslâmiye	Halihazırda İslâm mezhepleri: Yusuf Ziya Bey Akvamı İslâmiye E moğrafyası: Halil Halit Bey
PERŞEMBE	9-10	Tefsir: Ahlâki ve içtimai âyetü fıkriyeye tefsir tarihi Tabakat ve Âdâb-ı müfessirin	Tefsir ve Tefsir tarihi: Şevket Bey
	10,15-11,15	Şia	Mürce
	11,30-12,30	Bursa âiteleri,	Türklerde Hattatlık
		Peygamber devrinde tepe'	Ashab devrinde tepe'
	13,45-14,45	Birinci kur: Sarf, nahiv tartbika n, tercüme mükâmele İkinci kur: Meân izahı.	Dini İslâm tar.: Şemseddin Bey Arabi: Rifat Bey
		1. Kur: Birilince tudinin birinci kitabı İkinci 2. Kur: Tercüme tartbika ve bir metin izahı	Parisi: Baki Bey Fransızca: Nureddin Bey
	15-16		Felsefi din: Mehmet Emin Bey
CUMARTESİ	9-10		Felsefi din: Mehmet Emin Bey
	10,15-11,15	Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinleri müstesna olmak üzere Asyanın sair büyük dinleri: Hint dinleri, Vahdizim, Brahmanizm, Hinduizm, Brahmanizm Hindu, Çin ve Japon dinleri: Millî dinler, Aksay şark budizimi, Mazahizm, Sümeru - Babil ve Âsiri dinleri	Tarihi edyan: Misyö Dömezil
	11,30-12,30	Had. Şer. sahihi buhariden mütehap ahadis Tarihi hadis, Medhal ve Tab. muhaddisin Had. Şer. sahihi buhariden mütehap ahadis. Tarihi hadis, Medhal ve Tab. Muhaddisin	Hadis ve Hadis Tarihi Hüseyn Avni Bey
		Dördüncü asırda tasavvuf	Beşinci asırda tasavvuf
	13,45-14,5	Had. Şer. sahihi buhariden mütehap ahadis Tarihi hadis, Medhal ve Tab. muhaddisin	Tasavvuf tarihi: M. Ali Ayni Bey Hadis ve Hadis Tarihi Hüseyn Avni Bey
		Birinci kur: Sarf, nahiv tartbika n, tercüme mükâmele İkinci kur: Meân izahı.	Arabi: Muallim Rifat Bey
	15-16	Mezhepler nası tekkik eddir. Asrı hazırda mevcut İslâm mezheplerine umumî nazır	Halihazırda İslâm mezhepleri: Yusuf Ziya Bey
PAZAR	10,15-11,15	Eski Türklerde dini siyasetnameleri İslâmiyet-ten evvel Türkler arasında Budizm, Mazideizm, Mari heizm, Hıristiyanlık ve Musevîlik.	İslâmiyetten sonra Anadolu Tarihi Dinisi Türk tarihi dinisi: Fuat Bey
	11,30-12,30	Dördüncü devirdeki vekayi Fıkhiye,	Dördüncü devirdeki vekayi Fıkhiye, Endülüsdeki vekayi ve şunat.
	13,45-14,45	Eski Türklerde dini siyasetnameleri İslâmiyet-ten evvel Türkler arasında Budizm, Mazideizm, Mari heizm, Hıristiyanlık ve Musevîlik.	İslâmiyetten sonra Anadolu Tarihi Dinisi Türk tarihi dinisi: Fuat Bey
	15-16	Afrikanın nısı şimaliyeinde akvam İslâmiye	Parisi: Baki Bey Akvamı İslâmiye E moğrafyası: Halil Halit Bey

Ahlâk: Müderris: Mehmet İzzet Bey / İçtimaiyat: Müderris: Necmeddin Sadık Bey / Felsefe Tarihi: Müderris: Mehmet Emin Bey

İslâm Filozofları: Edebiyat Fakültesinde İslâm Felsefesi dersıyla müşterektir / Arap Edebiyatı: gün ve saati belli değil

(T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927), ss. 131 - 134, sayfalardan faydalanılarak şahısmız tarafından tablolaştırılmıştır.)

TABLO II

TABLO-II (1930-1931) yıllarında yayımlanan talebe rehberindeki Darülfünun İlahiyat Fakültesi ders programları			
G	SAAT	KIŞ SEMESTRİ	YAZ SEMESTRİ
PAZARTESİ	9-9,55	Tefsir: Ahlakî ve içtimai âyetü fıkriyye tefsir tarihi Tabakat ve Adâb-ı müfessirin	
	10-11	Mutezîlî	Celâliyye
	11,00-11,55	Hadîsi Şerif, sahîhi buhariden müntehap ahadîs. Tarihi hadîs, Meşhur mübeddilerden (Huffazı seb'â) tabir olunan : Darulkutni, Abdülganiyi rezd. Ebu Niyâmî İsfahânî, Beyhâkî, İbni Abdülberri kurubi, Hatîbi Bağdadî	
	13,45-14,45	Birinci kur : Sarf, nahiv tabkâta, tercüme mükâmele. İkinci kur : Metin izahı.	
SALI	9-9,55	<i>Hicretten evvelki vekayi</i>	<i>Hicretten sonraki vak'alar</i>
	10-10,55	<i>Muhâsîf dâirle n alomuş tipler</i>	<i>dini hadîslerin teskihi</i>
	11-11,55	Dördüncü devirdeki vekayi Fıkhiyye,	Endülüsteeki vekayi ve şünat
	13,45-14,45	<i>İslâmdan evvelki tasavvuf tarîhi</i>	<i>İslâmdan sonraki tasavvuf tarîhi</i>
ÇARŞAMBA	9-9,55	<i>Mezheplerin teskihi usul</i>	<i>Hâli hazırda mevcut mezheplere umumî nazar</i>
	10-10,55	Hadîsi Şerif, sahîhi buhariden müntehap ahadîs. Tarihi hadîs, Meşhur mübeddilerden (Huffazı seb'â) tabir olunan : Darulkutni, Abdülganiyi rezd. Ebu Niyâmî İsfahânî, Beyhâkî, İbni Abdülberri kurubi, Hatîbi Bağdadî	
	11-11,55	Hadîsi Şerif, sahîhi buhariden müntehap ahadîs. Tarihi hadîs, Meşhur mübeddilerden (Huffazı seb'â) tabir olunan : Darulkutni, Abdülganiyi rezd. Ebu Niyâmî İsfahânî, Beyhâkî, İbni Abdülberri kurubi, Hatîbi Bağdadî	
	13,45-14,45	<i>Umumî din felsefesi</i>	
PERŞEMBE	9-9,55	Tefsir: Ahlakî ve içtimai âyetü fıkriyye tefsir tarihi Tabakat ve Adâb-ı müfessirin	
	10-11	Mutezîlî	Celâliyye
	11-11,55	<i>İslâmdan evvelki tasavvuf tarîhi</i>	<i>İslâmdan sonraki tasavvuf tarîhi</i>
	13,40-14,35	Tefsir: Ahlakî ve içtimai âyetü fıkriyye tefsir tarihi Tabakat ve Adâb-ı müfessirin	
CUMARTES	9-9,55	<i>Umumî din felsefesi</i>	
	10-10,55	<i>Hicretten evvelki vekayi</i>	<i>Hicretten sonraki vak'alar</i>
	13,45-14,5	Birinci kur : Sarf, nahiv tabkâta, tercüme mükâmele. İkinci kur : Metin izahı.	
	9-9,55	<i>Acıyâri karîpe (kalenderîye) ve şube le ri</i>	<i>Hâli hazırda mevcut mezheplere umumî nazar</i>
PAZAR	10-10,55	<i>Mezheplerin teskihi usul</i>	<i>Endülüsteeki vekayi ve şünat.</i>
	11-11,55	Dördüncü devirdeki vekayi Fıkhiyye,	
	13,45-14,45	<i>İstanbul dâirle ri</i>	

Ahlak
İçtimaiyat
Felsefe Tarihi

} Edebiyat Fakültesiyle müşterektir.¹

¹ T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1930-1931) Ekspres Matbaası, İstanbul 1930, ss. 250-253. sayfalardan faydalanılarak şahsımız tarafından tablolaştırılmıştır.

TABLO III

(1926–1927), (1930–1931) ve (1931–1932) yıllarında yayımlanan üç talebe rehberinde müderris ve muallimlerin isimleri, okuttukları dersler ve ev adresleri¹

HBER	GÖREVİ	ADI SOYADI	ADRESİ
26-1927)	Fakülte reisi	Şemseddin Bey	Erenköyü Altın tarlada 83 numaralı köşk
30-1931)	Fakülte reisi vekili Müd.	Fuat Bey	Sultan Ahmet Akbıyık
32-1933)	Fakülte Reisi	İzmirli İsmail Hakkı B.	
26-1927)	Hâlihazırda İslâm Mezhepleri Muallimi	Yusuf Ziya Bey (Katibi Umumi)	Topkapı Gümüşsuyunda 11 numara
30-1931)	Türk tanhi dinisi Müd.	Fuat Bey	Sultan Ahmet Akbıyık
32-1933)	Tasavvuf Tarihi Müd.	Mehmet Ali Ayni Bey	
26-1927)	Türk tanhi dinisi Müd.	Köprülü zade Fuat Bey	Sultan Ahmet Akbıyık
30-1931)	Tasavvuf tarihi Müd.	Mehmet Ali Ayni Bey	Kızıltoprak istasyon civarında
32-1933)	Kelam tarihi Müderrisi	Şerafettin Bey	
26-1927)	Tasavvuf tarihi Müd.	Mehmet Ali Ayni Bey	Kızıltoprak istasyon civarında
30-1931)	Kelam tarihi Müderrisi	Şerafettin Bey	Koskada Kütüphane sokağında. Mükerrer No. 4
32-1933)	Tefsir tarihi Müderrisi	Şevket Bey	
26-1927)	Kelam tarihi Müderrisi	Şerafettin Bey	Topkapı'da taş mektep civarında numara : 112
30-1931)	Tefsir tarihi Müderrisi	Şevket Bey	Şişli'de çifte cevizlerde sabuncu sokağında, 28 Numarada.
32-1933)	İslâm Bediiyatı Müd.	İsmail Hakkı Bey	
26-1927)	Tefsir ve tefsir tarihi Müd.	Şevket Bey	Şehzadebaşı'nda Fevziye Mahallesi Mahmudiye Çeşmesi sokağında m. 20
30-1931)	İslâm Bediiyatı Müderrisi	İsmail Hakkı Bey	Üsküdar Çamlıcada Altunizade köşkünde
32-1933)	Fıkıh tarihi Müderrisi	İsmail Hakkı Bey	
26-1927)	İslâm Bediiyatı Müderrisi	İsmail Hakkı Bey	Üsküdar Çamlıcada Altunizade köşkünde
30-1931)	Hadis tarihi Müderrisi	Hüseyin Avni Bey	Erenköy esbak başı mam Raşit ef. köşkünde
32-1933)	Diri İslâm tarihi Müderrisi	Nimet Bey	
26-1927)	Hadis ve hadis tanhi Müd.	Hüseyin Avni Bey	Erenköy esbak başı mam Raşit ef. köşkünde
30-1931)	Fıkıh tarihi Müderrisi	İsmail Hakkı Bey	Kadıköyünde Cevizlikte Şifa sokağında.
32-1933)	Felsefi din Müderrisi	Şekip Bey	
26-1927)	Fıkıh tarihi Müderrisi	İsmail Hakkı Bey	Kadıköyünde Cevizlikte Şifa Sokağı.
30-1931)	Diri İslâm tarihi Müderrisi	Nimet Bey	Süleymaniyede Ayyekadın Sokağı No. 11
32-1933)	Türk tanhi dinisi Müderrisi	Fuat Bey	
26-1927)	Diri İslâm tarihi Müderrisi	Şemseddin Bey	Erenköyü Altın tarlada 83 numaralı köşk.
30-1931)	Felsefi din Müderrisi	Şekip Bey	Vefada küçük kovacılarda Dr. Yusuf Rağıp Bey hanesinde.
32-1933)	Hadis ve hadis tanhi Müd.	Vekil Hüseyin Avni B.	
26-1927)	Felsefi din Müderrisi	Mehmet Emin	Cihangirde kapudan sokağında 21 numara
30-1931)	Tanhi Eğyan Müderrisi	M. Dömezil Bey	Gümüş Suyu İzzet Paşa Sokağında Emin Bey apart. 27 Numarada.
32-1933)	Hâlihazırda İslâm Mezhepleri Muallimi	Yusuf Ziya Bey	
26-1927)	Tanhi Eğyan Müderrisi	Mösyö Dömezil Bey	Tatavele tramvayı caddesi ikinci yolda mimar Armau Apartmanı
30-1931)	Akvamı lisanıye (İslâmiye olması lazım) Etnografyası Müderrisi	Muallim Halil Halit Bey	Laleli 4 üncü apartmanında dördüncü kat No. 36.
32-1933)	Arabi Muallimi	Rifat Bey	
26-1927)	Akvamı İslâmiye Etnografyası Müderrisi	Halil Halit Bey	Şişli Kağıthane Caddesi pervaziyan Apartmanı numara : 3
30-1931)	Hâlihazırda İslâm mezhepleri Müderrisi	Yusuf Ziya Bey	Topkapı Gümüşsuyu, No. 11.
32-1933)	Farsî Muallimi	Baki Bey	
26-1927)	Arabi Muallimi	Rifat Bey	Beylerbeyinde İskele Civarında Hacı Behçet Efendi yeni hanesi
30-1931)	Farsî Muallimi	Baki Bey	Mülgâ Yenikapı Mevlânesi Harem dairesinde.

BİBLİYOGRAFYA

- Abaloğlu, Nadir Nadi, ???..... "Cumhuriyet", 12 Şubat 1948.
- Afetinan, Ayşe, (Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazılarından, 1930), *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal'in El Yazıları*, TTK Yayınları, Ankara 1969.
- Ağırbaşı, Ahmet, "Ezan Niçin Türkçe Okunmaz?", *İslamın İlk Emri Oku*, Dînî, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Yıl: 12, C. II, Ahmet Sait Matbaası.
- Ahunbay, A. Zeynep, "Mekteb", DİA, C. 29.
- Akgül, Seçil, "Türkçe Ezan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, Sy. 24, Ankara 1980.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *Bilinmesi Elzem Hakikatler*, Matbaa-i Amidi, İstanbul 1928.
- Akseki, Ahmed Hamdi, "İslamda İbadetin Felsefesi", *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.72, Haziran 1947.
- Akseki, Ahmet Hamdi, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor", *Sebilürreşad*, 18.12.1950, C.: 4-5, Sayı: 100,101,102,103,104,105.
- Akseki, Ahmet Hamdi, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor " T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, sayı: 16923, 12.12. 1950.
- Akseki, Ahmed Hamdi "Medresetü'l-İrşad", *Sebilü'r-reşâd*, C. 21, sy. 538-539.
- Akşehirli Haşim, "İslah-ı Medâris ve esbabı inhitatımız", *Sebilü'r-reşâd*, C.10.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi, Kültür Koleji Yayınları*, İstanbul 1994.
- _____, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmelerdeki Etkileri: 1848-1940*, Doğan Basımevi, Ankara 1978.
- Albayrak, Sadık, *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul 1975.
- _____, "İskilipli Atıf", DİA, C. 22.
- _____, *Tek Parti Dönemi ve Batıcılık (İrtica'ın Tarihçesi/5)*, Araştırma Yayınları, İstanbul 1989 (2.baskı).
- Altuntaş, Halil, *Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- _____, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994.
- Arseven, Celal Esat, *Türk Sanat Tarihi*, M.E.B., Ankara 1971.
- Ataer, İbrahim Erol, *Kızıl Rapor (1919-1975) Milli Eğitimde Olaylar ve Belgeler*, Kıracı Yayınları, İstanbul 1976.
- Atay, Falih Rifki, *Başveren Bir İnkılapçı*, Ankara 1954.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yay., İstanbul 1983.
- Ateş, Toktamış, *Dünya'da ve Türkiye'de Laiklik*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1994.

- Arar, İsmail *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı: 16/17 Ocak 1923* / Burçak Yayınları, İstanbul 1969.
- Atatürk, M. Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları: 1923: İlk Kez Sansüresüz Tam Metin*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *Nutuk: 1920-1927*, Maarif Vekâleti, Ankara 1960.
- Ataünal, Aydoğan, *Türkiye'de Yükseköğretim: (1923-1998): Yasal Düzenlemeler ve Değerlendirmeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. Ankara 1998.
- Atuf, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi*, Ankara 1932.
- _____, "Atatürk Din ve Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Ayas, Nevzat, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi* Ankara 1948.
- Aydın, Muhammet Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdam (1923-1998)*, İlahiyat Bilimleri Araştırma Vakfı Yay., Kayseri 2000.
- Ayhan, Halis, *Tanzimat Sonrası Din Eğitimi ve Öğretimi, Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Türkyurdu Yay., Ankara Nisan 1999.
- _____, *"Türkiye'de Din Eğitimi (1920-1998)"*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Ayni, Mehmet Ali, *"Hayat Nedir"*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1945.
- _____, *Dârü'l-Fünûn Tarihi*, İstanbul 1927.
- _____, *Türk Ahlakçıları*, Maarif Basımevi, İstanbul 1939.
- _____, *Türk Azizleri: İsmail Hakkı Bursalı ve Ruhü'l-beyan Müellifi*, Marifet Basımevi, İstanbul 1944.
- Aytürk, Nihat-Yaşar Çelik-Enver Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat tarihçesi : 1924-1987*, Diyanet İşleri Başkanlığı Ankara, 1987.
- Bal, Hüseyin, *1924 raporunun Türk Eğitimine Etkileri ve John Dewey'in Eğitim Felsefesi*, Aydınlar Matbaası, İstanbul 1991.
- Balıkesirli Sîretî, "Ramazan Vaazları", *Sebilürreşad*, C. 8 (1), sy. 21-203.
- Baltacı, Cahit, "Mekteb", *DİA*, C. 29.
- _____, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.
- _____, "Türk Eğitim Sisteminde Kur'an Kurslarının Yeri", *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi), Ensar Neşriyat İstanbul 2000.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı: 1933-1937*, Büyük İstanbul Derneği, İstanbul 1974.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım; Milli Mücadele'ye Giriş*, C. 6, Baha Matbaası, İstanbul 1968.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 1988.

- ???..... "Alemi İslâm'a Bir Tebşir Medâris-i İslâmiyede Bir Hatve-i (adım) Tekâmül", *Beyanü'l-Hak*, C. 3, sy. 76.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 1984.
- Bilge Yavuz, "1924 Türkiye'sinde Devletin Siyasal Yapısını Laikleştirme Çalışmaları ve Karşı Tepkilerle İlgili Bir İngiliz Belgesi", *Atatürk Yolu*, Ankara 1993.
- Bilge, Necip, "Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Bilgin, Beyza, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Matbaacılık, Ankara 1980.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, "Vaaz ve Vâizler", *Sebilürreşad*, C. 23, sy. 589.
- Bilsel, Cemil, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.
- Birdal, Orhan, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Din Dersleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.
- Borak, Sadi, *Atatürk Ve Din*, Anıl Yayınevi, İstanbul 1962.
- Bozgeyik, Burhan, *Kemalist Eğitim Ve Din Düşmanlığı*, İttihad Yayıncılık, İstanbul Mayıs 1993.
- Bozkurt, Nebi, "Dârü'l-Kurrâ", *DİA*, C. 8.
- _____, "Mekteb", *DİA*, C. 29.
- Buyrukçu, Ramazan, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995.
- _____, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi ve Öğretiminin Verimliliği Üzerine Bir Araştırma (Göller Bölgesi Örneği)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2001.
- Cebeci, Suat, *"Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi"*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996.
- Cebesoy Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, II, İstanbul 1960.
- Cevat, Mahmud, *"Maârifî Umûmiye Nezareti Tarihçesi Teşkilat ve İcraatı"*, 1338.Ceylan, Hasan Hüseyin, *"Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri"*, C. II, Rehber Yayıncılık, Ankara 1991.
- CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, Ankara 1948.
- Cicioğlu, Hasan, *"Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim"*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, C. I. MEB Türk Devrim Tarihi Enst. Yayınları, Ankara 1946,
- "Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Konuşması", Tüsiad'ın Hazırladığı 'Türkiye'de Eğitim' Raporu Üzerine, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 19 Eylül 1990.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, (Yayın Kurulu: Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay), C.. 1, (1923-1940), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, "Darülfünun kapandı, üniversite açıldı", (Yayın Kurulu: Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay), C.. 1, (1923-1940), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, "İlahiyat Fakültesi Açılıyor", (Yayın Kurulu: Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay), C.. 1, (1940 *Yeni Türkiye*, -1960), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923 – 2000*, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu", (Yayın Kurulu: Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay), C.. 1, (1923-1940), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Cündioğlu, Düccane, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet: Türkçe Namaz (1923-1950)*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1999.
- _____ , *Türkçe İbadet I*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.
- Çağrı, Mustafa, "Kur'an Kursu", DİA, C. 26.
- Çelebi, Ahmed, *"İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi"*, Çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1998.
- Çetin, Hikmet, Yeni Türkiye, Cumhuriyet özel Sayısı I, sy. 23-24, Yıl 4, Eylül-Aralık 1998.
- Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınları, Ankara 1994.
- ?..... Darü'l-fünun-i Osmani Talebe Rehberi, Evkaf Matbaası, İstanbul 1920.
- ?..... Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Taşra Teşkilatı", *Ceride-i İlmiye*, C.5, sy. 48.
- ?..... "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Taşra Teşkilatı *Ceride-i İlmiye*," C.5, sy. 47, 48, 51.
- ?..... "Daru'l-Hilâfe'l-Âliyye Medresesine Muteallik Tevcihat", *Ceride-i İlmiye*, C. 1, sy. 29.
- Dinçer, Nahit, *1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1974.
- Duran, Ahmet, "Hasan Basri Çantay", *Tohum*, İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Çelikler Matbaası, Sene 4, Sayı 35, İstanbul Ocak 1969.
- Durkheim, Emil, *Ahlak Terbiyesi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Maarif Vekaleti, Ankara 1927.
- Durmuş, Ahmet Hacı, *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No. 95, Çankırı Şubat 1948.
- Dursun, Davut, *Yönetim Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ve Din*, İşaret Yayınları, İstanbul 1989.
- Duru, Kazım Nami, "Açık Mektup", *Millet*, Haftalık Siyasi Mecmua, Şaka Matbaası, İstanbul Sene. 4, C. 7, Sy., 161, 10 Mart 1949.
- _____ , "Köy mü Kasaba mı?", *Anadolu Terbiye Mecmuası*, sy., 2, Şubat 1338 (1922).
- Dündar, Ali, *Şeriata Karşı Laik Eğitim Özgür Toplum*, Ardıç Yayınları, Ankara 1995.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "21 Cemadilula 1336 ve 5 Mart 1334 tarihli kanun ile daire-i meşihatte teşkil olunan Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Nizamnamesi", C.10, N.157, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Alay Ve Tabûr İmamlarının Vezâif-i Tadrîsiyyeleri Hakkında Nizâmnâme", , C. 6, N. 116.

- Düstur, Tertib-i Sâni, C.6, N.519, İlmiye Salnamesi, Birinci Defa, Matbaâyı Âmire, İstanbul 1334.
- Düstur, Tertib-i Sâni, C. 31, III. Tertip, Ankara 1950.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Cevâmi Ve Mesâcid-i Şerîfede Vaaz Ve Nasîhat Edecek Ulema Hakkında Nizâmname", C.6, N.224.
- Düstur, Tertib-i Sâni, M. Sâti, "Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi", 24 Cemadi'l-ula 1286, 1 Eylül 1869, C. 2.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Medresetü'l Kudât Nizamnamesi" C.6, N.66, ss. 146-150. / İlmiye Salnamesi, Birinci Defa, Matbaâyı Âmire, İstanbul 1334.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Daire-İ Meşihatte Bir Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Tesisi ve Meclisi Meşayih "Teşkilatının Tevsiiyle Müftülerin Sınıf ve Maaşatı Hakkında Kanun", C. 10, N. 10, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "İslâh-ı Medâris Nizamnamesi" C. 6, N. 548.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi", 24 Cemadi'l-ula 1286, 1 Eylül 1869, C. 2, 1289.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Nüvvab Hakkında Nizamname", 17 Recep 1271 (1854), C. 1, 1289.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Medarisi İlmiye Hakkında Kanun" C. 9, N. 241, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Medâris-İ İlmiye Nizamnamesi", C. 2, N. 42. Matbaâyı Âmire, İstanbul 1289.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Medresetü-l Vâizîn Nizamnamesi ", C. 6, N. 116.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Tevcihat-ı Cihât Nizamnamesidir", C. 5, N., 244, Matbaâyı Âmire, İstanbul 1332.
- Düstur, Tertib-i Sâni, C. 8.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'yle Taşra Medâris-i Hakkında Nizamname", C. 9, N. 3034, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Tevcih-i Cihât Hakkında Nizamnamesidir", C. 2, Matbaâyı Âmire, İstanbul 1289.
- Düstur, Tertib-i Sâni, "Tevcihat-ı Cihât Nizamnamesidir", C. 3, Matbaâyı Âmire, İstanbul 1293.
- Edhem Ruhi, "Talebe-i Ulûmun Feryatları", *Sebilü'r-reşâd*, C. 10.
- Ehli Sünnet*, "Dahilî ve Haricî Haberler", Sene, 3, C. 3, sy 62, 15 Haziran 1949.
- Ehli Sünnet*, "Latifeci" Sene, 3, C. 3, sy 58, 15 Nisan 1949.
- Ehli Sünnet*, Sene, 3, C. 3, sy 70, 15 Ekim 1949.
- Ehli Sünnet*, Zapsu Abdurrahim, Pedagoji noktasından İmam- Hatib kursunda bir röportaj, Sene, 3, C. 3, sy 54, 15 Şubat 1949.
- Ehli Sünnet*, Zapsu, Abdurrahim, Diyanet İşleri ve Devlet Bütçesi, Sene, 3, C. 3, sy 71, 1 Kasım 1949.
- Ehli Sünnet*, Zapsu, Abdurrahim, İmam – Hatib Nasıl Yetiştirilir, Sene, 3, C. 3, sy 57, 1 Nisan 1949.
- Ehli Sünnet*, "Şamlar köyü imamı anlatıyor", Sene, 3, C. 3, sy 65, 1 Ağustos 1949.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, C.5, s. 1957.

- Ergin, Osman, "Türk Maarif Tarihi", Eser Matbaası, C. 1-2, İstanbul 1983.
- Ergün Mustafa, "Atatürk Devri Türk Eğitimi", Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, no: 325, Ankara 1982.
- _____, "II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)", Ocak Yay., Ankara 1996.
- Erişirgil, M. Emin, "Medreselerin Avamili İnhitatından (aşağılanma işlerinden): Rağbetsizlik", *Sebilü'r-reşâd*, C. 12.
- Erkan, Arif, "Kur'an Kursları", *İslamın İlk Emri Oku*, Sayı: 118, Dînî, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul Ocak 1972.
- Ertan, Veli, "Ahmet Hamdi Akseki", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- _____, "Tarihte Darü'l-Hilafe Medreseleri ve Medresetü'l-Mütehasssîn", *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 106, Fatih Matbaası, İstanbul Mayıs 1978.
- Eşref Efendi-Zâde, Şevketî, "Medâris-i İlmîye Islâhat Programı", İstanbul 1329.
- Eygi, Mehmed Şevket, "Medâris-i İslâmiye", *Milli Gazete*, 3 Eylül 2009.
- (Genel Kurmay Bşk.), *Atatürkçülük (Birinci Kitap)*, (Genel Kurmay Başkanlığınca hazırlanmıştır), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.
- (Genel Kurmay Bşk.), *Atatürkçülük, (Üçüncü Kitap)*, MEB Yayınları, İstanbul 1984.
- Görkey, Mehmet, "Türk Ceza Kanunu Bütün Ek ve Değişiklikleriyle Beraber" İstanbul 1943.
- Fergan, Eşref Edip, *Kara Kitap (Milleti Nasıl Aldattılar?, Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?)*. (2. Baskı), Aksisada Matbaası, İstanbul 1967.
- _____, *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.87, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Aralık 1947.
- _____, *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.88, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Aralık 1947.
- _____, *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.87, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Aralık 1947.
- _____, "Ezan Meselesi", *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.86, 1966, , Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Kasım 1947.
- _____, "Bu şartlarda din mektepleri açılmaz", *İslâm –Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.74, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Temmuz 1947.
- _____, *İslâm –Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.87, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Aralık 1947.
- Genç, Reşat, *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998.
- Goloğlu, Mahmut, *Cumhuriyete Doğru: 1921-1922*, Goloğlu Yayınları, Ankara 1982.

- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, 1950.
- _____, "Terbiye ve Milliyet", *Muallim*, Sy. 1-2, 15 Temmuz 1332 /1914.
- _____, "Milli Terbiye", *Muallim*, Sy. 4, 15 Ekim 1332 /1914.
- Gündüzalp, Fuat, *Öğretmen Meslek Kitapları Kılavuzu*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1951.
- Gürtaş, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- Herbert Melzig, *Atatürk'ün Başlıca Nutukları: 1920-1938*, der. Ülkü Matbaası, İstanbul 1942.
- H. Feyzi, "(Fatih) Medreselerin ahvali", *Sebilü'r-reşâd*, C. 9 (2).
- H. Osman Niyazi, "Zavallıyız: Ruh ve hayat istiyoruz", *Sebilü'r-reşâd*, C. 10.
- Hakimiyeti Milliye Gazetesi, "Vasıf Bey'in Türkiye Muallimler Birliği Kongresi Konuşması", 24.8.1924.
- Hakimiyeti Milliye Gazetesi, "Maarif Vekili Vasıf Bey'in Beyanatı", 9.3.1924.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi 5 Şubat 1341 tarihli ve 771 numaralı.
- Hakimiyeti Milliye Gazetesi, "Heyet-i İlmiyede Umumi İçtima Dün Oldukça Hareketli Geçti", 3.8.1923.
- Hakimiyeti Milliye Gazetesi, "Heyet-i İlmiyenin İlk İçtimaı" 16.7.1923.
- Hakimiyeti Milliye Gazetesi, "Maarif Kongresi", 17.7.1921.
- Hakimiyeti Milliye Gazetesi, "Maarif Vekili'nin yeni tamimi", 14.7.1922.
- Hakimiyeti Milliye Gazetesi, "Maarifimize Umumi İstikamet Veren Hamdullah Suphi Beyefendi Ne Diyorlar?", 27.10.1922.
- Hakimiyeti Milliye Gazetesi, "Maarifin bir tamimi", 28.11.1922.
- Hamidullah, Muhammed, "Namaz Niçin Arapçadır", *Tohum*, çev: Vedat Çavgın, İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Sene 2, Sayı 19, Çelikler Matbaası, İstanbul Eylül 1967.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Hürriyet Gazetesi*, Doğan Hızlan, Devlet Parasıyla 'ADAM' Olanlar, 24 Eylül 2005.
- ?..... "İslah-ı Medaris Nizamnamesi'nin esbabı mucibe lâyhıhası" *Ceride-i İlmiye*, C. 1. sy. 29.
- Işık, Emin, "Din Adamı ile Yobaz", *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 6, Sy. 63, Fatih Matbaası, İstanbul Mart 1972.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darü'l-fünûn Kurma Teşebbüsleri*, 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992.
- İleri, Celâl Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331/1913.
- İlmiye Salnamesi, "Medresetu'l-Kuzat Talimatı Dahiliyesidir" Birinci Defa, Matbaâyı Âmire, İstanbul 1334.
- İlmiye Salnamesi, *Tarihçe-i Tarîk-i Tedris*, Birinci Defa, Matbaâyı Âmire, İstanbul 1334.
- İlmiye Salnamesi, "5 Safer 1332 Târihli Medreset-ül-Kuzât Nizâm-nâmesine Müzeyyel Nizâm-nâme", Birinci Defa, Matbaâyı Âmire, İstanbul 1334.
- İlk Öğretim Düsturu*, Ders Bilgisi Yayınları (3. baskı), İstanbul 1954.
- İlkokul Programı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.

- İnan, Abdulkadir, "İki Hatıra", *Türk Dili Dergisi*, TDK Yayınları, Sy. 74, 1957.
- İnan, Arı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir İzmit Konuşmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1982.
- İnan, M. Rauf, *Atatürk'ün Evrenselliği, Önder Kişiliği, Eğitimci Kişiliği ve Amaçları*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yayınları, Ankara 1983.
- İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Jaschke, Gotthard, "Yeni Türkiye'de Kur'an-ı Kerim Kursları" Çev. Nimet Arslan, C. 5, Cüz 1-4, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973.
- İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.63-64, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul 1359 (1940).
- İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No.88, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Aralık 1947.
- İslâm –Türk Ansiklopedisi*, C. II, No. 91, 96, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, Güneş Matbaası, İstanbul Şubat 1948.
- Jacob M. Landau, "Küttab", *DİA*, C. 27.
- Jaschke, Gotthard, *Türkiye Kronolojisi: 1938-1945*, trc. Gülayşe Koçak, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1990.
- Jaschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondoros'tan Mudanya'ya Kadar: 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970.
- Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.
- John Dewey, *Özgürlük ve Kültür*, Çev. Vedat Günyol, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- Kaflı, Kadircan, "Köy Enstitüleri Savunulamaz", *İslamın İlk Emri Oku*, Dînî, Sayı: 128, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul Aralık 1972.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1987.
- _____, *"Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm"*, Dergah Yayınları, İstanbul 2008.
- Kara, İsmail; Birinci, Ali, *Mahalle Mektebi Hatıraları Amin Alayı-Mektep İlahileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Karal, Enver Ziya, *Atatürk'ten Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1969.
- Karaman, Hayrettin, *Altınoluk Dergisi*, Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatipler Üzerine, İstanbul, Mart 1989.
- Kaya, Kamil, *Sosyolojik açıdan Türkiye'de din-devlet ilişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, Emre Matbaası, İstanbul 1998.
- Kayacan, Fatih, *1947 Chp 7. Kurultayında Din Eğitimi Müzakereleri Ve Sonuçları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002.
- Kazıcı, Ziya, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Dârü'l-Kurra", *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi), Ensar Neşriyat İstanbul 2000.
- Koçer Hasan Ali, *"Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, M.E.B. Yay., İstanbul 1991.

- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK., Ankara 1991.
- Konrapa, Zekai, *Bolu Tarihi*, Vilayet Matbaası, Bolu 1964.
- Korkmaz, Zeynep, (TBMM'nin açılışı ile ilgili genelge, Ankara 21 Nisan 1920), Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk 1919-1927, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2000.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, "*Abideleri ve kitabeleri ile Konya tarihi*", Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964.
- Kunter, Halim Baki, *Selamet Mecmuası*, (Aylık Manevi Değerler ve Milli Kültür Dergisi), İstanbul 1962-63, C. 2, Sy. 41.
- _____, *Selamet Mecmuası*, (Aylık Manevi Değerler ve Milli Kültür Dergisi), 13 Şubat 1948, İstanbul 1962-63, C. 2, Sy. 39.
- Kuran, Ercüment, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne", *Yeni Türkiye*, Cumhuriyet özel Sayısı I, Sy. 23-24, Yıl 4, Eylül-Aralık 1998.
- Kutan, M. Recai, Demokratik Bir Cumhuriyete Doğru, (Fazilet Partisi Genel Başkanı Malatya Milletvekili), *Yeni Türkiye*, Cumhuriyet özel Sayısı I, sy. 23-24, Yıl 4, Eylül-Aralık 1998.
- Kutluay, Yaşar, "Din Eğitimi ve Öğretim Müesseselerinin Durumu", *Hakses*, (Dinî, Ahlâkî, İctimaî, Edebî, Aylık Mecmua), Yıl 5, Ağustos 1969, Sayı 56.v
- M. Sâti, *Lâyihalarım*, Hayriye Matbaası, İstanbul 1326(1910).
- Mardin, Şerif, *Bediüzzamman Sâid Nursî Olayı – Modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim*, Çev.: Metin Çulhaoğlu, İletişim Yay., İstanbul 1993.
- Mc. Carthy, Justin, *Osmanlı'ya Veda (İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları)*, (Çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006.
- Mehmedoğlu, Yurdağül, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1938-1920)*, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi*, C. 4, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1968.
- ?..... "Bir Köy Enstitüsünde Bir Hâdise, İki Netice", Millî Eğitim Bakanının Dikkatine, *Millet*, Haftalık Siyasi Mecmua, Sy., 42, Şaka Matbaası, İstanbul 21 Kasım 1946.
- Muallim Abdülbaki, "*Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri (Atatürk Dönemi Ders Kitabı)*", Kaynak Yay., İstanbul 2005.
- Muhammed Fahreddin, "Hutbe ve Vaazlar" *Sebilürreşad*, C. 9 (2), sy. 52 (234).
- Muhammed, Hamidullah, "*İslâm Peygamberi II*", Çev. Salih Tuğ. İstanbul 2002.
- Mumcu, Ahmet, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Musa Kazım Efendi (Şeyhulislam), "Suret-i fetva", *Beyanül-Hak*, C. 4-5, sy. 79.
- Nafi Atuf, "*Türkiye Maarif Tarihi*", Ankara 1932.
- Nimet Arsan-Nimet Unan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: 1906-1938*, der. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1959.

- Nimet Arsan-Nimet Unan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: TBMM Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında 1919-1938*, der. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1945.
- Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul 1968.
- Okur, Hafız Yaşar, *Atatürk'le 15 Yıl*, Sıralar Matbaası, İstanbul 1962.
- Ömer Fevzi, "İslah-ı Medaris", *Beyanü'l-Hak*, C. 1, sy. 15.
- Öcal, Mustafa, "Âmin Alayl" DİA, C. 3.
- _____, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 1998, c.7, sayı 7.
- _____, *İmam-Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.
- _____, *İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülâkatlar ve Şehâdetname Örnekleri*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 2003, c.12, sayı 2.
- _____, *"Künye Defterleri"ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 2008, c.17, sayı 2.
- _____, *Kütahya (Eski) İmam ve Hatip Mektebi Mezunlarından Ebezade Şerif Ahmed Efendi İle Bir Mülâkat ve Bazı Belgeler*, Diyanet Dergisi, Ekim-Kasım-Aralık 1991, c.27, sayı 4.
- _____, *15. Milli Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Raporu*, Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı, 1996.
- _____, "Türkiye'de Din Politikaları Etkisinde Din Görevlisi Yetiştirme Sorunu" Dem Dergi, (Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi), Yıl 1, Sayı 2, İstanbul Temmuz-Eylül 2007.
- _____, *Türkiye'de Kur'an Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcazetname Örneği*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 2004, c.13, sayı 2.
- _____, *20. Yüzyılda Türkiye'de Din Eğitimi*, Emin Yay. Bursa 2002.
- Öklem, Necdet, *Atatürk Döneminde Darülfunun Reformu*, Ege Üniversitesi Rektörlük Yayınları, Ege Üniversitesi Matbaası, Bornova 1973.
- ?..... Celalettin Ökten, *Önder Bülteni*, Önder İmam Hatip Liseleri Mezunları Mensupları Derneği, Yıl: 1, Sayı: 1, İstanbul, Ekim-Kasım-Aralık 2003.
- Önder Bülteni*, Önder İmam Hatip Liseleri Mezunları Mensupları Derneği, Yıl: 1, Sayı: 1, İstanbul Ekim-Kasım-Aralık 2003.
- Önder Bülteni*, Karaman, Hayrettin, "İmam Hatipler ve Din Eğitimi Üzerine", , Önder İmam Hatip Liseleri Mezunları Mensupları Derneği, Yıl: 1, Sayı: 1, İstanbul Ekim-Kasım-Aralık 2003.
- Öymen, H. Raşit, *"Türkiye'nin Ana Eğitim Problemleri"*, Ankara 1969.
- Özalp, Reşat, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat: 1857-1923*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1982.

- Özalp, Reşat Aydoğan Ataünal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*,_MEB. Yayınları, İstanbul 1977.
- Özbudun, Ergün, "Atatürk ve Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Özerdim, Sami N. "Atatürk Devrimi Kronolojisi", Varlık Yayınevi, 1966.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Türkiye'de Din Eğitimi", Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966.
- _____, "Medrese", *Tanzimat Ansiklopedisi*, Sy. 22, Ankara 1976.
- Raşit, Hıfzırahman; Adil, Nihat, *Umumi Tedris Usulü*, Kanaat Kütüphanesi, (İkinci tabı), 1930.
- Resmi Gazete*, N. 2060, 13 Mart 1932, (26 Mart 1932).
- Resmi Gazete*, N. 9771, Eylül 1928.
- Resmi gazete*, Evkaf Umum Müdürlüğünün 1931 senesi bütçe Kanunu 13 Haziran 1931, N. 1821.
- Resimli Ay*, C. 4, sayı: 15, 37-1, Mart 1927.
- Resimli Şark Mecmuası*, Sayı: 22-23, 24, Birinci Teşrin-İkinci Teşrin-Birinci Kanun, İstanbul 1932.
- Saçak Dergisi*, Mart 1986.
- Sadık, Necmeddin, *Sosyoloji (Liseler İçin Yeni Programa Göre yazılmıştır.)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1936.
- Sadi, Borak, *Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleyişleri*, Halkevleri Atatürk Enstitüsü Araştırma Yayınları, Ankara 1980.
- Sakaoğlu, Necdet, "Eğitim Tartışmaları". TCTA, II, İstanbul 1986.
- Saray, Mehmet, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.
- Sarıcan, Bayram, *1930'lardan günümüze Bursa'da Dîni Hayat Gördüklerim – Duyduklarım – Yaşadıklarım Hatıralar*, Yayına Hazırlayan; Mustafa Öcal, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2003.
- Satı el-Huserî, "Meşrutiyetten sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, Numara: 19, 10 Şubat 1918.
- _____, "Tûba Ağacı Hakkında Bir İzah", *Muallim*, C. 1, sy. 13, Ağustos 1333 /1915.
- _____, "Meşrutiyetten sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, Numara: 19, 10 Şubat 1918.
- Satvet, Mustafa, "İslah-ı Medaris talebi hakkında", *Sebilü'r-reşâd*, C. 10.
- _____, "Medreselerimiz hâlâ bir yoluna konmadı", *Sebilü'r-reşâd*, C. 9.
- _____, "Medreselerimiz 1", *Beyanü'l-Hak*, C. 4, sy. 87.
- _____, "Medreselerimiz 2", *Beyanü'l-Hak*, C. 4, sy. 89.
- Sebilürreşad, "Bayar'ın Bursa Nutkunda Karanlık Birakılan Lâiklik Mevzuu", 11/47 (1949).
- Sebilü'r-reşâd, "Ders Vekâlet Celilesinin mühim bir teşebbüsü, medresetu'l-mutehassisîn", C. 11, sy. 286.
- Sebilü'r-reşâd, "Hutbe Ve Vaazlar", C. 8(1), sy. 1 (137).
- Sebilü'r-reşâd, "Görmek istemeyenlerin nazar-ı insafına!", C. 10.
- Sebilü'r-reşâd, "Medresetu'l-Mutehassisîn Nizamnamesi", C. 12, sy. 287, 14 Rebiülahır 1332, 27 Şubat 1329.

- Sebilü'r-reşâd, "Medresetü'l-Vâizin", C. 11, sy. 273.
Sebilü'r-reşâd, C. II, Sayı: 44, Mayıs İstanbul, 1949.
Selâmet Mecmuası, 11 Temmuz 1947, C. 1, Sayı 8.
Selâmet Mecmuası, 19 Aralık 1947, C. 2, Sayı 31.
- Sever, Hakkı, "İmam Hatib Okulları Nedir?", *İslamın İlk Emri Oku*, Dînî, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Yıl: 13, C. 11, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 6.4.1973.
- Sevük, İsmail Habib, *İsmail Habib Sevük'ün Açığsöz'deki Yazıları: 1921-1922: Makalalar-Fıkralar*, Yay. haz., Mustafa Eski. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.
- _____, *tatürk için: ölümünden sonra hatıralar ve hayatındayken yazılanlar*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- _____, *O zamanlar: 1920-1923*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1981.
- Sırat-ı Müstakim, "Medreselerde Tedrisatın Islâhı", Kâzım, Mûsa, sy. 54.
 Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı, Gerçek Yayınevi*, İstanbul 1979.
 Sungu, İhsan, *Tevhid-i Tedrisat*, Türk Tarih Kurumu, Belletn, 1938, sy., 7-8.
- Şemseddin, M., "Medreselerin ıslahı hakkında itiraf ve işhadcılara", *Sebilü'r-reşâd*, C. 10, sy. 238.
- Şeyh Ali Efendi-Zâde, Muhyiddîn, *Medreselerin Islâhı*, İstanbul 1314.
- Şükrüoğlu, M. Hani, "Abdullah Cevdet", DİA, C. 2.
- Şule Perinçek (Genel yönetmen), *Atatürk'ün Bütün Eserleri: (1 Ekim 1920-31 Ocak 1921) [Bütün eserleri]*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Şule Perinçek (Genel yönetmen), *Atatürk'ün Bütün Eserleri: (Şubat 1921-Eylül 1921)[Bütün eserleri]*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Şule Perinçek (Genel yönetmen), *Atatürk'ün Bütün Eserleri: (1921-1922)[Bütün eserleri]*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1930-1931) Ekspres Matbaası, İstanbul 1930.
- T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927) Yeni Matbaa, İstanbul 1926.
- T.C. Maarif Vekilliği, *Köy İlk Mektepleri Müfredat Programı*, İstanbul 1938.
- Tarih I*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
Tarih II, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.
Tarih III, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.
Tarih IV, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- Tapçý, Dursun Ali, "Sıbyan mekteplerinden Promethe'lere", *Vakit Gazetesi*, 26 Eylül 2005.
- TBMM Z.C. "İstanbul Darülfünununun Şahsiyeti Hükmiyesi hakkında Kanun" Devre: II C. 24 Celse: I, İçtima Senesi: 2, 43. İçtima, 21.4.1340, TBMM Matbaası, Ankara 1960.
- TBMM Z.C. Devre: II C. 24 Celse: I, İçtima Senesi: 2, 43. İçtima, 21.4.1340.
- TBMM Z.C. Devre : I C. 10 Celse: I, İçtima Senesi : 2, 31. İçtima 9.5.1337.
- TBMM Z.C. Devre : I C. 14 Celse: 2, İçtima Senesi : 2, 61. İçtima 21.2.1341.

- TBMM Z.C.* Devre : I C. 22, Celse: II, İçtima Senesi : 3, 90. İçtima, 24.8.1338. TBMM Matbaası, Ankara 1959.
- TBMM Z.C.* Devre : I C. 22, Celse: II, İçtima Senesi: 3, 93. İçtima, 30.8.1338.
- TBMM Z.C.* Devre: I C. 8 Celse: II, İçtima Senesi: 1, 153. İçtima, 19.2.1337.
- TBMM Z.C.* Devre: II C. 24 Celse: I, İçtima Senesi: 2, 43. İçtima, 21.4.1340.
- TBMM Z.C.* Devre: I C. 22, Celse: II, İçtima Senesi: 3, 90. İçtima, 24.8.1338.
- TBMM Z.C.* Devre: I C. 22, Celse: II, İçtima Senesi: 3, 92. İçtima, 28.8.1338.
- TBMM Z.C.* Devre: I C. 22, Celse: II, İçtima Senesi: 3, 93. İçtima, 30.8.1338.
- TBMM Z.C.* Devre: II C. 23 Celse: 1, İçtima Senesi: 3, 74. İçtima, 20.3.1926. TBMM Matbaası, Ankara 1976.
- TBMM Z.C.* Devre: II C. 24 Celse: I, İçtima Senesi: 2, 40. İçtima, 17.4.1340, TBMM Matbaası, Ankara 1960.
- TBMM Z.C.* Devre: II C. 8/1 Celse: 1, İçtima Senesi: 2, 41. İçtima, 19.4.1340.
- TBMM Z.C.* Devre: II C. 17 Celse: 1, İçtima Senesi: 2, 92. İçtima, 2.4.1341.
- TBMM Z.C.* Devre: I C. 10 Celse: I, İçtima Senesi: 2, 39. İçtima 18.6.1337.
- TBMM Z.C.* Devre: I C. 10 Celse: I, İçtima Senesi: 2, 23. İçtima 21.4.1337, TBMM Matbaası, Ankara 1958.
- TBMM Z.C.* Devre: II C. 24 Celse : I, İçtima Senesi : 2, 43. İçtima, 21.4.1340.
- TBMM Z.C.* Devre: I C. 1, 13.5.1336.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi 1949, (23 Şubat 1949, 50. Birleşim, 1. Oturum:), dönem: VIII, c. 16.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Birleşim: 9, 16.06.1950, C. 1.
- Tekindağ, Şehabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973.
- ?..... "İmam – Hatip Gençliği Muzaffer Olacaktır", *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 3, Sayı:, Fatih Matbaası, İstanbul Ekim 1967.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı, İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
- Turan, Şerafettin, Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini (Kanunlar – Tefsirler - Kararlar) C.12. (12 Ağustos 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesinin bazı maddelerini muaddil nizamname).
- Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini (Kanunlar – Tefsirler - Kararlar) , C. 12, 22 Temmuz 1336 – 26 Kanuni evvel 1928.
- Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini İstanbul Darülfünununun Şahsiyeti Hükmiyes Hakkında Kanun (17 Ramazan 1342, 21 Nisan 1340), 12 madde ss. 566-568, 21 Nisan 1340 numara 493, Kısmı evvel (Kavanin, muahedat, mukavelat) Birinci Cild, 24 Nisan 1336 – 31 Teşrin evvel 1341.

- Türkçe Hutbe, Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, İstanbul 1927.
- Uçar, Timurtaş, "Köylülerle Hasbihal", *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl : 3, Sy. 25, Fatih Matbaası, İstanbul Ocak 1967.
- Unat, Faik Reşit, "*Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*", Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- Uşşakî H. İsmail Hakkı, "Talebe-i Ulûm Efendilerimle Hasbihal", *Sebilü'r-reşâd*, C. 10.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, TTK. Ankara 1998.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay. İstanbul 1979.
- Ülkütaşır, M. Şakir, "Sıbyan Mektepleri", *Türk Kültürü*, Sy. 33, Temmuz 1965.
- Üngör, Etem, "Vefatının 5. Yıldönümünde: Büyük Bestekâr Hafız Sadettin Kaynak'ı Anıyoruz," *Tohum*, İstanbul İmam – Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Çelikler Matbaası, Sene 2, Sy. 18, İstanbul Ağustos 1967.
- Varlı, Mustafa, "Türkiye'de Din Eğitimi, Dînî", *İslamın İlk Emri Oku*, Sayı: 101, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul Ağustos 1970.
- _____, "Türkiye'de Din Eğitimi", *Tohum*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 1, Sy. 9, Fatih Matbaası, İstanbul 1966.
- _____, "Türkiye'de Din Eğitimi", *İslamın İlk Emri Oku*, Sayı: 101, Dînî, İçtimai, Edebi Aylık Mecmua, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul Ağustos 1970.
- Yeter, Recep, "İmam-Hatip Liseleri", *Yenişafak Gazetesi*, 29 Haziran 2005.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *İslâm – Türk Ansiklopedisi*, C. II, No. 92, Ocak 1948.
- Yücel, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara 1994.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Pasinler / 05.02.1974

Öğr.Gördüğü Kurumlar : **Başlama Yılı** **Bitirme Yılı** **Kurum Adı**

Lise : 1987 1991 Bursa İmam-Hatip Lisesi

Lisâns : 1993 1999 Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisâns : 1999 2002 Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enst.

Doktora : 2002 - Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enst.

Medeni Durum : Evli

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi: İngilizce (orta); Arapça (Orta); Almanca (Az derecede); Osmanlıca (İyi)

Çalıştığı Kurum (lar) : **Başlama ve Ayrılma Tarihleri** **Çalışılan Kurumun Adı**

1. 1993 1993 Diyanet İşleri Başkanlığı

2. 1999 2007 Gebze Belediye Başkanlığı

Yurtdışı Görevleri : Viyana İslâm Federasyonu (devâm)

Kullandığı Burslar :

Aldığı Ödüller :

Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Topluluklar :

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:

Yayımlanan Çalışmalar :

Diğer :

09/05/2010

Abdullah AKIN